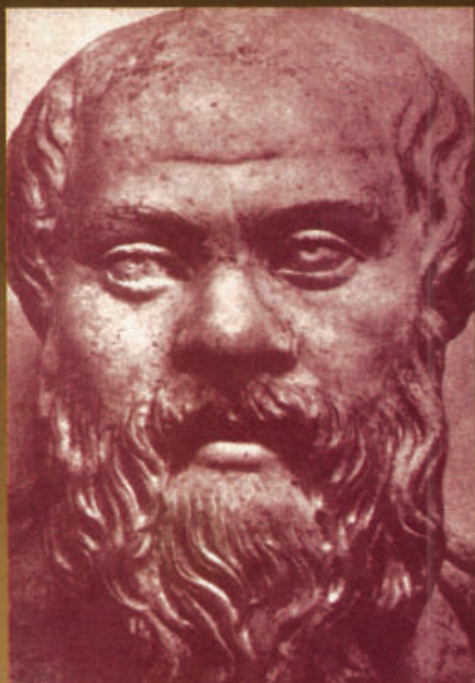

СТЕФАН СИДОВСКИ

КИРИЛ ТЕМКОВ

ФИЛОЗОФИЈА

ЗА IV ГОДИНА

РЕФОРМИРАНО ГИМНАЗИСКО ОБРАЗОВАНИЕ

Д-р Стефан СИДОВСКИ - Д-р Кирил ТЕМКОВ

ФИЛОЗОФИЈА

Учебник за IV година
на реформираното гимназиско образование
(V издание)

ПРОСВЕТНО ДЕЛО АД

Главен уредник
Весна ДУКОСКА

Уредник
Славчо Пеев

Рецензенти:
доц. д-р Јован ЛОЗАНОВСКИ
наставник на Државниот универзитет во Тетово

м-р Гордана НИКЧЕВСКА
професор по филозофија во ДСУ „Орце Николов“ во Скопје

Душица ГОЛУБОВИЌ-НЕШОВСКА
професор во ДСЕУ „Васил Антевски - Дрен“ во Скопје

Со решение на министерот за образование и наука на Република Македонија бр. 11-4558/1 од 18.08.2005 година и решение на министерот за образование и наука на Република Северна Македонија бр. 08-4825/1 од 15.04.2022 година, за продолжување на важноста на Решение од министерот за образование и наука за употреба на учебник, се одобрува употребата на овој учебник.

Корицата за оваа книга ја изработи академскиот сликар

ДРАГАН ПЕТКОВИЌ

На насловната страница се сликаат на четворина најпознатите
филозофи: Сократ, свети Климент Охридски, Рене Декарт
и Бертранд Расел.

ЗБОР ОДНАПРЕД

Човекој и светој се целина. Но светој бара да биде сознаен од човекој. Тоа е основната позиција на човекој во живој. Така е во секоја епоха откога на Земјата се појавил човекој, тоа е задача пред секоја генерација, тоа е предизвик за секој човек одделно. Луѓето не може да постојат и да наредуваат ако не ги знаат нештата околу нив, ако не се занимаваат со откривање на космосот, ако не се трудат да се здобијат со сознание за сите појави во природата и за нејзините најситни делови, а исто така ако не се интересираат за својата човечка реалност, за своите општествени и за односите во нив, ако не размислуваат за своите состојби, мечти и надежи, за вредностите што ги водат човечките општества во нивното дејствување.

Човекој има ум и мисли. Сознанието и размислувањето, заедно со творењето и со комуникацијата, се основните форми на неговата егзистенција. Тој станува човек научувајќи да го користи умот, тој живее обмислувајќи ги своите прашања и решавајќи ги проблемите. Во човекој се раѓаат идеи кои ќе го водат во живој, тој ги обликува предметите и светој според своите замисли и цели. Неговиот говор претставува размена на мисли. И во сонитата и на јаве неговиот ум постојано е активен - разумот е извор на човековата сила.

Секаде каде што луѓето се развиени се среќнува и филозофската мисла. Филозофијата е една од основните појави на човечката цивилизација - покрај јазикот, занаетчиството и техниката, уметноста и развиените социјални односи, филозофијата е најсигурен доказ дека човекој напреднал во историскиот пат, дека има желба за разбирање на постоењето и дека успеал да допре до секојността, до единството на природата и дека дава свое толкување за тоа. И кај нас во Македонија филозофијата е развивана и се развива. Во прочуеното античко Македонско Царство е роден и дејствувал најпознатиот филозоф Аристотел, покрај многутие други мислителци; од Солун потекнуваат првите словенски филозофи светите Кирил и Методиј, а во Охрид основал Универзитетот еден од најпознатите словенски мислителци свети Климент; во Средниот век имало уште многу теолози, а во нашите краишта во Османската Царство дејствувале разни оригинални мислителци; филозофијата се развива во Македонија и во современата епоха.

За да стане филозофијата достапна до луѓето и за да им помогне во нивниот живот, насекаде младите учат филозофија. Понекаде тоа е основен предмет во целокупното образование, како во ситара Кина, понекаде важен дел од образованието, но секако младите треба да се запознаат со основните филозофски идеи. Најдобар начин за тоа е преку изучување на настанувањето и развитокот на филозофските идеи на човештвото, преку средба со идеите на најпознатите мислителци. И кај нас во гимназиите, а постоа и во сите средни

училишта, одамна се учи филозофијата, иако погодна е намален нејзиниот обем во образованието. Во современото човештво се смета дека учењето филозофија е најдобар начин младите да се запознаат со вистините за светот и со општочовечките вредности, да им се доближи целоната на светот и да се осособат за демократија и мир. Затоа во сите земји филозофијата се воведува во сите средни училишта и на факултетите, а сè повеќе почнува да се учи и во основните училишта.

Овој учебник е замислен како основно дело за изучување на предметот Филозофија во нашите гимназии преку запознавање на младите со историјата на човечката мисла и со нејзините највисоки доблести. Учебникот е конципиран модерно и широкоопфатено - филозофските размисли се поврзани со соодветната културна ситуација и со вкупниот развој на човештвото на полето на производството и на науката, на творештвото и на религијата. За тоа служат и илустрациите, како и другите форми на модерен графички дизајн. Кон тоа е приложен и избор на најзначајни филозофски текстови и на најпознатите мисли за светот, за животот и за човекот. Основниот текст е изложен со покрупни букви, дополнителниот со помали букви и малку е вовлечен. Целта на приложениите прашања кон секоја лекција е да поттикнат на размислување и на дискусија. Речникот на основните филозофски поими на крајот од учебникот може да помогне во разјаснувањето на изложениите погледи.

Ви посакуваме, драги ученици, многу успех во наставата по Филозофија. Се надеваме дека учебникот ќе ви помогне да ја запознаете и да ја засакате оваа најубава наука.

Авторите

I. ВОВЕДНИ СОЗНАНИЈА ЗА ФИЛОЗОФИЈАТА

Што е филозофијата?
Предмет на филозофијата
Плурализам на филозофијата
Области на филозофијата
Универзално присуство
на филозофијата
Историја на филозофијата

МИСЛИТЕЛ
од Огист Роден

ФИЛОЗОФИЈАТА Е ИДЕЈА ЗА СОВРШЕНАТА МУДРОСТ
- СО КОЈА НИ СЕ ПРЕТСТАВУВА КРАЈНАТА ЦЕЛ
НА ЧОВЕЧКИОТ УМ.

Имануел Кант

ШТО Е ФИЛОЗОФИЈАТА?

Филозофијата е најстара
и најразвиена наука - која
има различни пројави

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
PHILOSOPHIA
ФИЛОЗОФИЈА
PHILOSOPHY
ФИЛОСОФИЯ

ЉУБОВ ЗА МУДРОСТА. - Филозофијата е особен вид интелектуална дејност на човекот. Во неа неговата сила на умот е насочена кон **сознавање на светот, на човекот и на формите на човековото живеење и дејствување**, особено на човечкото мислење, творештво и општество. Од тоа се раѓа **мудроста**, длабоко, образложено, потрајно сознание за светот и за животот, кое на луѓето им е потребно и многу го ценат.

Кога кај античките Хелени е развивана оваа умствена дејност, тие ја нарекле со двоен поим **“фило-софија”**, а оној кој се занимава со неа го нарекле **“философ”**. Овој фин поим е прифатен од целиот свет. Во него се содржани два важни елементи: **“љубов”** (*филиа* = сакање, афинитет, посветеност, пријателство, радост од себевложувањето) и **“мудрост”** (*софиа* = умност, интелектуална задлабоченост; длабоко, возвишено, вистинско, оправдано сознание).

Овој поим е создаден од Питагора. Кога му рекле дека е мудрец, голем зналец (**“софос”**), тој од скромност рекол дека е само пријател, љубител на мудроста и науката (**“фило-софос”**). Тоа толку им се допаднало на луѓето, што новиот поим почнале да го употребуваат за да ги означат оние кои истражуваат од **љубов кон знаењето**.

На словенските јазици се можни преводи, како **“мудрословие”** (барање и давање умни зборови), **“мудрољубие”** (сакање на умот и на мудроста), **“умобрање”** (напор да се дојде до умни сознанија) и сл. Сепак, терминот *филозофија* е толку раширен во светската култура, што е вообичаен и кај нас, па најдобро е да се употребува тој збор.

НАУКА ЗА ПОСТОЕЊЕТО. - Филозофијата е широко присутна во животот на луѓето и многу им значи за **осмислувањето на постоењето**. Токму тоа се предмет и задача на филозофијата. Таа е **наука за постоењето, за целината на светот, за негсвата суштина и карактеристики**. Со неа се открива **суштината, смислата на постоењето на светот и на луѓето**. Овие сознанија му се потребни секому, за луѓето тие се мошне корисни.

Филозофијата е најубавата наука. Таа ги има богатствата на конкретните науки, а понудува разни сознајни доблести и неопходни вредности. Луѓето ја сакаат и ја развиваат филозофијата, ги читаат нејзините книги и ги слушаат нејзините зборови, се замислуваат над нејзините идеи, ги цитираат мислите што таму се изнесуваат и образложуваат, се потпираат врз поуките на филозофијата.

Бидејќи има и други видови човечки сознанија, филозофијата служи како **општа наука**. Таа понудува **основни сознанија**, кои со други постапки се разработуваат и се прошируваат во посебните науки. Таа служи за **дообјаснување** на сознанијата во науките. Исто така, филозофијата може да биде и **синтеза** на сите сознанија што ги има човекот за животот воопшто или за некоја област. Тогаш таа може да се истакнува и како **врв** на сите сознанија.

Филозофијата во центарот на сознанијата

Филозофијата како извор за науките

Филозофијата како врв на науките

ФИЛОЗОФИЈАТА Е И НАУКА И ПОЕЗИЈА. - Секој вид човечко сознание има своја област и форма. Меѓу себе се блиски: науката, филозофијата, животното сознание и творечката-уметничката мисла и дејност. Филозофијата е слична и на науката и на поезијата.

Науките се однесуваат на разните области и видови на постоењето (биолошки, географски... науки) и на различните видови човечки дејства (технички, градежни... науки). Науките се трудат точно и дејствено да ги опишат нештата во својата сфера, да ги откријат законите и принципите во таа област, да пробаат да ги испитаат и предизвикаат со експериментални методи, како и да изнајдат начини како да се користат сознанијата и законитостите, како конкретно да се унапредуваат тие сознанија или како да се менуваат состојбите.

Во обичниот живот луѓето имаат разни сознанија од искуството, од разумот и од интуицијата. **Животните сознанија** зборуваат за животните потреби и за тоа како тие се задоволуваат; тие помагаат во реализацијата на животните цели. Тоа е огромна сфера на човечкото мислење, сомнежи, надежи, верувања, поуки, кои му се нужни на човекот. Понекогаш тие сознанија личат на филозофските, но меѓу

нив има основна разлика - животните сознанија се однесуваат на конкретното постоење и говорат за единичното искуство, тие се израз на определена личност и извор се за нечие лично дејствување. За разлика од нив, филозофијата *обопштоува*, таа ја открива општата смисла на нештата, нејзините искази говорат со најопшт јазик и им се обраќаат на сите луѓе, во сите времиња и ситуации.

Мислите на *уметничките* се творечки идеи, кои им даваат поттик за создавање на уметничко дело и се изразуваат преку него. **Творештвото** е голема човечка сила, една од основите за градењето на светот од страна на човекот. Во творештвото резултат на идејата и на активноста е особено *дело*, кое не постоело дотогаш, а сега го збогатува севкупното постоење. Уметничкото мислење е прецизно дејствено насочено - преку конкретниот творечки акт се определува мислата на творецот.

Филозофијата е *блиска со сите овие три вида човечки сознанија*. Таа е **научна мисла**, свртена е кон објаснување на светот и на пројавите во него, таа се труди нив да ги искаже точно и тие сознанија да бидат употребливи. Оваа амбиција на филозофијата е иста како кај науките. Меѓутоа, нејзината *персоналност* (личноста на филозофот) и оригиналност ѝ даваат на филозофијата **творечка димензија**. Таа е литература, филозофските искази имаат стил и убавина. Филозофијата е мошне блиска до науката, како кај Аристотел и Кант, кога нејзините тврдења личат на строги научни исказувања. А блиска е и до поезијата, како кај Платон или Ниче, кога нејзините зборови восхитуваат со духовната прелест. Сепак, и во двата случаја тоа не е чиста наука и не е обична литература, туку израз на филозофскиот ум и на специфичното филозофско мислење и сознание.

Познатиот современ филозоф и математичар Бертранд Расел, во едно интервју, вака ја има објаснето разликата меѓу науката и филозофијата:

Прашање: Лорд Расел, што е филозофијата?

Расел: Сметам дека филозофијата е размислување за нештата за коишто уште не е можно екзактно сознание.

Пр.: Која е разликата меѓу филозофијата и науката?

Расел: Во една груба смисла, науката е она за што имаме точно знаење, а филозофијата е она за што уште немаме точно сознание. Како што напредува сознанието, така од филозофијата прашањата преминуваат во науката.

Пр.: Каква е користа од филозофијата?

Расел: Прво, да ги одржи живи размислувањата за нештата кои уште не ѝ се достапни на науката; научното сознание покрива само мал дел од она за што се интересира човештвото... Една од ползите на филозофијата е што ја проширува нашата имажинација, нашиот поглед во подрачјето на хипотезите... Вториот аспект е што филозофијата покажува дека постојат нешта за кои мислевме дека знаеме нешто за нив, а всушност не знаеме. Филозофијата нè поттикнува да продолжиме да размислуваме за нештата што би можеле да ги сознаеме, а од друга страна, таа нè подучува да останеме скромни и свесни дека многу од нештата што личат на знаење не се тоа.

ФИЛОЗОФИЈАТА РАЃА ИДЕИ. - Со филозофската дејност се создаваат *идеи*. Идеите се **мисли** со кои се објаснуват нештата, особено важните нешта, со кои се искажуваат погледи за целината на светот или за неговите составни делови, со кои се толкуваат разни значајни пројави, со кои луѓето ги изложуваат вредностите и другите видови идеали и норми.

Со идеите се дава објаснување за нештата, а луѓето се инспирираат за исто или за слично мислење. Идеите служат и за тоа луѓето да се поттикнат на сообразно дејствување, или да тргнат во натамошно истражување кое ќе ги дообјасни (провери, потврди, разработи, прошири или негира) појдовните идеи, или луѓето да се предизвикаат на разговор за тие мисли, а понекогаш и за да се поведе спор околу мислите (дискусија, критика, дијалог, опонирање).

Идеите се еден од *најзначајниите производи на човечкиот ум*. Тие се кондензирани мисли, јадро на умувањето, резултат на сосредоточената умствена дејност со која човекот се разликува од другите суштества. Тие се дело на човекот во текот на неговиот развиток, тие го водат по добрите патишта и му служат како патокази. Со идеите тој ги разменува своите сознанија и преку нив го гради општото светско сознание.

Во другите форми на човечкото сознание се важни фактите и законитостите на конкретните случувања; во филозофијата се главни идеите. Фактите служат за поткрепа на идеите, но овдека не се најнужни. Самата идеја може во себе да има значење. Таа се смета како (особено) **вистинита** ако е **целосна** - ако зафаќа голем обем на прашањето; ако е **доследна** - ако во себе не содржи противречни тврдења; ако е **збиена и цврста** - ако не може лесно да се негира, а нејзините делови да се откријат како погрешни и лажни.

Единственоста на идеите (на еден мислител или на некоја група луѓе кои мислат слично) се изразува како **поглед на светот** (*светојзглед*). Некоје или нечие определено гледање на светот и на животот има свои карактеристики, таа личност севезден говори исти нешта, се застапува за еден вид вредности, а ги критикува другите. Така, погледот на светот е еден вид нечија "филозофија".

ФИЛОЗОФСКА КУЛТУРА. - Филозофските искази понекогаш личат на животните сознанија и поуки, како што се зборовите кои му се припишуваат на Хераклит "Сè тече, сè се менува" или на Лудвиг Бихнер "Мислата ја изразува животната состојба". Филозофијата, сепак, не е едноставна, туку *мошне сложена* наука; таа не е само најстара, туку и *најразвиена* наука.

Филозофските истражувања и сознанија се однесуваат на **сите прашања**. Во филозофијата се расправа за светот и за неговото сестрано постоење, за неговото настанување и менување, за многубројните пројави и суштества, како и за нивните односи, за формите и квалитетите на постоењето. Тука се дискутира за човековата суштина, за развитокот на човекот и за неговите дела, за неговите животни основи, инстинкти, мечти, сознанија, потреби, вредности, творечки настроенија. Се истражуваат смислата и законитостите на историјата, како и значењето на настаните

и на нивните носители. Се размислува за човечкото општество, за неговата структура и многубројни форми, за неговата динамика и насока на развитокот. Се оценуваат етичките, естетските, економските, правните, педагошките, културните, политичките и многу други појави и области на дејствување, кои се составен дел на човечкото постоење. Филозофски може да се расправа и за секој вид постоење (физичко, биолошко, космичко и др.) и за секој вид дејност (медицина, математика, наука, техника, образование, уметност и др.).

При тоа, филозофијата не се служи со обични искази. Нејзините изрази се *комплицирани* - впрочем, прашањата што ги истражува се мошне тешки за разбирање, а таа навлегува во нивната суштина и сака да ги разоткрие во нивната целост. Исто така, *духот на човекој е развиен*, нему му се допаѓаат префинети искажувања, полни со стил и значења; овие повеќе му зборуваат отколку обичните фрази, а вака и филозофијата се изразува поточно. Затоа филозофијата зборува со *висок стил*, споредува сознанија од разни области и од нив ги извлекува најадекватните за својата цел, се труди да биде разбрана, но понекогаш е тешко сфатлива, како со оглед на тежината на проблемот, така и со оглед на личноста на филозофот-творец и неговиот израз.

Филозофијата развива и **особен јазик** (кој ќе го користиме и претставиме во овој учебник, а на крајот од книгата е даден **прирачен речник** на основните и најмногу користени филозофски термини). Тој јазик со развиените специфични изрази и со својата форма овозможува на соодветен начин да бидат искажани филозофските сознанија и пораки.

Тематиката на филозофијата и запознавањето со неа, познавањето на нејзините главни, како и на нејзините специјални сознанија, подготовката за разбирање на филозофските искажувања, како и обученоста да се разбере значењето на филозофските поими и говор - сето тоа спаѓа во **филозофската култура** на еден народ, време и личност. Ова се елементи на образованието на секој интелектуалец, а денес и на секоја образована и демократска личност, бидејќи филозофските сознанија се неопходен дел од образованоста на секој современ човек - *хуманист*, како што би рекол Кикерон.

ПЛУРАЛИЗАМ НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Во современиот свет со многу народи и култури, со многу идеи и социјални и политички определби, мошне е значаен суштествениот филозофски плурализам. Во неколку аспекти филозофијата пројавува плуралистички дух.

Во определбата на предметот на филозофијата **нема едногласност** кај мислителите. Некои инсистираат дека таа е наука за битието или за светот и за сите нивни пројави. Некои мислат дека најважен проблем на филозофијата е истражувањето на сознанието. Некои сметаат дека за човекот се најзначајни прашањата на етиката и моралот, па филозофијата треба да се сосредоточи врз истражувањето на Доброто и Злото. Некои најмногу ги интересира напредувањето на човечкиот род, па се занимаваат со историјата, некои предимно ги проучуваат творечките димензии кај човекот, а некои сакаат на луѓето да им ја објаснат иднината и да ги насочат кон нејзиното реализирање. Некои се посветуваат на испитувањето

на суштината и на значењето на јазикот како средство за соопштување и за комуникација. Затоа филозофијата **не е иста** кај сите мислители, во неа може да сретнеме **најразлични пристапи и тематика**. Но секој добар филозоф треба со иста сериозност и доследност да се искаже за најважните прашања.

Плурализам има и во решенијата на филозофските проблеми. Филозофијата е мисла која бара **единственост** на сознанието. Кога Џон Лок определи дека сето сознание потекнува од искуството, тогаш и во етиката објаснуваше дека нема вечни, вродени идеи, а педагогијата ја замисли како постапно создавање и созревање на личноста. Но можни се **множество** вакви основни пристапи, од кои произлегува и различноста на филозофските идеи.

Плурализмот е органско својство на филозофијата и на трет начин - со оглед на епохалните и културните **извори на човечкото мислење**. Филозофијата ги решава животните прашања на луѓето. Таа зависи од нивниот свет, од начинот на живеење, од претходните и од современите сознанија, од владејачките духовни и етички вредности, од релациите меѓу луѓето. Денес светот е згрозен од загадувањето на природата што го има направено човекот, па разбирливо е што еден од главните проблеми е воспоставувањето разбирање за природата и изградбата на пристапи за нејзино унапредување (затоа најпотребни и главни филозофски учења станаа биоетиката и екологијата). Порано немало такви проблеми и нема да се сретнат такви филозофски искажувања. Во иста смисла, во Ренесансата се труделе како да заживеат старите антички сознанија или како да се создадат нови методи на создавањето.

Познајќиот хрватски и македонски филозоф Павао Вук-Павловиќ во делото "Философиите и световите" на оригинален начин зборува за различноста на филозофските учења како израз на автентичниот свет на својот автор:

Човекот може, се разбира, да ги избегне философите, но не може да ја избегне филозофијата... Во човековиот живот и култура филозофијата е неизбежна и незаменлива и покрај сите свои тешкотии и неспособноста да дојде до конечни сознанија и да се смири во нив... Како особена културна творба, филозофијата се пројавува преку се понови и понови системи... Новосоздадените оригинални филозофски системи не ги градат своите откритија врз сосем исто и еднакво искуство, коешто било извор за други такви системи, ниту тие се само продолжување на некои согледби, погледи, ставови. Специфичниот самоникнат филозофски систем изникнува врз основа на доживувањата, остветувањата, духовните проникнувања кои се поинакви, дури и дијаметрално спротивни од оние врз кои се разбудиле концепциите на некоја друга филозофија... Затоа, можеби е невозможно, а сигурно не е едноставно, да се определи некоја општа, единствена и сеопфатна задача на филозофијата покрај првичното и основно зададено настојување да ја сознае реалноста на својот свет. Од епоха до епоха, онака како што се јавуваат разни светови, така и филозофијата - со оглед на поттиците што таа ги дава за животната практика - во различните времиња и во рамките на различните светови ќе има и различни функции.

... Павао Вук-Павловиќ: *Философиите и световите*

Различноста на филозофските ставови е нешто толку *органски* што во филозофијата, без оглед колку некому му се допаѓа некоја мисла (некој вид филозофска ориентација), тој ги чита и другите филозофи и може да ужива во нивните идеи. Тој е свесен дека тие кажуваат нешто свое и нешто што е значајно за целото човештво, нешто што било карактеристично за нивното време и нешто што уште може да има (ограничена) важност, доколку не се сменети условите на живеењето на луѓето или уште се живи духовните никулци врз основа на коишто е создадено тоа филозофско учење.

Кога филозофското мислење е единствено, тоа личи на добро композирана симфонија, во која нема лоши делови, сè е еднозначно, а целината е богата со широки изрази - додека во другата симфонија има друг мотив, стилот е различен, таа побудува други чувства, но исто така може да биде добра, ако е развиена и претставува духовна целост.

Нема една најдобра филозофска мисла, секоја е добра ако е оригинална, ако придонесува за сознанието, ако отвора видови, ако дава богати изводи во разните области на духот и живеењето - но и таквата одлична мисла е *ограничена* на своето време. Нејзината поширока актуелност зависи од вистинската широчина на погледите, кои може да имаат важност дури и во повеќе епохи.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Која е најстарата наука?
- Што значи зборот "филозофија"?
Од кои составки е изграден овој поим?
- Што е предмет на филозофијата?
Што открива таа?
- Какви видови сознајни односи постојат меѓу филозофијата и науките?
- Зошто се смета дека филозофијата е и наука и поезија?
- Каков е односот меѓу науката и филозофијата според Берtrand Расел?
- Кој е производот на филозофијата?
- Дали филозофијата има посебен јазик?
- Што опфаќа поимот "филозофска култура"?
- Дали филозофијата е плуралистичка творба? Со што се изразува тој плурализам?

ДИСЦИПЛИНИ НА ФИЛОЗОФИЈАТА

Филозофијата се пројавува
и како целина
и низ своите дисциплини

*Прашалникот е симбол
на филозофијата*

ПРОБЛЕМИТЕ ШТО ГИ ИСТРАЖУВА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Секое нешто, секоја појава и проблем може да станат предмет на филозофското мислење. За филозофијата е интересно сè што може да предизвика прашање, *духовна заинтересираност*, интелектуално внимание, мисловен ангажман. Филозофијата одново се раѓа во секоја нова епоха на човештвото, како израз на човечката свртеност кон светот и како форма на човечките напори да ги создаат важните прашања на своето постоење и да најде одговори кои ќе им помогнат на луѓето да се снајдат во природните услови и во околностите што тие самите ги создаваат.

Имануел Кант вака ги изразил трите основни филозофски прашања:

- **Што можам да знам?**
 - **Што треба да правам?**
 - **На што можам да се надевам?**
- Тие се обединуваат во едно прашање:
- **Што е човекот?**

Затоа симболот на филозофијата е **прашањето**: што, како, зошто? Што е во основата на појавите? Како да ги осознаеме? Зошто доаѓа до промени? Филозофијата се занимава со најсуштествените човечки прашања. Едно од интересните прашања гласи: Зошто има нешто, а не е да нема ништо? Се разбира, филозофите нудат и одговори на прашањата, но секако најпрвин се прашањата.

Во множеството проблеми на филозофијата, првин се прашањата за светот (на природата, материјата, духот), за неговото настанување (сам по себе или создаден од Бог или од некоја друга сила), за законитостите на појавите, за основните својства. Важни се и проблемите на создавањето - што е сознанието, како човекот создава, кои се неговите создајни сили, што е вистината и како се доаѓа до неа. Битни се и проблемите на човекот и на неговото општество - за луѓето се важни етичките, социјалните, економските, политичките, естетските, педагошките и другите практични аспекти и проблеми.

ДИСЦИПЛИНИ НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Филозофијата има многу дисциплини. Тие се разликуваат според предметот на истражувањето, според видот на сознанијата, главните методи на истражувањата и според начинот на кој се користат идеите. Главни филозофски дисциплини се:

Онтологија
Гносеологија
Логика
Методологија
Антропологија

Етика
Економика
Политика
Естетика
Педагогика

Историја на филозофијата

Онтологијата е наука за битието. Во неа се истражува што е тоа што постои, како тоа настанало, какво е битието (материјално или духовно), што лежи во основата на сите појави, како се развиваат одделните појави, кои се основните законитости на постоењето, кои се формите и својствата на постоењето. Оваа наука се нарекува и *Метафизика* (т.е. она што доаѓа по постојното, што е зад физичкото). Тука може да се приклучат и *Космологијата*, наука за суштината, категориите и формите на вселенското постоење, како и *Филозофијата на природата*, наука за суштината на природата, за природните форми и за нивните соодноси.

Гносеологијата е наука за сознанието, за неговата суштина, за неговите извори и развиток, за можностите и границите на сознанието, за формите на сознанието, за патиштата на успешното сознание, за вредноста Вистина (и за нејзините опозити Невистина, Заблуда и Лага), за значењето на сознанието за човекот и за човештвото и за користењето на сознанието. Една форма на оваа наука се нарекува *Епистемологија*, наука за знаењето, како ова се здобива, кои се неговите карактеристики, како се трансформира во дејство итн. Посебен вид е *Методологијата*, **наука за сознанијните патишта** по кои треба да се оди за да биде создадено и развиено сознанието; тука се испитуваат условите за користење на добрите методи на познавањето и како и колку можат да се добијат резултати кога тие се применуваат (Методологијата е помошна основна дисциплина за сите науки). Помодерни науки од овој вид се *Кибернетиката*, учење за она што влегува во некоја целина-суштество-процес и за одговорите и резултатите што се добиваат од нив, и *Информатиката*, наука за комуникацијата преку испраќање соодветни пораки за значењето на таквите сознанијни извори и за нивото на сознанието што следува од тоа. На сообразен начин, тука може да се придружи и *Филозофијата на науката*, учење за суштината на научното мислење, за научниот дух и неговото значење, за основните методи на науките, за поделбата на науките и сл.

Логиката е голема област на филозофијата како наука за логичките форми (слично како што математиката е наука за математичките форми). Во неа се испитува смислата на формалното мислење, суштината на логичките форми и начинот на нивното градење, законитоста на нивната преобразба, методите за успешно дејствување со нив. Блиска до Логиката денес е *Филозофијата на јазикот*, наука за суштината на јазичкото изразување и комуникација меѓу луѓето, за неговите форми, динамика и промени, за неговото значење за човекот и др. *Семантиката*, *Семиологијата* и *Прагматиката* се делови на Логиката, но и посебни науки за структурата на изразните форми, за значењето на јазикот и за неговата употреба.

Антропологијата е наука за човекот. Таа испитува што е човекот, кои се смислата и формите на неговото постоење, како живее и што прави. *Филозофската антропологија*

ложија ги обработува овие општи прашања. *Физичката антропологија* се занимава со човекот како биолошко суштество, *Социјалната антропологија* со целите на човекот како општествено суштество и со формите на социјалното живеење, *Културната антропологија* ги истражува вредностите и делата на човекот.

Аксиологијата како **наука за вредностите** е уште недостатно развиена како посебна филозофска дисциплина (се развива во Онтологијата, Гносеологијата или преку блиските практични филозофски дисциплини - Етиката и др.).

Социјалната филозофија е наука за смислата, формите и за општите законитости на **општественото живеење на човекот**.

Етиката е **наука за моралот и за вредноста на живеењето**. Таа е најразвиена практична филозофска дисциплина. Во неа се обработува суштината на разликувањето меѓу доброто и злото, се испитува и развива личниот и социјалниот вредносен систем на човекот, како и формите и нормите на моралот. Во современата епоха етиката е една од најпотребните филозофски дисциплини во чии рамки се развиваат мошне значајните науки *Биоетика*, *Еколошка етика*, *Етика на здравје*, *Етика на комуникацијата* и *Етичко образование*.

Економијата е **наука за произведувањето и за рационалното користење** на ресурсите и на заработеното.

Политиката е **наука за организирањето на заедницата и за нејзиното успешно водење**.

Естетиката е **наука за творештвото и за убавите доживувања**. Во неа се истражуваат смислата на творештвото и категориите на допаѓањето, а посебно процесите и делата на **уметноста**, како особени творечки и доживувачки форми.

Педагогиката е **наука за образованието**, за суштината на изградбата на човечката личност, за вредностите и целите на воспитувањето и сл.

Историјата на филозофијата е приказ на **развитокот на филозофските идеи** онака како што се јавувале, со нивните карактеристики и доблести, со нивната оригиналност, развиеност, значење и влијание врз животот на луѓето и врз развитокот на другите науки. Секоја филозофска дисциплина има и своја историја.

Методиката на настава на филозофија е специјализирана филозофско-педагошка дисциплина за начините **како филозофијата се пренесува кај младите**.

Ова се главните филозофски дисциплини. Постојат уште многу видови филозофски области и истражувачки гранки - како филозофија на науката, на религијата, на културата, на правото, на историјата, а потоа уште поспецијалистички - филозофија на одделните науки (на математиката, биологијата и др.), филозофија на разните практични области (на спортот, сообраќајот и др.). Сите тие се развиваат според потребата за специфични филозофски сознанија за соодветната област.

Во почетокот филозофијата била единствена наука, ги опфаќала сите истражувања и сите научно истражувачи. Како што се развивале сознанијата, од неа полека се одделувале науките чии сознанија можеле поегзактно да се верифицираат, а истражувачите се специјализирале. Првин се одделиле математиката и медицината, а потоа и другите науки: историја, географија, науки за животните форми и др. Повеќето од овие науки се создадени од филозофите. Се верувало дека со време филозофијата ќе престане да постои или ќе се ограничат нејзиниот домен и значење. Се покажа дека многу од прашањата на филозофијата не можат да се обработуваат на "строг научен" начин (смислата на постоењето, етичкиот избор, творечките

поттици...). Се создаваа посебни науки за некои од тие прашања (на пример, науки за посебните уметности - сликарство, филм итн.), но остана потребата од општи разгледувања (во овој случај, на естетичките проблеми и на творештвото), така што филозофијата остана жива и се развива.

Се појавуваат нови области и проблеми, чие истражување станува составен дел на филозофијата - *Фуџурологија* (наука за иднината), *Биеџика*, *Екософија* и *Еколошка еџика* (науки за суштината на живото и за неговото чување) и др.

**Не може да се учи на филозофија,
туку на филозофирање.**

Имануел Канџ

СИСТЕМ НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Филозофските дисциплини сочинуваат еден систем, кој ја изразува **единственоста на погледите**. Во секој филозофски став е нужно да има целина, единство и непротивречност на тврдењата - а тоа е основна карактеристика и за филозофското мислење во целост.

Системот на филозофското мислење се состои од **исти појдовни позиции и ставови во сите области**. Систематичното мислење се смета за квалитет на филозофирањето, несистематичноста е лошо својство.

Систематичноста на мислењето значи дека мислителот внимава на правилата на филозофирањето. Дури и ако истражува и пишува само во една област, од неговите погледи може (треба да може) да се види што тој би мислел и во другите сфери на филозофијата, кога би ги обработувал.

Затоа се критикува мислењето кое од разни страни присобира ставови и со обединување на различни, дури и спротивни погледи, прави измешани идеи. Тоа се нарекува *еклекџицизам*.

Големите мислителџ создаваат **целосен систем** на филозофијата. Тоа е нивни посебен прилог кон развитокот на филозофијата. Тие развиваат поврзано мислење за битието и за сите форми на постоењето, за сознанието, за вредностите, за човекот и за социјалното живеење, за етиката, естетиката, политиката и за педагогијата. Кога истражуваат некои помалечки и посебни проблеми, ги решаваат во ист дух. Ваквиот филозофски систем може да го прифатат нивните следбеници и натаму да го развиваат. Така се создаваат **филозофски школи**.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кој знак е симбол на филозофијата?
- Кои проблеми ги истражува филозофијата?
- Како науките се одделувале од филозофијата?
- Какви филозофски дисциплини постојат?
- Дали се појавуваат и нови филозофски дисциплини?
- Што значи филозофски систем?
- Како се создава филозофска школа?

ИСТОРИЈА НА ФИЛОЗОФИЈАТА

**Историја на филозофијата
е составен дел
на филозофијата**

КАДЕ СЕ ПОЈАВУВА ФИЛОЗОФИЈАТА? -

Филозофијата се јавува *насекаде во човечкиот свет*. Потребно е културата да биде развиена, но нема изградена цивилизација во која не се појавиле филозофски идеи. Постоенето на филозофијата е знак дека станува збор за висок степен на човечкиот развиток. Претпоставките за појава на филозофијата, а по неа и на науките, се - развиен начин на производство, сестрана култура, развиена религија, изграден јазик и добра уметност.

Како што науките немаат локално значење, бидејќи се однесуваат на целата светска реалност, така и филозофијата има **општосветско значење**. Таа носи белези на соодветната култура во која се појавува, ги изразува мислењата на нејзините луѓе, но нејзините искажувања се општи, се однесуваат на сето постоење.

Напоредно со поврзувањето на целиот свет, со изградбата на единствена светска култура, со доближувањето на религиите - *се повеќе се поврзува и филозофскиот дух на човештвото*. Се открива дека погледите од другите краишта на светот имаат значење за нас, а идеите од нашиот свет се шират низ целиот свет. Така се олицетворува сознанието дека нема човештво без филозофија и дека филозофијата е еден од белезите на единството на светот.

*Старите филозофи
имаат свое значење
и денес*

ИСТОРИЈА НА НАУКИТЕ И ИСТОРИЈА НА ФИЛОЗОФИЈАТА. -

Човекот живее во денешницата и за утрешнината, но се потпира врз минатото. Тој е индивидуа, а памети и знае како заедница. Нему му се потребни многу сознанија за да може животот да го води успешно. Затоа човекот долго учи и студира, затоа се изградени сокровишници на знаењата, како книги, библиотеки, училишта, универзитети, енциклопедии, Интернет, затоа луѓето се интересираат за сите проблеми и за сите сознанија. Во тој општ стремеж кон знаењето особено е интересно историското знаење. Историјата покажува што се случувало и како дошло

до одредени состојби и сознанија. Ако се познаваат минатото и реалноста, ќе биде отворен патот и ќе се знае да се гради натаму. Заради својата поучност, историјата му е многу потребна на човекот - и тоа не само историјата на случувањата, туку и *историјата на идеите*. Од историите на идеите, најважна е историјата на филозофијата.

За луѓето кои ја сакаат науката многу е интересна *историјата на науките*. Но науките служат за конкретно дејствување во својата сфера, па затоа се најважни *најактуелните*, најточните и најмоќните научни сознанија. За разбирање на хемијата има значење поуката за тоа како работеле алхемичарите и како се откривани разни молекуларни процеси, но тоа нема дејствена поука. Сегашните хемичари работат според најмодерните сознанија, дури ни знаењата од пред неколку децении немаат голема улога. Историјата на медицината е интересна, но лекарите лекуваат според денешните методи и со современи лекови. Поуката од таткото на медицината Хипократ од пред 2.500 години, која може уште да послужи: "Твојата храна ќе биде твојот лек", е исказ од филозофијата на медицината. Значи, научната историја е интересна само како историја на културата, но нема дејствено значење за денешната работа на научниците и за животот на луѓето.

Поинаку е со *историјата на филозофијата*. Филозофијата работи со идеите. Тие можат да застарат, но може и да останат трајно интересни, како и повторно да станат актуелни, иако евентуално се намалило нивното значење. И во времето кога се создавани имало разни идеи, често спротивни, но и тогаш, како и подоцна, било важно да се познаваат и едните и другите. Познанијата во науките се асимптотски: се натрупуваат, се искачуваат, се зголемуваат; тие никогаш докрај не ја исцрпуваат реалноста, можат само доста да ѝ се доближат, да бидат покорисни отколку поранешните знаења. Идеите во филозофијата погодуваат *во центарот* и *секогаш се актуелни*, дури и ако се многу стари и во некоја смисла се надминати. Филозофските напори и знаења се незобиколни како показател на потребата и на вештината на луѓето да мислат, како израз на човековата духовна сила, како сведоштво за оригиналноста на мислителот, како доказ за важноста на некој проблем и на таквото негово филозофско решение.

**Историјата е сведоштво
за времињата, светлина на вистината,
живо паметење, учителка на животот.**

Марко Тулиј Кикерон

Затоа историјата на филозофијата е **потребна и важна наука**. Таа е составен дел на светската култура, еден од нејзините најважни сегменти, живо сведоштво за човечката мисла и за нејзината сила и дострели. Истовремено, таа е дел и на актуелната филозофија, во смисла дека филозофските идеи имаат трајно значење,

барем онолку колку што можат уште да зрачат (а нема идеја која не го може тоа). Историјата на филозофијата е и *најдобро средство за учење на филозофијата*, не само за тоа какви прашања се поставувани и какви решенија се пронаоѓани, туку и за тоа како се откриваат проблемите, како се поставуваат прашањата, како се градат одговорите за нив и како овие се прифаќаат од луѓето.

ШТО СЕ УЧИ ВО ИСТОРИЈАТА НА ФИЛОЗОФИЈАТА? - Во историјата на филозофијата се учат разни нешта - како се раѓале идеите во некоја епоха и култура, какви се идеите на одредени автори (особено на најзначајните мислители), какви филозофски системи постојат и како се создавани, како се ширела филозофската култура низ вековите итн. Посебно се учи за тоа колку е универзална и потребна филозофијата.

Во историјата на филозофијата најпрвин се укажува на значењето на филозофијата воопшто и низ историјата, како и во одредените периоди и култури. Се истакнуваат личностите на творците во филозофијата (а и во сличните дејности - науките, религијата, уметноста), се претставуваат нивните научни настојувања, ставови, дела и придонеси. Се испитува како тие идеи делувале во нивното време и како влијаеле врз создавањето на сообразна филозофска школа или традиција, какво било нивното значење во другите периоди, а какво е денес. Значи, во историјата на филозофијата многу се ценат и се истакнуваат заслужните **автори**.

Во историјата на филозофијата грижливо, дури детално се претставуваат филозофските системи на најзначајните мислители, односно како тие ги поставувале филозофските прашања и како одговарале на нив, како зборувале за битието, сознанието, вредностите, моралот, творештвото, заедничкиот живот, за ширењето на знаењето и образованието. Се изнесува содржината на нивните размисли, се оценува колку овие се оригинални, дејствени, значајни, колку биле разбрани и прифатени во своето време и подоцна, како го поттикнувале развојот на мислата и на човештвото.

Напоредно со тоа, во историјата на филозофијата се гради и свест за филозофијата воопшто. Филозофските идеи и системи се користат за да се испитаат принципите на филозофијата и насоките на филозофското мислење во некоја епоха. Со автентичните сознанија на некој мислител или на некоја школа во посебна област се гради слика за струите и тековите на филозофската мисла низ историјата и за духовното значење на филозофијата за човештвото.

Историјата на филозофијата мошне убаво покажува што е историјата - *минливо појавување на вечното...* Филозофијата е секогаш завршена, а сепак *непрескајно* *настанува и се менува...* Филозофијата очигледно значи вечно присуство на истовидното во менливото... На прашањето дали историјата на филозофијата има цел каде што завршува, одговорот е: Нема!... Од самите почетоци во филозофијата секогаш е присутна целата вистина, а секогаш преостанува она што Уште-не-е, она отвореното.

Карл Јасперс: *Светска историја на филозофијата*

Така се открива и универзалноста на филозофијата, во смисла дека таа се појавува во сите цивилизации и дека големите мислители творат за целото човештво. Тоа особено е важно денес, кога современиот развој го поврза целиот свет и кога мислителите од сите народи и краишта ги истражуваат истите проблеми. Затоа е неопходна *светска историја на филозофијата*. Една од најпознатите книги за образование на младите денес е **“Светот на Софија”** од Јустајн Гордер, еден популарен приказ на историјата на филозофијата.

ПРОБЛЕМИТЕ НА ИСТОРИЈАТА НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Како секоја наука, а посебно една филозофска наука, историјата на филозофијата има многу методски и содржински проблеми. Тие се решаваат во зависност од тоа што се испитува и за што се пишува (за каков мислител станува збор, какво и колкаво е неговото дело, каков е филозофскиот систем, колку е влијателен...). Важно е и тоа за кого се прави таа историја на филозофијата (за високи специјалисти, за студенти или за ученици, за широка публика и сл.), дали веќе постојат слични дела итн.

Пред историчарот на филозофијата се поставуваат многу прашања: По кој пат да се оди при истражувањето и при претставувањето на минатото на филозофијата? Дали да се одбираат само најзначајните мислители или да се претстави и нивното опкружување, како и оние со коишто тие дискутирале (а тие биле многубројни)? Дали да се оди по ред, онака како што се појавувале идеите и како да се следи нивниот развој, што понекогаш не се случувало еднолиниски? Дали да се одбираат мислители кои му се допаѓаат на истражувачот или тој треба да биде пообјективен и кон оние идеи кои не му се најблиски? Дали да ги преферира идеите од својата земја, регион и култура или да даде поопшта светска претстава за филозофијата? Дали повеќе да зборува за далечните минати, дури делумно митологизирани идеи и мислители или рамномерно да им даде ист простор на сите епохи и мислители во нив (а развојот не бил ист во сите времиња), или да се сконцентрира на помодерните автори и идеи, а постарите да му служат само како културен вовед? Итн.

**Филозофијата е начин
на којшто човекот станува свесен
за суштествувањето на светот и на себе...
Затоа филозофијата е стара колку и човекот.**

Карл Јасперс

Потоа важни се прашањата: Како да се претстават мислителите? Како личности, со детална биографија (која обично е интересна), или главно како творци? Колку да се зборува за нивните истражувања и амбиции, за начинот на истражување и изложување, за борбата со тешкотии и сл.? Исто така е мошне важно: Во кој обем да бидат претставени мислителите - со сите идеи, или само со оние најоригиналните или со оние кои најмногу биле користени и цитирани во подоцнежниот период? Дали да се испитуваат и изложуваат само или предимно онтолошките идеи (како “прва филозофија”), или гносеолошките (кои се најважни

за научните цели), или етичките (кои се значајни за практичното дејствување на луѓето), или некои други, според кои се познати тој мислител или школа? Како да се претставуваат особените филозофи ако се ограничени во значењето?... И уште многу други прашања се поставуваат при правењето на историјата на филозофијата.

Училишлот и момчето
- симбол на учење
на филозофијата

Во оваа книга се обидовме овие проблеми да ги поставиме разумно и во рамнотежа (водејќи сметка дека станува збор за првично запознавање на младите со филозофската проблематика и наука). Исто така, сакаме да покажеме дека филозофијата не е еднозначно дејствување - таа е и наука, и метод, и општо сознание за светот, и животно мудрост. На филозофите им пристапуваме како автентични автори, со своја културна позиција и духовна оригиналност. Тие биле создавачи или претставници на одреден поглед на светот. Тие се дел од својата и светската култура и ја граделе епохата на која ѝ припаѓале. Нивните идеи можат да им помогнат на младите да научат многу за светот, за научното мислење, да го развијат духот и својот поглед на светот, широкострано да се образуваат како модерни, информирани луѓе. Сакаме изложените идеи за животот да им помогнат на младите да ја осознаат смислата на животот и подобро да се разберат себе, светот и луѓето. Се надеваме дека вековитите погледи за доброто и злото, за среќата, за љубовта и за вистината ќе им се најдат при нивните животни ориентирања.

За таа цел филозофијата е претставена како мудрост, а филозофите како мудреци, како наука, а филозофите како научници, како особен метод (пат на

сознанието), а мислителите како создавачи на најзначајните сознајни методи, како *толкување на светот*, а филозофите како толкувачи на светот, на човекот и на општествените односи, како *наука за добро*, а филозофите како најзначајни посочувачи на етичките и животните принципи и вредности.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каде се појавува филозофијата?
- Дали историјата е важна за луѓето?
- Колку е интересна и потребна историјата на филозофијата?
- Што се учи во историјата на филозофијата?
- Дали од историјата на филозофијата може да се учи филозофија?
- На кои прашања може/треба да се внимава во историјата на филозофијата?

II. АНТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА

Раѓање на филозофијата
во старите култури
Антиката - темел и столб
на светската култура и цивилизација
Првите филозофи
Филозофски спротивности
Античките атомисти
Софистите
Сократ
Платон
Аристотел
Хеленистичката
и римската филозофија
Плотин

СОКРАТ

ОВОЈ СВЕТ... БЕШЕ ОД СЕКОГАШ, Е И ЌЕ БИДЕ ВЕЧНО ЖИВ ОГАН,
КОЈ СО МЕРА СЕ ПАЛИ И СО МЕРА ГАСНЕ.

Хераклиј

СПОЗНАЈ СЕ СЕБЕСИ!

античка мисла

РАЃАЊЕТО НА ФИЛОЗОФИЈАТА

Филозофијата е родена
од градите и умот
на доблесните луѓе

*Египетската сфинџа
- симбол на заглабочноста и умноста*

ПРВИТЕ ФИЛОЗОФСКИ МИСЛИ. - Првите филозофски идеи се појавиле во **мугрите на цивилизацијата**. Човекот не можел да твори и да го развива својот свет ако не размислувал за дејствувањето и за неговите принципи, не можел да напредува ако немал големи и благородни цели, не можел да гради важни градби ако не гледал подалеку во иднината, не можел да се однесува човечки ако не размислувал за смислата на животот и ако не определувал што е доблесно, не можел да создава уметност ако не одгледувал чувство за убавината, не можел вистински да знае и да создава наука и вештини ако не мислел, учел и дискутирал, ако не ги истакнувал сознанијата и не ги споредувал со другите.

Изворите на филозофијата се **во човекот**. Таа претставува продолжување на поедноставните човечки мисли за светот и за животот на луѓето. Филозофијата е израз на човековата желба попродуктивно да проникне во реалноста, таа е произлезена од новите научни толкувања на појавите и на настаните. Таа е родена од барањето на вистината на нов, поразвиен начин. Човекот најпрвин за светот зборувал **митолошки**, објаснувајќи ги нештата со натприродните сили, кои имаат свои цели и намери наспроти човекот. Потоа митовите ги заменил со **рационално објаснување**. Така е родена филозофијата.

Во **Индија** филозофијата започнала со толкувањата дадени во религиозните текстови наречени *веди* (свети текстови, почнати да се создават 1.500 години пред н.е.) и *уџанишиади* (како завршни делови на ведите, во значење “седам долу до” учителот, од кого се слуша тајното знаење). Во некои од нив се зборува дека во почетокот немало ни битие ни небитие, сè било неизмерна длабочина. Откако настанал светот, луѓето се прашувале дали има некој принцип кој нè одржува нас и целиот живот. *Брахман* е сеопштата сила на создавањето и постоењето, *аџман* е она единственото во човекот, а тоа е исто со општата сила. Целта била да се развие вистинско сознание, кое ќе го поврзе човекот со универзалното постоење. Имало разни *даршани* (филозофски учења) за сите области на постоењето, мислењето и на дејствувањето.

Во **Персија** Заратустра (ок. X век пред н.е.) објаснил дека во светот се борат две сили - Доброто и Злото. Доброто е светлата, позитивна страна на постоењето, Злото негативната и темна. Луѓето имаат задача да прават добро за да се поттикне животниот развнток, зашто поинаку настапува назадување и страдање.

Во **Кина** од дамнина филозофијата била замена за религијата. Водечки духовни водачи се врсниците Лао Це и Кунг Фуце (Конфуциј, 551-479 пред н.е.), кои на различни начини учат за *Тао*, како основен кинески поим за смислата на живеењето, за редот во вселената и за обврзната добродетел. Филозофот Хуј Ши (370-310 пред н.е.) го протолкувал космосот како “она зад што нема ништо”. Според него, “светот е бескрајно голем, неговиот центар е насекаде”.

Така, насекаде по стариот свет почнала да се појавува филозофијата. Тие мисловни зафати траеле континуирано сè до нашиве дни во рамките на тие култури. Имало и меѓусебно влијание со филозофските идеи од другите краишта - меѓу кои и со оние од античка Грција. Но филозофијата која се родила на Запад имала најсилно светско значење и влијаела најмногу врз развнтокот на науката и врз вкупните светски движења до денес.

Конфуциј

СТАРОХЕЛЕНСКАТА МИТОЛОГИЈА И ТРАГЕДИЈА. - Важни основи за античката грчка филозофија се митологијата, епот и трагичката уметност. Објаснувањата за тоа како боговите владеат со светот и се мешаат во животот на луѓето поттикнувале учења за човековата местоположба и за неговата судбина.

Прометеј им дал оган на луѓето и ги научил да прават метал; бидејќи постапил спротивно на желбата на врховниот бог Зевс, за казна е закован на кавкаскиот врв Арарат и орлите му го коваат црниот дроб; таа слика предизвикувала човечко сочувство и жалење (на Прометеј му припишувале дека луѓето ги научил да читаат и пишуваат, да впрегнуваат добиток, да градат бродови, да прават лекарства и др.). Најубавата божица Афродита е родена од пената на морските бранови. Божицата Атина суди според правдината. Аполон владее со светлината, тој е покровител на редот и на хармонијата, му помага на човекот добро да го употребува умот - неговите симболи биле лирата и лакот, првата е знак на *хармонијата*, а лакот на *измирувањето на сиропивноста*, на движењето и на мирувањето истовремено, на потенцијалната енергија и на силата која се пројавува.

Другите митови се однесувале на делата и на судбините на постарите генерации луѓе и херои. Во еповите на Хомер “Илијада” и “Одисеја” е дадена и слика за старогрчката религија. Во трагедиите на Есхил, Софокле и на Еврипид се прикажани

стремежите, борбите и страдањата на луѓето, пошироко разбрани како општа човечка судбина. Во “Антигона” од Софокле (495-407 пред н.е.) поетот дава извонреден опис на човекот како суштество со многу таленти и создавач на голем број важни дела и откритија.

На светот има чудеса безброј,
но ништо од човекот посилно не е.
Тој броди гонет од ветерот студен...
и плови преку бучните браној.
И Земјата - божица најмоќна што е
...со плуг ја пори, со коњи ја оре.
Штом фрли плетени мрежи, тој лови
рој весели птички, стада диви сворој,

и дарот на многушумното море -
тој, *многуумниот човек*...
На говор и виорна мисла
и закони градски се научи тој...
За идното тој неопознатен не е.
Не ќе може Хад да го избегне само,
но спас сепак најде од болести тешки.

Софокле: *Антигона* - прецев д-р Љубинка Басотова

СЕДУМТЕ МУДРЕЦИ. - Првите филозофски размисли во античка Грција ги создале оние умни луѓе кои размислувале за животот, за односите меѓу луѓето, за вредностите кои луѓето треба да ги водат кон правилно постапување - и тие сознанија ги изнесувале јавно, споделувајќи ги со другите. Нив ги нарекле **мудреци** (*софос*, пл. *софои*). Се сметало дека ги има *седум* - што бил митски волшебен или среќен број. И денес уште се паметат и се корисни нивните зборови.

СОЛОН (640-558 пред н.е.),
атински поет и трговец,
државник и законодавец

- Нека те води умот!
- Ништо премногу!
- Пред да почнеш да заповедаш, треба да научиш да слушаш!

ХИЛОН од Спарта

- Спознај се себеси!
- Јазикот нека не ти трча пред мислата!
- Не посакувај го она што е невозможно!

ПИТАК (ок. 620 пред н.е.)
од Митилена

- Препознај го вистинскиот миг!
- Не прави го она за што го прекоруваш
ближниот!
- Дружи се со достојните!

ПЕРИЈАНДАР од Коринт
(владеел од 627-587 пред н.е.)

- Грижи се за сите.
- Задоволствата се смртни, а добродетелите
бесмртни.
- Демократијата е подобра од тиранијата.

БИЈАС од Приена

- Зборувај тогаш кога треба!
- Бавно пристапи ѝ на работата; но кога ќе почнеш, продолжи силно!
- Погледни се в огледало: ако си убав, треба убаво и да постапуваш; ако си грд, недостигот на природата треба да го исправиш со благородноста.

КЛЕОБУЛ од Линд на островот Родос

- Најдобра е мерата!
- Не прави ништо насилно!
- Откажи се од омразата!

ТАЛЕС (624-547 пред н.е.) од Милет

- Необразованоста е тежок товар.
- Не верувај им на сите!
- Не одложувај да им угодиш на родителите!

Поуките на Седумте мудреци биле *бисери на човечката умност*. Со нив започнува мисловната историја на Европа. Тие учеле со кратки реченици кои секој можел да ги запомни и да ги користи во својот живот. Тие мисли во Антиката ги повторувале насекаде и ги истакнувале на видни места. Платон опишал дека мудреците се состанале во Делфи и дека својата човечка мудрост му ја посветиле на Аполон, богот на мудроста. Притоа таму ги запишале двете најпознати етички антички изреки: **Спознај се себеси!** и **Ништо претерапо!**

Талес истовремено го сметале за прв филозоф. Слично е и со Питагора, кого во Антиката го истакнувале како еден од овие мудреци. Тие две извонредни личности биле преодната стапка кон филозофијата.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Во кој период на светската историја се појавила филозофијата?
- Има ли стара филозофија во Кина, Индија и во другите краишта на светот?
- Каде најмногу се развила филозофијата во античкиот период?
- Кои духовни форми помогнале во развивањето на старогрчката филозофија?

- Потсетете се на некој антички мит. Оценете ја неговата филозофска идеја.
- Како трагичарот Софокле го претставил човекот?
- Кои се првите старохеленски мислителите? Како ги нарекуваат?
- Наведете некоја мисла од првите мудреци. Изложете ја нејзината смисла.

АНТИКАТА - ТЕМЕЛ И СТОЛБ НА СВЕТСКАТА КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА

Во Антиката се зародени
нашите филозофски идеи

*Антички квалитети - достоинство,
елеганција, убавина, скромност*

АНТИКАТА КАКО ВРЕДНОСТ. - Латинскиот поим “антика” (старина) укажува на две важни човечки идеи - **старост** и **вредност**. Човекот го интересира она што трае, што е долговечно, што доаѓа од далечните времиња. Така е особено ако древните нешта имаат значење и во подоцнежните епохи; ако се зачувани само нивни парчиња, жалиме што ги немаме во целост и се обидуваме да ги замислиме какви биле кога настанале и цутеле.

Античкото особено нè возбудува ако има духовна вредност. Тогаш тоа ни е блиско, за нас претставува нешто многу важно. Таквите старини имаат специјален статус на **волшебни зборови, идеи, дела**. Нивната вредност ја умножуваат изминатите векови, патината нè ги крие, туку ги разоткрива нивниот квалитет и убавина. Античките нешта блескаат со дополнителен сјај. Нивното допаѓање и влијание растат со наобразбата на личноста. Античките нешта се основа за вистинското образование и извор за најдлабоки духовни сознанија.

Ние сме заинтересирани за личностите од пред милениуми, им се восхитуваме на античките градби и уметнички дела, ги читаме книгите на старите писатели и уживаме во мислите на древните филозофи. Тие се наши **духовни предци**, од нив учиме со доверба. Во нив не гледаме само духовни зачетници, на кои им оддаваме признание. Таму наоѓаме искреност, длабочина, вистински страсти, убави умувања. Во античкото лесно наоѓаме наши **духовни учители**. Тие дела и идеи ни покажуваат како може храбро и доследно да се мисли и дека човекот има сили да ги открива тајните на постоењето, да си задава правилни животни цели и да наоѓа патишта за да ги реализира.

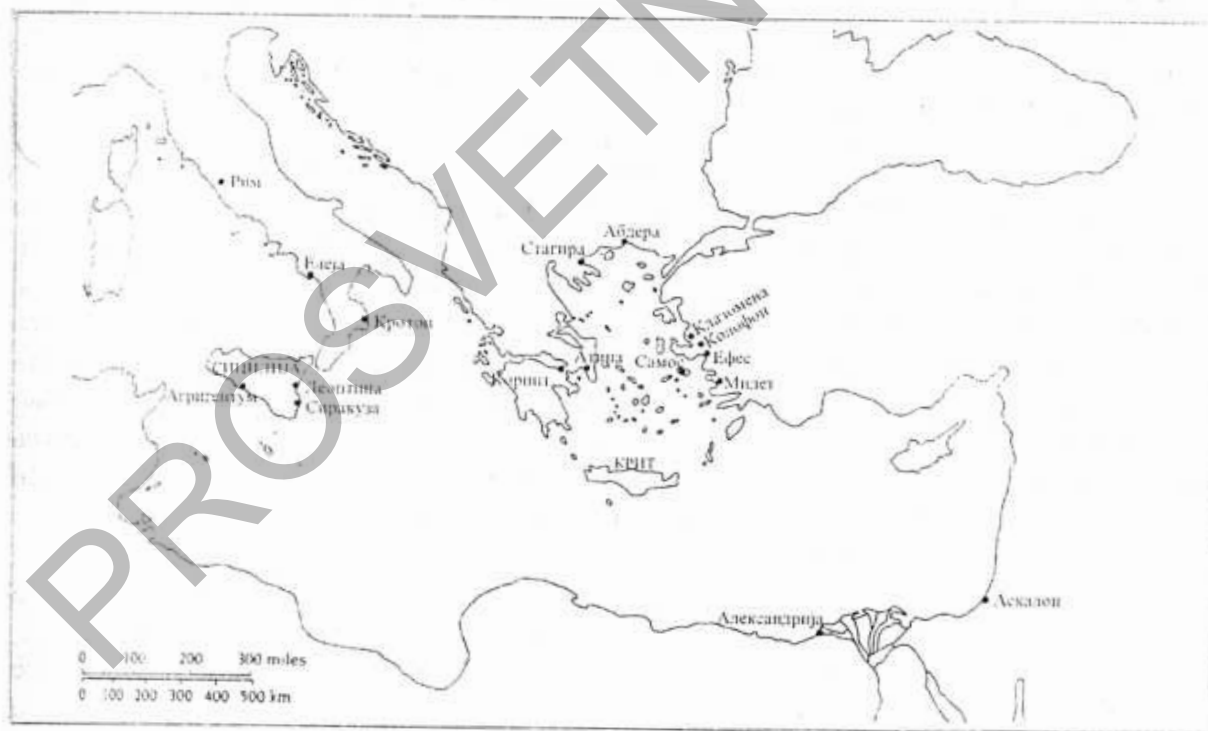
ПОДЕМ НА СВЕСТА И РАЃАЊЕ НА НАУКАТА. - За европската Антика (како и за другите стари култури) е својствен голем подем на живеењето, на свеста и на сознанијата, а меѓу другото - појава и развој на науката и филозофијата.

Во целата историја нема ништо толку чудно и необјасливо како што е ненадејната појава на хеленската цивилизација. Многу суштествени карактеристики на цивилизацијата постоеле веќе илјадници години во Египет и во Месопотамија и оттаму се ширеле во соседните земји. Меѓутоа, некои елементи недостигале сè додека нив не ги дале Хелените. Сите знаат што постигнале тие во уметноста и во литературата, но уште посептакуларно е она што го направиле на умственото поле. Тие ги пронашле математиката, науката и филозофијата, тие први пишувале историја..., тие слободно размислувале за природата на светот и за целите на животот.

Бертранд Расел: *Историја на западната филозофија*

Само во неколку столетија, луѓето сите нешта почнале да ги прават подобро, го унапредиле живеењето, изградиле посилни живеалишта и ги зголемиле градовите, ги засилиле комуникациите и трговијата, почнале да патуваат далеку. Од релативно примитивни орудија, дејства и верувања се стигнало до светските царства на Александар Македонски и на Римјаните. Создадени се фантастични културни богатства, кои и до денес го пленат светот.

За историјата на човештвото мошне е важно создавањето на филозофијата и на науката. Филозофијата претставува **пресврт**, натамошен голем чекор - од обидите со умот да се зафатат проблемите на живеењето и на човековото однесување (што го правела мудреците) кон научно објаснување на светот, на човекот

Античкиот свет со филозофските центри

и на односите меѓу луѓето. Сега сè е предмет на размислата, особено суштината на постоењето и неговите законитости. Човекот прави *нешто ново* - се нурнува во битието, размислува за структурата на космосот, за редот во севкупното постоење, за тоа какво сознание им соодветствува, се прашува како животот да се води достоинствено и односите во заедницата да бидат добро суредени. Тоа се нови прашања од позрелите луѓе на новата култура. Се даваат и вешти одговори, а другите такви личности, сè побројни со секоја нова генерација, низ целиот медитерански свет, нудат други одговори - кои се сопоставуваат и споредуваат, анализираат и критикуваат. Со тоа се радувале сите, уживале во нивните дискусии и аргументи.

Истите личности со истиот дух ги создаваат и првите научни сознанија или целосни науки. Свртеноста кон сериозна разгледба на нештата раѓа шанса за точни сознанија кои соодветствуваат на реалноста. Од тоа настануваат усилби да се дојде до непосредно, објективно, принципиелно, употребливо **знаење**. На тие знаења се надоврзуваат следните, сите се запишуваат, се проучуваат, се шират, се применуваат. Така настана новата основа на човечката цивилизација, како израз на човечкото знаење кое сè повеќе расте и се шири, а техниката, која произлегува од него, е практичен израз на сè посилната човечка сознајна моќ и на дострели.

Така се стигнало до висок развој на научната и филозофска мисла, кои се гордост на целото човештво, основа и столб на нашиот денешен свет.

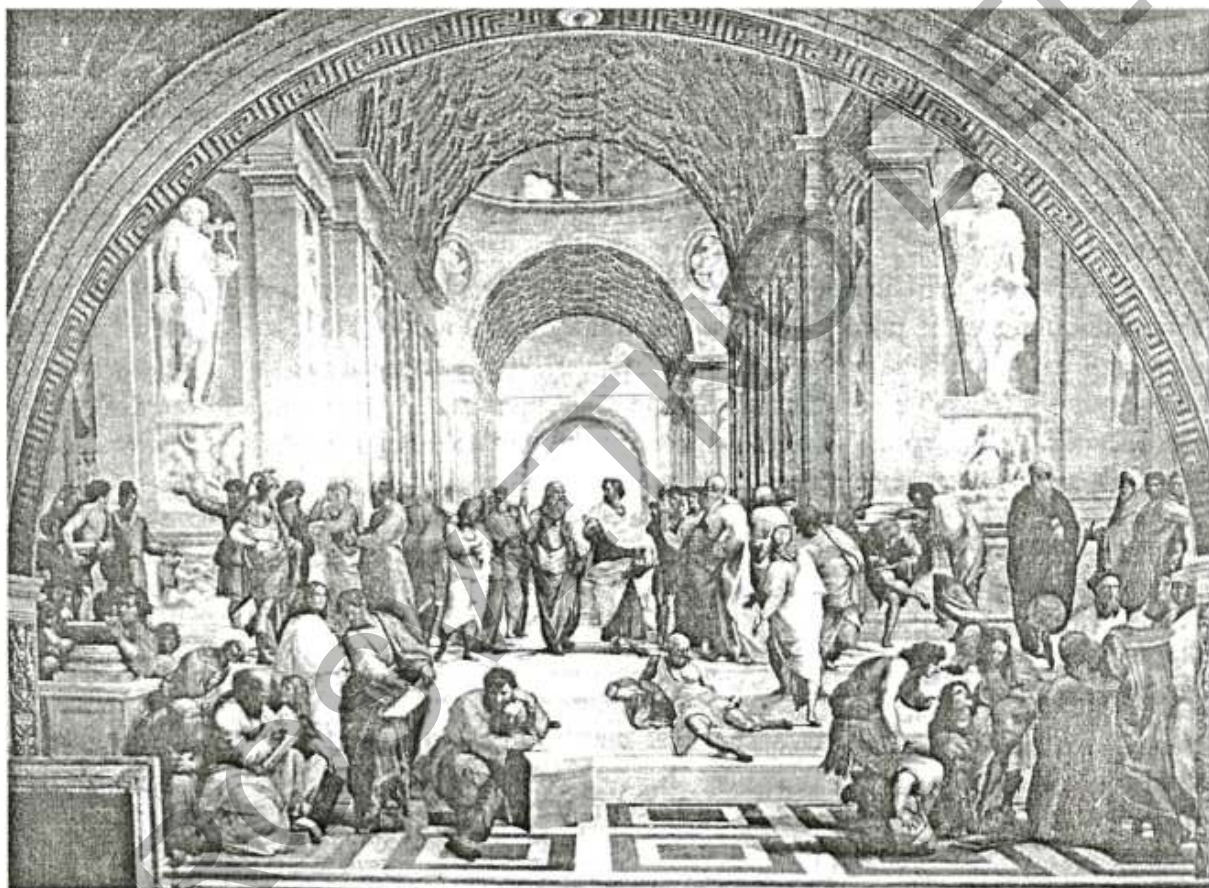
Учењата на првите хеленски филозофи не се изразени со јазикот на студено и систематско размислување. Нивните изреки повеќе звучат како вдахновени пророштва. Тоа не е чудно, тие луѓе го крчеле патот со чудесна храброст врз сосема непотврдени претпоставки. Тие сметале дека вселената е разбирлива целина. Со други зборови, тие замислувале дека над хаосот од нашите впечатоци постои некој ред, единство и, уште повеќе, дека ние сме во состојба да го разбереме тој ред.

Х. и Х.А. Конфорт: *Ослободување на мислата од митот*

МЕСТОТО НА ФИЛОЗОФИЈАТА ВО АНТИКАТА. - Антиката не може да ја замислиме без филозофијата. Таа е нејзин скапоцен камен, нејзин највисок дострел. Во модерната епоха уметноста ќе се развие според други идеи одошто во класиката, моралот ќе има и други начела, општествата ќе станат вистински широко демократски, а сиот свет поврзан, науката денес ќе направи блескави подобрувања во однос на античките знаења, ќе се развијат други вери и вредности. Меѓутоа, и во овие услови, кога современото живеење е различно од античкото, старата филозофија ќе го задржи своето големо значење и за целото човештво ќе претставува **највисок дострел на човечкиот ум и творештво**.

Таква улога филозофијата имала и во самата Антика. Таа не е откриена од подоцнежните епохи како нешто што современите не го разбирале. Филозофијата била *во центарот на античкото живеење*. И кога се правеле шеги за филозофите, тие биле најзначајни личности на своите заедници. Кога не биле слушани нивните учења и совети, се грешело и се уназадувало живеењето. Затоа во Антиката е зародена и идејата дека филозофите треба да владеат, за да можат со својот одгледан ум и суптилни сознанија да дадат вистински придонес кон животот на луѓето.

Античката филозофија имала неколку карактеристични **фази**. Првин била сконцентрирана главно врз прашањата на светот (хел. *космос*) - тоа се нарекува **космолошка епоха**. Потоа започнало интересирањето за човекот (*антропос*) и за неговите проблеми. Таа епоха се нарекува **антрополошка**. Потоа следува епохата на најголемите мислители Платон и Аристотел, кои создале развиени **филозофски системи**. Со отворањето кон Исток со освојувањата на Александар Македонски, настапил особен културен период - **хеленистичкиот** - кога филозофијата и науките се рашириле низ целиот тогаш познат свет. Кон тоа се приклучиле и учењата на **римските филозофи**. На крајот, со настапувањето на христијанството и со започнувањето на Средниот век, дошол **крајот** на античката филозофија со нејзините последни претставници.

“Атинска школа” од Рафаел Санти

(во средината се Платон и Аристотел - ги држат своите дела “Тимеј” и “Никомахова етика”; лево од нив Сократ дискутира со Алкибијад; напред лево Пифагор објаснува од книгата; на скалиите лежи скроман, полугол Диоген; десно напред Евклид им ја објаснува на студентите геометријата; над нив Заратустра држи сфера, а Птолемај глобус)

Во сиве овие фази се реализирани големи достѹрели. Во космолошката епоха дејствувале познатите Талес, Питагора, Хераклит, Емпедокле, Парменид, Зенон, Демокрит, Анаксагора и уште многу други мислители. Во антрополошката епоха се истакнуваат софистите Протагора, Горгија и други, како и величествениот Сократ. Платон и Аристотел спаѓаат меѓу најзначајните филозофи на сите времиња. Во хеленистичката епоха познати се Епикур, скептичарите Пирон и Карнеад, стоиците Зенон, Клеант, Хризип и многу други. Во римската филозофија најпознати се Кикерон, Тит Лукрециј Кар, стоичките етичари Сенека, Еликтет и Марко Аврелиј. Меѓу последните антички филозофи се истакнуваат Плотин и Боетиј.

Античката филозофија се развивала илјада години, достигнувајќи врвови на човечката мисла. Тие мислители имале талент, но за да го реализираат во филозофијата имало неколку претпоставки. Првин, луѓето дошле до фазата во која побарале објаснување за сите пројави околу нив и во нив. Тоа можело да го обезбеди само филозофијата, уште повеќе што научните знаења биле во зародиш. Филозофирањето било овозможено и преку особената културна функција на заедничкото живеење: луѓето биле постојано во меѓусебни контакти и се развивал разговорот, кој поттикнува размислување, бара убав стил и вешто изразување. Исто така, мошне важно е и слободното време што го имале слободните луѓе кои врз основа на работата на робовите, можеле да ги развиваат образованието, истражувањата и своите таленти.

Сите тие нешта, придружени со духовните поттици од сите страни и во луѓето, сами придонеле да се роди големата античка филозофија. Не е зачувано сè од таа мисла, многу дела се загубени. А она што останало до нашиве дни е ирвокласно, толку добро и важно што античката мисла ја сметаме за темел на европската и на целата светска култура. Таа постојано се проучува и му дава многу духовни радости и инспирација на секој кој ќе дојде во допир со неа.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што значи зборот "антика"? За што се користи тој поим?
- Зошто луѓето им се восхитуваат на старините? Дали за вас старините се интересни?
- Што се случило на духовно поле во Антиката?

- Какво е местото на филозофијата во Антиката?
- Колку филозофски фази има во Антиката?
- Со што бил овозможен големиот подем на филозофијата во Антиката?
- Дали античката филозофија и денес е интересна и инспиративна?

ПРВИТЕ ФИЛОЗОФИ

Милетската школа и питагорејците - први филозофи

Првиот филозоф Талес

БАРАЊЕ НА ОСНОВАТА НА СЕ ШТО ПОСТОИ. – Први филозофи биле Талес и неговите ученици, наречени Милетска школа, како и Питагора и неговите следбеници. На почетокот на VI век пред н.е. тие размислувале за суштината на природата и со тоа ја определиле насоката на филозофијата во првиот (космолошки) период.

Филозофијата започнала како научна разгледба во познатиот трговски и културен центар Милет на југот на Мала Азија (денешна Турција). Таму живееле Талес и неговите ученици Анаксимандар и Анаксимен. Овие природонаучници забележале дека сè што постои се менува, минливо е и непостојано. Сепак, треба да има нешто што *и*рае во мената на природата, што му одолева на какво било нестанување и исчезнување. Тие го поставиле првото филозофско прашање: **Што е основата на сè, каква е општата праоснова, кој е праелементот на сето постоечко?** Тоа основното, изворното за сè во природата го нарекле **ΑΡΧΗ** - од зборовите кои значат “потекло”, “далечно минато”, “извор”. Со тоа го создале првиот оригинален европски филозофски поим.

Овој омишл живовиен извор, ова неменливо го замислиле како **основа** на сè што постои, како **зачеток** на природата. За милетските филозофи смислата и задача на филозофијата е **потрагата по архе**. Слична е и задачата што си ја поставил Питагора, за кого се мисли дека бил ученик на Талес, но се

APXH

Прв филозофски йоим

преселил во Јужна Италија и таму основал школа. Овие мислителци имале научна ориентација и со нови методи го барале потеклото и целта на постоечкото - со слободното научно размислување настојувале да ја решат загатката на постоењето и на неговите начела. Нивните оригинални мисли (како и искажувањата на другите антички филозофи) може да ги читаме благодарейќи на преводите што во многубројните свои книги ги има направено **д-р Витомир Митевски**, класичар и филозоф, професор на Институтот за класични студии на Филозофскиот факултет во Скопје.

ТАЛЕС - РОДОНАЧАЛНИК НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Првиот филозоф на Запад бил Талес (ок. 624-547 пред н.е.), кој бил сметан и за еден од седумте мудреци.

Од Феникија се доселил во големиот град Милет, каде што станал позната личност. Многу патува, имал знаења од разни области и се здобил со научна слава. Открил како да се плови по морето следејќи ги ѕвездите и Сонцето, што било многу значајно за медитеранскиот сообраќај и трговија. Предвидел помрачување на Сонцето. Од него потекнува поделбата на годината на 365 дена. Во Египет успеал да ја пресмета височината на пирамидите врз основа на должината на нивните сенки (тоа го сторил во часот кога неговата лична сенка била еднаква на неговата височина).

Талес бил скромен. Кога добил триногарник како награда дека е најмудар од сите Грци, го испратил на друг мудрец, овој на друг, сè додека во тоа меѓусебно духовно признавање подарокот не стигнал повторно до него. Тогаш тој го предал на храмот на богот на умноста Аполон во Делфи. Сепак, неговите сограѓани се подбивале со неговата занесеност по учење и размислување. Раскажувале дека паднал во бунар додека гледал кон ѕвездите; му се смеееле дека не гледа дупка пред него, а како ќе ги препознае далечните светулки. Талес им се одмаздил. Во зимата предвидел дека маслинките ќе родат богато. Ги закупил сите преси за масло, што било основен животен и извозен продукт. Барал висока цена за услугата и се збогатил. Показал дека може да заработи, но дека за него не е најважно богатството туку филозофијата.

Не се зачувани оригинални записи на Талес, а неговата мисла ја познаваме од искажувањата на подоцнежните филозофи, кои изразуваале голема почит кон зачетникот на филозофијата.

Архе е водата!

Талес

Талес се соочил со множеството и со разновидноста на појавите, предметите и на суштествата во природата, кои се раѓаат и умираат, настануваат и исчезнуваат. Зад менливоста на нештата тој се обидел со размислување да го најде *трајното*. Согледал дека такво нешто има во нивната основа - **архе**, кое е без почеток и без крај, самото не настанало и не исчезнува, туку е *вечно*. За тој прапочеток на сè Талес сметал дека е **водата**. За него водата е **праначело**, **праелемент** од којшто настанува сè. Тоа е она што го има во секое нешто во природата и тоа преостанува и кога сè ќе исчезне. Вода има во сè, во воздухот, во облаците, во живите организми. Таа проникнува сè, може и да испарува и да замрзнува и пак да се врати во основната форма. Ништо што е живо не може без водата, таа е живот и без неа ништо не може да живее, таа е животворна *субстанција*. Така размислата на Талес отишла преку границите на секојдневната практика (Плутарх).

Според Талес, водата не само што дава живот, таа е **жива** супстанција, таа поттикнува создавање и движење. Тој елемент, ист во сите разнообразни појави во природата, **има душа**. Во природата *сѐ е нешто што има душа* - Талес укажувал дека каменот (магнетот) има душа затоа што го движи железото. Тој став е **хилозоизам** (од *хиле* - материја и *зоон* - живот).

Повеќето први философи сметаа дека начелата на сите нешта се дадени само во вид на градиво од кое произлегуваат сите суштества, од кое првично настануваат и во кое најпосле пропаѓаат, додека пак суштината останува, иако ја менува состојбата; тие велат дека тоа е *основа и начело на суштината*, па поради тоа сметаат дека ништо ниту настанува ниту пропаѓа, бидејќи таквата природа вечно опстојува... Имено, треба да има некаква природа, една или повеќе од една, од којашто настануваат другите нешта, додека таа самата опстојува. Меѓутоа, за бројноста и видот на таквото начело сите не зборуваат исто - туку Талес, родоначалник на таквата философија, вели дека тоа е *водата* (оттаму и изјавува дека Земјата е на вода), усвојувајќи ја таа претпоставка, можеби согледувајќи дека храната на сите суштества е влажна и дека самата топлина произлегува од неа и живее врз нејзината основа (а она од коешто настанува сè е начело на сè) и токму поради тоа ја прифаќа таа претпоставка бидејќи семето на сите суштества е влажно; за влажните нешта водата е природно начело.

Аристотел: *Метафизика* - прев. д-р Витомир Митевски

Анаксимандар

Од апејронот потекнува сè!
Анаксимандар

АНАКСИМАНДАР ИЗМИСЛИЛ ФИЛОЗОФСКИ ПРИНЦИП. - Од Милет бил и Анаксимандар (610-546 пред н.е.), ученик на Талес. Тој е автор на *првата филозофска книга*, со наслов "**За природата**", а потоа така ќе бидат именувани многу филозофски дела. Зачувани се неколку фрагменти од Анаксимандар.

Тој се истакнал како физичар, географ и државник. Конструирал и вовел сончев часовник. Ја изработил првата географска карта, како и некој вид небесен глобус, а измислил и повеќе инструменти за градежништвото.

За разлика од Талес, како прапочеток Анаксимандар не земал некоја конкретна форма на материјата, туку вовел филозофски поим - *апејрон*, со значење "неограничено, бесконечно", "она што не може да се определи". Праелементот

апејрон нема почеток ни крај. Тој е “почеток на другите нешта, ги опфаќа сите нешта и кормилари со сè”. Покрај апејронот нема други прапричини, само тој е архе, нешто што е “бесмртно и не може да пропадне”. Апејронот нема определен квалитет, бескраен е во квантитетот и во времето, безграничен во просторот.

Анаксимандар од Милет... рекол дека начело и основа на нештата е *апејрон*, прв употребувајќи го тоа име за начелото. Тој вели дека тоа не е ниту водата ниту која и да е друга од таканаречените основи, туку е некоја друга, неопределена природа од којашто настануваат сите небеса и световите во нив. А откај што е раѓањето на нештата, таму е нужно и пропаста нивна.

Симпликиј: *Коментари кон Аристотеловата Физика* - прев. д-р Витомир Митевски

Од апејронот настануваат сите светови и нештата во световите. Тие нужно се враќаат во својата праоснова. Станува збор за **вечно движење**, при коешто има *законитост* - и во настанувањето и во пропаѓањето. Сите нешта нужно ќе пропаднат, тие “плаќаат казна и отплата на другото нешто заради неправдата”. Со самото тоа што постојат, предметите или суштествата им прават неправда на она што би можело да постои на нивното место, па затоа секое нешто мора да исчезне во апејронот, од каде што се изнедрило.

Основа за настанувањето и за пропаѓањето на појавите во природата се **спротивностите** што ги содржи праосновата - како што се топло и студено, суво и влажно. Овие двојки спротивности ја даваат динамиката на суштествувањето. Од споените спротивности настануваат основните 4 елементи на светот (за кои зборуваат мнозина антички филозофи): од топлото и сувото настанува *оган*, од топлото и влажното се изнедрува *воздух*, од студеното и влажното се појавува *вода*, а од студеното и сувото настанува *земја*. Од овие четири елементи - оган, вода, воздух и земја - настануваат конкретните предмети.

Така настанал и човекот. Анаксимандар прв зборувал за **еволуцијата** на појавата на човекот. Со затоплувањето, од водата и земјата произлегле риби или живи суштества слични на риби; во нив се зачнале луѓето, кои излегуваат од нив.

Архе е воздухот, кој го опфаќа целиот свет!

Анаксимен

АНАКСИМЕН - ПРИРОДОНАУЧНИК КОЈ РАЗМИСЛУВАЛ ФИЛОЗОФСКИ.

- Третиот претставник на Милетската школа бил Анаксимен (ок. 588-524 пред н.е.), ученик на Анаксимандар. Овој природонаучник се трудел емпириски да ги изведува своите сознанија за природата (*физис*). Од него се зачувани само неколку фрагменти.

За Анаксимен основата на животот е **воздухот**. Светот е обвиткан со воздух. И Земјата за него е голем диск којшто врз себе има големо количество воздух. Анаксимен за праосновата на сè го определува воздухот, затоа што овој истовремено

е и безграничен и конкретен. Количеството на воздухот е неограничено, а тој има конкретни својства. Затоа, за Анаксимен воздухот, како “една и безгранична подлога”, е архе.

Од воздухот настанува сè и во него се враќа сè. Без него нема живот, тој му е потребен на секое живо суштество. Воздухот е животворна материја, неуништива, вечна, без почеток и без крај. А таа постојано се менува, оди од една состојба во друга, од еден квалитет во друг, исто како што животот е во непрестајно движење. Слично како Талес, и Анаксимен е инстинктивен материјалист, а и **хилозоист**. Нашата душа е од воздух, исто нешто како она што го опфаќа целиот свет. Космосот е идентичен со човекот. За светот основата е воздухот, а тоа е исто така и за нашата душа која преку дишењето се храни со воздух.

Анаксимен од Милет, пријател на Анаксимандар, како и овој води дека природата што е дадена како подлога е една и безгранична, но не смета како него дека таа е неопределена, туку е *определена*, тврдејќи дека таа е *воздух*. А во однос на нештата, тој се разликува според реткоста и густината. Со разредување станува оган, а со згуснување ветер, потоа облак; уште погуст станува вода, потоа земја, камен и сè друго од тоа.

Симпликиј: *Коментари кон Аристотеловата физика* - прев. д-р Витомир Митевски

Според Анаксимен, постоењето тече *непрестано*, во вид на **верига**, без престан настануваат и исчезнуваат многу светови. Тоа е резултат на безграничноста на воздухот. Овој се менува и минува низ неколку степени кои се **случуваат во форма на два процеса**: со разретчувањето воздухот станува оган, а со згуснувањето ветер, потоа облак, па вода, земја и сè друго. Разретчувањето на воздухот Анаксимен го споредува со загревањето, а згуснувањето за него значи ладење на воздухот. Промените произлегуваат од движењето на воздухот, кое е вечно.

Милетските мислители *раскинуваат со теогонијата и со космогонијата*, како објаснувања дека светот настанува и постои според волјата на боговите и како нивно дело. Тие **создаваат филозофија**, слободна размисла на човековиот разум, кој мисли и истражува барајќи го **начелото** на сè што постои. Тие **го бараат тоа начело** во самата природа и **се трудат неа да ја објаснат** на рационален начин. Тие **го согледале единството во природата и на сè во неа, па сите разлики ги сведуваат на една праматерија**. Таквото учење е монистичко (следи еден принцип) и материјалистичко. Праматеријата, која е животворна, постојано е во менување, вечна е. Кај Милетаните, исто така, е видлива и една особена филозофска реалност - **дека и ако се поставуваат исти прашања и се следат истите принципи, во филозофијата може да се даваат различни одговори**.

ПИТАГОРА - МАТЕМАТИЧАР И ФИЛОЗОФ. - Питагора (ок. 580-500 пред н. е.) од островот Самос, во близина на Милет, најверојатно учел кај милетските филозофи. Тој е основач на една друга античка филозофска школа.

Питагора

Питагора патувал низ целиот тогашен познат свет, се запознал со разни учења и обреди. Околу 530 година пребегнал во Јужна Италија, во градот Кротон. Тука се здобил со најголемо научно и филозофско име. Открил едно од најпознатите математички правила, наречено според него *Питагорина теорема*. Го напишал и уставот на градот. Основал религиозно, морално и мистично **братство** со цел да се усовршуваат знаењата, верата и моралот како најдлабоки вредности за човекот. Во братството се живеело строго, аскетски. Но и во она време, кога жените биле затворани дома, тие имале пристап во братството. Овој сојуз на едномисленици бил близок со аристократијата. Затоа околу него имало судири, а во нив настрадал Питагора. Самиот Питагора си придавал себеси полубожествен карактер, одел во долга бела облека, имал долга коса со златни ленти во неа. Било кажувано: Постојат луѓе, и богови, и суштества како Питагора.

Питагора прв за себе кажал дека е **филозоф**, така создавајќи го овој термин. Кога му рекле дека е зналец (*софос*), тој одговорил дека не е тоа, туку пријател и љубител на мудроста (*философос*). Една анегдота објаснува што подразбирал Питагора под филозофија. Еден крал го прашал со што се занимава, а тој одговорил дека е филозоф. Кралот побарал да го објасни тој збор. Питагора одговорил со споредба: На Олимписките игри едни доаѓаат да се здобијат со слава (натпреварувачи), други да се здобијат со богатство (трговци), а трети за да гледаат. На натпреварувачите им се најважни почестите, на трговците богатството, а на гледачите им е најважна вистината. Токму со тоа се занимаваат филозофите: *со вистината*.

Питагора и неговите сомисленици се занимавале со филозофија, математика, астрономија и со музика. Математиката и геометријата ги сметале за основни орудија на знаењето. Самиот Питагора подучувал усно, не пишувал. Затоа е тешко да се одреди што е од Питагора, а што од неговите следбеници, кои со гордост се нарекувале *питагорејци*, а своите учења питагорејски. Школата била на врвот во V век пред н.е., кога ја водел **Филолај**. Питагорејското учење опстанало неколку века и оставило длабоки траги, а особено влијаело врз Платон и платонистите.

Таканаречените питагорејци први се зафатија со математика и ја унапредија, па образовани во неа помислија дека нејзините начела се начела на сите нешта. Бидејќи *броевите* меѓу (математичките начела) се први, се чини дека во броевите тие гледаа многу сличности со нештата што суштествуваат и настануваат и тоа повеќе одошто во огнот, земјата или водата... Откако им се стори дека и другите нешта според својата целосна природа соодветствуваат на броевите, а броевите се први во сето она што ѝ припаѓа на природата, претпоставија дека основите на броевите се основи на сите нешта и дека небото во целина е хармонија и број.

Аристотел: *Метафизика* - прев. д-р Витомир Митевски

Питагорејците не го барале архе во сетилниот, материјален свет, затоа што материјалните нешта се менливи и трошни, тие настануваат и исчезнуваат. Основата и суштината не може да бидат во нешто што може да пропадне, што не е трајно. Таквото вечно и неминливо питагорејците го согледале во **бројот**. Бројот е суштина на сè што постои. "Сите нешта што можат да се создаат имаат број, без него ништо не може да замислиме и создаеме" (Филолај) - секое својство може да се мери, изброи, споредува. Броевите можат да се видат во сите нешта, тие се принцип и причина на сè. Броевите се вечни, неменливи, трајни, неуништиви; како такви тие се основа на сè што постои.

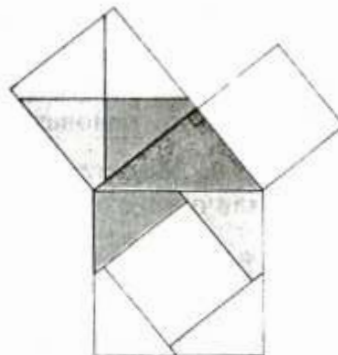
Суштина на природата е бројот!

Питагора

Броевите и бројните односи кажуваат многу. Тие им претходат логички на нештата пред овие да постојат (иако овие не настануваат од нив). Да се познава нешто, тоа значи да се знае неговиот број, бројчаниот однос што владее во тоа нешто. Бројот е **законитост на светот**, што се искажува со *пропорции* како бројни односи. Питагорејците на броевите им давале *мистични* својства. Сметале дека некои броеви значат справедливост (9 и 4, настанати со множење на еднакви множители 2×2 , 3×3), бракот го претставувале со бројот 5 (спој на првиот парен број 2 со првиот непарен број 3) и сл. Најважни се броевите 1, 2, 3, 4 - кога ќе се соберат ја даваат *десетката*, која за нив имала посебно значење. Бројот 10 како совршен број е духовна основа на светот.

За питагорејците најинтересни биле односите на броевите во **музиката**. Тие и тука откривале односи меѓу броевите - помеѓу должината на жицата и висината на тонот. Акордите во музиката: кварта, квинта, октава, ги поврзувале со хармоничната пропорција 12:8:6, каде што средниот број за една третина е помал од првиот, а за една третина поголем од крајниот. Питагорејците насекаде гледале *правилни соодноси*, што е основа за **хармонијата** како најубав сооднос. И *космосот е хармонија*, во него небесните сфери одгласуваат музика, што можат да ја чујат само оние што се упатени во питагорејското учење.

Питагорејците учеле дека душата се сели (*метемпсихоза*). Душата на човекот е бесмртна. Таа е затворена во телото, во сетилниот свет. Според питагорејците, смислата на живеењето е да се прочисти душата и да се ослободи од телото. Во овој свет душата треба да се усовршува со своето етичко поведение. Смртта не е целосно, апсолутно исчезнување, туку *селење на душата* во друго тело во разни форми (од животно до човек). Ова селење ќе трае во зависност од однесувањето во претходните животи и во сегашниот. Душата има можност да се прочисти до степен на *совршенство* (ова се одгласи од индиски учења; за Питагора се истакнува дека стигнал дури до Индија).

Питагорина
теорема

За Питагора (Ксенофан) го кажува следново: “Еднаш, кога на минување видел како маваат некое кученце, велат дека се сожалил и ова го рекол: Престани и не тепај го, оти тоа е душата на мојот пријател; ја препознав по гласот нејзин.

Диоген Лаерџанецот: *Животојот и мислењата на истакнатите филозофи*, кн. 8 - прев. д-р Витомир Митевски

Питагорејците истакнувале дека е неопходно **да се живее соодветно**, на начин со кој ќе се хармонизира душата во човекот. Секој човек треба да се определи каков живот ќе живее: *теоретски* (набљудувачки, контемплативен, размислувачки), *ипрактичен* (политички, вмешан во животот на заедницата) или оној само за чисто уживање. За питагорејците е најдобро да се живее *за сознание, умерено и разумно*, за да се постигне вечен спас на душата. Питагора е автор на античката етичка поема **Златни стихови**, која дава мудри етички совети:

Размисли пред да почнеш, за да не направиш глупост -
на човекот му е својствено да работи и зборува лудо.
Прави го она што подоцна нема да те мачи!
Телесното здравје не треба да го запоставуваш -
но во јадењето, пиењето и во вежбањето биди умерен.
Мера го нарекувам она што нема да ти создаде мака.
Навикни се да живееш чист, кроток и доблесен живот!
Не прави го она што во човекот алчноста ја буди!
Немој без потреба да трошиш,
ниту, пак, скржав биди - *во се мериш е најобра*.
...Не дозволувај сонот врз твоите нежни да се спушти очи -
пред да направиш резиме на денот што изминал:
Каде згрешив? Што направив? Што пропуштив?
Почни од почеток и потоа по ред тргни -
ако си направил зло, прекори се; ако си направил добро, радувај се!

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како си го објаснувате архе - прапочетокот, основата на светот?
- Зошто во Милетската школа се дадени три различни одговори за архе?
- Што е хилозоизам?
- Какви се кај милетските филозофи учењата за развитокот на светот?
- Како гласи Питагорината теорема за односот на квадратите над страните на правоаголниот триаголник?
- Колку науките можат да бидат егзактни без математиката?
- Какво е влијанието на Питагора врз подоцнежната филозофија и наука ?
- Како бројните односи ја определуваат хармонијата на светот?
- Кој е етичкиот идеал на Питагора?

ФИЛОЗОФСКИ СПРОТИВНОСТИ

Две големи
филозофски школи
- на спротивни позиции

Каква е реалноста?

БОГАТСТВО НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Филозофијата и науката имаат иста цел - мислата да биде што *посообразна на реалноста*. Но реалноста е богата и разнолика. Тоа овозможува широкостраност на филозофските одговори. Филозофите настојуваат битието да го сознаат што е можно подлабоко и повистинито. А битието не може да биде дофатено до крај и најсеопфатно. Мора да се прашуваме - дали човекот може со својот разум да ја познава стварноста **таква каква што е** во нејзината севкупност? Бидејќи изворот на филозофскиот ерос кај човекот е да го испитува битието и неговите најразлични пројави, сосема се оправдани и можни разни размислувања и искажувања - доколку се методолошки правилни, еднозначни и доследни.

Нема еден став за битието и за другите филозофски проблеми. Богатството и различнетио на филозофските прашања, а уште повеќе, на филозофските одговори е еден од изворите и основа за силата на филозофијата и за нејзиното значење. Уште првите филозофи дале **различни решенија** за архе. Тие имаат слична позиција, но за истиот проблем пронаоѓаат свои, *оригинални* одговори. За филозофските погледи е доволно само одговорите да имаат смисла. Токму во сознанието за битието има најголеми разлики меѓу филозофските одговори. Колку што се прашањата поблиски до човечката и до физичката реалност, одговорите се поединствени (и минуваат во наука кога ќе се воедначат). Ако филозофските напори се сосредоточени кон поапстрактните проблеми, одговорите се посспецифични - и меѓу нив секогаш има спротивности.

Мисловните спротивности се дух на филозофијата. Тие го движат напред филозофирањето. Тоа може да се види и кај првите големи филозофи кои посестрано расправале за битието - Хераклит и Елејците.

Хераклиџ

Сонцето е ново со секој нов ден.

Хераклиџ

ФИЛОЗОФ НА ДВИЖЕЊЕТО И ПРОМЕНАТА. -

Хераклит целиот живот пишувајќи само една книга “За природата”. Од фрагментите се гледа дека зборувајќи збиено, афористички и со метафори. Имал прекар Темниот заради начинот на изразување и заради тешкотиите да се разбере. Сократ рекол за Хераклит: “Она што сум разбрал има голема вредност, а мислам дека е вредно и тоа што не сум го разбрал. Но за тоа е потребен делски нуркач” (нуркачите од островот Дел оделе во големи длабочини).

Хераклит (ок. 544-480 пред н.е.) е роден во Ефес, еден од најголемите градови во Мала Азија. Требало да ја наследи положбата на врховен свештеник, но се откажал од должноста. Бил меланхолик (го претставуваат како личност која рони солзи - наспроти Демокрит, кој постојано се насмевнувал). Ја презирал толпата заради простотијата и затоа што им верува на сказните на поетите. Ја критикувал хеленската традиција, верувања и обичаи, а особено демократијата. Дури рекол: “Еден за мене е како десет илјади, само ако е најдобар”.

Има многу анегдоти за Хераклит, кој се повлекол за да мисли во осаменост. Уште како дете бил необичен, како момче говорел дека не знае ништо, во зрелоста велел дека знае сè, за на крајот да истакне дека не бил ничиј ученик, туку дека сè научил сам од себе. Неговата мисла тешко се реконструира бидејќи се останати само 130 фрагменти. Но тој станал популарен со своите идеи. Насекаде се користи изреката *Панџа реи = Сè тече*, која зборува за минливоста на светот (таа го изразува духот на Хераклит, но не се наоѓа во зачуваните фрагменти). Кај нас неговите фрагменти ги преведе и напиша книга за Хераклит д-р Витомир Митевски.

Во центарот на своите идеи Хераклит го стави **движењето**. За него општа суштина е **менувањето**, кое се случува **законито**. Сè што постои има зачеток и крај - настанува, постои и исчезнува, од небиднината во бидување и повторно во небиднина. Сè се менува и сè се појавува ново и одново, како што и *сонцето е ново секој ден*. Нема предмет, суштество или настан што не се подложни на менувањето: “Во исти реки влегуваме и не влегуваме, сме и не сме”. Хераклит учи дека во реките непрестајно дотечуваат други води; во мигот кога сме стапнале во реката, веќе протекле старите води и надоаѓаат новите. Исто така, во животот сè постојано се менува, движењето се случува без престан.

Менувањето е незапирливо заради **силите што меѓусебно се противставени и заемно се обусловуваат**. Насекаде има *спротивности*, тие постојат едната врз основа на другата, спротивноста зависи од постоењето на она што нејзе ѝ е спротивно: “Болеста здравјето го направи пријатно и добро, гладот - ситоста, а заморот - одморот”. Противставените сили ја определуваат промената: “Војната е општа,

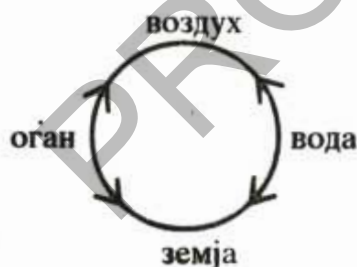
борбата е правда и сè настанува низ борба и по нужност” (фр. 80). Заради спротивностите, како и заради нужноста на промената, ништо не трае вечно исто. Постојано се води борба и се воспоставува единство на спротивностите. Новите својства се раѓаат од тоа што “спротивното се обединува... од различни нешта произлегува најубавата хармонија... **сè настанува низ борба**”. Овој дијалектички процес се збиднува со борба на спротивностите и со нивно единство. Хераклит ќе рече: “Војната е татко на сите и цар на сите” (фр. 53).

ОГНОТ И ХАРМОНИЈАТА. - Основа и симбол на промените е *огнот*. Тој е архе: “Сите нешта еднакво се разменуваат за оган и огнот за сите нешта (исто како стоките за злато и златото за стоки)”. Огнот е прасупстанција од која настануваат сите нешта и во која сè се враќа. Тој е симбол на непрестајната преобразба - како согорување, трансформирање од едни својства во други; она што било пред да гори повеќе не е тоа, како што и ова што е сега нема да биде такво, ќе биде изменето од горсњето. **Огнот е битие.** Станува збор за “вечно жив оган кој со мера се пали и со мера гасне”. Тоа е пламен на настанувањето, основа на световите и причина за нивното исчезнување. Само огнот (како битие) е неугаслив.

Овој свет, ист за сите, не го уреди никој од боговите ниту од луѓето, туку беше од секогаш, е и ќе биде **вечно жив оган кој со мера се пали и со мера гасне.**

Хераклит: *За природата* (фр. 30) - прев. д-р Витомир Митевски

Настанувањето и исчезнувањето се *промена на состојбиите од една во друга*: “Смртта на земјата е настанување на вода, смртта на водата е настанување на воздух, од воздухот оган и обратно”. Светското движење е **кружно**: оган - воздух - вода - земја и обратно: земја - вода - воздух - оган. Сè е строго *детерминирано*. “Патот угоре и патот удолу е еден и ист” (фр. 60). Нема случајност, сè е нужно, има **ред**, кој е правилност според која појавите се случуваат законито; во природата нема хаос туку хармонија. Сеопштата космичка законитост, според Хераклит, е **логосот** (ум, разум, закон, дух, смисла). Логосот суштествува вечно. Сè настанува според логосот, тој управува со сè.

Вечношото кружно движење

Во општата заемност и обусловеност на постоењето владее **единство**, *хармонија на сироптивниите сили*: “Невидливата хармонија е посилна од видливата”. Хармонијата претставува едногласност на сета природа во нејзината целост, различност и сеопфатност. Тоа сообразување на различното е нешто постојано во природата, како и самата мена на сите нешта, како настанувањето и исчезнувањето.

*Прва книга за Хераклиџ
на македонски јазик*

Законитоста, логосот, треба да се разбере: “Мудро е само едно: да се спознае мислата што кормилари со сè низ сè” (фр. 51). Само со познавањето на општиот логос може да се живее во хармонија со природата, со тоа може да ја сфатиме хармонијата на светот како целина. Луѓето грешат ако не се поведуваат според логосот: “Не се совпаѓаат со она со што постојано се во допир [со логосот што владее со сè], отстапуваат од него, она со што секојдневно се среќаваат им се чини туѓо”.

За Хераклит сетилното познание не е доволно добро. *Сетилната не се сигурен извор* на знаењето и вистината. Со *разумот* се открива вистината за нештата и за светот: “Разумно да се мисли е најголема доблест, а мудрост е да се говори вистината и да се постапува според строежот на нештата, наслушнувајќи го” (фр. 112). Така човечката задача е поврзана со системот на природата, чија суштина се движењето и постојаната мена, но во која има ред и законитост.

Многумина не ги разбираат нештата со кои се среќаваат ниту пак поучени ги спознаваат, туку само си вообразуваат.

Хераклит: *За природата* (фр. 17) - прев. д-р Витомир Митевски

Здобивајќи се со знаење и следејќи го разумот, облагородувајќи си ја душата, човекот ќе биде мудар: “На сите луѓе им е дадено да се спознаат себе си и разумно да мислат”. А тие кои ја љубат мудроста и сакаат да говорат умно, треба да знаат многу, треба да се *пошираат врз логосот*, врз она што е општо. Со тоа ќе ја реализираат својата задача да бидат вистински сведок за природните случувања, учесник во хармоничните процеси на борбата и на единството на спротивностите.

Хегел и другите дијалектичари многу го ценат Хераклит заради доследното учење за движењето низ спротивности. Мислителот *Крајшил* (V век пред н.е.) толку го зел при срце познатиот став на Хераклит, што тврдел дека *ништо едно не може да остане во некоја река*, зашто веќе кога ќе помислиме на тоа, водата се изменила. На неговиот ученик Платон ова му дало повод појавниот свет да не го прифаќа како вистински токму заради неговата непостојаност.

ЕЛЕЈСКАТА ШКОЛА. - Во јужна Италија во градот Елеја е создадена школа чии мислители мислеле поинаку одошто Хераклит. Наспроти ставот за непрестајното движење и промена на светот, тие сметале дека битието е неподвижно и неменливо.

Прв мислител со ваква ориентација бил **Ксенофан** (ок. 575-470 пред н.е.) од Колофон во Мала Азија, кој бил рапсод-патувачки пејач на стари епови. Истовремено ги изнесувал и своите идеи. Во Елеја основал школа. Ксенофан е првиот мислител кој пишувал во **поетска форма**. Во книгата “За природата” главно се искажувал за етичките прашања, иако може да се најдат и навестувања за метафизичките учења. Ксенофан ги критикува луѓето што за боговите мислат според својот лик: “На смртниците им се чини дека боговите се раѓаат, имаат облека, глас и става како нив”. Иронично ќе каже дека и воловите, коњите и лавовите, кога би имале раце и би можеле да цртаат, божествата би ги создавале според својот изглед. За него божеството е нешто единствено, неменливо, вечно: “Еден е бог, најголем меѓу боговите и луѓето, на смртниците не им е сличен ниту по става ниту по ум... Неподвижен, тој вечно останува на исто место и не му личи да оди од место на место”. Бог е **едно и сè**.

Ксенофан се сомневал дека некој може да ја знае *вистинската природа на стварноста*. Никој не ја знае целосната вистина: “Сал мнение имаат сите”. Тоа ќе биде главната тема на најважниот претставник на оваа школа **Парменид** (ок. 515-450 пред н.е.) од Елеја. Тој проблемот на битието го претставил како проблем на мислењето. Бил под влијание на питагорејството; се противставил на Хераклитовото учење за вечното движење и за промената. Од неговата поема “За природата”, која има филозофска длабочина и уметнички вредности, се зачувани само фрагменти. Неговото учење ќе се одрази кај учениците Зенон и Мелис.

**Битието е неподвижно,
без зачеток и одмин.**

Парменид

За елејските филозофи битието е нешто вечно, не настанало и нема никогаш да исчезне. Битието е едно, целост, неподвижно е и неменливо, секогаш (останува) исто. Нема ништо над него и покрај него. Тоа е во форма на *совршена шогка*. Битието е божество, но не е личност, туку целина, истовидна со целата вселена.

Парменид

БИТИЕТО Е, НЕБИТИЕТО НЕ Е. - За Парменид постои само битие кое е едно, неменливо и неподвижно. Она што со сетилата се восприема како подвижно и менливо е само *иривиџ*. Парменид разликува **два вида познание** - едното е *сепиљанојџо*, коешто нè води во заблуди, а второто е *разумскојџо*, коешто ни ја покажува вистината. Со сетилата ние забележуваме настанување, множественост, менување и исчезнување, движење и пропаѓање. Тоа за Парменид не е вистинската реалност. Сетилата не можат да ја дофатат вистината; **само разумот може да ја**

мисли вистината. Битието е единствената вистина. Суштината на ова е дека “едно исто е она што се мисли и суштествува”, или во друга форма: “Не ќе го спознаеш она што го нема (што не е, што не суштествува)”.

Според Елејците, се појавуваат и можат да се видат настанувањето, движењето, множеството, исчезнувањето - но тие не се случуваат реално. Тие би морале да зависат и од небитието, а такво нешто не може да има. Небитието (*ѿо ме еон*) не може да се замисли, затоа тоа не постои. Постои само битието (*ѿо он*). **Небитието не е - битието е.** Битието постои отсекогаш и тоа е постојано исто. Нема ни настанување, бидејќи ако битието требало да настане, тогаш тоа не постоело пред настанувањето, што би значело дека пред битието имало небитие, а вакво нема никогаш, ни порано ни подоцна. Исто така нема ни исчезнување, зашто битието не се загубува; по исчезнувањето на битието би требало да биде небитие, а тоа не е можно. Нема промени, нема ништо ново - **битието е неменливо.** Вака Елејците филозофски го објаснуваат поврзаниот проблем на битието и мислењето. Само битието може да се мисли, бидејќи едно исто е да се мисли тоа што суштествува и неговото суштествување. Не е можно да се мисли она што го нема. Кога се мисли, се мисли нешто; а тоа е самото битие.

Со мислењето може да се дофати само тоа што суштествува - битието. Нема ништо вон од битието. А **битието е секогаш исто.** Тоа е постојано, вечно, неподвижно и неменливо. Има форма на *ѿойка* и е *совршено*. Тоа е праоснова на сè и секогаш е идентично на самото себе. Тоа е завршена целина, но не е бескрајна. Ако е бескрајна, би била недовршена, па како нецелосна не би била совршена. Значи, битието не настанува, не се менува и не пропаѓа, секогаш е исто, идентично на себе. Основниот став е: “Треба да се каже и да се мисли - битие има оти го има; а она што не е - го нема”. Небитието (празнина) не постои. Постои само битието.

Битието... е непропадливо бидејќи е несоздадено,
целовито е, единствено, бестрепетно и бесконечно;
...тоа мора во потполност да биде или пак воопшто не.

...Како би настанало?

Оти ако било, тогаш тоа не е, ниту пак ако допрва ќе биде...

Ни деливо тоа не е бидејќи еднакво е сето,
ниту нешто има повеќе овде, а помалку онде...
исполнето од битие е сето...

недопуштено е битието да биде незавршено:
та не му недостига ништо; пнаку би му требало сè.

Исто е да се мисли и она што се мисли,
оти без битието... не ќе откриеш мислење...

Бидејќи пак граница има крајна, тоа е завршено
од сегде, по обемот слично на топка убавоокружна,
од средиштето насекаде еднакво...

Парменид: *За природата* (фр. 8) - прев. д-р Витомир Митевски

Бидејќи нема небитие, не е можно да настануваат нешта, како и нивно движење и менување. Менувањето претпоставува испокинатост, празнина, а тоа го нема (тоа би било небитие). Разумот не може да го мисли она што го нема, туку секогаш го мисли битието. Парменид е против сетилното искуство како привид и заблуда.

Битието е совршено

Ова учење е спротивно на идеите на Хераклит. Филозофијата не се повикува на некој предмет и со мерење да ја докажува вистината. Филозофската вистина е посложена, таа е напор да се дофати *суштината на реалноста*. Бидејќи ставовите на Хераклит и на Парменид не се согласуваа, тоа не значи дека не се интересни и важни, дека се неточни и небитни; напротив, тие предизвикуваа натамошно промислување. И дијалектиката на Хераклит и ставот на Елејците имаа плодни резултати. Парменид својата визија за битието ја изнесе убаво, со свои докази. Таа ги пленеше слушателите - или барем филозофите, кои имаат почит за прецизни и доследни искажувања. Понекогаш имало и подбивање со неговите ставови (но, тоа му се случува на секој филозоф - наспроти секој став има спротивен). Еден шегобиец *шестал* пред Парменид кога овој раскажувал дека нема движење. Сите се насмеале, па и самиот Парменид, кој истакнувал дека движењето е лошо сфаќање, кое зависи од сетилата, а туѓо му е на разумот. Зенон дал необични докази дека неговиот учител е во право.

ПАРАДОКСИТЕ ДОКАЖУВААТ ШТО Е ПРАВИЛНО. - Парменид испратил силна порака: "Не давај да те заведе многуопитната навика, да гледаш без да видиш, не разбирајќи само да слушаш и говориш; туку разумно суди за многуоспоруваниот доказ изложен од мене". Неговиот најдобар ученик **Зенон** (ок. 490-430 пред н.е.) од Елеја сторил многу за да ги одбрани погледите на учителот.

Зенон развил метод со кој на **индиректен начин** ги побивал противниците на својот учител и така докажувал дека се точни ставовите на Парменид. Тој тоа го нарекувал **апории**, а потоа тој метод е наречен *сведување на ајсур* (*reductio ad absurdum*). Аристотел го сметал Зенона за основоположник на дијалектиката (логиката) како вештина на докажувањето.

Зенон го усвоил искажувањето на Парменид дека во мненијата нема вистинска веродостојност, но истакнал дека и појавните нешта треба грижливо да се испитаат. Овој вешт говорник ги доведувал до *иронивречност* тврдењата на противниците за движењето, промената и за множеството и ја покажувал нивната привидност, бесмисленост, апсурдност. Оттука следувало дека е докажано учењето на Парменид.

Во однос на *движењето* Зенон извел неколку апории. *Дихотомијата* (поделба на два дела) зборува за тоа дека телото што се движи мора да ја помине првата половина од патот, па половината од втората итн. до бескрај. Ние никако не би можеле да го завршиме изминувањето на некој простор. Тоа е невозможно, тоа го докажува нашиот ум, а сетилата, пак, нè измамуваат дека тоа го правиме. Според апоријата *Ахил и желката*, брзонастиот херој никогаш не би можел да ја претрча

бавната желка ако нејзе ѝ се даде малечка предност. Кога тркачот ќе дојде до местото на желката, таа е веќе малку понапред - и така до бескрај. Растојанието помеѓу Ахил и желката ќе се намалува, но тој никогаш не би ја претрчал, растојанието меѓу нив никогаш не би било еднакво на нула (а ние гледаме како тој брзо ја претекнува). Апоријата *Ситрела во леи* зборува за стрелата која лета кон целта. Ако логички расудуваме, ќе се покаже дека стрелата мора во секој поединечен миг да мирува во едно место во просторот. Сумата од мирувања не може да биде движење, туку само мирување, а нашите сетила гледаат движење на стрелата кон целта. **Нашите сетила ни наметнуваат впечатоци кои логички не се оправдани.** Со ова се покажува привидноста на движењето. Во доказот *Ситрадион* има три групи тркачи - две трчаат во различни насоки, а една стои. За оние кои стојат, двете групи се движат со иста брзина, а за оние што трчаат - тие меѓусебно се оддалечуваат со двојна брзина. Брзината е иста, а истовремено е и двојна, што значи дека движењето е релативно.

Шема на апоријата *Ситрадион*

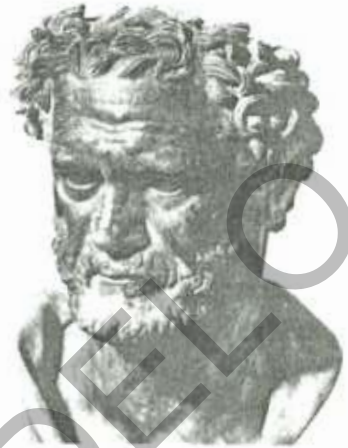
Тоа и била целта на Зенон, да ја покаже противречноста на поимот “движење”. Зенон сметал дека нашиот разум е создаден за она што е идентично и неподвижно, а такво е битието. Тоа го говорел Парменид. Менливите нешта треба да се остават надвор од разумот, бидејќи вистината не може да се бара во искуството, туку во непротивречното мислење. Апориите на Зенон покажуваат дека има појави во реалноста што не може да ги разбереме со обично размислување. Реалните противречности во процесите тој им ги припишал на привидноста, на несоодветноста на сетилното познание (начин за решавање на овие апории ќе открие во средината на XX век големиот математичар и логичар Курт Гедел, а идеите од *Ситрадионот* Ајнштајн ќе ги примени во Теоријата на релативноста).

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали спротивностите во сфаќањата се нормални за филозофијата?
- Што за Хераклит е битие, она вечното?
- Што е логос? Каква улога има тој кај Хераклит?
- Како кај Хераклит спротивностите ја одредуваат хармонијата ?
- Како Хераклит го опишува движењето на светот?
- Во што е смислата на човечкото живеење ако сè е минливо и менливо?
- Дали може да се мисли бескрајноста?
- Што учат за битието Елејците?
- Каква е улогата на движењето и на промените? Дали тие реално постојат?
- Како Зенон ги докажувал елејските учења?

АНТИЧКИТЕ АТОМИСТИ

**Атомите се најситни,
невидливи делови
на материјата**

Демокрит

НАУЧНИК КОЈ ИСПИТАЛ СЕ. - Особено учење за атомите како **најситни делови на материјата** развил најславниот научник на епохата Демокрит. Многу патувал по целиот познат свет, дури по Азија и по Африка, за да дознае сè што се знаело. Негово најпознато дело е “Систем на светот”.

Во Антиката го споменуваат **Левкип** (V век пред. н.е.) како прв кој зборувал за атомите. Бил од Елеја, бил ученик на Зенон и потоа се доселил во тракискиот град Абдера. Од него не се зачувани никакви текстови, па некои истражувачи се сомневаат дали тој воопшто постоел.

Атомистичкото учење го развил **Демокрит** (460-370 пред н.е.), кој бил роден и живеел во Абдера. Заради патувањето по светот го потрошил наследството. Во тие патријархални времиња, за растурање на богатството дури се одземало граѓанското право, па некои побарале казна за Демокрит. Сите им се смееле на абдериќаните (кои биле прочуени заради глупоста и скржавоста) кога Демокрит докажал дека парите ги потрошил за да студира и да ги напише своите книги, од кои се зачувани над 300 фрагменти.

Демокрит починал кога имал 90, а можеби и 100 години. Пред крајот од животот ослепел. Повеќе не можел да разликува меѓу белото и црното, но знаел да направи разлика меѓу доброто и злото, праведното и неправедното, чесното и срамното, корисното и некорисното, важното и безначајното. Тоа е основната моќ на човекот и филозофот. Без познавање на боите може да се живее, но не се живее човечки без вистината и без добрината. Впрочем, Демокрит со духот патувал во длабочините на материјата.

БИТИЕ И НЕБИТИЕ - АТОМИ И ПРАЗЕН ПРОСТОР. - Елејската школа учела дека битието мора да биде нешто исполнето, цврсто, неменливо. Левкип и Демокрит се согласувале со тоа. Но не се согласувале дека нема небитие; тие сметале дека има небитие. Невитието (*ме он* = “она што не е”) е **празниот простор**, кој овозможува да има движење на битието, да настануваат нештата и постојните

нешта да се растураат. Небитието е *нишиѐо*, неопределено. Битието (*џо он* = “она што е”) е нешто определено, низа од бескрајно ситни, невидливи честички, **атоми**. Тие натаму не можат да се делат (тоа кажува зборот *а-џомос* = не-деливо), а ги имаат карактеристиките на битието; тие се нешто, вечни се, постојани се, неменливи, цврсти, непробојни. Ова учење е наречено **атомизам**.

Има различни атоми, во разни форми, големини, со различни квалитети, со различна положба. Тие се материја во конкретни ситни делчиња. Атомите престојуваат во празниот простор, во кој им е овозможено да се движат, насобираат и да се растураат. Благодареејќи на движењето, атомите се судираат и така настанува **првичниот вител**, со што започнува настанувањето на светот. При вртењето, оние тела што се поцврсти останале во центарот; затоа планетите се во средиштето, а на површината се ѕвездите, кои се оган и имаат најмалку отпорност. Бидејќи атомите можат да се поврзуваат на разни начини, постојат **безброј светови**. Но она што настанува е смртно, па нужно мора и да пропадне. Тоа значи дека *врскиџе на аџомиџе се џривремени*, а светот е менлив. Со светот не владее некое божество или провидение, тука во него сѐ се случува според законите, *нужно*, само по себе.

Атомите се движат во бескрајниот празен простор, одвоени еден од друг и разликувајќи се според облиците, големините, поставеноста и редоследот; наидувајќи еден на друг тие се судираат, па едни се одбиваат во некоја случајна насока, а други меѓу себе се преплетуваат според соодветството и сразмерноста на облиците, големините, поставеностите и редоследите, остануваат во таа состојба и така доаѓа до настанување на сложените тела.

Симпликиј: *За небоџо* (за учењата на Демокрит) - превод д-р Витомир Митевски: *Почейџоци на заџаџнаџта философија* - *Преџсокраџовџи*

Сѐ настанува како **спојување на атомите**. Овие се различни (аглести, тркалести, извиткани, со кукички, издлабени, испакнати...) и можни се нивни различни врски. Тоа зависи од нивната форма и големина, а може да се поврзуваат на различен начин, според редот и положбата. Како што настануваат нештата, така се раскинува и *врската* меѓу атомите: “Тие се припиваат едно до друго и остануваат определено време додека нужно не се појави некоја поголема сила од околината и не ги растресе и распрсне на делови”.

И живите суштества настануваат на ист начин. Сите се во постојана менливост и во борба за опстанок, во која способните опстануваат подолго, а неспособните пропаѓаат. Низ настанувањето на различни животни форми, конечно настанал и *човекоџ*. Во светот има суштества што владеат (богови), суштества со кои се владее, но и тие самите владеат (луѓе), и суштества над кои се владее (животни). Оваа иста шема е сфатена и за самиот човек - кој е **микрокосмос** (свет во мало): во него владее разумот, над чувствата се владее, но и овие раководат, додека страста треба да се совладува.

Сè е дадено со причина и нужно.

Демокрит

СОЗНАНИЕТО КАКО СЛИКА. - Според Демокрит, сè на светот е материјално, па така и **душата**. Таа само е составена од пофини, поподвижни атоми. Затоа е *слична на огној*. Души има многу во воздухот, ветерот ги тера да влезат во телата, а по смртта се враќаат во воздухот. Душата е извор на животот во суштеството, но вистинската основа за целиот живот се атомите.

Сознанието започнува со восприемањето на сликите од надвор. Тоа е **одраз** на постојните нешта надвор од нас. Од предметите се одделуваат малечки **сликички** (*еидола*) кои низ сетилата влегуваат во нас, предизвикуваат претстава и, натаму, мислење: “Никому не му се јавува никаква претстава доколку не е изложен на впечатоци на тие слики.” Но сознанието добиено преку сетилата е **темно**, а само разумот дава **вистинско** сознание. Првото не е сигурно, само за второто Демокрит сметал дека ја открива вистината. Разумот е фин орган, кој овозможува сознание и на она што е малечко и скриено, на пример на атомите и на нивната структура: “Сè што се измолкнува да го видат очите, тоа може да се види преку разумот”.

ЖИВОТНИОТ ИДЕАЛ. - За Демокрит животниот идеал бил да биде автономен и слободен како што атомите се самостојни во постоењето, формата и во своето движење. Тој сакал да го прави она за коешто мислел дека за него е најважно и сакал да биде расположен. Се стремел да биде ослободен од човечките страсти и маки, од болестите и тажните ситуации, од телесните и душевните бранувања. Ја презирал и славата, па не сакал да живее во веќе познатата Атина. Го викале **Мудриот**. Со прекарот се кажува дека тој и Аристотел биле најучени во таа епоха.

Повеќе би сакал да откријам една причинско-последична врска отколку да го добијам Персиското Царство.

Демокрит

Вториот прекар го следи Демокрит до ден-денес. Го викале **Насмеаниот**. Тој постојано бил со ведар дух и се насмевнувал. Ги критикувал сограѓаните што им се посветуваат на минливите задоволства. Сметајќи дека Демокрит е будала, тие го повикале Хипократ да го прегледа, а најславниот антички лекар им рекол дека филозофот е единствениот меѓу нив со здрав разум. Насмеаноста стана имиџ на Демокрит; тоа се истакнува како особена карактеристика на мислителот. Кога во Ренесансата многу се справало за животните ставови, се користеле и искуствата од старите мудреци. Оценето е дека основен однос спрема животот се оптимизам или песимизам, радост или тага, надеж или безнадежност. Позитивниот и радосен поглед кон животот е претставуван со насмејаниот лик на Демокрит, негативниот и критички поглед со тажниот, нерасположен лик на Хераклит, кој имал намуртено лице кога објаснувал дека животот не е добар, а луѓето се лоши.

Демокрит многу пишувал за етиката и развил оригинална идеја за евтимијата како најголемо добро. **Евтимија** значи *духовна ведрина*, животна радост, благост во душата. Таа е внатрешна рамнотежа и непоматеност, бестрасност, спокојство во онаа душа која станала господар над своите страсти. Тоа е правилна етичка цел. Таа се создава преку правилно одбирање на задоволствата, кога човекот не се стреми кон минливите наслади. За луѓето е подобро и етички оправдано повеќе да се грижат за душата отколку за телото, зашто “совршенството на душата ја поткрева слабоста на телото, но силите на телото без силата на умот не ја прават душата подобра”. Главниот метод за постигнување евтимија е **мерата**. Духовната ведрина може да биде резултат само на умереноста во барањата и во насладите. Ваквото однесување ги смирува лошите страсти во душата, како што се завидливоста, стремежот кон слава и непријателството.

За човекот е најдобро својот живот да го мине што повеќе духовно ведар и радосен и што помалку нерасположен.

Демокрит

ПРИДОНЕСОТ НА ЕПИКУР ЗА АТОМИЗМОТ. - Демокрит бил почитуван уште додека живеел. Се ценеле неговото огромно знаење и советите што им ги давал на луѓето. Но тој имал малку следбеници. Атомистичката теорија ќе доживее вистински развој во современата епоха - откако ќе се открие микроскопот и ќе се развие физиката на микрочестиците.

Најпознат антички следбеник на Демокрит е **Епикур** (341-270 пред н.е.). Тој ја прифатил основата на атомистичката теорија: во природата има само атоми, празен простор и вечно движење. За разлика од Демокрит, кој тврди дека атомите се движат праволиниски, по определени патеки, и дека секое случување е нужно, Епикур вовел концепција за **случајност**.

Сè се состои од телото и од празното. За тоа дека телата постојат сведочи сетилното забележување... Од друга страна, кога не би било она што го обележуваме како празно, простор, тогаш не би имало нешто каде што телата би постоеле и во што би се движеле онака како што гледаме дека се движат... Од телата, едните се споеви, создадени од другите тела, кои се неделиви (атоми) и неменливи,... остануваат постојани, а според својата природа се нешто полно и немаат можност да се растурат. Составните праделови мора да бидат неделиви телесни битија... Атомите непрестајно се движат и едните паѓаат слободно, а другите странично, па со допирање доаѓаат во коса положба или ги опкружуваат оние кои се спојуваат... За ова нема почеток, атомите и празнината се вечни.

Епикур: Писмо до Херодот

Во општа смисла сè е нужно, но има можност за отклон, за **деклинација** на атомите. Отстапувајќи од правата патека, атомите почнуваат да се судираат - и натаму сè тече како кај Демокрит. Со вакво дополнување, Епикур ја објаснил и можноста за слобода на личноста, која се изразува со етичкото избирање.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Колку Демокрит им бил посветен на науката и учењето? Која е неговата научна максима?
- Како се нарекува учењето на Демокрит?
- Што се атомите? Што е празниот простор?
- Каква е суштината на атомите? Каква е нивната форма?
- Како настануваат нештата? Како настанал светот? Колку светови има? Дали световите се вечни?
- Дали според Демокрит случувањата се законити?
- Како настанал човекот? Зошто човекот е микрокосмос?
- Што е душата? Од какви атоми е составена?
- Кое сознание е вистинско, без заблуди?
- Зошто Демокрита го нарекувале Насмеаниот?
- Какво е неговото етичко учење? Која е основната етичка добродетел што ја препорачувал? Како таа треба да се постигне?
- Кој од античките следбеници развивал слично учење за атомите?
- Со кое дополнување Епикур придонел за античкото атомско учење?

СОФИСТИТЕ

Перикле - водач на Атина

Софистите поставија
нови теми и нов метод
во филозофирањето

АНТРОПОЛОШКИОТ ПЕРИОД ВО АНТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА. - Демокрит и Анаксагора се последните значајни претставници на *космолошкиот* период. Тие и нивните претходници главно зборувале за основата на светот и за суштината на природните случувања. Анаксагора (500-428 пред н.е.) од Клазомена во Мала Азија е првиот голем филозоф кој дошол да живее во Атина, која станувала најголем хеленски центар. Таму дејствувал три децении, сè додека не го обвиниле за безбожништво и тој си заминал. Тогаш се појавиле и *нов вид мислител*, кои пред сè се интересираат за прашањата на човекот, за смислата на човечкото созрание, за местоположбата на човекот во светот и за односите меѓу луѓето. Тој период е наречен **антрополошки** (*антропос* = човек).

За тоа има и историско-политички причини. Животот во античка Хеллада се одвивал во *полиси* (град-држава). Градовите биле самостојни политички единици, имале независна позиција во однос на многубројните слични целини. Во нив од слободните граѓани се очекувало и се барало да учествуваат во организирањето на заедничкиот живот. Понекогаш имало тиранија како наметнато владеење на некоја личност, но тие периоди биле кусотрајни, сепак почесто било заедничкото владеење.

Во античката демократија собранијата на граѓаните биле и судови. Така мнозина или сите учествувале во политичкиот живот (поимот *политика* се однесува на заедничките проблеми на полисот и на начинот како се води заедницата). За таа цел се создавани разни форми за граѓаните да се вклучат и да дадат придонес во заедничката дејност, а е дискутирано и укажувано како тоа успешно да се прави. Развивана е вештината и теоријата за водење расправи (*дијалог* = разговор на двајца). Пред судовите секој требало сам да настапи. За тоа луѓето требало да се обучат, за да бидат поподготвени за сложеното јавно настапување. Една од најважните потреби на граѓанинот била да има знаење, практично, употребливо и

корисно за во собранијата, во судските постапки и за плоштадот. Требало да се докажува и да се оправдува ставот, значи да се изложува и да се брани своето мислење и уверување. Требало да се убедат другите да прифатат некој став како вистинит, а наедно да се побие спротивниот. Така се појавиле и мислители кои ќе ги објаснуваат тие нешта, а истовремено ќе бидат вешти учители на граѓаните, особено во беседништвото.

СОФИСТИТЕ - НАСТАВНИЦИ ПО МУДРОСТ И БЕСЕДНИШТВО. - Тие луѓе биле наречени **софисти** (вешти во мудроста). Тие биле првите ангажирани и платени наставници по мудрост (дотогаш филозофите учеле во форма на своја слободна активност или во рамките на школите, кои биле братства на пријатели-едномисленици). Софистите биле учени, имале многу знаења и практични вештини; знаеле реторика, еристика и дијалектика, значи знаеле како се држи говор, како се дискутира и води спор, како се побива мислењето на другиот. Тие знаења ги разработувале како теорија, а биле и вешти да им ги пренесат на другите. Така станале *подучувачи* на луѓето во вештините од кои можело да се има полза во јавното настапување.

Во V век пред н.е. Атина станувала центар на старогрчката трговија, поморство, банкарство и наука. Таа била најголем хеленски град и имала умни, силни водачи (Солон, Перикле). Особениот демократски систем на Атина барал од сите граѓани да учествуваат во политичката дејност. Ова било и обврска и занес. Атинската младина особено била воодушевена од говорничката вештина на софистите, од нивната умешност да расправаат и да докажуваат. Најпознатиот софист Протагора истакнувал дека за секој став има еднакви аргументи и *за* (pro) и *против* (contra). Затоа младината и возрасните Атињани оделе кај софистите за да се здобијат со знаења со кои ќе можат на судот да докажуваат дека се во право, на плоштадот да ги придобиваат другите за своите политички цели, да ја освојат власта и во собранието да ги наметнуваат своите ставови.

Софистите го подучувале секого, без оглед на неговото потекло, само под еден услов: требало да *платиш* за тоа. Затоа ги биле лош глас. Нив особено ги критикувале Сократ, Платон и Аристотел, кои им забележале дека тие не ја сакаат вистината и не се стремат кон неа (што е смисла на филозофијата), туку кон привидноста на вистината. Овие филозофи објаснувале дека софистите се штетни за животот во полисот, за моралот, за разбирањето на местоположбата и на должностите на човекот, за односот кон законите и кон добрите обичаи, за севкупната практика и за живеењето на луѓето.

Сепак, софистите биле првите *масовни просветители*. Тие го ширеле знаењето меѓу масата, меѓу граѓаните, придонеле да се образуваат државници и мислители, така што некои подоцнежни филозофи (на пример, Хегел) позитивно ја оценуваат нивната мисија. Најважното кај софистите е тоа што тие ја поставиле во центарот хуманистичката проблематика: човекот и неговиот живот, морал и право. Особено се занимавале со критика на познанието, ги интересирале моќта и дострелите на човечкото познание. Антрополошкиот период во филозофијата настапил благодареејќи на софистите (па и на Сократ, кој живеел во истата епоха и расправал

за истите прашања, иако бил непомирлив противник на софистите, некои го нарекуваат софист). Софизмот имал многубројни претставници - од постарата генерација се познати Протагора и Горгија, од помладата: Продик, Антифонт, Хипија, Пол, Дијагора, Тразимах, Критија, Каликле.

Човекот е мера на сè.

Протагора

ПРОТАГОРА - ОТКРИВАЊЕ НА ЧОВЕКОТ. - Најпознат софист бил Протагора (ок. 480-410 пред н.е.) од Абдера, ученик на Демокрит. Му бил пријател на најзначајниот атински политичар Перикле, кој ја организирал обновата на верскиот центар Акропол и го наредил правењето на најпрочуениот храм Партенон. Протагора бил првиот кој себеси се нарекол *софист*. Во својата 30-та година решил да стане учител и подучувал во сите краишта на античкиот хеленски свет.

Во Атина е обвинет за безбожништво, неговото дело “За боговите” е прво дело што јавно е запалено од властите, а Протагора морал да ја напушти Атина. Тој кажал: “Што се однесува до боговите, јас за нив ништо не можам да знам; ниту дека постојат, ниту дека не постојат, бидејќи има многу нешта што го спречуваат ова сознание - како нејасноста на тие нешта, така и животот на луѓето, кој е краток за да се занимаваат со такви нешта”.

Протагора бил првиот учен мислител кој ги наплатувал своите предавања. Прв организирал натпревар по ораторство, прв изложил како треба да се нападне и да се отфрли некоја теза (го нарекуваат творец на *еристиката* - вештина на расправањето); прв ги поделил исказите-говорот на четири дела: желба, прашање, одговор, заповед, значи бил еден од првите логичари. Напишал дела од реторика, логика, етика и политика, но речиси ништо од нив не е зачувано. Платон напишал дело “Протагора”, во кое е претставена расправата на Сократ со погледите на овој софист.

Како Хераклит, и Протагора за реалноста вели дека е во **постојано менување**. Мените во неа се случуваат во секој миг. *Ништо не може да го зајре неизменливото менување на нештата и на состојбите*. Во таквиот тек, ние не можеме реалноста да ја сознаеме објективно, таа се измолкнува од нашето познание коешто и самото е променливо. Значи, реалноста не може да се сознае апсолутно. Нема апсолутна вистина за сè и за сите, **сè е релативно**. Сознанието зависи од нашите сетила. Секој мисли за нешто онака како што му изгледа; на некогаш нешто му се гледа црвеникаво, а на другиот зеленикаво, за некогаш водата е студена, за некогаш топла. *И едношто и другошто е висина*.

Протагора ќе ја каже познатата мисла: “Човекот е мера на сè, на она што е дека е; а она што не е дека не е (на она што е, како е; а на она што не е, како не е)”. Ова е позиција на *голем хуманизам*, сосредоточеност на сите проблеми и на аспектите на сознанието *врз човекош* - но истовремено и став на *релативизам*, негирање на објективноста надвор од човекот.

СОКРАТ: Се чини дека не даде лоша дефиниција на знаењето, туку (токму) онаа што ја кажуваше Протагора, само што тој тоа го кажа на некој друг начин. Тој некаде вели дека “човекот е мера на сите нешта, оние коишто се дека се, а оние коишто не се дека не се”. Ти секако си го читал тоа?

ТЕЕТЕТ: Сум го читал, и тоа често.

СОКРАТ: Не зборува ли некако вака: Какви мене сите (нешта) ми се чинат, такви тие за мене и се, а какви тебе, такви тие се, пак, за тебе. Човек си и ти и јас... Зар понекогаш не се случува, кога дува истиот ветер, на едниот од нас да му студи, а на другиот не, а на некој многу?

ТЕЕТЕТ: Секако.

СОКРАТ: Кај (осетот за топло и нешто такво), според тоа, претставата и осетот се едно. Значи, како секој чувствува, така на секој му се чини дека е...

Платон: *Протагора* - прев. д-р Јонче Јосифовски

За Протагора вистината е човечка и индивидуална. Сè зависи од сетилата на човекот и од неговата моментална состојба. Тоа е создаен *сензуализам*, сознанието зависи од моќта и од активноста на нашите сетила. Значи, се претпоставува дека субјектот го перципира објектот. Истовремено сè е во движење. Како што се менува објектот, така се менува и субјектот. Но и состојбата на субјектот влијае врз сознанието. Сознавањето се базира врз два вида движење, едното од објектот кон субјектот, а второто од субјектот кон објектот. Протагора не ја негира реалноста, таа постои. Но нема апсолутен критериум за вистината, што би бил важечки за сите луѓе, туку *секој сам си е мерило за вистината, како и за правдината, за доброто и за убавото*. Човекот е мера за сè, секој си ги одредува вистината, доброто, убавото... За едниот нешто е вакво, за другиот можеби поинаку. Двајцата се во право, сè е релативно.

Како овие нешта се одразуваат врз дејствувањето на луѓето? Бидејќи во општеството треба да има некој заеднички критериум, Протагора него го наоѓа во *мислењето на мнозинството*.

**Ништо не постои. И ако нешто постои, не можеме да го разбереме.
И ако го разбереме, не сме во состојба да го соопштиме на другите.**

Горгија

ГОРГИЈА - НИХИЛИЗАМ И СКЕПТИЦИЗАМ. - Вториот познат софист е Горгија (ок. 483-375 пред н.е.) од Леонтин на Сицилија. Во 427 година дошол во Атина како пратеник. Со говорите толку ги занел Атињаните што станале сојузници на неговиот град. Останал во Атина и подучувал реторика. Дури некои со неговото име го нарекувале беседништвото. Младите биле воодушевени од неговите говори, го молеле да ги научи на таа вештина, а за возврат богато го наградувале. Неговото дело “За непостојното или за природата” е загубено. Платон напишал дијалог “Горгија” како критика на неговото учење.

За Парменид битието и мислењето се совпаѓаат. Горгија се посомневал во идентитичноста меѓу битието и мислењето. Тој со реторичка вештина ќе покаже дека не може да се мисли битието. Таквото мислење е противречно, полно со спротивности. Горгија ги поставил своите три тези со кои докажувал - дека **ништо не постои**, а ако нешто постои **не може да се сознае**, а ако се сознае **не може да им се соопшти на другите**. Со тоа тој градел *скептицизам* и *нихилизам*.

Со своите тези Горгија станал против разни, меѓусебно противречни учења во космолошкиот период. Неговата аргументација течела вака:

(1) Небитието не постои, тоа не може ниту да се мисли, ниту да се искаже (тоа го покажал Парменид). Но не постои ни битието. Едни тврдат дека тоа е вечно, други дека настанало, трети дека настанало за вечност, четврти дека е едно, петти дека е множество, шести дека е смеса од ништо (празнина) и нешто (полнота). Сите даваат аргументи, но тие меѓусебно се противречни. Последица од тоа е дека не може да се определиме рационално за ниедна теза, зашто природата не постои така како што го тврдат тие. Следува дека битието не постои.

(2) Ако битието (природата) постои, тоа не може да се сознае. Сознавањето е секогаш мисла за нешто, а не е самото нешто. Ако мислењето и мислата би биле исто, тогаш би следувале смешни последици: на пример, ако мислиме бел предмет, тогаш и мислата за бело би била бела; ако објектот на мислењето е нешто непостојно, тогаш и мислата за непостојното би била непостојна. Заклучокот е дека битието не е исто што и мислењето за битието. Според тоа, ако нешто и постои, тоа нема да може да биде сознаено.

(3) Ако нешто може да се сознае, тоа не може да им се соопшти на другите. На другите им се соопштуваат само зборови, а зборовите (говорот) не се исто што и предметите. Произлегува дека, ако нешто и знаеме, тоа не може да им го соопштиме на другите.

Сè води кон заклучокот дека нашето знаење е *релативно* и дека прашањата за битието-постоењето треба да ги оставиме како *недокажливи*. Не треба да губиме време за тоа, најдобро е да се свртиме кон практичната мудрост. Целта и вредноста на филозофирањето, според Горгија, не е да се дојде до некаква објективна вистина, туку да **постигнеме успех како вешти беседници - за да се здобиеме со слава, положба и со моќ во државата**. За Горгија човековите цели се израз на неговата природа, за која се својствени **стремежот за моќ**, желбата за надмоќност, копнежот да се владее со себе и со другите. Горгија го критикува моралот (кој бара од човекот да се воздржува и да внимава на другите). Според него, **сè е борба**. Моралот претставува само низа од обичаи со кои слабите единки се бранат од посилните, а впрочем со тоа слабите сакаат да ги потчинат силните. Моралот е средство со кое масата се бори против оние натпросечни (со ова се предвестуваат идеите на Ниче).

Исто е и со правото. За Горгија тоа е средство за ограничување на силните, но тоа има и друга страна: со него масите можат да бидат подобро организирани, а силните да бидат задоволни. Со правото може да се реализира волјата на силните.

ПОМЛАДИТЕ СОФИСТИ. - Имало доста софисти - мислители, оратори и наставници по беседништво кои своите знаења и вештини ги пренесувале за пари на оние кои тоа го барале од нив. Не се сите значајни како Протагора и Горгија, но и некои од помладите развивале интересни погледи. Главно критички се поставувале кон традицијата, религијата, моралот, законите и државата. Имале свои стојалишта, кои ги бранеле со аргументи своите ставови.

Продик (ок. 425 пред н.е.) од островот Кеј дал дефиниција на софистот како **посредник меѓу филозофот и политичарот**. Тој бил таков посредник и му доверувале дипломатски мисии. Познат е со своето рационалистичко објаснување на настанувањето на религијата - која настанува од човековото стравопочитување кон природата, кон природните појави од коишто луѓето имаат полза (Сонце, Месечина, вода...), како и од величањето на поединци-пронаоѓачи во разни области, кои им донесуваат корист на луѓето (Деметра во производството на леб и сл.). Според Продик, за смртта и за животот по неа не може ништо да се знае. Смртта не ги засега ниту живите ниту мртвите - живите затоа што се живи, а мртвите затоа што не се живи. Затоа треба да се живее овој живот што ни е даден.

Продик не бил бранител на нихилизмот. Тој е автор на една од најпознатите етички поуки "Пофалба на Херкул", во која го советува младиот херој на животниот крстопат, животот да го посвети на добри дела.

Младиот Херкул, на прагот на зрелоста, кога момчињата покажуваат дали во животот ќе тргнат по патот на добродетелта или на порокот, седнал на крстопат, не знаејќи по кој пат да тргне. Му се покажале две големи жени (божици), едната кротка и слободна, со чисто лице, со сrameжлив поглед, со чесо однесување; другата полничка и раскошна, намачкана по лицето, со тенок фустан, низ кој се гледаат сите убавини на нејзината младост, а таа непрестајно гледа насекаде.

Втората му притрчала на Херкул: Гледам дека се двоумиш по кој пат да тргнеш во животот. Ако ме одбереш мене за пријателка, јас ќе те водам по најслаткиот и најлесен пат, нема да ти недостига никакво уживање и нема да знаеш за мака. Нема да мислиш на борба и на работа, само ќе јадеш и ќе пиеш што ти се допаѓа и ќе правиш што ти се чини дека ќе ти донесе уживање. Ако ти недостигаат пари, јас ќе те одведам таму каде што за тоа нема да се трудиш и да се мачиш, туку ќе се служиш со она што го заработиле другите. Јас на своите пријатели им давам да цицаат од секој мед. На Херкул му рече дека нејзиното име е Среќа, а оние што ја мразат ја викаат Порок.

Првата, скромна жена му дала на Херкул поинаква понуда. Таа рече дека му ги познава родителите кои го воспитале. Таа се надева дека ќе одбере да се залага за добри и возвишени дела. Но не му ветува наслади, зашто боговите не им даваат на луѓето добри и убави нешта без нивни труд и работа. Треба да ги почитува боговите, да им прави добро на пријателите, треба да биде корисен за градот, треба да ѝ прави добро на целата земја, да ја обработува земјата, да го чува добитокот, треба да се бори, да вежба со напор и пот, да му се покорува на разумот.

Херкул го одбрал патот на добродетелта.

Продик: *Пофалба на Херкул*

*Херкул како идеал на силата и на етиката
размислува по кој животен пат да илде*

Антифонт (V век пред н.е.) од Атина учел дека **сите луѓе се еднакви**, без оглед дали се варвари или Хелени (ова е едно од првите космополитски учења), дека имаат исти потреби, на сличен начин ги задоволуваат потребите и ги почитуваат своите предци: “Сите ние сме во сè еднакви создадени..., сите ние дишеме воздух низ уста и низ нос и јадеме со рацете”. За Антифонт во државата законите се произволни и случајни, додека природните закони се нужни. Значи, постои разлика меѓу општествениот закон (*номос*) и природниот закон (*физис*). Природното право е она што единката го добива со раѓањето. Наспроти Питагора, за кого е најдобро личноста да води теоретски живот, Антифонт смета дека е најдобра политичката ангажираност во општеството.

Хипија (ок. 400 пред н.е.) од Елида учел дека сите човечки институции се резултат на **договорот на луѓето** меѓу нив (*конвенција*). Затоа, според него, државните установи најчесто ја ограничуваат изворната човекова слобода. Според Хипија, првобитната, природна состојба на луѓето била добра. Затоа таа би требало да биде ориентација за полисот и за неговите закони.

Другите софисти не биле така етични. Некои од нив биле наставници по мудрост и по беседништво, а некои дејствувале како политичари. **Пол** од Акраганто на Сицилија бил ученик и придружник на Горгија. Тој учел дека мерило за вредноста е **интересот на човекот**. Она што е спротивно на човековиот интерес нема вредност. Пол истакнувал дека софистот ги уверува другите дека интересот е истовремено и личен и општ. Секој е софист ако знае својот интерес да го обопшти и да го претстави како општ.

Каликле не бил наставник, туку политичар. Тој истакнувал дека **моралот не е нешто нужно и општо** за сите. Моралот го измислиле старите генерации за борба против силните (ова е варијација на учењето на Горгија).

Правото на посилниот наспроти послабите најотворено го бранел **Тразимах** од Халкедон. Бил адвокат и наставник по ораторство, имал насилничка природа и дрско однесување. Бил против демократскиот устав на Перikle и пишувал говори

против неговите одредби. Тој тргнува од политиката, во која моќта е посилен од правото. Негов идеал е **силата**. Според него, праведноста значи **корист на посилниот**. Силните треба да ги искористуваат слабите за своја полза. Како закон тие го поставуваат она што тие го сакаат. Тразимах ги брани силниците кои прават големи неправди и стануваат владетели на народите. За него идеална форма е *тиранијата*, која не стегаме се и не криејќи се зема сè, и она што е државно и она што е лично. За него “совршената неправда е покорисна од совршената правда”.

Со својот скептицизам, релативизам, нихилизам и субјективизам софистите ги разликувале дотогаш утврдените погледи на светот, внесле сомневање во моќта на човековото сознание и ја поставиле хуманистичката проблематика како практична мудрост. Тие укажале дека знаењето му донесува практична корист секому што го поседува. Тие први го наметнале нашироко проблемот на слободата на мислењето. Вовеле критички став во јавниот живот, противставување на погледите, образложено докажување на своите ставови. Тоа ќе ја наметне потребата за формално образование и за развој на научниот дух и на логиката. Во тоа е филозофскиот, социјалниот, културен и педагошки придонес на софистите.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали има објективен критериум за вистината, праведноста и за доброто?
- Каков критериум за вистината и за другите вредности воспоставува Протагора?
- Може ли да опстојува и како ќе опстојува општеството во кое сите вредности се релативни?
- Што значи нихилизам? Дали може да се биде доследен во нихилизмот?
- Ако основата на сите ставови е во единката, дали се јавува само неморал или е можно да се биде и етичен?
- Дали е точен ставот на Тразимах дека правото е израз на волјата на посилните?

СОКРАТ

Сократ

Знам дека ништо не знам!

ЖИВОТОТ НА СОКРАТ КАКО ФИЛОЗОФСКО ДЕЛО. - Новата епоха донесе нов начин на филозофирање. Погледите повеќе не се насочуваат кон небото или во длабочините на битието. Мислителите се загледуваат во своите души и во луѓето околу себе. Најмногу ги интересираат личноста и судбината на човекот: што го тера човекот на постапки, како создава, како да дојде до вистинско знаење, како да се однесува - за резултатите да бидат добри за него и за заедницата во која нужно е поврзан со другите луѓе. На овие прашања се давани различни одговори. Најпознати и за филозофијата најплодни се ставовите на Сократ. Тој е **еден од најважните филозофски учители** во историјата, откривач на новите мисловни патишта и еден од најсаканите учители на моралот. Тој создаваше добар *метод за создавање* и инсистираше луѓето да се посветат кон здобивање со *вистинско знаење*. Заедно со тоа ја осмислуваше и проблематиката на *живојното дејствување* на луѓето. Впрочем, сите сознанија служат за човековите цели, од кои една од најважните е *добројто постипување*.

Сократ (469-399 пред н.е.) е роден во Атина. Бил првиот значаен филозоф по потекло од овој град на умноста (чиј духовен амблем е *бувоин*, симбол на мудроста). Дотогаш филозофијата се развивала во други градови, но Атина израснувала во централен хеленски град, каде што доаѓале и дејствувале многу мислители. За духовниот подем на Атина е значаен и придонесот што го дал Сократ, нејзиниот најпознат жител. Иако во живеењето на Сократ немало многу промени, неговиот живот е интересен исто колку и неговото учење. Татко му бил скулптор, а мајка му бабица. Самиот бил скулптор, но потоа со занес ѝ се предал на филозофијата, на размислувањето за умноста и за добрината кај луѓето. Говорел дека тој како татко му ги обликува душите на луѓето, а како мајка му кај нив (од нив) ги пораѓа нивните

сознанија и добрина. Бил непријател на софистите, не само затоа што овие наплатувале за својата подука (тој никогаш не наплатувал за својата работа) - туку затоа што тврделе дека нема трајни вредности, дека сè е релативно, дека ништо не е важно, односно затоа што ги манипулирале луѓето и ги учеле другите како и тие да го прават тоа. Сократ се расправал со многу филозофи и обични луѓе, кои, според него, немале точно и прецизно знаење и се трудел да ги научи што е вистинито. Тој верувал дека неговата дејност е повик, доверен од боговите, за да ги образува младите луѓе (Плутарх).

Основната амбиција на Сократ е да открие **како да се дојде до вистинското знаење**. Втората филозофска насока на Сократ била единствена со првата: **како луѓето да научат што е добро?** Тој верувал во човечката природа, во силите на човекот. Заблудите му пречат секому да дојде до правилен став. Кога човекот би знаел што е добро, тоа и би го правел. Тоа е основата на Сократовата филозофија, на која тој ѝ го посветил животот.

Сократ живеел и дејствувал во една исклучителна заедница – Атина, која била најголем старогрчки град во Европа (освен Ефес и Милет во Мала Азија или некои градови на Сицилија и во Јужна Италија). Градот станал водач на мнозина други градови и островски населби. Но, имал и силна опозиција – Спарта и Теба, со кои водел расправи, дури и војни. Основната карактеристика на Атина наспроти овие градови било тоа што таа имала демократско уредување, додека нејзините непријатели биле или главно воинствени ориентирани или имале аутократски систем. Демократијата не била како сегашната со општо право на глас, туку политички права имале само мажите родени од атински родители, а ги немале преселените од други градови, жените и робовите, кои во Атина ги имало 100.000 и биле основа за нејзиното рударство и богатство. Во Атина се развил античкиот театар, кој до денес е еден од најпознатите човечки творби (Есхил, Софокле, Еврипид и др.). Се развивало градежништво, вајарство, керамика. И во таква заедница Сократа го сметале за **најумна личност** на епохата, Бил скроман и издржлив. Во животот само два пати излегол од градските ѕидини – велел дека куќи и дрвја има секаде, а него го интересираат луѓе, кои во неговиот град ги има доволно за разговор. Понекогаш задлабочено размислувал, дури не забележувајќи ги луѓето околу себе. Секој ден излегувал во чаршијата и со разни луѓе дискутирал за разни прашања. Сократ бил талентиран и разговорлив, имал многу добри и интересни идеи, така што масовно го следеле младите и старите за да го слушаат и да учат од него.

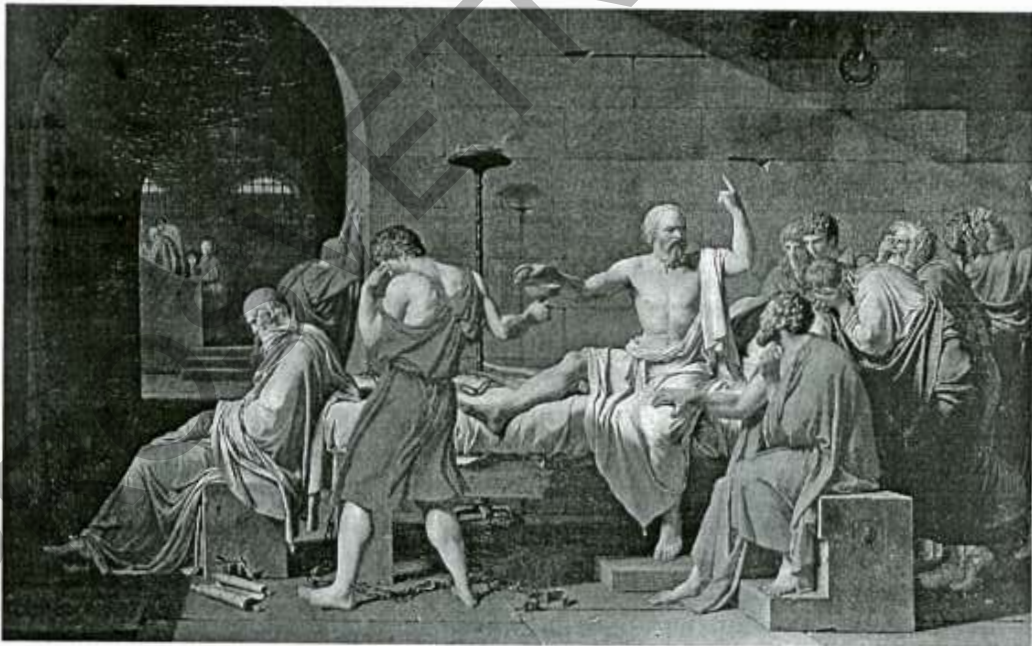
Сократ не бил личен човек, но мнозина биле вљубени во него. Се велело дека е како еден вид керамичка фигура на која е претставен грд лик, а кога ќе се скрши, внатре има друга фигура со најубав лик. Сократ **блескал со знаењето, со достоинството и со добрината**.

Го замразиле лошите луѓе, на кои умот и чесноста секогаш им пречат. Тројца го обвиниле Сократ пред судот дека "ги негира боговите" и "ја расипува младината". Некои го советувале да избега од градот, како многумина во слични ситуации, или барем да се подготви за говорот пред судот. Одговорил дека за ваква одбрана се подготвувал целиот живот, зашто нема подобра одбрана од чесното живеење. Пред собранието, кое истовремено било и суд (501 член), Сократ рекол дека сите знаат дека е религиозен - не зборувал против боговите, а постојано велел дека него го предупредува некој божествен глас (*дајмонион*) да не прави лоши дела (тоа е првото учење за *совесја*). Посочил дека во односот кон него станува збор за неправилно јавно мислење. Од пророчицата во Делфи било кажано дека нема помудар човек од

Сократ, а тој само на сите им покажувал дека не го знаат она за што мислат дека го знаат, па е најмудар само затоа што **знае дека ништо не знае**. Обвинението во врска со младината го отфрлил како грешка, бидејќи тој не учи никого. Значи, го мешаат со софистите. Го искажал и големиот морален аргумент: посочил дека е сиромашен и дека тоа е доказ за неговата чесност. Рекол дека не се плаши и ако го осудат, зашто ја извршувал својата должност - тој така ја разбира својата дејност. Тој не би можел да го остави тоа; дури и да го уценат дека под таков услов би го ослободиле, тој нема да се согласи да престане да ја **испитува вистината** и да ги **советува граѓаните**.

Злите луѓе го обвинија, а немарните и заведените го осудија со мнозинство гласови на смрт. Сократ им рекол дека требало да го наградат со пензија, а сега ќе немало кој да ги буцка за да станат поумни и подобри. Себеси се оценил како *осиен*, кој ги буди разумот и совеста на сограѓаните. И уште им рекол, не се знае кој оди кон подоброто - тие во живот, а тој таму каде што велат дека е вечно и многу интересно, зашто ќе може да разговара со најумните луѓе на сите времиња.

Чекајќи на смртта еден месец, Сократ разговарал со своите ученици и им посочил важни нешта. Го убедувале да избега. Тој кажал дека тоа не треба да го прави, бидејќи би ги навредил законите (редот и обичаите) на својот сакан град, кои му овозможиле да биде роден од татко му и мајка му, да се развие, да живее и да дејствува, а сега за своја лична корист би требало да ги газе и негира. Тоа не му прилегало нему, со неговите 70 години и со углед на филозоф, како родител и како добар граѓанин целиот свој живот. Сократ мирно го испил отровот. Неговиот живот и неговата смрт се **пример за филозофијата**.

*И во последните денови Сократ ги учел своите приврзаници
(Смртта на Сократ од Луј Давид)*

СПОМЕНИТЕ ЗА СОКРАТ. - Сократ лично не оставил пишани текстови. Како и неколку други големи мислители и учители на моралот, најверојатно сметал дека е единствено важно неговото непосредно духовно дејствување. Меѓутоа, неговите ученици овозможиле човештвото да се запознае со неговите мисли и активност. Вљубени во него и во неговите идеи, тие направиле дела за Сократ, со кои тој станал еден од основните филозофи и етичари на човештвото.

Ксенофонт (430-345 пред н.е.) напишал неколку книги за Сократ, меѓу кои најважни се “Спомените за Сократ” и “Одбраната на Сократ пред судот”.

Големiot **Платон** сето свое дело му го посветил на Сократ. Првин ги изнесувал неговите случки, разговори и мисли, како во книгите “Апологија (Одбраната на Сократ пред атинскиот суд)” и “Критон”, каде што се опишани последните денови и зборови на Сократ. Подоцна го направил главен херој во своите бесмртни *филозофски дијалози* во кои неговиот учител е претставен во дискусија со разни мислители или обични луѓе. Во “Гозба” Платон покажува зошто младите и другите биле вљубени во Сократ како личност со вистински дух. Платон го користи ликот на Сократ дури и кога ги изложува своите автентични погледи, како во “Држава”, “Федон”, “Федар” и други. Улогата на Сократ како основна личност и поучител особено е истакната во дијалозите посветени на погледите на другите мислители, како “Парменид”, “Протагора”, “Горгија” и други, особено во оние во кои се критикуваат ставовите на софистите.

Мислите на Сократ ги опишал и **Аристотел**, ученикот на Платон, иако на студии во Атина е дојден многу подоцна откако Сократ умрел.

Логичките и етичките идеи на Сократ ги ширеле активно и неколку групи мислители, од кои некои непосредно биле негови ученици. Тие се наречени **Сократовски школи**. Во нив се истакнувале идеите на Сократ и се правеле напори тие да бидат продолжени во соодветна насока. Иако школите развивале различни погледи - биле обединети околу стремежот за остро сознание и за духовна слобода, која треба да се негува и да се брани. **Апистен** (444-365 пред н.е.) и **кинистите** сметале дека на човекот му треба малку, а **Диоген** (400-323 пред н.е.) бил радикален аскет, отфрлил сè што не му било неопходно. Тие поаѓале од една прочуена анегдота од животот на Сократ, кога тој на пазарот, среде натрупана стока, рекол: “Од ова мене не ми треба ништо!” Од друга страна, **Аристип** (435-355 пред н.е.) и другите од африканскиот град Кирена учеле дека задоволствата се основа на човековите стремежи, но дека човекот треба да знае да се контролира во страстите. **Евклид** (450-380 пред н.е.) од Мегара и неговата школа развивале нов вид логика, во која се спојуваат етиката и логиката. Од овие школи ќе произлезат важните етички и логички истражувања на **стоиците** и на **Епикур**, во чии школи постојано ќе се споменуваат мислите, улогата и значењето на Сократ.

За Сократ не само што и денес се пишува како за голем филозоф, туку тој е популарна личност кај младите насекаде низ светот.

МЕТОДОТ НА СОКРАТ. - Сократ е еден од најзначајните мислители во историјата. За суштината на неговите учења многу е расправано, тој влијаел врз неколку најзначајни струи во логиката и во етиката. Основната идеја е

рационалистичка - за Сократ најважното својство на човекот е *разумош*, основното човеково богатство е *знаењето*. Човекот во себе има сила да дојде до знаењето, кое органски се наоѓа “во него”. Но тоа не излегува автоматски, човекот треба да се потруди да создае. Сократ не верувал дека човекот не може да не ги знае нештата, освен ако не се труди да знае.

Основниот лозунг на Сократ е: **Сознај се себеси!** Тоа е негов логички и етички инструмент. Овој старохеленски општ идеал “гноти сеавтон” (лат. scito te ipsum) бил запишан и на храмот на богот на мудроста Аполон во Делфи. Како Сократова насока изразот ќе стане базична етичка вредност и поука во Антиката (сè до последниот антички етичар Марко Аврелиј).

Што правел Сократ за да го шири сознанието? - Го испитувал своето и туѓото знаење. Притоа постапувал мошне интересно. Учителите и просветителите обично проповедаат, но Сократ не го правел тоа. Тој водел *разговор* со луѓето и така заедно ја откривале вистината. Овој метод **дијалог** ќе стане еден од основните филозофски патишта до вистината (и денес се препорачува како основна постапка на постмодерната - во ситуација кога имаме плурализам на ставовите, а луѓето треба да се разберат). Сократ севезден разговарал со луѓето, развивајќи ги своите филозофски сознанија и помагајќи им на луѓето и тие да се создаат себеси. Тој верувал дека сознанијата се **општи**, еднакви за сите, и дека со соодветен напор може да се дојде до нив.

**СОЗНАЈ СЕ
СЕБЕСИ!**

*Општи лозунг на Антиката
- лична максима на Сократ*

Во разговорот Сократ инсистирал дека тој самиот не знае ништо. Но и на луѓето им покажувал дека ни тие не ги знаат нештата за кои мислат дека ги познаваат. Тоа е Сократовата **пронија**, кога со *парадокси* ги побивал ставовите на соговорникот со цел да го доведе до свест дека не знае.

Тука настапувала втората стапка - Сократовата **маевтика** (“бабичка вештина”), со која од душата на разговорникот ги извлекувал вистинските сознанија за проблемот, особено за етичките дилеми.

НАЈВАЖНО Е ДА СЕ ДОЈДЕ ДО ЗНАЕЊЕ. - Сократ инсистирал да се дојде до јасни **поими**, до точни *определби на нештата*. Збрканите сознанија, со нејасна содржина и форма, не водат кон квалитетно дејствување во ни една сфера. Само јасната согледба овозможува добро постапување. Најважно е вистинитото знаење.

Сократ ја има искажано општата рационалистичка мисла - дека е можно да се дојде до знаење и дека е најважно да се дојде до знаење, затоа што е невозможно да греши оној кој знае. Оној кој знае што е добро и правилно, тоа и ќе го прави.

Така Сократ прв ги создал **научните основи за етиката**. Етиката дотогаш била градена како изнесување на своите визии и цели, а Сократ посочувал како да се

градат правилни етички сознанија како основа за доброто дејствување. *Треба да се научи, за да може да се биде добар!* Тој сметал дека нема можност да се прави нешто храбро или справедливо ако човекот постапува без знаење, без свесна цел и намера.

За Сократ добродетелта е знаење, доброто дејствување е пројава на умот. "Тој не правеше разлика меѓу мудроста и моралноста", напиша Ксенофонт. За умни и морални луѓе ги сметал оние кои знаат што е добро и тоа го прават, или знаат што е грдо и тоа го избегнуваат. Сите добродетели Сократ ги сметал за целост, за добродетелта велел дека е една, зашто ако тие се знаење, тогаш се обединети. Кај сите луѓе е еднаква склоноста кон доброто и оваа љубов за добродетелта треба да се развие. На сите им се потребни трудење, вежбање, воспитување. На она што е најдобро му е потребно најмногу учење за да се развие. Значи, добродетелта може да се научи и секој треба да се труди да ја научи. Затоа ликот и поуците на Сократ повторно се актуелни во современото етичко образование.

Никој не дејствува со знаење против она што е најдобро, туку само од незнаење.

Сократ

Сократ имал крајно благородна душа, тој бил уверен дека **никој не греша намерно**. При лошото дело станува збор за несвесност, за *незнаење* на тој човек што е добро и што е зло, а не дека тој не го сака доброто. Како принцип Сократ го поставил *самоусовршувањето*, за што е важно да одат заедно интелектуалното и етичкото, како што правел тој и им го покажувал на другите.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали Сократ пишувал? Од каде ги познаваме неговите идеи?
- Кои се основните прашања и насоки на мислењето на Сократ?
- Како работел Сократ?
- Кои се неговите методи? Дали тие имаат врска со професијата на неговите родители?
- Која е основната мисла на Сократ?
- Што рекол тој кога порачале дека е најумен човек на светот?
- Што е целта на човековото живеење според Сократ?
- Дали добродетелта може да се научи?

ПЛАТОН

Платон

Идејата на Доброто
владее над сè

РАЗВИВАЊЕ НА ФИЛОЗОФСКИОТ ДИЈАЛОГ. - Платон (427-348 пред н.е.) е роден во Атина во едно од најпознатите аристократски семејства. Се викал Аристокле, но сите го користеле прекарот Платон (во значење: Широк во рамењата, како што го нарекол учителот по гимнастика, или: Широк во челото, или: Опширен кога зборува). Бил одлично образован и рано пројавил уметничка дарба (неговите дела спаѓаат меѓу најубавите на класичниот хеленски јазик). Учел кај неколку значајни мислители од различни струи. Во својата 20-та година им се придружил на учениците и обожавателите на Сократ, кои го следеле стариот учител насекаде и дискутирале со него за неговите нови филозофски и етички идеи.

Платон му останал верен на Сократ целиот живот, толку што и денес во очите на целиот свет се поврзани како учител и ученик. Откако Сократ настрадал како жртва на љубомора и на омраза, Платон своето дело го посветил на учителот. Во првите свои филозофски трудови ги опишал последните настани во неговиот живот - тоа се "Одбраната на Сократ пред атинскиот суд" и "Критон". Во делото "Ијон" опишал како работел Сократ, разбудувајќи го сознанието кај луѓето, терајќи ги самите да дојдат до знаење. И потоа Платон сè што пишувал го правел со мисла на својот учител и го користел ликот на Сократ како главен беседник, дури и кога ги изложувал своите автентични погледи. Во едно од најпрочуените дела на светската филозофија "Гозба" ги претставува различните идеи за љубовта, а Сократ му е повод да зборува за најсилната љубов - *филозофски ерос* за сознанието, за вистината, за пријателството и за воспитувањето. Сократ е главен лик во најважните дела на Платон "Држава", "Федон", "Федар" или во делата во кои расправа за погледите на другите мислители "Парменид", "Протагора", "Горгија" и други, особено за дејноста и за ставовите на софистите, кои тој, исто како и Сократ, ги критикувал.

Во овие дела Платон го развива методот на **филозофски дијалог**. Дотогаш филозофите пишувале во научен стил, или во поетска форма, или се искажувале со

афоризми. Сократ постојано дискутирал со сите за филозофските прашања и Платон тој метод го зема за градење на своите погледи и за нивно изложување. Оваа концепција не потекнува од драмската форма на прочуените атински трагичари (тие трагедии се пишувани со друг стил). Филозофскиот дијалог е инспириран од работата на Сократ и е развиен од Платон, како негов придонес кон филозофијата. Насловите на дијалозите најчесто се нечие име, на оној кој покрај Сократ се појавува во разговорот, кон што понекогаш е додаден и поднаслов, со кој се објаснува темата.

ОСНОВАЊЕ НА АКАДЕМИЈАТА. - Платон имал фантастична волја за работа и верба во образованието. Пишувал целиот живот; неговиот филозофски опус е еден од најголемите во историјата. Имал желба неговите идеи да се реализираат, па патувал во разни краишта со амбиција владетелите да ги увери да ги применат неговите учења. Дури и страдал при тоа: еден тиранин заповедал да го продадат како роб (но почитувачите на Платон собрале пари и го откупили).

Едно од најзначајните дела во неговиот живот било формирањето на особена школа **Академија**. Во еден парк блиску до ѕидините на Атина Платон го основал првиот вистински универзитет. Тој бил воодушевен од идеите и за практиката на питагорејците, кои имаа филозофско братство во форма на школа, каде што се собираа, живеела заедно и студираа. Во многу аспекти Платон го оживува духот на питагорејството, па така било и со неговата филозофска школа. Школата е основана со визија учителот и ученикот да бидат проткаени со педагошкиот ерос, како место каде што и младите и постарите ќе можат да го реализираат *сѐпремежкој кон најдлабокојто сознание*, како прва концепција на Платоновата филозофија.

Платон ја обожавал *математиката*, сметајќи ја за идеален производ на човечкиот дух и за совршено знаење. Таа љубов ја споделувал со питагорејците. Над вратата на својата школа дури го ставил известувањето: **“Нека не влегува никој кој не знае геометрија”**.

Платон работел со учениците и со соработниците во градината, во училницата и во трпезаријата, каде што ручале заедно. Тој живеел во Академијата (наречена така бидејќи се наоѓала во паркот посветен на божеството Академос). Имало студенти од сите краишта, како и млади луѓе кои се подготвувале за политичка кариера, зашто биле прочуени Платоновите политички идеи. Платон ја водел со успех Академијата сè до својата смрт. Потоа ја презеле неговите роднини и соработници (зачувани се пишаните правила за однесување во неа и списоци на студентите). Во Академијата учеле многу големи умови, меѓу кои и Аристотел, кој и самиот ќе основа сличен универзитет *Лицеј*.

Академијата, како еден од најпознатите светски универзитети во историјата, работела девет векови. Затворена е во 529 година со декрет на царот Јустинијан. Името Академија до денес остана симбол за научна институција и висока школа.

*Академијата била на североисток,
а Ликејот на запад од Атина*

ФИЛОЗОФСКИ СИСТЕМ. - Платон создал огромно, квалитетно и многу значајно филозофско дело. Пишувал прекрасно. Тој е еден од најпознатите и највлијателни мислители во светската историја. Развил филозофски метод и идеи кои ќе останат база за филозофското мислење сè до денес. Од него започнува **идеализмот** како најсилна и најраширена филозофска концепција. Имал идеи и за уредување на општеството, дури се обидува да го реализира својот сон за умна власт на филозофите-владетели.

Тој не е првиот мислител кој различни прашања промислувал од иста позиција, но тој создал **прв целосен, развиен филозофски систем**. Кај Платон сè е *единствено мислење* - од прашањето на основата на постоењето до одделните проблеми на човечкото однесување. Во сложениот процес на универзалното менување, во различноста и минливоста на светот тој се обиде да го пронајде она што е **основно**, секогаш стабилно, најважно, водечко. Целта му е основното да го согледа и во најобичните човечки пројави. Овој стремеж има чисто филозофска цел - да се спознае *вистинската реалност*, да се откријат нејзините основи и законитости. Но истовремено оваа амбиција ја изразува и етичката цел и задача - тоа сознание треба да поттикне подобро однесување, треба да послужи за да се воспостави подостојнствено, *вистинско живеење*.

Филозофскиот систем на Платон е широк и оригинален. Иако неговите погледи се согласуваат со основната идеја, секоја од неговите книги изразува еден проблем и се претставува ставот на Платон за тоа прашање. Во некои од делата е претставен неговиот однос кон различните или спротивните учења; со тие дела тој сака нив да ги критикува или да покаже во што неговите погледи се разликуваат од другите (со тоа Платон е еден од првите историчари на филозофијата, зашто од неговите книги се дознава што мислеле другите филозофи).

Најпозната книга на Платон е **“Држава” (Политеија)**. Низ дискусијата на Сократ со неговите пријатели за тоа каков политички систем е најдобар за полисот, претставени се погледите на Платон за структурата на светот, за сознанието, за

организацијата на општеството, за моралот, за педагогијата и за уметничкото творештво. Од ова дело може да се сознае целината (системот) на филозофските погледи на Платон.

УЧЕЊЕТО ЗА ИДЕИТЕ. - Платон прави разлика меѓу **идеалното** и **минливото**, меѓу она што е *постојано* и она што се *менува*. Непостојаното сознание се однесува на минливиот свет. Вистинското сознание ја зафаќа вистинската реалност. Според Платон, **вистински се идеите** - како *поими*, како *принципи* на нештата и како она што е *совршено*.

Идеите се единствени, трајни, неделиви, идеални. Во минливиот свет нештата настануваат и нестануваат, тука владее привид, објектите се материјални, а основното сознание е сетилното, т.е. привидното. Светот околу нас само делумно ја одразува суштината на идеите, тој е привремен и, се разбира, не е најважен (за Платон, бидејќи уметноста е одраз на ваквиот свет, како одраз на одразеното, како делумност од нешто делумно, таа е уште понереална и помалку битна).

Сократ ги барал основите на знаењето кои би биле неменливи и општоважечки; затоа се трудел околу прецизното дефинирање на поимите. Платон нив ги претвори во *неменлива основа на постоењето*, во она што на сеништо му дава форма и живот. Идеите тој ги смести во посебен свет, кој е **апсолутна реалност**. Тие се идеали, кои на нештата им служат како *образец*, нештата во нашиот свет се нивни *одраз*, сенка. Идеите се *вечни*, а нештата менливи и минливи. Нештата имаат реалност и квалитет толку колку што во себе ја одразуваат идејата. Некој предмет е убав само ако ја одразува идејата на Убавината; тој не е убав ако не ја зафаќа таа идеја или ако повеќе не одразува ниеден нејзин дел. За Платон идеите се *извор* и *цели* на нештата од појавниот свет.

Тој воспостави и систем на *наореденост* на идеите. На **врвот** е идејата која ги опфаќа сите други идеи или кон која се стремат сите идеи и сите нешта. Во Платоновото најважно дело “Држава” тој врв на реалноста е **идејата на Доброто**. Сè што постои, постои за да се реализира некое добро; идејата на Доброто е апсолутна цел, на која ѝ е подредено сè друго. Таа е крајна целесобразност на постоењето и на дејствувањето. Затоа крајната цел на филозофирањето е етиката, зашто сè служи за да се реализира Доброто.

СОКРАТ: За мене, на крајот во областа на сознанието е идејата на Доброто и таа одвај може да се види. Но штом ќе се зогледа станува јасно дека таа е причина на сето она што е правилно и убаво, дека во видливиот свет таа ги раѓа светлината и нејзиниот владетел, а во мисловниот свет самата е владетел, таа ги дава вистината и умот. Според тоа, неа треба да ја види оној која сака да постапува разумно и во својот личен и во општествениот живот.

Платон: *Држава* (кн. VII, 517b-c)

Платоновото учење е еден вид **објективен идеализам**. Тој учи дека има еден виш свет во кој постојат идеите и тој свет е единствено важен. Идеите се причина за секое постоење. Идеите се цели и образци (*ипарадиџми*), кои инспирираат за подобро разбирање и однесување, за имање почисти цели, за создавање на поблагородна реалност, за подобро лично и социјално живеење, за унапредување на постоењето со оглед на идеалноста и на нејзиното значење. Така кај Платон идеализмот има етичка димензија. Станува збор за *иподражавање на најдоброишо*, идеалното, кон што *се треба да се стреми* (Сократ е образец на вистински филозоф и тој треба да биде истакнуван како пример). За тоа проблематиката на идеалното, посебно на Доброто Платон ја постави во центарот на размислувањето. Околу идеалното се врти сè, кон него е насочено сè, секое сознание, идеал, намера и постапка во секоја сфера.

За да бидат идеите дофатени, нужно е **вистинско сознание**. Платон дава метафоричен опис на човечкиот дух и на вистинското сознавање. Луѓето небаре седат во некоја *ипештера*, во која однадвор, од височините (вистински свет) стигнуваат само далечни отсјаи од идеите. Свртени со грб кон излезот, луѓето на сидот пред нив гледаат само сенки. Погрешно мислат дека тоа е вистината. Треба да се свртат кон реалноста, да тргнат кон неа и да излезат од пештерата - за да гледаат право во светлината и да ја *зрогледаат* чистата вистина.

Платон разговара со ученициите во градината Академија

КАКО ДА СЕ ПОСТАПУВА ДОБРО? - Платон ја отфрла мислата на хедонистите, за кои задоволството е цел на животот. За Платон **цел на животот може да биде само доброто**. Задоволството и доброто не се од ист вид. Задоволството е исправно само ако води кон доброто; тоа, како и сè друго, треба да се посакува само за да се постигнува доброто. На пример, во политичкиот живот вистинско добро е правдината, а не моќта (затоа тој расправа со софистите кои го величаат насилството и тврди дека е подобро неправдата да се трпи одошто да се прави). Цел треба да биде правдината да стане државна моќ. Така е и во сите други области од животот.

Платон го отфрла релативизирањето на доброто. Доброто е апсолутна вредност, го покажува вистинскиот животен пат и дава правилна насока на постапувањето. Со една митска слика Платон ја претставува целта на етиката. Животот е небаре кочија која ја вози човекот. Во неа се **впрегнати крилати бел и црн коњ**, како симболи на добрите-чистите и валканите-лошите намери. Колата оди по тесен планински пат. Црниот коњ тегне кон големиот процеп, белиот коњ сака кочијата да се задржи на патот или да ја вивне угоре. Кочијашот треба со јасно сознание и со цврсто стегање на уздите да помогне кочијата-животот да се одржи во рамнотежа и на добрата насока.

Идејата на Доброто за Платон е крајна творечка сила. Во царството на идеите таа е она што во нашиот свет е Сонцето, кое ни овозможува гледање. Окото треба да се труди да биде светло, да биде слично на Сонцето, за човекот да дојде до јаснотија на погледите. Исто така и умот треба да ни биде насочен кон здогледување на идеите и посебно на идејата на Доброто. Оваа е центар на сите други идеи, таа е прв извор и крајна цел на постоењето. И создателот на светот го создал светот следејќи ги идеите, затоа кај Платон тој е еднаков со идејата на Доброто.

Во некои текстови Платон укажува дека е нужно бегство од менливиот, неквалитетен свет и бара **свртување кон идеалниот свет**. Тогаш целта на луѓето е *сознавањето*, умното зафаќање на вистината. Станува збор за копнеж кон вистинската реалност, за *занес по најдоброто*, што е смисла на филозофирањето. Во други дела, пак, Платон инсистира на **усовршувањето на овој свет** и на човечкото живеење *според идеите* како образец за повистинско постоење и дејствување. Овие вредности можат да се реализираат ако умот има предност пред задоволствата, ако добродетелта владее над страстите. Тогаш станува збор за *единство - од мера, убавина и вистина*, што е блиску до идеалот.

Врз таа основа Платон дава упатства за добрата индивидуална етика како владеење на умот над желбите на срцето и над телесните страсти, како три основни делови на човекот (сместени во главата, градите и во долните делови). Основните добродетели се однесуваат на тие три делови: разумност, храброст и умереност.

Дајте ми (богови) да бидам убав однатре, а мојата надворешност да стои во хармонија со моите внатрешни својства: мудрецот секогаш да ми изгледа богат и да имам само толку злато колку што може да го носи со себе само мудрецот.

Платон, *Федар* или *За Убавината*

НАЈДОБРА ДРЖАВА. - Платон е првокласен научник и од неговите дела може многу да се научи за политичкото дејствување во Антиката. Тој проблематиката на полисот (државата) како основен услов за живеење на луѓето ја разгледува со оглед на своето учење за идеите и за етиката. Бидејќи државата е мошне важна за луѓето, таа треба да биде устроена според најдобрите обрасци, односно во неа сè да се стреми кон идејата на Доброто, во неа да се реализира идеалот на правдината.

Ова ќе се реализира ако во државата има добар сооднос на сите три сталежи, кои Платон ги замислува според истата класификација како и човекот. Кај едните (филозофи-владетели) е главен умот и вредноста Разумност, кај вторите (војници) срцето и Храброста, кај третите (работници, земјоделци, трговци) телесната сила и Умереноста. Едните се талентирани и оспособени за размислување и за водење на заедницата, другите за нејзино бранење, а третите за обезбедување на материјалните животни услови.

Добриот сооднос меѓу сталежите во полисот ќе овозможи негово добро организирање, одбрана и добро живеење, вкупом напредување. Спротивно, лошото организирање и мешање на сталежите, ако тие не го прават она што треба, ќе води кон растројства и пропаст.

За таа цел многу е важно *образованието*. Образованието треба да овозможи развиток на човековите способности, но истовремено и избор на оние личности кои имаат таленти за одредени дејности и нивно подготвување за активност за доброто на сите. Оние кои имаат дарба за учење ќе се подготвуваат за подолги научно-филозофски студии и за владеење со државата; оние кои се силни и храбри, ќе се учат на напори и за воените вештини; другите ќе се подготвуваат да работат. Платон заклучува: “При засновањето на државата не мислевме на тоа како во неа да биде среќен еден сталеж, туку како да биде среќна целата држава”.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каков метод користел Платон во своите дела? Од каде го зел?
- Кој е главниот херој во книгите на Платон? Зошто?
- Што барал Платон? Дали е возможно тоа да се пронајде?
- Кои мислител пред него ги следел во научните сознанија? Која наука била главна за нив и за него?
- Што се идеите на Платон? Каков е светот на идеите?
- Каков е статусот на светот на идеите, на овој наш свет и на уметноста?
- Која е главната идеја? Каков образец е таа?
- Каково е вистинското сознание? Дали тоа има филозофски црти?
- Какви се вредностите во животот на човекот?
- Како треба да биде организирана државата? Дали таков систем е возможен?
- Каква била школата на Платон?
- Каква организација на образованието предлагал Платон?

АРИСТОТЕЛ

Најучен
и најуниверзален
мислител

Аристотел

УЧЕНИК НА ПЛАТОН, УЧИТЕЛ НА АЛЕКСАНДАР. - Тројцата најголеми антички филозофи се поврзани како меѓусебни учители и ученици - Сократ, Платон и Аристотел. Тие работеле во Атина, но последниот од нив потекнува од Македонија. Аристотел (384-321 пред н.е.) е роден во Стагира на полуостровот Халкидик, блиску до Солун.

Тогаш Македонија станувала најголема сила на Балканот, за подоцна, под раководство на неговиот ученик Александар, да израсне во најголема сила во светот. Татко му Никомах бил лекар на македонскиот крал Аминта, таткото на Филип, па Аристотел живеел во македонската престолнина, каде што имало силен културен живот (тука творел и еден од најзначајните драматичари Еврипид). Како 18-годишно момче заминал на студии во Академија кај Платон. Таму останал 20 години, како негов најдобар студент, соработник и предавач. Кога еднаш Аристотел не дошол на предавањата, Платон рекол: "Го нема умот, слушателите се неми". И Аристотел пишувал филозофски дијалози како неговиот учител (но ниеден не е зачуван). Кога по смртта на Платон Академијата ја наследил еден негов малку способен роднина, а не неговиот најдобар ученик, Аристотел тргнал во Мала Азија за таму да прави свои училишта.

Во 343 година Аристотел добил покана од Филип Македонски да му биде **учител на Александар**, со писмо кое претставува најголема почест за еден филозоф искажана од некој владетел: "Ми се роди син. Многу сум им благодарен на боговите не затоа што ми се родил син, туку затоа што се родил тогаш кога ти живееш. Се надевам дека, одгледан и воспитан од тебе, ќе биде достоин и за нас и за власта што ќе ја наследи". Аристотел го воспитувал најголемиот цар на сите времиња, изградувајќи кај Александар широки сознанија и почит кон науката.

Царчето пораснало и во 18-та година го презело Македонското Царство, брзо правејќи најголема империја, која ќе ги поврзе Запад и Исток, создавајќи нов животен дух, со нови политички цели и правила. Аристотел, како и други хеленски мислители

од таа епоха, бил филомакедонец, оној што ги сака Македонците и верува во нив, во нивните способности, морална конституција и цивилизациски потенцијали. Откако ученикот тргнал на Исток, Аристотел отишол во Атина, каде што основал свој Универзитет **Лицеј**, кој до денес е образец за најсериозна научно-образовна институција. Таму останал сè до смртта на Александар, кога ја напуштил Атина за нејзините граѓани да не згрешат уште еднаш како со Сократ. Набргу умрел. Школата му ја оставил на својот најдобар ученик Теофраст (372-288 пред н.е.), голем научник, автор на слични трудови.

Александар Македонски

- ученик на Аристотел, најсилен војсководец во историјата

Филип Македонски

- најспособен државник на епохата

За 12 години во Лицејот Аристотел ги напишал сите свои бележити дела. Тие се најзначаен светски комплекс од научни и филозофски дела создадени од една личност. Аристотел бил најголем научник на епохата и **најуниверзален филозоф на сите времиња**. Тој направил анализа на сите познати факти во сите научни области кои тогаш биле познати и дал енциклопедиска обработка на целината на филозофијата. Тој прв филозофијата ја сфатил и изградил како **сноп од дисциплини**.

Логичките книги на Аристотел, под наслов "Органон" (орудие за научно испитување), и денес се најпозната светска логичка целина. Делото "Метафизика" ги дава основните филозофски погледи. Неговата "Политика", "Никомахова етика" (наречена според неговиот син Никомах, кој го носел името на дедото лекар), "Поетика", "Реторика" се базични светски политички, етички, естетички и ораторски учебници. Такви се и природонаучните дела "Физика", "За небото", "За рибите", "За растенијата" и други. Аристотел не е само основач на многу филозофски науки - логика, етика, економија, политика, туку и на ботаниката, ихтиологијата итн. Неговото влијание во историјата на науката е толку големо, што го викаат **Учител, Велики Учител**. Предавал најчесто одејќи по паркот (*перипатон* = шетам), во придружба на студентите, па Лицеј го викаат и Перипатетичка школа.

Мил ми е Платон, но помила ми е вистината.

Аристотел

ЉУБОВ ЗА ВИСТИНАТА. - Сократ и Платон истакнаа дека највисока човечка вредност е **барањето на вистината**. За вистината учи филозофијата, таа е најдобра наука за нејзино наоѓање. Страста да се открие вистината е основа на филозофирањето (*филозофски ерос*). Аристотел ја продолжи оваа насока, кревајќи го највисоко знамето на вистината, и со своето дело и со својот животен став. Градејќи свои погледи, кои се разликуваат од оние на неговиот учител, со една изрека Аристотел укажува дека на мислителите вистината треба да им е најважна - па кажа дека му е мил Платон, но дека му е помила вистината (*Amicus Plato, sed magis amica veritas*). Потрагата по вистината кај Аристотел е видлива во сите негови истражувања и науки. Во Ликеј беа собрани знаењата од многу области. Во сите книги Аристотел ги истакнува погледите на претходните мислителите за тој проблем; така тој е и првиот вистински историчар на филозофијата и науката. За разбирање на овој сериозен однос кон вистината одлично сведочат Аристотеловите логички сознанија, насобрани во серија книги, на кој им е даден наслов **“Органон”** (орудие). Тие се неопходен услов за научно и филозофско истражување.

За правење на првата научна политичка и социолошка книга “Политика” собрани се и објавени уставите на 156 грчки држави-полиси (така сочуван Уставот на Атина, со историјата на нејзиниот општествен и политички систем, е единствен документ за овој голем град). Материјал за истражување редовно испраќал и Александар од новите краишта што ги освоил (со себе водел и група истакнати филозофи и научници). А Аристотел нему му ги испраќал своите нови дела. Сочувана е преписка меѓу нив во врска со тоа.

Логичките истражувања на Аристотел се извонредно поучни. Во “Органон” се претставени испитувањата на сознанието, на неговите форми и методи, на јазикот, на логичките форми поим, суд и заклучок, на правилата и формите на заклучувањето, на начините на докажувањето, на грешките во заклучувањето и во докажувањето. Овие логички истражувања се толку добро направени што доскоро се верувало дека Аристотел совршено ја изградил логиката, па нема потреба таа да се надградува.

Малечкото дело на Аристотел “За категориите” е едно од најмногу коментирани дела во историјата на филозофијата. Според Аристотел, вакви **најопшти поими** за видовите на постоењето има *десет* - со нив може да се опфати научно сознание за секој факт. Тие се: супстанција (на пример: човек), квантитет (долго 1 метар), квалитет (сино), однос, релација (половина), место (во градот), време (вчера), положба (лежи), што има (алат), дејство (сече), трпење (го носат). Супстанцијата е *субјект* (носител) на својствата, а другите категории се нејзини *предикати* (белези) и се викаат акциденции.

Книгата “Аналитика” во два дела е најпознатото светско логичко дело. Тука за првпат е конституирано и детално објаснето формалното заклучување познато како **силогизам**, во кое правилниот заклучок следува според логичката нужност.

A - M	Ако М му припаѓа на А
M - B	и Б му припаѓа на М,
	тогаш Б му припаѓа на А
A - B	

Шема на силоџизмот на Аристотел

ОСНОВИТЕ НА ФИЛОЗОФСКИОТ СИСТЕМ. - Аристотел има направено еден од најразвиените и највлијателни филозофски системи во историјата. Основното дело е “Првата филозофија” или “**Метафизика**”, како што е наречено подоцна (зашто и како проблематика и како книга во системот тоа дело доаѓало по делото “Физика”). Таа е **наука за она што е**.

Пристапот на Аристотел е **реалистички**. Тој не поставува идеали, кои ќе ги противстави наспроти реалноста или со кои ќе ја покажува нејзината несовршеност и ќе бара таа да се сообразува на нив. Тој смета дека *постоењето е единство* од градбениот материјал и силата на оформувањето. Овие се проникнуваат за да се обликува појавата. Постоењето е вечна динамика на настанувањето и оформувањето, постојана активност, сооднос меѓу она што може да постои, она за што има замисла и она што настанува. Животот не настанува од ништо, туку од основата за нештата и за појавите, а исто така и не завршува никогаш, затоа што постои општ стремеж кон сè повисока цел, а потоа и кон највисоката цел (Бог). Суштината на сешто е *дејствувањето*, реализирањето.

За Аристотел **реален е само овој свет**, а во него постојат само единични, конкретни нешта. Тие се единство на општото и поединечното. Нема општо надвор од поединечното, ниту поединечно без општото. Суштината и појавата не можат да се одделат; општото и единичното се заедно во постојното. Општото е суштина на постојното, а поединечното е единична пројава на некоја суштина. *Суйстанциијата* (основната пројава на постоењето, субјектот) е телесна, сетилна, таа е *овој* предмет и овој човек со определено постоење и со конкретни својства. Аристотел го критикува Платона што ги одделува идеите од реалноста, суштината од појавата и од движењето - не може да се објасни влијанието на вечните и неподвижни идеи врз постоењето.

Во секое единично нешто Аристотел разликува **граѓа и форма**. Граѓата, материјалот (*хиле*), е пасивна можност, потенција за усовршување. Нешто настанува кога граѓата ќе биде обликувана, кога ќе прими форма или лик. Побитна е формата (*морфе*), таа е суштина според која нешто постои, таа е цел, таа ѝ дава значење на појавата. Нештата, предметите се *обликувана граѓа*. Во каменот има можност за статуа, во дрвото можност за стол, семето е потенција за растение. Тие стануваат тоа со оформувањето. И човекот е единство на тело и душа - душата е форма на човекот, внатрешен принцип на човековиот живот, цел на човекувањето.

Она што е создадено - на пример бронзена топка - е направено од бронза и од топка; формата е реализирана во некоја граѓа (материја), а резултатот е бронзена топка... Не е создадено она што се нарекува форма, туку е направен спој на граѓата и формата, кој го добива името на формата, а секое создадено суштествување содржи граѓа, зашто еден дел на нештото е граѓа, а другиот форма.

Аристотел: *Метифизика*, кн. VI, 1033b

За Аристотел е најважен овој премин од граѓата во оформена појава, од можноста во акт и реализација. Тоа е движење, настанување. Ова е централно учење на Аристотел. Тој е **филозоф на динамиката и на творењето**.

Односот меѓу граѓата и формата не е секогаш ист, тој може да се менува со оглед на тоа што обликуваните нешта се потенцијална граѓа за натамошните движења. Секое нешто може да биде граѓа за некоја повисока форма. Обичното дрво е граѓа за обработеното, коешто е граѓа за некоја градба, а оваа е дел од некое маало, кое го сочинува градот итн. Целиот свет е хиерархија на формите. Станува збор за **вечно движење** (*динамис* = движечка сила), за развикот, за усовршување на формите - како сè поголемо проникнување на граѓата со форма.

На врвот на формите, како крајна цел на сето постоење, е формата на сите форми, **чиста форма**, чист акт, Бог. Тој е *неподвижен двиѓател*, бидејќи инспирира за движење кон него, но самиот не се ангажира во обликувањето на секое нешто. Бог е крајната цел на постоењето, како израз на целесообразноста на сето постоење. Секое нешто има своја цел како една од своите причини; целта е еден од изворите и причините на секое суштествување. Ова е наречено **телеологија** (*тџелос* = цел). Со светот владее насоченост кон целта и кон нејзиното достигнување. Настанувањето и движењето значат реализација на суштината во појавата - кон сè повисока цел.

Сознанието почнува од *првата сујстџанција* - од предметот пред нас. Вторите супстанции се видовите и родовите, како она поопшто на единичните нешта. Во создавањето на она што ни е дадено првично, со перцепцијата го зафаќаме поединечното. Мислењето значи воздигнување од поединечното кон општото, и така сè до сознание на општите поими (тој пат е *индукција*). Знаењето се однесува на општото, а не на единичното, иако нема општо надвор од единичните нешта. Поимите се во умот, во сознанието. Тие не постојат надвор од посточеките нешта.

Вистината значи **совпаѓање на поимот и предметот**, поклопување на мислите и нештата. Тоа е тн. “класична теорија на вистината”, теорија на адекватацијата (истост) или на кореспонденцијата (соодветност). Изведувањето на вистината со заклучување (докажување - како во силогизмот) е обратен процес од текот на создавањето на поимот или на истражувањето. Тука се оди од создаеното општо кон сознание на нешто единично. Тој пат е *дедукција*. За ова сознание е нужна примена на правилни логички постапки.

ТРИ ВИДА НА ДУШАТА. - Аристотел правел фини анализи на појавите и детално набројување на разни сознанија за нив (кои сè до денес се предмет на натамошни истражувања или инспирација за филозофите и научниците). Такви сложени објаснувања дава и во учењето за душата, како еден вид првична научна психологија. Душата е суштина и цел на живиите суштества, таа нив ги насочува кон постоење, дејствување и развиток.

Душата има две области - неразумска и разумска. **Неразумската** душа ја има во сите суштества, таа е причина за исхраната и за растењето. **Вегетативната** душа е јадрото на нивното живеење. Другиот дел од ваквата душа е **страста**, стремежот да се освои нешто. Тој дел од душата нема разум, но влијае врз разумот. Тој ја поттикнува алчноста, се изразува со силни посакувачки дејства и со неумереност. Првиот дел на душата постои кај сите живи суштества (растенија, животни и луѓе), а вториот кај животните и кај луѓето.

За луѓето е својствена **разумската душа**. Неа ја има само човекот. Таа душа човекот го предупредува што да прави а што да не прави, таа него го поттикнува кон најдоброто. Таа се бори со другите области на душата. Кај умерениот човек овие му се покоруваат на разумот, кај храбрите и умните разумот уште повеќе владее со нив.

ЕТИКАТА КАКО НАУКА ЗА УМЕРЕНОСТА. - Аристотел е прв кој го употребил зборот **Етика** како наука која ги опишува нормите на постапувањето односно личните морални својства (карактер) на личноста. Неговата книга "Никомахова етика" е најзначајно дело во историјата на етиката. И при испитувањето на смислата и на целта, на методите и на резултатите на етиката Аристотеловата мисла е едногласна со неговата општа филозофска позиција.

Етиката не е замислена како реализирање на зададени цели и норми. Таа е постојано остварување на *добродетелта* како морално живеење. Личноста е морално суштество ако постапува етички. Моралот е прашање на доброто дејствување, коешто постојано одново треба да се извршува. За Аристотел е најважна активноста на унапредувањето на живеењето и на неговите квалитети. За него вистинската смисла на постоењето е да се достигне најдоброто. Тој етиката ја гради како наука за **изборот и за остварувањето на најдоброто решение.**

МЕРАТА Е НАЈДОБРА.

*Најпознатата хеленска етичка мисла
Аристотел ја усвои како своја*

Тоа се остварува преку разумноста и преку спроведувањето на квалитетна *умереност*. Добродетелта е добрата страна на некој вид однесување, таа значи избегнување на лошите страни на однесувањето. За Аристотел моралот е **среден пат** во човековата доживелица на добрините и во неговата волева насоченост во дејствувањето. Во Антиката е истакнуван идеалот "Мерата е најдобра" (*калос мерос*). Аристотел го препорачува моралот на умереноста. Во животот на секој

човек, а и во пошироката социјална средина, најважно е живеењето надвор од екстремите. **Во сè треба да се има мера.**

Аристотел истакнува дека во животот негативна состојба е *ипетерување*, претераноста, исто како што негативна состојба е *недостигот*, недоволноста. Само состојбата меѓу крајностите е прифатлива и творечка. Храброста е добродетел меѓу страшливоста (како недостиг) и лудата нестрашливост (како претераност). Благородноста е средина меѓу тесноградоста и вообразеноста. Домаќинлакот е средина меѓу скржавоста и расипништвото. Неоформеното или лошо формираното треба да се преобрази во нешто обликувано според мерата и хармонијата, за во него да се измируваат спротивностите, да се обединуваат потенцијалната енергија и пројавата на силите. Средната мера, умереноста, за чија пројава е нужно **разумско однесување**, овозможува да се достигне апсолутната цел на човековото живеење - *среќата*, блаженството.

Можно е да се грешат на многу начини - а само на еден начин може да се прави она што е правилно. Затоа тоа е лесно, а ова е тешко. Лесно е да не се погоди целта, а тешко е да се погоди. Поради тоа, својства на злото се претераноста и недостигот, а својство на добродетелта е *средината*. Впрочем, добар може да се биде само на еден начин, а лош може да се биде на многу начини.

Аристотел: *Никомахова етика* - прев. д-р Витомир Митевски

Во другата Аристотелова етичка книга “Евдемова етика” се истакнува еден совршен етички дострел - **калокагатија**. Овој поим (спој на два збора - “убаво” и “добро”) во Антиката означувал единство на две фини својства, слеаност на доброто и убавото. Тоа е својство на човекот кој ова свесно, слободно, органски го реализира и кој доброто-убавото го прави заради него самото.

НАЈДОБРО ДРЖАВНО УРЕДУВАЊЕ. - Аристотеловиот гениј се пројавил и во политичката наука. Неговата книга “Политика” е едно од најпознатите дела за начините и за видовите на организацијата на општеството со оглед на најдобрите форми на неговото водење (*политика*). Аристотел ги дели политичките режими според две начела - колкумина учествуваат во власта и како таа постапува, со добрина или со лоши цели и дејства, со насилство или со разбирање со населението.

		Како владеат	
		(со) добро	(со) лошо
Колкумина владее	еден	монархија	тиранија
	неколкумина	аристократија	олигархија
	мнозина	демократија	охлократија

Според Аристотел, има шест вида власт. Добрите се: **монархија** - кога владее еден (наследствено) и добро; **аристократија** - кога со добро владее група на најдобрите во државата (аристон = најдобар); **демократија** - кога власта која владее со добро се добива според гласовите на мнозинството.

Лошите форми на власта се: **тиранија** - кога владее еден (кој со сила ја зазел власта) и насилнички; **олигархија** - кога владее група најбогати кои водат грижа само за себе; **охлократија** - кога владее цганот, односно мнозинство од лоши луѓе (или нивни избрани), кои прават само зло.

И овдека реалноста на животот е поврзана со научното детално согледување на појавите и со филозофската амбиција на луѓето да им се откријат вистината и најдоброто и тие да научат и да знаат како да постапуваат.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

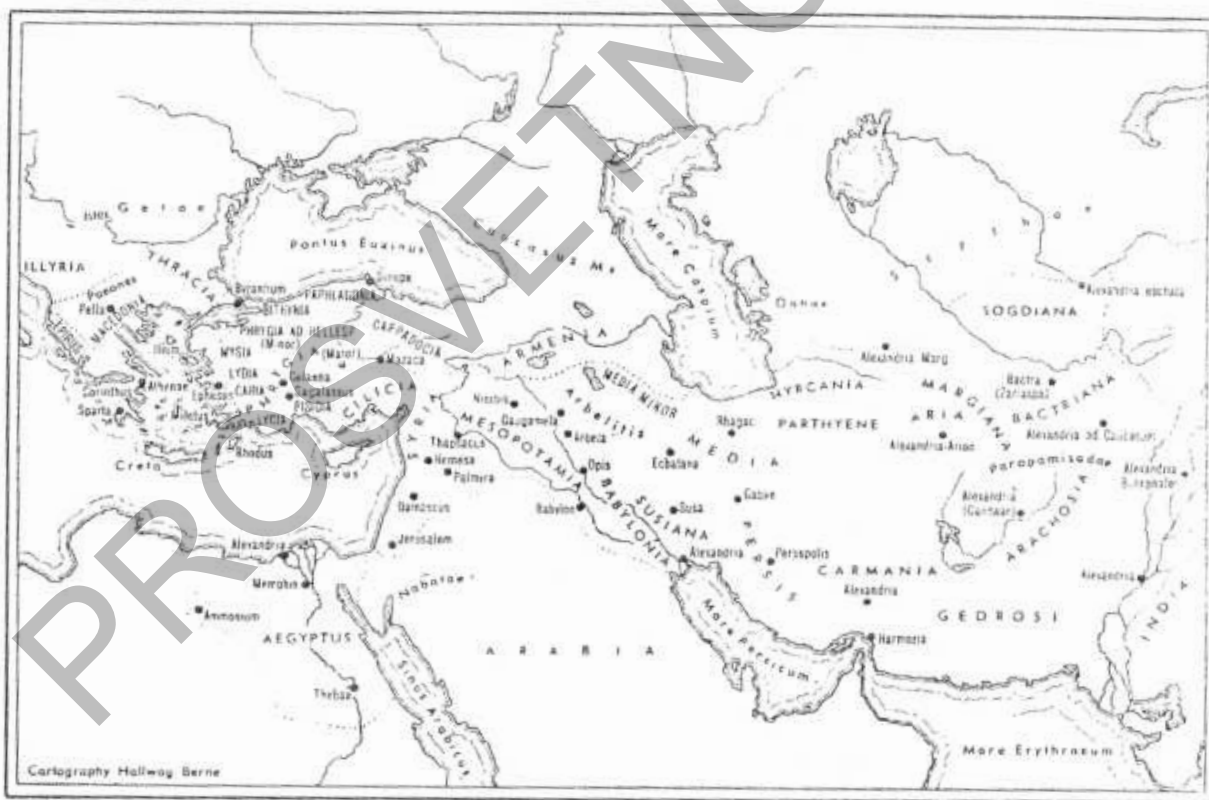
- Чиј ученик, а чиј учител бил Аристотел?
- Како тој постапувал кон сознанието?
Каква школа основал?
- Каков бил неговиот однос кон вистината?
- Која наука ја создал како средство за правилното сознание и заклучување?
- Каков е неговиот филозофски пристап?
- Што учел за односот меѓу суштината и појавата?
- Како дејствуваат граѓата и формата?
Каква е улогата на целта во постоењето и во дејствувањето?
- Која е суштината на Аристотеловата етика?
- Кои се формите на политичката власт? Која од нив е најдобра?

ХЕЛЕНИСТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА

Единствен свет

- различни филозофии

ХЕЛЕНИСТИЧКА ЕПОХА. - Грчките градови биле самостојни, тие не направиле единствена држава. Но насекаде по Медитеранот (“Средишно Море”) тие основале свои колонии од свои жители. Де едни де други градови имале поголем углед, а насекаде се развивала културата како начин на живеење, растеле земјоделството, занаетчиството и трговијата, се унапредувале јазикот и образованоста, се кревале градби и имало подем на уметноста, се создавале науката и филозофијата. Напоредно со старохеленската култура се развивале и еврејската (монотеизам, Стари Завет), феникиската (трговија, азбука), сириската (обработка на метали). Древната египетска култура остави фантастични градби, мистична религија и математички учења, халдејската од долината на Тигар и Еуфрат митови и први законици, а современата персиска култура се истакнувала со големо царство и со градежништво.

Свейскојо царсјтво на Александар Македонски

Имало контакти меѓу културите; на луѓето им е потребна комуникација со другите луѓе. Забележани се врски меѓу сите познати култури, во митовите се зборува за далечни патувања, а филозофите-научници оделе далеку во потрага по знаењата (Питагора до Индија, Демокрит и Платон во Египет и сл.). Сепак, немало идеја за единство на светот. Грците дури инсистирале на припадноста на својот полис (на дојденците не им давале рамноправност) и постојано воделе меѓусебни војни. Грците дури ја истакнувале идејата за варварство на другите народи (божем зборуваат “бар-бар”, не може да се разбере што сакаат и немаат соодветна култура).

Персијците неколкупати ја напаѓале Грција. Битките кај клисурата Термопили или на полето Маратон или поморската битка кај Саламина се големи историски настани со кои хеленскиот свет се одбринил од Персиското Царство. Но конфликтите меѓу Атина и Спарта околу превласта воделе кон губење на силите.

На север од Грците се раѓало **Македонското Царство**, кое ќе биде најсилен политички фактор сè до уништувањето од страна на Римјаните во 148 година пред н.е. Со своите идеи за организација на државата и на војската и со политичките методи Филип Македонски е еден од најзначајните владетели на сите времиња. Неговиот син Александар е најпознатиот светски војсководец, освојувач и млад цар. Двајцата ги освоиле и ги обединиле грчките градови и ја повеле акцијата за освојување на Персија. Александар Македонски ги зазел сите познати краишта во Европа, Азија и во северна Африка, сè до Индија.

Истовремено тој имал и голема културна визија за **обединување на сите луѓе и култури**. Александар бил исклучителна личност. Бил хеленски воспитаник, како што Македонците ги примиле дострелите на хеленската култура, кои спаѓаат меѓу најзначајните во светската историја, но бил Македонец, зборувал македонски јазик и меѓу него и војниците имало особен вид демократски однос. Бил научно образован од Аристотел и соработувал со Ликејот во набавувањето вредни научни материјали од целиот свет, го освоил Египет и се запознал со нивните древни учења, а за себе верувал дека е син на врвното египетско божество Озирис. Го победил и го зазел престолот на шахот на Персија, која имала особена култура, филозофија и религија. Стигнал до Индија, каде што разговарал со индиските мудреци-јогини. Свој центар воспоставил во Вавилон, каде се зборувале сите јазици на светот. Познати се целите на Александар за општо културно обединување, кои ги чуделе или лутеле неговите земјаци, недоволно свртени кон **универзалното**, кои походот на Александар го разбирале само како освојување и пљачкосување на поинаквите, а не како амбиција за обединување на светот. Александар почнал да се облекува како човек од Исток, заповедил свадба меѓу 10.000 Македонци со Персијки и насекаде кревал нови градови, меѓу кои и **Александрија**, која ќе стане најголемо вековито интернационално средиште на верите, трговијата, поморството, науката, образованието и на филозофијата (таа ќе остане главен град на македонската династија Птолемеј сè до смртта на последната нејзина наследничка Клеопатра во 30 година пред н.е.).

Александар умре млад, во 322 година пред н.е. Најголемото царство се распадна на 4 големи царства, раководени од неговите генерали и нивните

наследници. Александар не успеа докрајно да ги реализира своите планови и визији, но го посеа семето на една културна појава која ќе дава плодови неколку следни векови, а со некои идеи ќе влијае сè до денес. Таа тенденција е наречена **хеленизам**, а периодот во кој доминира има име - **хеленистичка епоха**. Таа се смета од смртта на Александар и Аристотел во 322/321 година пред н.е. сè до настапувањето на Новиот век, кога истовремено и римската култура го доживува својот зенит (а заради влијанието врз римската култура и нејзините слични карактеристики хеленистичката епоха може да се смета дека продолжи до 323 година, кога Константин решил престол-нината да ја премести во Византион-Цариград, или до 529 година, кога Јустинијан ја укинал атинската Академија). Во хеленистичката епоха се живее со раширени врски меѓу народите; животот се организира во поголеми целини и опаѓа силата на одделните полиси-малечки држави; граѓаните не се одговорни за политичките решенија кои ги донесуваат владетелите; се развиваат занаетчиството, рударството, земјоделството, сообраќајот и трговијата врз нови општи основи и сознанија; се менуваат стилот и културните вредности, сè повеќе имаат влијание и ориенталната раскошност и уметност; се измешуваат расите и во светската историја настапуваат нови народи; се развиваат општото образование и писменоста; се создаваат нови заеднички културни институции (библиотеки), се основаат и се развиваат нови научни центри и школи. Хеленистичката епоха е слична на современата епоха на раздвиженост на луѓето, на нови сознанија, техники и технологии, на општа поврзаност меѓу народите и на широчината на масовната култура.

Има повеќе особени *духовни карактеристики* на оваа епоха: насекаде се шират грчкиот јазик и основите на хеленската култура, кои овозможуваат подобро комуницирање (затоа оваа ера и се нарекува *хеленистичка*); се шири писменоста и за сите прашања почнуваат да расправаат луѓе од различни народи и социјален статус; се развива науката, која заради егзактноста почнува да се одделува од филозофијата. Филозофијата почнува понагласено да се интересира за душевните и моралните димензии на човековото живеење, за неговите дилеми и болки. Истовремено сè посилна е врската меѓу филозофијата и религијата, како израз на барањето утеха и спас во разбрканиот и страдалнички свет и на трагањето по сигурност во ситуација на општа неизвесност. Појасно се диференцираат филозофските пристапи, така што различните школи, чии сознанија може и да се проникнуваат, постојат едни покрај другите, но и јавно стануваат во одбрана на својата верзија на вистината. Како *цел на филозофијата* се појавува желбата да се стане **мудрец**.

СКЕПТИЦИЗАМ. - Основа и задачата на филозофијата е испитување на вистината, а тоа значи и откривање на смислата на човечкото сознание. Едни тврдат дека *сознанието е можно* и дека човекот може јасно да ја сознае вистината, но треба да се откријат патиштата како тоа да го прави - а други, пак, велат дека е

мошне *тешко* да се *сознае* *реалноста*, дури дека тоа е невозможно, дека нема сигурен критериум во определувањето на вистината. Второво се вика **скепса** (*скејсис*) - *сомневање*, несигурност во сознанието или во вредностите кои се предлагаат и според кои луѓето живеат.

Првите филозофи главно веруваа дека е можно сознанието, иако Хераклит изразуваше сомневања во човечките вредности или Горгија во можноста за создавање, за искажување и за разбирање на создаеното. Во силата на сознанието особено веруваа и неа ја објаснуваа Сократ, Платон и Аристотел (иако, напоредно, покажуваа какви сè лоши сознанија, заклучоци и човечки вредности има).

Во хеленистичката епоха насекаде се јави и рашири **општ скептицизам**. Се тврдеше дека тоа е израз на средбата на многу култури и на несигурноста при големите судирања во политиката и при различноста на животните цели. Првиот голем скептик е **Пирон** (365-275 пред н.е.) од Елида. Тој тргна со Александар на Исток и со него стигна до Индија. Пирон тврдел дека ние не може да ги создаеме нештата. Затоа наша **задача е да се воздржаме од искажување на каков било суд**, зашто во него ништо не е вистинито. Станува збор најнапред за *воздржување*, што треба да го имаме при практичните проблеми. Тоа Пирон го докажувал со наведување примери од различните филозофи. Велел дека некој учи дека нешто е добро, а за другиот тоа е зло и бара нешто друго како добро: “Ние мора да правиме разлика меѓу мислењата и според тоа да одбираме, а тоа не е можно заради еднаквата сила на доказите”. Бидејќи не може да се дознае што само по себе е добро, треба да се воздржуваме од теориска активност, да се ограничимо само на животно дејствување. Така нема да се разочараме. А тоа е потребно, според Пирон, за да станеме *мудреци*, односно кон сè да останеме **рамнодушни**, што ќе ни донесе внатрешно спокојство, духовна невозбуденост (*аџараксија*).

Пирон учел дека ништо не е ниту убаво ниту грдо, ниту справедливо ниту несправедливо. Исто е точно дека ништо не е вистинито, како и тоа дека луѓето постапуваат само врз основа на претпоставка и навика, бидејќи ништо нема повеќе право да биде вакво отколку поинакво.

Д. Лаерканецот: *Животојт и мислењата на истакнатите филозофи*, кн. 9.

Пирон имал школа во која учел **Тимон** (320-230 пред н.е.), кој потоа живеел во Атина. Се подбивал со делата на Хомер и со другите мислителите. Тимон учел дека оној кој ја бара среќата мора да внимава на три прашања: Какви се нештата? Како треба да се однесуваме кон нив? Што произлегува од нашите постапки? Тој сметал дека нештата не можат да се создаат и вистински да се оценат. Нашите **согледби и мислења не се ниту вистинити ниту лажни** и не треба да им се верува. Треба да се воздржуваме од секое мислење и тврдење, од секоја наклонетост и од секое решение - со што ќе заработиме *аџараксија*.

Потоа скептицизмот се проширил во Академијата и долго владеел во неа. **Аркесилај** (315-240 пред н.е.) бил управник од 265-240 година. Тој станал против

сите цврсти погледи (догматизам), особено на стоиците. Овие барале вистината да се потпира врз ставовите кои несомнено се вистинити (и оттука логички да се изведуваат други со дедукција). Аркесилај истакнувал дека **нема вистина која трајно останува таква**, како и тоа дека и привидните претстави можат да бидат уверливи и да личат на вистина. Затоа треба **да се воздржуваме да донесуваме свој суд**. Тоа е истовремено *шанса за дијалог*. Кај Аркесилај не станува збор за радикална скепса, за сомневање заради сомневање, туку за негирање на сигурни критериуми за вистината. Тој препорачува *разумна соѕлеодба* на нештата како основа за дејствување, бидејќи тоа е доволно за да се направи избор: "Правилно е она дејство кое по неговото извршување може да се одбрани со добри причини".

Најпознат скептик во Академијата бил **Карнеад** (214-129 пред н.е.) од африканската Кирена; го нарекуваат основач на Новата Академија. Бил многу образован и вешт беседник, со многу ученици. Во 156 година Атињаните го испратиле во Рим во дипломатска мисија. Таму отворил школа, каде што Римјаните за првпат се запознале со филозофијата. Еден ден предавал дека Римјаните би требало да постапуваат справедливо, да се вратат кон старите форми на едноставно живеење и да ги ослободат окупираните краишта - а потоа друг ден дека имаат право врз основа на својата сила да ја држат власта над другите. Ова покажување на вештина-та на докажувањето римскиот политичар Катон го оценил како грчка манипулација, која ќе го повреди строгиот римски морал, и побарал пратениците веднаш да се вратат назад. Карнеад ги побивал стоичките ставови, тврдејќи дека нас сè нè мами, и сетилата и разумот. Лажните претстави не можат да се разликуваат од вистинитите и **нема мерило на вистината**. Бидејќи нема сигурно сознание, останува само **веројатноста**. Правдината е само *релативна*, бидејќи неа ја поставуваат луѓето според своите интереси. Исто така, *нема апсолутно добро и апсолутно зло*, бидејќи би требало сите луѓе да имаат исти ставови за нив, а тоа не е случај.

Енесидем (1 век пред н.е.) од Кос на Крит подучувал во Александрија. Ги застапувал начелата на пиронската скепса. Тој систематски претставил **10 начини за засновање на сомневањето (тропи)**:

1. различни се живите суштества, имаат различни начини на сознавање;
2. различни се луѓето, сите немаат исти способности за сознание;
3. различно е устројството на сетилните органи кај ист човек и различни се сведоштвата за исти нешта;
4. различни се состојбите во кои се наоѓа човекот, па има различни претстави за истите предмети;
5. различна е позицијата на оној кој искажува некој суд;
6. измешани се предметите на сознанието со другите елементи;
7. различни се квантитетот и квалитетот на предметите и различно е нивното доживување;
8. релативни се сите појави и претстави - во зависност од положбата на човекот;
9. има зачестеност и реткост на појавувањето (навика и изненадување);
10. има разлики во воспитувањето, образованието, навиките, во верата.

Енесидем утврдил дека **нема ништо што за сите луѓе би било исто и би имало иста вредност**. Не може да се утврди што е добро а што зло и нема точен морал

според кој треба да се живее. Животот треба да го водиме според обичаите, навиките, искуството, законот и според нашите нагони.

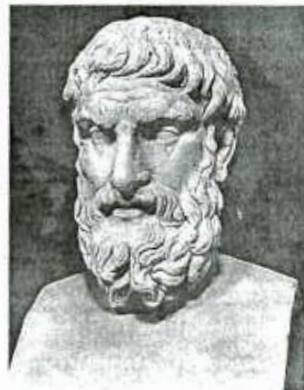
Секст (крај на II век н.е.) е последниот голем антички скептик. Го нарекле **Емпирик** заради придонесот во одбраната на скептицизмот. Познати се две негови книги: “Против догматичарите”, во кои ги напаѓа логичарите, физичарите и етичарите, и “Против математичарите”, во кои ги напаѓа научниците (математичари, астрономи, геометричари и музичари). Негов метод е да ги **побива** нивните ставови (од овие книги денес се учи за филозофите чии дела се загубени). Целта на Секст е да се достигне **духовно спокојство**, кое според него се постигнува **со сомневање**. Со воздржувањето од донесување судови духот се ослободува од заблудите, кои носат само збрканост и немир: “Ниедно кажување од оние кои се борат меѓусебно не е поверојатно од спротивното. Воздржувањето е пауза во размислувањето, со која ние ниту нешто негираме ниту потврдуваме”. Сомневањето е способност да се противставиме на она што ни се појавува, потоа да зборуваме со еднаква вредност за нештата и за мислите што меѓусебно се спротивни, па оттука да дојдеме до воздржувањето и потоа до духовната непоматеност.

За ништо што го говориме не сме цврсто уверени дека е навистина така како што зборуваме, туку за сè зборуваме онака како што сега ни се чини.

Секст Емпирик: *Начелата на Пирон*, кн. 1.

Целта на филозофијата
е среќен живот.

Епикур

Епикур

ЕПИКУР. - Втората школа во хеленистичката филозофија е епикурејската. Таа се надоврза на идеите на Демокрит и на Киренската школа на Сократовиот следбеник Аристип, која развиваше психологија и етика на уживањето.

Епикур (341-270 пред н.е.), од островот Самос, почнал да студира филозофија мошне млад, а некои од учителите му биле атомисти. Имал слабо здравје. Грижливо се подготвувал да биде учител по филозофија. Откако со успех имал школа во Лампсак, во 307 година дошол во Атина, каде ќе биде последен голем филозоф кој дејствувал во овој град на мудроста. Таму купил **градина** во која ќе работи неговата школа и ќе се собираат неговите приврзаници. Учениците во него повеќе гледале пророк одошто наставник. Епикур имал извонредно однесување, бил воздржан и духовно ведар, постојано на услуга на младите и на пријателите. Кон крајот од животот бил многу болен од бубрезите, но покажал максимална самоконтрола.

Епикур напишал разни трудови, од кои се зачувана научните пораки “Послание до Херодот”, за атомистичкото учење, и “Послание до Менекеј”, за основите на етиката. Неговиот римски приврзаник **Тит Лукрециј Кар** (97-55 пред н.е.) создал величествен еп во 6 книги “За природата на нештата”, во кој “одел по стапките на Епикур” и ги објаснил сите негови идеи.

Филозофијата на Епикур има три дела: Каноника, Физика и Етика. Според Епикур, задача на филозофијата е на луѓето да им помогне во нивните душевни страдања, да им ја **разведри душата**; филозофијата е “дејност која со размислување и истражување реализира среќен живот”. **Канониката** е теорија на сознанието и служи за да се определат канони (норми) на сознанието, мерила за она што е вистинито и неистинито. Епикур не го интересираат логиката и математиката, тој сака да го слуша само гласот на природата. Затоа основи за сознанието се *сензитивното сознание* и *чувствата* - кои покажуваат како да се однесуваме кон впечатоците: ако ни носат задоволство, тие се вистинити, ако ни носат болка, тие се лажни. Канониката е основа за **физиката** на Епикур, за неговото *атомистичко учење*, кое е слично на она на Демокрит (претставено е во поглавјето за античките атомисти).

Две науки служат како вовед во **етиката**, чија смисла е *филозофијата да им помогне на луѓето во нивните душевни страдања*. Таа треба да им ја разведри душата, да им обезбеди чувство на среќа во текот на целиот живот. За таа цел, според Епикур, најнапред е потребно човекот да се **ослободи од стравовите**. Притисоците врз душата, јањсите, не му даваат на човекот слободно да размислува за животот и да го насочи кон вистински цели. Два вакви основни проблема, според Епикур, се *страховите од боговите* и *страховите од смртта*. Епикур укажува дека човекот не треба да се плаши, бидејќи ова не се реални проблеми.

Улогата на боговите е поинаква одошто си мислат луѓето. Сè во светот настанува како природен процес, како поврзување и разделување на атомите, па светот не го создале боговите. Епикур не го негира нивното постоење, но боговите за него се суштества од најфини атоми и живеат во **меѓусветовите**, во просторите меѓу световите. Таму уживаат без болки и страдања, имаат среќен и вечен живот, задоволни се од себе и не се мешаат во природните закони. Тие не се интересираат за луѓето, не се загрижени и не се занимаваат со нив - кога би се мешале во збиднувањата на овој свет, тие би се загрижиле, а тоа е спротивно на поимот на божјето блаженство.

Исто така човекот не треба да се плаши ни од смртта. Сè во светот е од материјална природа, па така и телото и душата. Значи, **сè е смртно**. Смртта значи *разделување на атомите*. Така престанува да постои и душата. Никој не треба да се плаши додека трае животот, а кога ќе настапи смртта, го нема животот. Не се реални сликите за бедниот живот по смртта, какви што ги дава хеленската митологија. Погрешни се и источните идеи за животот и за казната на оној свет. Со отфрлањето на идејата за бесмртност на душата треба да отпадне и стравот од она што се случува по смртта.

Ослободувањето од стравовите е потребно за да се овозможи пријатно и радосно живеење на индивидуата. Епикур ја гради филозофијата како размисла за

индивидуата. Единствената цел на секого е да постигне среќа, а тоа значи да има чувство на задоволство, како и да го избегне вистинското зло - чувството на болка: "Секое живо суштество, штом ќе се роди, бара задоволство и му се радува како најголемо добро, а ја избегнува болката како најголемо зло и ја отрфла од себе колку што може". Вистински да се живее во согласност со природата значи - да се има и да се реализира **стремежот кон задоволството и кон невознемиреноста**.

За Епикур е најважно да се биде радосен и весел, како и да се чувствува непоматеност и безболност. Задоволствата на телото се основа за сите други задоволства, кои настануваат преку сетилните органи. Меѓутоа, Епикур истакнува дека се *поважни духовните задоволства*, кои се поголеми од телесните. Од непосредното телесно задоволство посилно е сеќавањето на некое задоволство што сме го имале или очекувањето за некое идно задоволство: "Со телото може да го чувствуваме само она што е сега и овде, а со духот може да ги чувствувам и минатото и иднината".

Значи, во животот треба да се најде и да се изгради *вештината на уживањето*. Во тоа ќе помогне филозофијата. Таа укажува дека најголемо блаженство е **атараксијата**, *непомашеност на духот*. Оваа се постигнува со ослободување од стравовите и од влијанијата од надворешниот свет, како и со ослободување од болките и од страстите, со недозволување над нас да доминираат нашите барања и страсти. Треба да се ослободуваме од болките, треба да се стремиме кон задоволствата и да внимаваме самите да не си нанесуваме страдања (дури и од уживањата, кои можат да бидат лажни задоволства и извор за патила). Кој тоа ќе го постигне - ќе стане **мудрец**.

Кон крајот на Антиката **идеалот на мудрецот** е лична цел и стремеж. Тоа е оној кој ја презира смртта, има свое мислење за боговите, си ги ограничува страстите, ги контролира болките, знае како да живее, има вештина да се здобие со задоволство, да се ослободи од неспокојствата, да воспостави трајна смиреност и чувство на блаженство. За таа цел, според Епикур, умниот треба да се откаже и од учеството во јавниот живот, да се *повлече*, времето и задоволствата *да си ги поделива со пријателите во својата градина*.

Епикур е еден од најпознатите светски мислители. Се истакнувал со чесност, скромност и со лична доблест. Но тој инспирираше за уживање и неговото име се употребува како ознака на задоволствата. Епикурејството во историјата и денес ги означува оние кои се грижат за јадењето, пиењето, веселите дружења, за многустраните животни уживања. И тоа е еден од придонесите на многустраната филозофија од хеленистичката епоха.

СТОИЦИЗМ. - Стоичката филозофија е една од најзначајните филозофски струи во историјата. Таа настанала како спој од неколку научни, етички и религиозни тенденции. Во тој дух твореле многу бележити светски мислители. Таа дала исклучителен придонес на полето на логиката, етиката, воспитувањето и на политиката. Траела 500 години, а нејзините влијанија се присутни и денес.

Основач на стоицизмот е **Зенон** (336-264 пред н.е.), Феничанец од Кипар. Во 320 година дошол во Атина. Ги слушал киниците, кои учеле дека човекот треба да ја зачува независноста од надворешниот свет. Но тој верувал дека луѓето имаат и социјални чувства и мечтаел за изградба на вистинско човештво. Во 301 година основал школа во тремот на една градба во центарот на Атина (*στυβα ἰοικίλε* - исликан трем), според што овие мислители го добиле името. Бил сериозен, скроман и достоинствен и се здобил со голем углед. Македонскиот крал Антигон побарал да биде наставник во Македонија, но имал над 80 години, па испратил двајца ученици Персеј и Филонид, кои биле воспитувачи на принцот и политички советници на кралот.

Зенон

Клеант бил наследник на Зенон на чело на школата (ја водел од 276-232 пред н.е.). Третиот највлијателен управител на Стоичката школа бил **Хризип** (281-219 пред н.е.), силен логичар, за кого се кажувало: Кога боговите би имале дијалектика, таа би можела да биде само онаа на Хризип. Со него се дообликувани идеите на стоицизмот. Напишал 705 трудови, од кои 300 логички. По овие претставници на тн. Стара Стоа, во последниот период на стоицизмот познати се етичарите кој дејствувале во Рим **Сенека**, **Епиктет** и царот **Марко Аврелиј**.

Стоиците филозофијата ја делеле на три дела: Физика, Логика и Етика. **Физиката** го испитува светот и она што се случува во него, **Логиката** ги истражува поимите, а **Етиката** човечкиот живот. Бидејќи филозофијата ја определувале како “вежбање на корисна мудрост”, тие етиката ја сметале за главен дел, задача и круна на филозофијата. За Епиктет *етиката е и почеток и последен збор на филозофијата*. Тие ја опишувале филозофијата како градина, во која логиката е ограда, дрвото физика, а плодот етика, или како организам, во кој логиката се коски и жили, месото физика, а душата етика. Тие се занимавале со логиката за да создадат добри судови и заклучоци, природата ја проучувале за да можат да живеат во сообразност со неа, а етиката им била крајна цел на размислувањето за смислата на живеењето, за човечките цели и за вистинското човечко однесување.

Стоиците ја граделе Физиката како наука за космосот, за човекот како суштество и за боговите. Основата на сè е **материјална**, па се материјални и Бог и душата и сите својства на телото. За Зенон основата на сè е **огнот**; тој разликува два огна - обичен оган, кој само ги уништува предметите, и *творечки оган*, кој ги раѓа нештата, ги оживува и ги раздвижува. Огнот е здив кој го проникнува светот и во себе ги содржи никулците на формите на сите нешта. Огнот е највиша, невидлива материја. Од неа со згуснување настанува космосот, па Земјата, па растенијата, животните и другите нешта. Наспроти Аристотел, Зенон ѝ дава предност на материјата пред формата. Движечката сила е слична на логосот на Хераклит. Таа сила тие ја нарекуваат и божество, разум и судбина. Севкупното движење на светот е **вечно враќање на нештата и на настаните** исти какви што се сега. Тоа *кружно историско движење* се повторува многу пати. При настанувањето и при исчезнувањето на светот владее **строга законитост**. Оваа нужност е судбина (*φαῖνум*).

И душата во човекот е материјална, бидејќи инаку не би можела да влијае врз телото, а ни телесните случувања врз неа. Таа е сув, топол здив, кој го проникнува целото тело, предизвикува живот во него и го раздвижува. Со растурање на телото таа се враќа кај тн. “умни семиња”. Душата има 8 дела (што потсетува на индиските учења, како и многу други нешта во оваа филозофија).

Најважниот дел на стоичката филозофија е етиката. Според Зенон, целта е да се живее **сообразно со разумот** - што значи човекот да има постојани начела и никогаш да не дојде во судир со нив, да не се негира себеси и да не се двоуми во мислите и во ставовите. Така човекот се здобива со внатрешна слобода и среќа. Клеант објаснил дека ова значи живот **во сообразност со природата**, а Хризип дополнително: живот **врз основа на искусственото познавање на природните случувања** (и на оние во сета природа и на оние во човекот).

Да се живее во сообразност со природата и со умот значи да се живее *според добродетелта*. Добродетелта кај секое суштество е најдобра состојба и претставува **усовршување** на неговата природа. Кај човекот тоа значи целосен развиток на разумот. Човекот има природна основа за разум, но секој не ја постигнува оваа добродетел. Луѓето се лоши додека не се усовршат. Природата му дава на човекот само семка и искра за добродетелта, а тој мора да ја одбере како цел и да ја изгради во себе, што не е лесно, бидејќи има спротивни влијанија. Човекот со учење може да стане морална личност. Добродетелта е вештина и може да се научи. Таа претставува систем од начела кои треба да се увежбаат. Добродетелта е доволна за достигнување блаженство. Основните добродетели се: умност, умереност, храброст и справедливост.

За постигнување на добродетелта и на блаженството пречат афектите, прекумерните страсти и нагони во човекот, кои му се опираат на умот. Такви се стравовите, јансите, наладата, појудата. Тие се или нарушувања или болести, а секако се погрешно мислење и заблуда. Со силна волја може да се постигне **апатија**, состојба на немање силни негативни страсти. Стоиците воведоа цела низа важни етички определби-добродетели кои треба да ги постигне зрелата личност. Едното е она што е **достојно за човекот**, она што е негова одговорност и **должност**. Тие нешта ги одбира умот и се израз на грижата за својот добар лик и за другите луѓе.

Стоичкиот **мудрец** е слика на одлична и совршена личност (спротивен е ликот на *будала*). Мудрецот ги олицетворува вистинските етички барања. Тој во себе ги одгледува сите добродетели. Тој владее со страстите, насочен е кон воздржување и достоинство, храбар е и справедлив. Тој е слободен, зашто може да направи сè што треба: “Мудреците не се само слободни, тие се и *кралеви*, зашто кралството е власт која никому не треба да му дава сметка”. Животот на мудрецот е полн со блаженство, нему ништо не му пречи, тој ништо не бара и нема потреба од ништо. Мудреците меѓусебно се сакаат и се помагаат, тие си се пријатели, бидејќи пријателство може да постои само меѓу личности со исти морални начела. Овој идеал тешко може да се реализира - но стоиците укажувале дека Сократ и Диоген и некои други мислителите биле такви и ја достигнале бараната духовна и морална слобода.

Наспроти епикурејците, кои предлагале повлекување од заедницата во сопствениот свет, стоичкиот мудрец може да учествува во *полицитичката дејност*; тој дава придонес за нејзиното напредување, ако треба и се жртвува за неа. Кај стоиците се јавува и една извонредна етичка идеја - тие себеси се гледаат како **космополити** ("жители на светот"). За Зенон сите луѓе имаат исти црти и си се блиски. Ератостен укажува дека на Александар му зборуваат да ги третира "варварите" како непријатели, но тој унапредил многу способни луѓе од други народности и им правел добри дела. Според стоиците, природната поврзаност на луѓето се однесува на целиот свет - а тоа денес е основа за изградба на Универзалната етика. Исто така, тие се истакнувале и во хуманоста. Укажувале дека никој не е роб според природата и дека луѓето се разликуваат само според квалитетите и добродетелите. Роб се станува не со купување, туку ако не си слободен во мислата и во чувствата.

Поднесувај и воздржи се!

Епиктет

Римските стоици имале огромен успех, тие се меѓу најпознатите римски филозофи. **Сенека** (4 пред н.е. - 65 н.е.) од Шпанија бил учител и министер на Нерон, кого овој суров владетел го натерал да изврши самоубиство. Сенека не верувал во филозофијата за школите, туку се стремел кон филозофија која ќе им помогне на луѓето. Тој сакал *филозофијата да ги учи луѓето како да работат и да постојат*, а не како да водат ситни расправи. Тој барал секој да живее според својот принцип, а живеењето да не биде противречно на зборовите. Значи, филозофијата е **и наука и дело**. Тој учел дека треба да се живее разумно, трпеливо, умерено, штедливо, со благост и совесно. Едно од најважните дела на Сенека се однесува на *контролата на гневот* (книгата "За гневот" кај нас ја преведе Билјана Чалоска). Највисоката добродетел тој ја гледа во *љубовта кон сите*, која се однесува на сите луѓе во светот.

Јас на сите земји гледам небаре се мои, а на мојата небаре им припаѓа на сите. Јас живеам со уверување дека сум роден за другите и за тоа сум ѝ благодарен на Мајката Природа, зашто можела ли таа да стори нешто подобро за мене?! Таа ме подарила мене на сите, а мене ми ги подарила сите.

Сенека: *За среќниот живот*, кн. 20

Епиктет (50-120) од Мала Азија бил роб во Рим во куќата на еден гардист. Во младоста ја загубил ногата, целиот живот куцал. Но бил достоинствен, умен и снаодлив. Подоцна господарот го ослободил. Уште како роб слушал предавања кај еден стоик, а потоа отворил своја школа. Кога во 94 година царот Домицијан ги изгонил сите филозофи од Рим и од Италија, Епиктет ја преместил школата во Епир. Го нарекувале "рицар на филозофите". И царот Хадријан го посетувал и разговарал со него. Како и Сократ, и Епиктет ништо не пишувал, но неговите мисли ги запишал ученикот Флавиј Аријан (кој напишал и книга за Александар Македонски). Во овие дела има само етички поуки. Епиктет етиката не ја сметал само за врв и цел на

филозофијата, туку за нејзина *суштина*. Филозофијата служи за да се дојде до смислата на живењето и до вредностите кои треба да ги следиме во животот. Но има кажано: “На обичните луѓе не им зборувај многу за филозофските принципи, туку постапувај според нив”. Епиктет не кажува суви научни зборови, тој зборува од душата, ги изнесува своите животни сознанија како општочовечки правила за постапување. Тој сака да ги поттикне луѓето кон добри дела, сака да ги пресврти и да ги поправи. Тој гради **прав пат** по кој луѓето можат да одат сигурни дека нема да згрешат. Себеси се сметал за Божји гласник, кој на луѓето треба да им покаже што е добро, а што зло. Основно е човекот да се здобие со **внатрешна слобода**. Ова е човечка цел и сила, начело на живењето. Кој ја има неа, тој не е беден и роб: “За роб треба да биде сметан секој кој плаче, кој е незадоволен или има зла волја. Слободен е оној кому ништо не му пречи и никој не може да го натера да направи нешто против неговата волја”. Според Епиктет, етиката се раѓа кога ќе почнеме да разликуваме што е во нашата власт и што е она што не го владееме. Ние **имаме моќ над нашата волја**, но немаме над предметите и над околностите на надворешниот свет. Филозофијата служи за да нè обучи да ги ограничимо своите желби на она што ни припаѓа, а во другото да гледаме нешто што не нè допира. Треба да оствариме **автаркија** (слобода од потреба, независност од желбите). Моралниот клуч е во самоконтролата, во воздржаноста, во водењето на својата природа кон совладување на афектите и на нагоните, на животните страсти и на чувствата. Тоа се нарекува **апатија** (бестрасност), разумност, воздржаност, како висока етичка цел. Прочуениот лозунг на Епиктет гласи: **Поднесувај и воздржи се** (*sustine et abstine*)! Таа етичка порака бара себепоттикнување, морално себевоздигнување, настојување и трудење да се направи добро.

Царот **Марко Аврелиј** (121-180) е најпознатиот од сите владетели кои биле филозофски образовани и пишувале филозофија. Бил цар во тешко време. Римската Империја се соочувала со многу предизвици. Во текот на 10 години секоја вечер пишувал филозофска книга со наслов позајмен од Сократ “Познај се себе си!”. Додека Епиктет уште е оптимист, царот покажува песимизам; во светот и во животот има премногу проблеми, кои создаваат грижи. Тој објаснува како стоичката филозофија му помогнала да ја зачува духовната рамнотежа: “Како што лекарите за операциите секогаш имаат при рака орудија, и ти треба да имаш подготвени свои сфаќања за да ги разбереш божјите и човечките работи”. Според Марко Аврелиј, за разбирање на нештата и на настаните и за совладување на тешкотиите **најсилна помош дава филозофијата**.

Филозофијата помага да бидеме *прибрани*. Тоа е нужно при непостојаноста на сè што постои. Филозофијата ги осветлува проблемите и ни помага да најдеме вистинско решение. Секој ден царот-филозоф се прашувал што направил тој ден, дали било добро или зло, тоа го анализирал и запишувал. Така оставил поуки, кои и денес ги читаат и слушаат младите. Едната од нив гласи: “Мисли на врската и на тесниот однос што меѓу себе го имаат сите нешта на светот! Сите нешта се испреплетени, сврзани, здружени”.

Филозофските и етички идеи на стоицизмот спаѓаат меѓу највлијателните во светската историја, особено во **воспитувањето**. Доскоро во европските училишта основни морални вредности и методи беа стоичките - личноста да се научи да биде

разумна, умерена, достоинствена, да ја разбира одговорноста и да ја извршува должноста. Оттука потекна и познатиот етички термин **стоик** - за оној кој трпи, поднесува, размислува разумно и дејствува достоинствено.

Цар-философ Марко Аврелиј

ЕКЛЕКТИЦИЗАМ. - Во Антиката имало многу филозофи. Во таа развиена цивилизација имало жив научен и културен живот, со разни погледи и со голема желба да се расправаат проблемите. Останале забележани имињата на илјадници мислителите од разни насоки. Сите меѓу нив не биле многу способни или не можеле да создадат оригинални ставови. Тие ги повторувале мислите на позначајните мислителите. Нив ги нарекувале **епигони**, во смисла "деца на Александровите генерали", кои *не беа способни* како нивните татковци да ги одржат заземените делови од Македонското Царство, или на подражаватели кои ја немаат силата на создавачот на системот. Вториот сличен неавтентичен пат го правеле **еклектиците** ("одбирачи"), кои од разни погледи земале она што им се допаѓа и го соединувале во една целост во која немало духовна доследност, туку разни идеи биле *измешани*.

За тоа не придонесоа само филозофите. Во хеленистичката епоха тоа е резултат и од големиот развиток на науките - географијата, геометријата, астрономијата, медицината, историјата, градежништвото, поморството, агрономијата, економијата, граматиката, реториката и други. Развивани се големи научни центри, како Александрија. Присобирали се книги од сите страни. Но имаше недостиг од научни инструменти. Кога науките не може да се развиваат со експериментални методи, тогаш настапува *спекулација*. Таа го поттикнува еклектицизмот, земање де од таму де од вamu, за да можат да се објаснат разните појави.

Врз еклектицизмот тогаш (како и во некои подоцнежни епохи, па и денес, особено во постмодернизмот) многу влијаеја духовните средби со другите цивилизации, особено со Индија, чии интересни идеи инспирираа. Исто така, важни се и засилените религиозни чувства, барањето духовни објаснувања за природните појави, средбата со различни религии од Левантот и од Средниот Исток и нивно сè пораширено практикување - како што се ширеше Римската Империја, се воспоставуваа трговски и други врски со другите краишта и се ангажираа војници од сите делови на Царството со свои обичаи, погледи за светот и верувања. За еклектицизмот е важна и обновата на некои постари погледи кои беа проширувани со понови ставови. Такви се особено **неопитагорејството** и **неоплатонизмот**, чии стари идеи беа земани како духовна основа, но проширувани со нагласена религиозна идеја (од нив потекнува и најоригиналниот филозоф на оваа епоха Плотин).

Сите еклектици не беа неинтересни мислителите. Најпознатиот римски филозоф **Марко Тулиј Кикерон** (106-43 пред н.е.) е таков еклектик, кој се школувал кај

филозофи од разни струи, бил голем стручњак во неколку области (правник, државник, оратор, историчар), а пред крајот од животот напишал неколку исклучително значајни филозофски и етички дела. Тој бил првиот квалитетен римски филозоф кој ја унапредил филозофијата и филозофската терминологија. Го создал латинскиот збор **морал**, така преведувајќи го хеленскиот збор *еџика* (кој првин е употребен од Аристотел). Тој прв го употребил зборот **хуманитас**, во значење на образование, за да означи дека само преку образованието се станува човек. Неговите одлични книги, како “За крајностите на доброто и злото” (што кај нас ја преведе д-р Љубинка Басотова), се важни извори за погледите на скептиците, епикурејците и стоиците и на другите филозофи. Неговиот дијалог “За должноста” е едно од најзначајните дела на светската етика. Тој **извршувањето на должноста** го смета за основа на етиката: “Во почитувањето на должноста се состои сиот морал на животот, нејзиното запоставување е срамно”. За Кикерон, *моралот е единствено или најважно добро*. Оваа дидактичка поука на Кикерон со векови била основа на воспитувањето.

Еклектик бил и последниот антички филозоф **Боетиј** (480-525), римски сенатор. Обвинет дека учествувал во заговор, бил погубен без судење. Во زندаната ја напишал книгата “Утеша на филозофијата”, кое се смета за последно дело на античката мисла.

Боетиј вели дека *филозофијата секогаш го подучувала и го насочувала кон добро* - но дека станал жртва во нејзино име, бидејќи во матно време нема разбирање за неа. Сепак, филозофијата дава утеша, затоа што укажува каде се наоѓа вистинската среќа: “Бедна е среќата која се заснова врз минливите нешта. Кај рамнодушните таа не трае, а жалните не ги развеселува. Смртниците не треба среќата да ја бараат во надворешните нешта, туку во себе”.

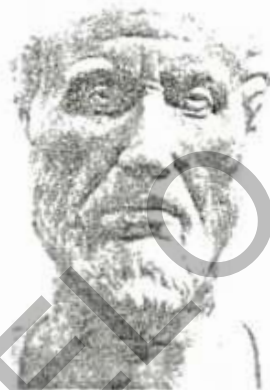
Последниот антички филозоф Боетиј во зашворот ишува инспириран од Филозофијата

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што е хеленистичка епоха? Кои се нејзините карактеристики?
- Зошто се појавил скептицизмот?
- Кои се основните мислители и поставки на скептицизмот?
- Каква филозофија градел Епикур?
- Кои се неговите основни етички постапки? Што прави мудрецот?
- Како настанал стоицизмот? Колку етапи имал?
- Каков е односот на трите дела на филозофијата во стоицизмот?
- Кои се основните стоички етички поставки? Што прави мудрецот?
- Што значи еклектицизам?
- Што учел Кикерон за должноста?
- Кој е последниот антички филозоф? Каков е насловот на неговата книга, дали говори за неговото разбирање на филозофијата во душата на човекот?

ПЛОТИН

Стремеж за сознание на Едното
и за обединување со него

Плотин

ПОСЛЕДНИОТ ОРИГИНАЛЕН АНТИЧКИ ФИЛОЗОФ. - Кон крајот на Антиката многу бил раширен *неоплатонизмот*. Во Александрија како врвен научен центар тоа била доминантна филозофска позиција. Повторно било популарно учењето за идеите како *суштини* на сите нешта и за нивниот свет како *нагреден* над светот на појавите, кои се менливи и минливи, значи кои се *привици*. Во Александрија и во нејзината Библиотека (со името *Музеј*, посветена на музите, исто како и Платоновата Академија) мислителите биле восхитени од моќта на геометријата, чиј систем маестрално го разработи *Евклид* (III век пред. н.е.). Се возобновувало питагорејството, кое е основа за Платоновите погледи.

Врз таквата платонистичка ренесанса влијаеле и силните *теолошки* тенденции во Александрија - староегипетските со вечниот свет во кој душите одат по смртта и поновите учења за Озирис и Изида, кои воскреснуваат и се враќаат од другиот свет. Од Евреите, кои ги имало во голем број во Александрија, бил ширен и јудејскиот *монотеизам*, според кој Бог го создал светот, луѓето се отуѓени од него откако не ги послушале Божјите заповеди и сега се стремат да се вратат во неговите преградки, односно кон вистинскиот свет (душата по смртта ја очекува награда или казна во другиот, поважен свет). Стариот Завет е преведен на грчки во Александрија и е забележана блискоста со платонистичките идеи. Александрискиот неоплатонизам може да се означи како обид античката мисла да се сообрази со новите монотеистички концепции.

Познат неоплатонист бил **Амониј Сакас** (ок. 200 н.е.). Во Александрија основал школа со голем број приврзаници. Негов најпознат ученик е **Плотин** (204-270) од Ликополис во Египет. Откако учел за Платон, толку се приврзал кон неговите идеи, што си зел ново име, кое потсетува на името на големиот филозоф. За да ги запознае учењата на Исток, го придружувал царот Гордијан во војната со Персијанците. Оттаму отишол во Рим, каде што формирал школа. Плотин станал мошне популарен меѓу општествената елита. Негови ученици биле и императорот и неговата жена. Покрај предавањата на Плотин, во школата се толкувале и идеите на старите

хеленски филозофи, на кои им е одавана почит слично на богослужбата на првите христијани за Исус и за апостолите. Иако почнал да пишува доцна, Плотин оставил 54 текстови, кои најдобриот ученик **Порфириј** (233-304) од сирискиот Тир, познат коментатор на Аристотел, ги редактирал и ги објавил во 6 книги по 9 дела, со наслов **“Енеади”** (Деветкнижја). Во нив е изложен Платиновите филозофски систем: метафизика, гносеологија, логика, естетика, етика. Во духот на Платоновата идеја за заедница каде што ќе владеат филозофите, царот Галиен му дозволил на Плотин во јужна Италија да создаде *филозофски жраг*, кој требало да се именувал Платонополис (но тоа не било реализирано). Плотин умрел во јужна Италија. Последните зборови му биле: “Јас се обидувам да го спојам божественото во себе со божественото во универзумот”.

Едното е над сè и во сè.

Плотин

НЕОПЛАТОНИЗМОТ НА ПЛОТИН. - Неоплатонизмот кај Плотин претставува *мистично и религиозно наоѓрадување* на учењата на Платон. Прашањата на Плотин се: Што е основата и која е целта на нашето постоење? Каква е смислата на нашиот живот во овој сетилен, материјален свет?

Според Плотин, сè настанало извирајќи од Божеството и сè се враќа кон него. Божеството е извор на сè и без него ништо не би постоело. Секое нешто е реално само доколу во него престојува Божеството и доколку се стреми да се врати во Божеството. Ова учење се нарекува **панентеизам** - според грчките зборови кои значат “сè е во Бог”, нашата реалност е дел од божествената реалност.

Плотин го нарекува божеството **Едно** (*шо ен*). Тоа е основа и праизвор, цело пред деловите, чиста форма, Највисока или Крајна идеја (според Платон), прв број и последен во низата броеви (според питагорејците). Едното е целина, опфаќа сè. Сè постои благодареејќи на Едното, сè зависи од него. Едното е во сè што постои, но не може да се идентифицира со ништо поединечно. Едното е над сè.

Едното е идентично само на себе. Тоа е вечно и исто, постои само по себе, неменливо е и неподвижно. Тоа е совршено. Тоа *не може да се определи*, него не може да го опфати ниеден поим. Едното е над сите ограничувања од каков било вид. Едното може само негативно да се дефинира со она што не е, незамисливо е како за него да се искаже нешто определено. Така е бидејќи мислењето секогаш е во процеп меѓу субјектот и објектот, а Едното е над тоа. Дури не треба да се користи и зборот “Едно”, зашто не го опишува добро Божеството. Допир со Божеството евозможен само како *непосредно лично доживување* во состојба на **екстаза**, со што може да се искуси праизворот на сето, па и на нашето постоење.

ПАТОТ НАДОЛУ - ПАТОТ НАГОРЕ. - Едното, всушност, не создава, бидејќи тоа би претставувало негово ограничување. Тоа **излева од себе**, истечува, свети од своето изобилство - како што сонцето ја излева својата енергија од сопственото светлечко изобилство и ја шири светлината насекаде. Тоа е **еманација**.

Од Едното се еманираат *хипостаз*и (форми на суштествувањето). Се појавува **Ум**, кој е причина и образец за светот, слика на праизворот. Умот како дух, со идеите, определува што и какви ќе бидат единичните предмети (тука проблеснува Платоновото учење за идеите). Втората хипостаза е *космичката душа*, што е меѓу духот, умот и светот. Со поединечната *душа* настануваат множества единичности што се разликуваат, а се во просторот и во времето. Душата се сели од едно тело во друго (*метемпсихоза*) сè додека не се исчисти и не се спои со Едното како почеток и основа на сè; тоа е конечната цел на душата.

Кога еманацијата најмногу ќе се оддалечи од праизворот, се појавува третата хипостаза - **материјата**. И во неа има секавање за својот искон и таа на некој начин има потреба да се вгради во Едното. Но материјата е најоддалечена од Едното и претставува нешто слично на небитието, таа е зло. Во тој свет се човекот со телото, другите суштества и предметите. Ги има различни, го изразуваат множеството во материјата. Има три реда такви суштества - духовните се најблиску до Едното, животните и растенијата се подалеку, а најоддалечени од Едното се предметите. Божеството е *чиста форма*. Материјата е спротивност на формата, но материјата и формата се поврзани како два пола. Едното е активност, извор на постоењето; материјата ја прима еманацијата. Од праизворот потекнуваат поврзаноста и хармоничноста (усогласеноста) на светот, како и убавината, вистината и правдината.

Тоа е падот надолу. Обратен е патот нагоре. Тоа го изразуваат и различните форми и степени на сознанието. Првиот степен е *сетилното сознание*; вториот - разумското, *умувањето*; третиот - *интуицијата*, непосредното сознание како идентификација со Божеството. Крајното сознание значи *аистирација* од сè што е единично и сетилно, понатаму од сите можни определби на нештата, дури и од општото. Треба да се надмине и свеста за себе си. Тогаш може да се свртиме кон Едното и да го **гледаме**. Тоа “видување” на основата и на целоста на светот е највишо сознание.

Едното не може да се долови ни со знаењето ни со мислењето како другите предмети на мислењето, туку со помош на присутноста (*парусија*), која е повредна од знаењето... Душата минува покрај Едното зашто попаѓа во број и множество. Значи, таа мора да претрча преку знаењето и никако не смее да ја напушти состојбата на единство, туку мора да го остави и знаењето и она што може да се знае и сè што на тоа му припаѓа... Затоа се вели дека за Едното не може ни да се зборува ни да се пишува. Ние сепак зборуваме и пишуваме, упатувајќи на него и поттикнувајќи од поимите - кон *гледањето*, небаре му го покажуваме патот на некој кој сака нешто да види. Поуката важи само за патот и за поаѓањето, а набљудувањето е работа на оној кој сака нешто навистина да види.

Плотин: *Енеади* - прев. д-р Јонче Јосифовски

ЕКСТАЗА И ЛУБОВ. - Патот нагоре започнува од **стремежот за враќање кон Едното**, како надминување на својата ограничена состојба и насоченост кон

дофаќање на Божеството. Тоа е крајната смисла и цел на животот. Највисокиот степен е доживување на **екстаза** - *излез од себе*. Тоа е максимална реализација на своето постоење, кога со повлекување во себе од телесното-сетилното го дофаќаме-гледаме Едното.

Тоа е чисто духовна дејност. Непосредно се создава она што е основа на сè, извор на сите знаења. За таа состојба не може да се каже ништо определено, не може да се опише, тоа само непосредно се доживува (идејата е слична на индиските учења и вежбања). Плотин вели дека во текот на својот живот четири пати доживеал екстаза, во која согледувал најпрекрасна убавина што може да се замисли и во тој миг бил уверен дека го досегнал највозвишеното.

Патот угоре ја објаснува **етиката** на Плотин. За него телото е *затворена* на човековата душа. Затворена, таа е ограничена, мора да трпи во материјалниот свет, кој е спротивен пол од праизворот. Душата се стреми да се врати од каде што потекнала. За тоа е потребно човековата душа да се прочистува и исчистува морално, а исто така и со уметноста, филозофијата и со љубовта да се води кон воздигнување и доживување на споеност со Едното и на претопување во него. Постојана задача на човекот е да се самосвестува и да има *стремеж кон својот праизвор*. На тој пат душата ја открива убавината, која е самата душа во нејзината простодушност, чистота и едноставност. Убавината не е надвор од душата, во предметите; душата е убавина. Самата душа треба да се чисти за да ја доживува убавината, за да биде *убава душа*. И уметноста ја исполнува природата со убавина. Со уметноста се надминува сето сетилно за да се воздигнеме над своето материјално постоење.

И **љубовта** е патот што ја води душата кон својот праизвор. Со љубовта душата се возвишува. Тоа го прави и филозофијата (љубовта кон мудроста), умувањето. Над сè е **мистичката љубов**, целосното предавање на Божеството и соединувањето со него, со што добива смисла нашето постоење. Плотин вели: “Мојот занес ги надминува сите рамки на животот: соединет сум со Божеството и се огледувам во него”.

Учењето на Плотин влијаело врз многу големи мислители, како што се Августин и Спиноза. Тоа е одличен духовен израз на една епоха во која се завршил античкиот начин на филозофирање и започнал другиот - оној на општата религиозна мисла.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кога се појавил неоплатонизмот?
- Како Плотин изразуval почит кон Платон? Дали слично на него ги развивал своите погледи?
- Што е праосновата на сè според Плотин? Каква е суштината на праизворот?

- Како настануваат светот и нештата во него?
- Како завршува стремежот за враќање кон Едното?
- Во што се состои екстазата?
- Каква е мистичката љубов?

III. СРЕДНОВЕКОВНАТА ФИЛОЗОФИЈА

Средниот век и мислата во него
Религијата и филозофијата
Раѓање и суштина
на христијанството
Патристиката
Августин
Византиската филозофија
Првите словенски просветители
Раѓање и суштина на исламот
Арапската филозофија
Сколастиката
Тома Аквински

ХРИСТОС НА КРСТОТ

ВЕРУВАМ ЗА ДА РАЗБЕРАМ.

Августин

ФИЛОЗОФИЈАТА Е РАЗБИРАЊЕ НА БОЖЛИТЕ И НА ЧОВЕЧКИТЕ
НЕШТА ЗА ЧОВЕКОТ ДА МОЖЕ ДА СЕ ДОБЛИЖИ КОН БОГА.

Константин-Кирил Филозоф

СРЕДНИОТ ВЕК И МИСЛАТА ВО НЕГО

Надреденост на религијата над филозофијата

*Духовен учииџел
Свети Климент Охридски*

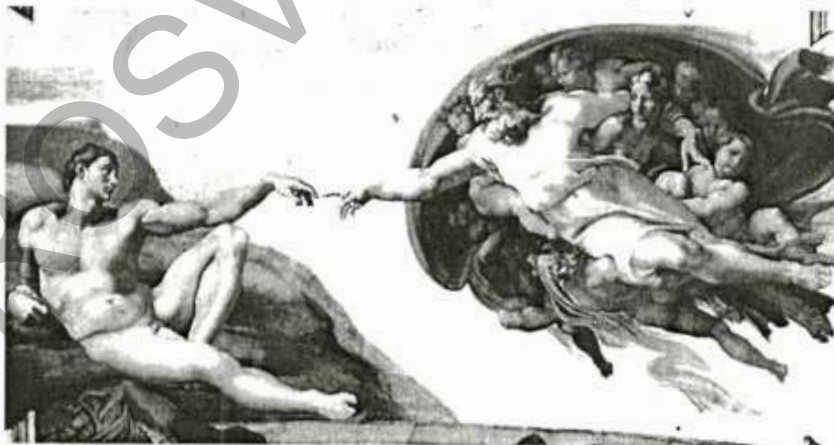
АНТИКАТА И РЕЛИГИЈАТА. - Антиката е мошне значајна епоха на духовниот развој на човештвото. Во неа се зароди филозофијата и се развија првите науки. Пропаѓањето на античките општества и држави беше проследено и со губење на античката филозофија како слободна размисла за светот и за човекот. Во II-III век на новата ера настапи *нова епоха* на човештвото која ја придружуваше и *нова духовност*. Не се случи апсолутно раскинување со старите филозофски мислења, некои од нив проблеснуваа и во новите времиња, но односот кон идеите беше различен. Сега античките размисли беа користени за нови цели или беше скриен нивниот извор. Основното е што не беше посакувано различие на мислењата, што е карактеристика на Антиката сè до нејзиниот крај. Сега имаше *духовна џочка* околу која се вртеа сè, па сите нешта во животот, особено мислењето, требаше да бидат подредени на неа. Тоа е **религијата**.

Луѓето во Антиката беа религиозни. Митолошки расправаа за настанокот на светот, за постарите човечки генерации, за развојот на општеството, за разни личности и настани. Митологијата изобилува со божества, тие влијаат врз светската историја и врз човечкиот живот. Религијата беше составен дел на човечката опстојба - како лично доживување на светот и на силите над човечкото живеење, како објаснување на судбината, како форма на организација на заедницата (обединување околу исти божества, обреди и празници, изградба на значајни градби и сл.). Хеленските митови "Илијада" и "Одисеја" беа основа на културата и на образованието. Во нив на централно место се боговите, нивните својства и активност и нивното учество во човечките настани. Во старите заедници внимателно беа чувани религиските обичаи и традиции и многу е вложувано за нивното исполнување (храмовите и скулптурите во нив беа средишни точки на населбите и на заедничката грижа; театарските свечености и спортските манифестации, стадиони и паркови беа посветени на божествата и др). Но античката филозофија не беше опседната со религиозноста, таа имаше световен карактер - таа беше слободна размисла за светот, за неговите основи и законитости, за неговото настанување и движење, за човековата улога во него и за видовите човечки односи. Објаснувањата не беа

оптоварени со религиозен дух, иако кај некои мислителите има одблесоци од религијската духовност. Во филозофските размисли божеството повеќе имаше метафизички отколку инспиративен верски карактер. Филозофите главно нагласуваа дека светот има своја сопствена егзистенција, не се занимава со тоа дали е создаден од божествата и дали овие непосредно влијаат врз човековото дејствување. Некои мислителите дури ја критикуваа античката антропоморфна религиозност (придавање човечка форма на боговите), а некои го негираа постоењето на боговите.

Кон крајот на античката епоха се случи општо понагласено свртување кон религијата. Луѓето почнаа да се однесуваат пофанатично и помистично, особено во однос на судбината, која е определена од вишите сили. Започнаа да се интересираат за проблематиката на вечниот живот и на “вториот свет”, се ширеа и наоѓаа многубројни следбеници разни источни религиски учења. Во кралствата настанати од Македонското Царство, во Римското Царство и во другите зависни или послободни земји се воспоставуваше религиски култ на владетелот, кој се сместуваше во рамките на традиционалните божества, но имаше посебно нагласени религиски обреди. И **филозофијата стана блиска до религијата** - со новите или со возобновените особени погледи (питагорејство, платонизам) и таа придонесуваше за изградба на религиозните чувства.

ПОЈАВА НА МОНОТЕИСТИЧКИ РЕЛИГИИ. - Религиите во Антиката беа политеистички или понеразвиени религиски форми. Имаше *анимизам* - уверување дека сите нешта се одуховени; *маџија* - постапки за здобивање на наклонетост од силите и од божествата; *мистерији* - заедници и обреди на особено почитување на некое божество со специјални карактеристики, кое има последици за човековиот живот. Но основен и најраширен беше *полиџеизмот* - вера во повеќе богови, од кои секој има свое место во хиерархијата и посебни задолженија за заштита на некои области или човечки дејства (кон тоа беше придружен и култот на локални и на домашни божества и на разни видови полубожества).

Боѓ го создал човекот и му дал здив
(Микеланџело: Фреска во Сисџинската катедрала)

Околу 1.000 години пред н.е. во Јудеја, во Источниот Медитеран, се зароди првата монотеистичка религија - **јудаизам**. Такви обиди имало и порано: во Египет фараонот Акхенатон (1372-1354 пред н.е.) неуспешно се обидел да воспостави култ на нов, единствен бог Атон, наместо Амон како врховно божество во групата на многубројни божества. Јудаизмот е вистински и дејствен монотеизам. Има **еден Бог**, кој е апсолутен и надреден над сè во вселената и во животот. Тој го создал светот *оо нишиџо*, со своја волја и дејство; ги создал сите пројави во светот, меѓу кои и живите суштества; тој **го создал човекот**, кого што особено го сака и се грижи за него. Од Бог зависела историјата, а тој ја управува и сегашнината и иднината. Човекот е во особена ситуација, бидејќи се отуѓил од Бога, не слушајќи ги неговите заповеди (тоа е “првичниот грев”, лошо дело на првите луѓе Адам и Ева, кои заради тоа Бог ги лишил од благосостојбата). Бог му е надреден на човекот како негов *создавач, створџ господар и неуприкосновен судија*. Духот се спушта од Бога врз човекот. Бог му определил на човекот морални заповеди, кои треба да ги слуша, тој му поставува сложени задачи кои човекот треба да ги изврши за да се исчисти, оправда и да заслужи спасение.

Во почетокот Бог ги создаде небото и земјата. Земјата беше безоблична и празна... И рече Бог: “Нека биде светлина!” И би светлина... И создаде Бог свод; и ја одвои водата од под сводот од водата над сводот... И рече Бог: “...Нека се појави суво!”... И пак рече Бог: “Нека израсте од земјата зеленило-трева... и дрво плодородно!” ...Потоа рече Бог: “Нека се појават светила на сводот небески... и нека светат на сводот небески, за да ја осветлуваат земјата!” ...И создаде Бог големи риби и секаков вид животни влекачи... и секаков вид крилати птици..., ѕверови земни и добиток... Потоа рече Бог: “Да создадеме човек според нашиот образ (*лик*) и подобие (*суштина*) како што сме ние”... И го создаде Бог човекот според образот свој; машко и женско ги создаде. И ги благослови Бог, и им рече: “Плодете се, и множете се, и наполнете ја земјата, и господарете над неа... и со сите животни што лазат по земјата...”

Стари Завети, Прва книга Мојсеева (Битие), гл. 1

Античките филозофи *помоѓаа* во ширењето на духот на монотеизмот. Питагора, Платон, Аристотел, стоици, Плотин и други мислителите расправаа за двојството на појавниот и на идеалниот свет, како и за Божеството или за некоја духовна форма како врв, извор и крајна цел на постоењето. Стоиците зборуваа за Светската душа, која опфаќа сè, и за неумоливата општа судбина. И на тој начин се подготвуваше премин од политеизмот кон монотеизмот.

Јудаизмот има своевидно социјално ограничување - тој инсистира дека Бог е поврзан со Евреите како “избран народ”, дека него Бог го сака, му посветува посебно внимание, му дава специјални задачи и кај него разбудува пророци кои ќе ги подучуваат луѓето. На Евреите тој им обезбедува ветоена земја, од нив очекува историски дела на искупување и на достоинствен пречек на Спасителот, кој ќе дојде да ги ослободи луѓето од страдање и на земјата ќе создаде вистинска заедница - Божје

Царство. Оваа религија тогаш стануваше општопозната, но беше затворена во рамките на еврејската заедница, која љубоморно ја чуваше.

По јудаизмот е создадено и **христијанството**, како прва универзална монотеистичка религија. Христијанството ги освои срцата на мнозина верници во Римското Царство и стана официјална религија на најголемата држава, а потоа и база за културен и духовен подем на многуте нови народи кои се појавија на светската сцена. Статусот на монотеистичките вери се засили и со појавата на **исламот** во VII век.

ДУХОВНА УНИВЕРЗАЛНОСТ. - Јудаизмот, христијанството и исламот имаат иста духовна и етичка основа. Единствениот Бог е создавач на светот и на човекот, кој треба да му верува и своите мисли и дела да ги извршува во согласност со Божјите насоки и волја. Бог е општа тема и размисла, поттик за сите мисли на човекот и единствена вистинска цел на живеењето. Бог бара **единство на мислите и делата** од секоја единка и од секоја заедница, првин од заедниците на верниците, а потоа и од оние со социјално и со политичко значење (семејство, држава).

ДЕСЕТТЕ БОЖИ ЗАПОВЕДИ

1. Јас сум Господ, Бог твој, да немаш други богови освен мене!
2. Не прави идол или слика на она што е горе на небото, што е долу на земјата и што е во водата, под земјата, не им се поклонувај и не им служи!
3. Не го изговарај напразно името на Господа, твојот Бог!
4. Спомнувај си за денот на одморот за да го празнуваш, шест дена работи и сврши ги сите работи, а седмиот ден посвети го на Господа, твојот Бог!
5. Почитувај го твојот татко и твојата мајка, за да ти биде добро и да поживееш долго на земјата!
6. Не убивај!
7. Не прави прељуба!
8. Не кради!
9. Не сведочи лажно против својот ближен!
10. Не пожелувај ништо што е туѓо!

Сѝтари Заветѝ, Втора книга Мојсеева, гл. 20

- официјална верзија на Македонска православна црква

Тоа, пред сѐ, значи **единство на духовните стремежи**. Нема место за единични визии и за преиспитување на Божјата реалност, на неговата сила и на насоките што ги определил. Нема сомневање во Божјето изворно создавање на светот, во неговите позитивни намери со тој акт, во тоа дека тој го создал човекот, дека му определил судбина (која овој ја изиграл). Сигурно е и тоа дека човекот мора да бара спас, како и тоа дека Бог ќе го спаси ако постапува правилно. Ова важи за сите, никој не е исклучен од Божјата промисла, волја и љубов, од неговите барања и строга оценка.

Оваа духовна универзалност е видлива во сите области на човечкото творештво. Филозофијата, науката, сите уметности и другите видови култура (фолклор и сл.), образованието, дури и политичката мисла и дејствување - сите се свртени кон сознавањето на единствениот Бог и кон објаснувањето на неговите цели и на човечките задачи во извршувањето на Божјата волја. **Верата во Бога** е најбитна карактеристика и етички дострел на човекот. Сите форми на човечкото разбирање и изразување се однесуваат на религијата. Главни книги се: *Стариот Завет* (чиј први 5 книги се основни за јудаизмот), *Новиот Завет* (покрај Стариот Завет, основна книга на христијанството) и *Коранот* (основна книга на исламот). Настаните и луѓето опишани во овие дела не се доживуваат и не се толкуваат само историски, туку и симболички, филозофски и етички, со барање највисока смисла во кажаното. И разните социјални активности и индивидуални постапки во животот, мислењето и во моралот (семејство, милосрдност, градителство, воспитување, аскеза...) имаат суштина на верски прилог и доблест.

ОДНОСОТ МЕЃУ РЕЛИГИЈАТА И ФИЛОЗОФИЈАТА. - Религијата станува наредена над филозофијата зашто се мисли дека верата е поважна и посилна од разумот. Со доминацијата на верата во животот на луѓето ќе се загубат слободните мисловни истражувања - се мисли дека такво нешто не предизвикува никого, а се нагласува дека не му е потребно некому. Главно е спасувањето. Тогашната вера не ги сака многу филозофијата и науката, не ги дозволува и ги забранува. Истовремено е развиена *мистицизмот* - приклонување кон Бога со внатрешна посветеност.

Има само **една вистина**. Неа Бог ја искажал преку *ошкровението*, јавувајќи им се на пророците или претставувајќи ја преку разни дела. Другите форми на сознанието се помалку вредни, а ако доаѓаат во судир со Вистината се заблуда (слично во античката филозофија е оценувана сетилноста наспроти разумот).

Иако основните етички вредности се љубовта, милосрдие, простувањето - фанатизмот дејствува заслепувачки и води кон ограничување и нетрпеливост (потсетуваме на современиот став: фанатизмот не е израз на религијата, туку состојба на духот - иако и денес има масовно недоразбирање за ова!). Започна духовна **нетолерантност** кон оние кои не мислат исто. Религијата и стремежот кон вистината се претставуваат натпреварувачки - се бара кој ќе покаже посилна вера и ќе претстави поточна вистина во нејзин дух. Тој свет требало по дефиниција да биде *ошист*, но се прават и бранат разлики кои се казнуваат. Особено силни се судирите меѓу блиските, кога нивните погледи се разликуваат во некој малечок детаљ (кој се издига до нивото на "суштина", незаобиколен став, неподнослива разлика). Се разбира, имаше разни погледи и луѓето не беа постојано во судир со другите, но разликите беа прогонувани дури официјално.

Затоа во таа епоха главна духовна дејност е **теологијата** - наука за Бога, филозофија за Божјите нешта, пораки и намери. Филозофијата, пак, или ќе биде запоставувана, критикувана и отфрлана, или ќе се претвори во **служинка на теологијата** (*ancilla theologiae*).

Сè понагласено се развива идејата за **два света** - Божјиот и земниот, оној и овој, идеалниот и ограничениот, духовниот и световниот. Во платонистички дух, сета вистина, сите добрини и вистински убавини се “таму”, во овој свет има само недоволни вредности, а животот “овде” треба да биде подготовка за спас и за блескава иднина. Тоа ќе води кон истакнување на *две висини* - онаа на Небото и онаа на човечкиот свет, на теологијата и на филозофијата.

ТЕОКРАТСКИ ОПШТЕСТВА. - Оваа епоха на духовна доминација на религијата е наречена **Среден век** - време и крстопат меѓу Стариот век, како родно место на буђењето на човекот и на неговата висока култура, и Новиот век, во кој ќе цутат слободните научни и социјални тенденции. Тоа е *йосебна и особена цивилизациска епоха*, чија основна карактеристика е доминантната улога на религијата во човековото доживување на светот, во неговото живеење и во човечката култура и мисла.

Средниот век, сепак, не е време на *темнина* или на *духовна задржана* - како што оваа епоха ја нарекуваа нејзините нововековни критичари. Во неа се реализирани големи задачи на историскиот развој на човекот, на особен начин е развиена филозофијата, имаше подем на разни науки и вештини, кон развиените светски народи се приклучија нови групи народи - Германи, Арапи, Словени, Турци, Англосаксонци... Се создадоа и развија (основите на) јазиците кои денес се доминантни во светската култура.

Тогашните општества имаа разни *универзални* тенденции. Во Средниот век уште имаше ропство, но оваа најгрда пројава на човечката доминација над другиот човек се надминуваше кон крепосништво (иако остана аристократската надреденост). Во оваа епоха имаше општи јазици - латински, новохеленски, арапски, словенски - кои овозможуваа проширена комуникација и единство на културата. Во почетокот имаше опаѓање на економијата и на производствените методи, на културното ниво, но религиските центри овозможуваа зачувување на старите знаења и подоцна развивање на новите, од кои ќе се појават првите Универзитети. Општите јазици и една вера овозможуваа раширена духовна комуникација; темите не беа локални и авторите имаа универзална улога. Полека во теологијата се вметнуваа нови теми и нови пристапи, па ќе дојде до обнова на духот на филозофијата, што ќе се одрази врз осмислувањето и создавањето на Новиот век.

Но до крајот на Средниот век остана една карактеристика, која имаше влијание и врз духовната ситуација. Општествата тогаш беа **теократски** (*тхеос* = бог, *кратиен* = владеење). Не само што луѓето во нив беа силно религиозни, туку социјалната основа, уредувањето и власта беа инспирирани од религиските задачи. Општествата беа водени со цел да ја реализираат Божјата промисла. Религиската организација имаше централна улога не само во духовниот живот, туку и во животот воопшто.

Религиските заедници беа воспоставени слично на античките братства, школи или мистички групи - имаа заедничка цел, извршуваа определени обреди и служеа за животно поврзување и за духовно воздигнување на своите членови. Црквата ја

гарантираше легитимноста на власта, учествуваше во одредувањето на социјалните насоки и на етичките норми, обезбедуваше правна служба и ги задоволуваше културните потреби итн. Таа имаше и голема економска функција: религиозните организации беа меѓу најголемите феудалци. Затоа кон крајот на Средниот век - заедно со подемот на науката, со стремежите за слободни филозофски размислувања, со новите економски, човечки и културни пројави - настапи и општа критика на теократизмот. Тоа беше еден од најсилните извори за промените кои водеа кон Новиот век. За тоа голем придонес даде филозофијата.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што значи Среден век? Што е неговата основна карактеристика?
- Каква религија водеше кон Средниот век и владееше во него?
- Кои се основните монотеистички религии?
- Каква е позицијата и улогата на филозофијата во Средниот век?
- Дали Средниот век е епоха на духовна толеранција или нетолеранција?
- Што значи средновековниот универзализам и во кои сфери се пројавуваше?
- Какви беа средновековните општества и држави?

РАЃАЊЕТО НА ХРИСТИЈАНСТВОТО

**Христос умре за
спас на човештвото**

*Архангел Михаил
посредник меѓу Бог и луѓето
(од најстариите икони во Европа,
V-VI век, пронајдени во Виноград
од 9-р Коста Балабанов)*

ИСУС ХРИСТОС. - Појавата на христијанството и неговата суштина се поврзани со личноста и делото на Исус Христос. Тој има едно од најзначајните места во историјата на човештвото, извор е на најраширената светска религија, а христијаните го доживуваат како Богочовек, Божји син и Спасител. И другите ги ценат моралните својства, делата и поуците на Христос.

Исус Христос е роден во Палестина на 25 декември (Божик) пред два милениума. Евреите, како народ со силна религиозна свест, воделе бурни верски и етички расправи за ослободувањето од казната Божја, која луѓето ја добиле за грешките што ги направиле нивните предци. Мнозина пророци навестувале дека ќе дојде **Месија**, Избавител, кој народот ќе го поведе во спас. Исус од Назарет, роден од мајка девица, е тој надежен Пророк. Со своите дела и религиски и морални пораки, тој им посочувал на луѓето кој е **патот** кон исправен живот и спас. Тој дал едно од најзначајните морални учења во историјата. Вредностите и нормите на таа етика се изградени врз доблеста, љубовта, зборовите и страдањето на Христос. Неговиот живот и пораки се опишани во четирите евангелија (*евангелион* = добар глас) од неговите ученици Матеј, Марко, Лука и Јован, како воведни делови на **Новиот Завет**, во кој се изложени основните идеи на христијанството и активностите за негово востановување.

Од разните зборови на Христос, мошне е интересна неговата **Беседа на Гората**. Ова е еден од најпознатите морални извори на човештвото, кој ги инспирира луѓето за етичко сознание, соземање, определба и за соодветно постапување. Исус ги потсетува луѓето дека од нивното однесување зависи што ќе им се случи. Треба да бидат скромни, кротки, праведни, милостиви, миротворци, чисти во срцето. Тоа Бог ќе го цени и тие ќе доживеат сатисфакција. Исус ги почитува старите (Десет) заповеди, но бара уште повисок морал - разбирање, сочувство и лична доблест. Не

е доволно да се послуша барањето: Не убивај! Потребно е луѓето да се мират меѓусебно. Човекот мора да има *чиста намера*, инаку ќе настрадаат другите, како и тој. Во однесувањето кон другите луѓе Исус препорачува внимателност, почит и достоинство. Секој првин треба да се истакне себеси и да го покаже својот морал. Исус најмногу бара *прослување*, зашто со тоа се возобновува довербата меѓу луѓето. Христос зборува за реципрочноста на етичката идеја и дело. Неговото етичко правило гласи: **“Сè она што сакате да ви прават луѓето, правете им го и вие!”** Секој треба да постапува добро заради себе, треба да внимава пред сè на своето однесување, од што може да следува универзализација на добрината. Таквите луѓе ќе најдат разбирање кај Бога и ќе бидат спасени. На крајот на светот ќе се одржи *Последен суд* (со кој ќе заседаваат Бог и Исус) и таму ќе се оцени кои души ќе бидат спасени и ќе живеат во друштво на Бога, а кои вечно ќе страдаат.

Ако те соблазнува десното око, извади го и фрли го од себе; зашто подобро ти е да погине еден дел од твоето тело, отколку целото да биде фрлено во пеколот.

Не судете за да не бидете судени, оти со каков суд судите, со таков ќе бидете судени; со каква мера мерите, со таква и ќе ви се мери.

Ако им ги простите на луѓето гревовите нивни и вам ќе ви ги прости вашиот Отец небесен - ако, пак, не им ги простите гревовите на луѓето, и вашиот Отец нема да ви ги прости вашите.

Зошто ја гледаш раската во окото на брата си, а гредата во своето око не ја чувствуваш? Или, како ќе кажеш на брата си - чекај да ти ја извадам раската од окото, а, пак, во твоето око има греда?... Извади ја прво гредата во твоето око, па тогаш ќе видиш како да ја извадиш раската од окото на брата си”.

Влезете низ тесната врата; оти широки се вратите и широк е патот што води кон пропаст, и мнозина минуваат низ нив - а тесни се вратите и тесен е патот што водат кон животот, и малцина ги наоѓаат.

Исус Христос: *Беседа на Гората* (Евангелие според Матеја, 5-7) - прев. Архиепископ Гаврил

Кај Исус е претставена одговорноста на луѓето за еден совршен морал, кој е израз на *добраа волја* во човекот и кој треба да гради *браќство меѓу луѓето*. Секој и сите треба да бидат носители на љубовта, трпеливоста и на мирот. Ако некој те удира по образот, не треба да му се возвраќа, туку да му се подаде и другиот образ. Трпеливоста е основа на Христовото страдање за доброто на луѓето.

Иако најдобар од сите, кога имал 33 години Христос бил осуден од лошите и зловни луѓе и во Ерусалим е **распнат на крст** (така Римјаните ги казнувале разбојниците). Тој **воскреснал** во мугрите на Велигден. Христијаните сметаат дека со тоа се потврдени Христовата божествена природа и вистинитоста на неговите зборови. Со страдањето тој го потврдил своето ангажирање и жртвување за доброто на луѓето, своето пледоаје за љубов и за простување меѓу луѓето, иако самиот бил осуден и убиен од нив. Смртта на Исус Христос е негова жртва за избавување на човекот како страдалнички вид од затворениот круг на неговата животна безизлезност. Затоа христијаните го почитуваат *крстој*.

ЉУБИ ГО БЛИЖНИОТ КАКО СЕБЕСИ!

Исус Христос

Исус Христос

ХРИСТОВАТА ЉУБОВ. - Основната вредност за Исус е **Љубов**. Тој поттикнувал религија на љубовта наспроти строгиот јудаизам, исполнет со цврсти церемонии и заповеди. Господ не е повеќе остро, непопустливо и скриено божество, туку Татко, кој од љубов го создал светот и луѓето, кои треба да му се обраќаат со љубов, а и меѓу себе да се однесуваат со љубов.

Христос бил полн со добродетели. Тој е најдобрата личност која живеела на Земјата. Бил благ, тивок, не го кревал гласот, не завидувал никому, не се налутил на никого, тој немал ни една зловна намера, не направил ни едно зло дело. Бил образец на скромноста, трпеливоста, издржливоста, на самоконтролата, на повлеченоста во себе. Не му требало ништо и не барал ништо. Исус бил *айсолушен* *свештеец*. Бил посветен на човечкото избавување.

Тој ја истакнува љубовта, зашто таа ја разбудува човековата заинтересираност за светот, за блиските, па оттука и за својот живот. Таа го поттикнува да го разбере светот околу себе и суштествата со кои живее. Со љубовта човекот има цел и се свртува кон благородни постапки. Љубовта го осмислува и го подобрува живеењето. Без љубов животот би бил само траење. Најмногу раздвижува најопштата Љубов (*agape, caritas*), која ја покажал Христос - благородни чувства за сите луѓе, разбирање на себе и на другите како суштества во иста положба и со исти шанси за живот и за спас. Од таква љубов сите луѓе се посвесни и подобри - со ваква универзална љубов човекот се возвишува над тапата секојдневицата и над судбината, на која е осуден и без негова намера. Со љубовта човекот почнува да се изградува во квалитетен универзален човек, во идеал на човечката егзистенција. Со тоа човекот ја открива тајната на постоењето, станува свој творец, кој со Бога ги споделува јансите на напредувањето и на творештвото. За ова се најважни **добри односи меѓу сите луѓе со добра волја на светот.**

Таква љубов покажал Исус Христос. Љубовта прави од човекот вредно суштество, тој е здобива со вистинска цел, се воздигнува до добрина и до човештина. Великиот завет, порака, молба и барање од Исус Христос, како смисла на христијанството и на сета човечка опстојба на Земјата, гласи: **“Љубете го ближниот свој како себеси!”**

ПОЧЕТОЦИТЕ НА ХРИСТИЈАНСКАТА РЕЛИГИЈА. - Учениците на Христос (кои биле малку на број, сите по потекло од сиромашните слоеви) го придружувале во последниот период од неговиот престој на земјата, ги слушале неговите последни учења и биле сведоци на неговото страдање и воскреснување. Со воскреснувањето се потврдила божествената природа на Исус, како и учењето дека со силата на Бога личноста може да биде спасена од смртта, од дефинитивна загуба и од страдање во пеколот. Дванаесет *ајосџоли* (= гласници) тргнале низ сите краишта да ја пронесат веста за Христовото воскресение, да ги организираат верниците во заедници и да го навестат враќањето на Христос за да бидат исполнети пророштвата за создавањето на Царство Божје на земјата. Новата религија е наречена **христијанство**, според својот пророк. Тоа ќе стане најразвиена религија во историјата (и денес е најраширена во светот), со исклучително влијание врз животот на луѓето, врз светските односи и врз мислата и моралот.

Најзначаен творец на оваа религија е апостолот **Павле** (4-64 н.е.) од малоазискиот град Тарс. Се викал Савле и учествувал во прогонувањата на првите христијани. Тогаш му се појавил воскреснатиот Христос и му рекол: "Стани и исправи се! Ти се јавив за да те поставам за слуга и сведок... и да одиш кај народот да му посведочиш". Го зел името Павле и го ширел христијанството во Мала Азија, Македонија, Грција, на Кипар и во Италија. Влијанието на свети Павле врз христијанската вера и етика е поголемо и потрајно од сите други мислителци и дејственици. Проповедал на разни места, привлекувал верници и основал заедници (зборот *религија* потекнува од *поврзани во заедница*). Ги учел верниците што значи христијански да се однесуваат - лично и меѓу себе. Тој бил и во *Македонија*, во градовите Филипи, Солун и Бер, со што нашата земја стана *библиска* - таа се споменува во Библијата (Светата книга) како една од првите земји во кои е развиено христијанството. Во Рим, каде што веќе бил најстариот апостол Петар, овој и Павле се убиени истиот ден - кога царот Нерон дал заповед за прогон на христијаните што ќе траат два и пол века. Третиот од Новиот Завет, каде што се изнесени изворите на христијанството, зафаќаат **посланијата** на свети Павле, во кои тој дава религиозни, организациони и етички поуки за христијаните. За делото на свети Павле е кажано: "Исус е творец на христијанската религија, Павле е сигурно творец на христијанската црква".

Свети Павле објаснил дека Исус има божествено потекло. Смртта на Исус се случила заради човечките гревови, особено заради прататковскиот грев. Христос умрел за да им бидат простени гревовите на луѓето. Никој не може да биде спасен само со своите дела, туку мора да го прифати Христа за да добие простување на гревовите. Клучот на живеењето и на надежта се **верата во Христа**, љубовта кон него и следењето на неговите поуки и дела.

Според свети Павле, сите луѓе се стремат кон среќа. И во овој и во идниот свет среќата зависи од постигнувањето на Божјата благодат. За да се освои таа не е доволно да се исполнуваат заповедите од Стариот Завет. Основната точка за духовниот живот е **крстот** на Христос. Бог дозволил оваа совршена личност-негов Син да биде распната за да го преземе гревот на луѓето. Свети Павле бара од луѓето

да го примат со вера Христовото дело: “Господ нека ги управи срцата ваши кон љубовта Божја и трпението Христово”. Целта и основата на животот и на моралноста се **соединувањето** на верниците со Христос преку верата. Верата е единственото средство за спас на човекот; од неа следува и моралот, во кој чувството за должност и за добрите дела произлегуваат од **љубовта кон Христа**, како корен на сета христијанска теологија и етика.

Целта е да се изврши преродба на личноста, да се создаде **нов човек** со тоа што ќе се развие неговата подобра страна. Апостол Павле порачува: “Да го отфрлите од себе стариот човек според вашето поранешно живеење, кој се распаѓа во измамливите желби, да се обновите со духот на својот ум и да се облечете во новиот човек, создаден според Бога”. Без верата во Христос и во неговото воскреснување не би имало моралност, храброст во страдањето, човештина во преданоста и доблест во однесувањето кон ближните во сострадањето. Луѓето треба да живеат во **суштествена заедница со Христос** - преку врската во Црквата како религиозна заедница. Свети Павле понудил **оптимистички поглед** - дека има спас, дека Христос дал основа за тоа, дека луѓето можат да се поправат и да прават добро со кое ќе го смилостиват Бога.

Никому не враќајте зло за зло, а размислувајте за тоа што е добро за сите луѓе. Ако е можно, доколку тоа зависи од вас, бидете во мир со сите луѓе. Не одмаздувајте се.

Апостол Павле

НАСТАНУВАЊЕТО НА ХРИСТИЈАНСКАТА ФИЛОЗОФИЈА. - Христијанството најнапред било религија на сиромашните и на потиснатите, на пониските класи. Тие се обединувале во *синagogи*, каде што во повлеченост ги извршувале обредите. Христијанството почнало да се шири, благодарейќи на неговите организатори, а пред сè заради фасцинантната религиска идеја и возвишената етичност. Прифаќани се верници од сите слоеви и од сите народи, не е правена разлика меѓу луѓето. Братските чувства, немањето крвни жртви, јасната митологија, прекрасната личност и убавите учења на Христос, како и неговото ритуално страдање - тоа се духовно привлечни аспекти.

Во тоа време (II век пред н.е. - IV век н.е.) имало многу *секти* кои имале слични идеи. Тие ширеле разни учења за спасението. Означени се како **гностицизам**, стремеж и надеж за вистинско животно и религиско сознание (*гносис* = сознание). Тоа биле сотериолошки групи (*Соџер* = спасител), кои имале заеднички црти: верувале дека доброто (дух) и злото (материја) се спротивни и во постојан судир, дека Бог е вон од светот, а човекот го сметале за спој од душа (како Божја еманација) и грешно тело. На своите членови им ветувале сигурен спас. Во сектите имало и мислителни, па се појавиле филозофски размисли блиски до религискиот став (некои и христијанството го доживувале како еден вид ваква секта).

Тогаш христијанството дошло во допир со филозофијата. Во Александрија имало голема еврејска заедница (и бил познат монотеизмот), а почнало да се шири и христијанството. Таму биле популарни и гностицизмот и неоплатонизмот, со идеи блиски до христијанските учења. Хелените биле образовани и ја сакале филозофијата, тие сакале и религиозните идеи да ги толкуваат со филозофски поими и зборови. Така се појавиле првите филозофски толкувачи на христијанството - **апологети** (бранители и застапници, објаснувачи).

Јустин (99-166), наречен *Маченик*, убиен во Рим за времето на Марко Аврелиј, сакал филозофијата да послужи како *средство за докажување на сѐпавовиџе на вераиџа*. Во делото “За Бог како единствен владетел” светот го замислил како царство во кое Бог е монарх. Според Јустин, христијанските идеи можат да се најдат веќе во паганската филозофија, зашто имаат *истџ извор* - Божјиот ум (логос). За него Сократ и Платон се претходници на Христа, затоа што живееле и зборувале во согласност со Божјиот дух-логос (што е појдовна тема во Евангелието според Јована).

Во почетокот беше Словото (*Логос*) и Словото беше во Бога, и Бог беше Словото. Тоа во почетокот беше во Бога. Сѐ стана преку Него и без Него ништо не стана, што стана... И Словото стана тело и се весели во нас, полно со благодат и вистина; и ние ја видовме Неговата слава, слава како на Единороден од Отецот (*Христџос*)... Бога никој никогаш не Го видел; Единородениот Син... Го објави.

Евангелие според Јована, гл. 1 - прев. Архиепископ Гаврил

Климент Александриски (160-220) бил раководител на христијанска школа во Александрија. Според него, сознанијата и на апостолите и на филозофите се од ист извор - од логосот. Со сознанието и филозофот се движи и се издига кон изворот на сѐ, Бог, кој е недостижен и не може да се дефинира, но се открива според неговото дело што го прави од својата добрина.

Почетната христијанска филозофија се нарекува **патристика** - мисла на првите црковни духовни *Оџци*. Од хеленска страна најпознат бил **Ориген** (185-254), ученик на Амониј Сакас (кај кого учел и Плотин) и на Климент Александриски, кого го наследил како раководител на школата. По многу судири, заминал во сириска Цезареја, каде што основал своја школа. Автор е на делото “За принципите”, во кое ги изложил начелата на христијанството. Тој имал желба да ги *йомири христијансџвојџо и џлаџионизмојџ*. Исто така, давал алегориски толкувања на Светото писмо (што било осудено). Ориген тврдел дека евангелијата со еден дел се наменети за да ги разберат простите луѓе, но дека во нив има идеи и за поучените. Со тоа сакал филозофијата да ја поврзе со христијанството.

Создавањето на светот “од ништо” тој го толкува преку користење на еманирани духови од Бога, кои натаму учествуваат во креацијата. Телата не се друго туку паднати духови. Луѓето можат да се воздигнат до Бога ако се откажат од сѐ што е материјално и ако живеат аскетски. Злото доаѓа затоа што човекот трча по богатството или сака да ги искористува другите. Доброто настапува ако го

отфрлиме сето што го имаме и се вклучиме во христијанската заедница, каде што може да го создаеме Бога. За поучените и поактивни верници мислел дека можат да се спасат со својата дејност, додека другите членови на Црквата ќе бидат спасени преку Христовата жртва (тоа е толкувано како истакнување на позицијата на свештениците наспроти останатите верници). Ориген искажал и мисла, која не е прифатена во официјалната црква - според него, на крајот на светот Бог, од љубов, ќе им **прости** на сите луѓе, што ќе претставува враќање на сите нешта во Бога (*αἰσκαὶ ἡσῖα*) и Бог ќе биде *сè во сè*.

Од Ориген влијание претрпеле многу големи црковни раководители и мислители, особено во Византија, кога христијанството станало официјална религија и во неговите рамки се развила посебна религиска филозофија.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како настанало христијанството?
- Што претставува Исус Христос? Каква личност бил? Какви се неговите учења?
- Која е основната вредност за Исус Христос?
- Кој бил најзаслужен за првичното ширење на христијанската религија?
- Што барал од луѓето свети Павле?
- Каде се сретнале филозофијата и христијанството?
- Кои се први значајни филозофи во христијанството? Што мислеле тие за врската со античката филозофија?

Сè е од Бога,
сè е во рацете на Бога

Августин предава

ЛАТИНСКАТА ПАТРИСТИКА. - Христијанството настанало во Римското Царство. Тоа можело да се шири низ една огромна држава, што било еден од условите за неговиот успех. Во еден дел доминантен бил латинскиот јазик, а во другиот позастапен бил грчкиот јазик. Културните луѓе ги знаеле двата, но ова влијаело врз творештвото и врз комуникацијата во тие делови. Културниот центар Александрија бил прво меѓународно средиште на христијанството. Блиску, во пустината, се појавиле првите пустиници, како зародиш на идното монаштво. Александрија била и некој вид меѓник меѓу двете јазички сфери. На запад, во другите африкански краишта (тогаш плодни и развиени), главно се зборувало латински. Од таму и од Италија ќе потекнат првите латински христијански мислители. Нивната дејност ќе биде наречена **латинска патристика**.

Првиот бил **Тертулијан** (160-220) од обновената Картагина, кој станал христијанин во зрели години. Во 197 година напишал "Апологија" до царот Септимиј Север - жолчна одбрана на христијанството. Тој ја негирал сета филозофија како нешто *паганско* (безбожничко, неверничко). Во откровенијата од Христос е кажано сè што е важно за луѓето, по нив ни едно истражување нема смисла. Со паѓањето на човекот неговиот разум станал средство за влијание од ѓаволот. Затоа е вистинито само она што е далеку од разумот или што дури е спротивно на него. Тертулијан ќе ја каже познатата изрека: **Верувам затоа што е апсурдно** (Credo quia absurdum est).

Верувам затоа што е апсурдно.

Тертулијан

Слична идеја за предимство на верувањето пред разумските функции на човекот искажал и беседникот **Лактанциј** (250-325), еден од воспитувачите на царот Константин. Кога преминал во христијанството, ја отфрлил филозофијата и

истакнувал дека **човековото срце** е неразорлив Божји храм. Тој велел: “Со падот на човекот, наполно е исклучен разумот, а сознанието е можно само со срцето”. Тоа ќе биде основа за христијанската мистика.

Свети **Хиероним** (345-420), роден во Далмација, направил **превод на Библијата** на латински јазик (наречен Вулгата), со што било овозможено ширење на христијанството во западните краишта. Тој превод е во употреба во Католичката црква. Се преселил во Витлеем, родното место на Исус, каде основал 4 манастири и се приклучил кон критиките на погледите на Ориген.

Амброзиј (340-397) бил правник и гувернер на северна Италија. Во 374 од народот е избран за бискуп на Милано, го поделил богатството и се посветил на верскиот живот. Инсистирал на силата на верските институции над световните. Според него, **царот треба да му служи на Бога** исто како што неговите поданици му служат нему како војници. Кога Теодосиј во 390 година направил колеж во Солун заради бунт, Амброзиј барал од царот да се покае и да вети дека нема да ѝ пречи на Црквата во нејзините намери и дела.

ПРЕСВРТОТ НА АВГУСТИН. - Со свети Амброзиј е поврзана дејноста на најпознатиот теолог од првите векови на христијанството - **Аврелиј Августин** (354-430) од северноафриканскиот град Тагаста. Имал долг пат до христијанството.

Мајка му била христијанка и го молела да ја прифати таа вера, но тој одбивал. Студирал право и реторика во Картагина. Живеел распуштено, имал и вонбрачно дете. Потоа го прифатил манихеизмот. **Мани** (216-273) бил персиски пророк, кој врз основа на идеите на Заратустра, будизмот и христијанството создал сотериолошко учење, според кое во светот се води *борба меѓу доброшото и злошото* начело. Човекот треба предано да учествува во неа на страната на Доброто, со што ќе му биде овозможено спасение (учел дека Христос е последниот Спасител). Ова учење било толку раширено што царот Диоклецијан во 296 година заповедил прогонување на овие верници (манихејството е основа за подоцнежната дуалистичка секта **богомили**, чиј центар бил во Македонија). Потоа, кога се запознал со идеите на Кикерон, Августин станал неоплатонист. Предавал реторика сè додека во 384 година не заминал во Милано.

Му се јавил глас кој му препорачал од Новиот Завет да прочита зборови, кои го трогнале - да живее чесно, не во пороци и нечистотија, ниту во препирки и завист, како и да стане близок на Исус Христос. Во своето дело “Исповеди” Августин раскажува за своите случки и како станал христијанин. Бил свештеник во Картагина; во 396 година е избран за бискуп на Хипон.

Августин е еден од најплодните христијански писатели. Напишал повеќе од 100 книги, 500 проповеди и 200 писма и посланија. Од трудовите се најпознати “За Божјата држава”, “За христијанското учење”, “За среќниот живот”, делата против академичарите (скептиците) и против манихејците. Тој е највлијателниот автор во западното христијанство сè до Тома Аквински. Неговите идеи се основа и за подоцнежните протестантски цркви.

СОМНЕВАЊЕ И ИЗВЕСНОСТ. - Августин го брани христијанството наспроти другите учења. Во “Исповедите” тој зборува за смислата на човечкиот живот: “Боже, си нè создал нас за Себе и нашето срце е неспокојно додека во Тебе не го најде својот мир”. Тој му благодари на Бога за благодатите што им ги дал на луѓето и го критикува човечкото грешење, како израз на силата на злото, која треба да се совлада со верска посветеност, аскетско живеење и со морал. Во делото “Солилоквиј” воскликнува: “Сакам да го сознаам Бога во душата! Ништо повеќе!”

Августин истакнува дека филозофијата не може човекот да го одведе кон вистината (неговите филозофски искажувања, всушност, се *теологија*, тој за сите прашања расправа од религиски позиции). Со филозофските изучувања човекот дофаќа само една можна вистина: сигурност даваат само откровенијата изнесени во Библијата. Августин ја истакнува улогата на Црквата во исповедувањето на верата и во обредите, а Римската црква ја воздигнува до светско рамниште, која сите луѓе треба да ги прибере во своите закрила. Особено бил против учењето на **Целагиј** (360-420), свештеник од Велс, кој учел дека не е најважен првичниот грев на луѓето, т.е. дека човекот може со *свои напори да постигне спасување* ако живее доблесно, што би значело дека Црквата има ограничена улога при спасот.

Верувам за да разберам.

Августин

Августин дал теориски придонес со укажувањето на значењето на *самоизвесноста*. Тој не се интересира за надворешните, туку за внатрешните димензии на живеењето. Тој најнапред го отфрла ставот на скептиците (чиј приврзаник бил) дека не е можно сознание на вистината, иако вели дека сè е само помалку или повеќе веројатно. Ништо не треба ни да се тврди ни да се негира, туку да се остане резервиран: “Немој ништо да тврдиш, туку само кажувај дека тебе така ти изгледа, па нема да се измамиш”. Сепак, имаме шанса за извесност. Првата извесност за Августин е поврзана со нашето мислење - **ако се сомневам, значи дека постојам**: “За мене најсигурното е дека постојам. Дури и ако тврдиш дека не постојам и ми велиш дека се лажам за тоа, со тоа признаваш дека постојам; зашто не можам да се мамам ако ме нема” (сличен став кај *Декарт* ќе стане појдовна точка во нововековното барање на вистината).

Човекот е ограничено суштество, но потекнува од нешто апсолутно и безгранично. *Бог е извор* за сето постоење, како и за сите вистини и за сето добро. Човекот треба да се насочи кон тој општ извор и да поаѓа од него. Затоа е најважна *верата*, со неа стануваат појасни постоењето и сите проблеми. Августин вели: Credo ut intelligam - **Верувам за да разберам**, што е една од најпознатите теолошки определби.

Верата ни покажува дека Бог е во сè и дека **сè е од Бога**. Бог сè создал ex nihilo (*од ништо*) со своја волја. Античките божества создавале врз основа на постојните елементи-граѓа, не се верувало дека од ништо може да настане нешто. Но овдека Бог е *пред севиди*; како вечен дух, тој го создал и светот и времето, тој

не им подлегнува на законитостите (тој ги дава нив). За Августин е бесмислено да се расправа за тоа што било пред Создавањето. Сè што го има човекот, го примил од Бога. Сè што правиме е според Божјата милост. Сè што знаеме го добиваме од Бога, тоа зависи од божествената светлина во нас. И во моралот сите начела и норми ни се од Бога и мора да им се покоруваме. Доброто е од Бога, а злото е негова негација. Светот може да биде спасен само со Божјата волја. Ни за индивидуалното спасение не е најважно нашето трудење. Сè е **предестинирано** (однапред определено), па така и нашиот спас.

Господе, ти создаде нешто *од ништо*. Ти ги создаде небото и земјата, но тие не произлегле од твојата супстанција, зашто тогаш би постоело нешто што е исто со Твојот единствен Син и, според тоа, со Тебе. А како би можело нешто да биде еднакво на Тебе? Вон од Тебе немало ништо од што би биле создадени тие. Ти од ништо си ги создал небото и земјата и сè што постои големо и малечко, зашто Ти се семоќен и зашто на Твојата добрина ѝ се допаѓа да прави доблесни дела: огромно Небо и малечка Земја - едното поблиску до Тебе, второто поблиску до небитието, првото над себе Те има само Тебе, а второто под себе нема ништо.

Аврелиј Августин: *Исповеди*

Кај човекот Августин смета дека е најважна **волјата**, насоченоста кон нешто и силата тоа да се реализира. А вредноста на волјата зависи од нејзиното потпирање врз Бога и од нејзината насоченост кон Бога.

БОЖЈАТА ДРЖАВА. - Најзначајно дело на Августин е “За Божјата држава” (кај нас го преведе д-р Љубинка Басотова, професор по латинска литература на Филозофскиот факултет).

Во 410 година Аларих го опседнал Рим; римјаните сметале дека страдаат затоа што се откажале од старата религија и го примиле христијанството. Во делото Августин објаснува дека Рим имал повеќе катастрофи и пред христијанската ера, а токму успехот што го постигнале во оваа битка се должи на Божјата добра волја. Потоа кажува дека старите божества не би можеле да му помогнат на Рим, зашто тие немаат можност да им помогнат на верници ни во материјалната ни во духовната сфера, а христијанството дава душевно задоволување.

Со оваа книга Августин дава прва **филозофија на историјата**. Тој зборува за развитокот на *две држави* - *земна* и *Божја*. Божјата држава-царство се состои од сите човечки и небесни суштества кои се обединети во љубовта кон Бога и се стремат кон Него. Во земната држава-царство се оние суштества кои се сакаат само себе и се стремат кон сопствената слава и добро. Љубовта ја прави оваа разлика. Кога Августин зборува за овие два сојуза, ги има предвид Римската Империја и Црквата, чиј развиток го изложува во рамките на световната и на библиската историја. По Последниот суд, оние кои се дел на Божјето царство ќе се радуваат на вечното блаженство, а оние од земното царство ќе бидат изложени на вечна казна.

Не велíme дека некои христијански владетели биле среќни затоа што владееле долго и што по нивната смрт ги оставиле своите синови да владеат, или поради тоа што ги смириле непријателите на државата, или поради тоа што успеале да ги смират бунтовите на непријателските граѓани против нив... Ние како среќни ги нарекуваме оние кои владеат праведно, ако не се занесуваат од јазиците што ги честат до небо и од прекумерната покорност на оние што ги поздравуваат, туку се сеќаваат дека се луѓе; ако од својата моќ прават слугинка на Божјото величие, за поголемо ширење на почитта кон Него; ако се плашат од Бога, ако го љубат и почитуваат; ...ако простуваат, не за да остане злото неказнето, туку со надеж дека ќе се поправи; ...ако повеќе сакаат да господарат над лошите страсти одошто над кој било народ и ако сето тоа не го прават од желба за суетна слава, туку од љубов кон вечната среќа; ако за своите гревови не забораваат да му принесат жртви на покорност, милосрдие и молитви на својот вистински Бог. Таквите христијански владетели ги нарекуваме среќни.

Аврелиј Августин: *За државата Божја*,
кн. 5, гл. 24 - прев. д-р Љубинка Басотова

Во ова дело Августин ги претставува Божјите намери и местоположбата на човекот наспроти Бога. Бог е создавач на историјата, но не учествува во неа. Насоката на историјата е еднонасочна, сè зависи од волјата на Бога, сè е Божја промисла. Пред да го создаде светот Бог имал *план* за овој развoтoк. За Августин историјата е нешто *сеопфатно и неделиво*, сите луѓе на земјата учествуваат во неа. Тој го истакнува **единството на човечкиот род**, како нов поглед на светот кој произлегува од универзалноста на религијата. Прогресот во светот зависи пред сè од етиката и од духот на луѓето и е резултат на судирите со злото; во тој судир Бог е на страната на човекот. Низ тој конфликт се создава привремен дуализам помеѓу двете царства, но дефинитивно ќе победи Божјето царство. Крајот или целта на историјата е надвор од нејзините граници - во рацете на вечниот Бог.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кои се првите латински патристи?
- Како гласи прочуената изјава на Тертулијан? Што се кажува со неа?
- Каков е односот на првите христијански мислители спрема античката филозофија?
- Како Августин извршил пресврт во својот живот и во сфаќањата?
- Дали, според Августин, филозофијата-разумот може човекот да го одведе до вистината? Која сила може тоа?
- Каква е врската, според Августин, меѓу сомневањето и сознанието за постоењето?
- Како Бог, според Августин (и верата), го создал светот?
- Како нештата зависат од Бога? Дали тоа се однесува и на спасот на човекот?
- Што учел Августин во делото "За Божјата држава"?

ВИЗАНТИСКАТА ФИЛОЗОФИЈА

Посебен систем на теолошка култура и мисла

*Константијин Велики
основач на Цариград*

ХРИСТИЈАНСТВОТО И ВИЗАНТИЈА. - Нов период на историјата започна во IV век. Во Римската Империја, распространета на три континенти, врз која имаше воени напади од сите страни, е востановен систем од двајца императори со свои содружници, од кои секој владееше со својот дел. Започнаа силни борби и меѓу нив самите. Во 312 година кај Рим се судрија Максенциј и Константин. Според легендата, пред битката на Константин му се јавил на небото светол **крст** со натпис: “Во тој знак ќе победиш”. Тој го истакна крстот и победи, по што стана господар на Западното царство. Во **313 година** Константин и коимператорот Лициниј станаа христијани и заповедаа да престанат прогони против христијаните (од кои последниот масовен е организиран од Диоклецијан во 303 година, а во Солун во 306 година од неговиот содружник Максенциј е убиен свети Димитриј). Во 321 година Константин ја промени организацијата на животот - сабота-*свети ден* (кој потоа е заменет со недела) е прогласена за неработен ден. Неколку години тој имаше судири со Лициниј, кој продолжи со антихристијанската политика. Константин победи во **324 година** и стана единствен император, а христијанството го прогласи за **официјална религија** на Царството. Во 325 година во Никеја во Мала Азија Константин свика *прв црковен собир* на сите епископи на Црквата, за да се воспостават заеднички основи на верата (на седум собири е расправано за вакви прашања и се донесени заеднички решенија, наспроти разните струи кои се инспирираа со други погледи за Христос и за верата). Во 330 година Константин (288-337) го определи Визант во Босфор за **главен град на Царството**; наречен е *Константинопол* (од Словените *Цариград*, од Турците потоа *Истанбул*). Во него е воспоставен патријарх како светски верски старешина. Така започна историјата на Византија.

Константин и мајка му Елена прибира реликвиј од првата епоха на христијанството и почнаа градење на цркви. Подоцна ќе дојде до трајна поделба на царството на Западно и Источно. Во Цариград уште неколку векови се употребува латинскиот јазик како официјален. Најзначајните документи на римското право се донесени таму од царот Јустинијан во 529 година. Во 537 година е завршена изградбата на најголемата христијанска црква Света Софија. Во религијата во овој дел доминира

грчкиот јазик. Полека се формираа два главни црковни центри - Рим и Цариград. Секој развиваше специфични религиски обреди и идеи. Со текот на времето Источното Царство почна да се нарекува Византиско, а неговата култура **византиска** - во неа царот е глава на сè во државата, па влијае и врз Црквата. Во одделените западни краишта се воспоставуваа многу држави, но до денес остана доминацијата на римскиот бискуп (*папа*) и на латинскиот јазик. Неколку пати имало големи судири по теолошки и политички прашања меѓу источното и западното христијанство, што е изразено со дефинитивниот **раскол во 1054 година** - откако добија целосно значење поимите **православие** (*орџодоксија* = правоверие, целосна согласност со изворното црковно учење) и **католичанство** (*каџоликос* = она што се однесува на целината). Покрај прашањето за првенството на црковната власт (папска или патријаршиска) и другите политички конфликти, истакнат е и проблемот на изворот на Светиот Дух, како трет член на Божјето троединство. За Источната црква Светиот Дух не произлегува и од Божјиот син Исус, туку само од Бога. За Западната црква тој произлегува и од Исус (затоа оваа догма се нарекува "и од сина", *filioque*).

Во Источното царство доминантно е влијанието на Цариградската патријаршија (и на другите центри - Ерусалим, Антиохија, Александрија), се употребуваат грчкиот јазик или локалните јазици (арамејски-вид еврејски, на кој изворно е напишан Новиот Завет, коптски, грузиски, словенски), теологијата има особен вид, се истражува античката филозофија и нејзините идеи се вклучуваат во христијанската мисла и сл. Особени се и културните пројави - градбите, сликарството и музиката. Доминантната улога на Византија останува сè до **1453 година**, кога Турците Османлии го заземаа Цариград и тој стана главен град на Отоманското Царство. Духовното влијание на византиското христијанство и култура продолжи и по тоа, а е пренесувано и од другите православни цркви (Москва се прогласила за "Трет Рим").

Словенските и балканските народи многу се поврзани со византиската традиција и духовност. Тие ги примија верата и писменоста од Цариград, биле под власта на Царството или под патронатот на Цариградската патријаршија, ги следеа соодветните духовни, етички, културни, естетски, педагошки вредности и насоки. Во филозофијата и во другите форми на мислата тие во многу периоди се поврзани со византиската филозофија и наука.

ВИЗАНТИСКАТА КУЛТУРА И ФИЛОЗОФИЈА. - Во византиската култура се појавуваат траги од старохеленската и од римската култура, од различните тенденции и форми на источните култури, од народните култури од разните народи и краишта на таа голема земја - а сите тие проникнати со **христијанскиот дух**. Главна вредност е **побожноста**. Државата е **теократска** - во политичките сфери доминираат религиските цели и елементи, а во управувањето со земјата учествува и свештенството. Исто така, и културата е предимно **религиска** - сите идеи се однесуваат на верата, насекаде духовноста е пројава на религискиот поглед на светот.

Во Византија христијанската религија и Црквата биле официјални, царот бил бранител и покровител на верата. Филозофијата е градена со цел да се разберат христијанските идеи или одделни прашања да бидат промислени со религиски дух.

*Свети́а Софија во Цари́град (VI век)
- најголем христијански храм,
истоа џамија, сега споменик
на две вери и цивилизации*

Но и античката филозофија имала углед, барем некои автори, особено Платон и Аристотел. Филозофијата не била автоматски и целосно отфрлана како спротивна на теологијата. Во почетокот во Византија постоеле и антички филозофски школи - првите византиски теолози се школувале во Александрија, а атинската Академија е затворена во 529 година заради сомневања за нејзината “нехристијанска” дејност. Заради квалитетот на античката мисла и јазичките потенцијали кај античките писатели, филозофи и оратори (иако во Византија е создаден тн. средногрчки јазик), продолжено е со користење на античките текстови, а тие потоа стануваа популарни. Во новите Универзитети, по кои бил познат Цариград, покрај христијанството се изучувале и класичните науки и филозофија, а нивните наставници се толкувачи на античката мисла или ја изразуваат својата приврзаност кон неа. Во библиотеките се препишувани и чувани и антички дела. Од античките автори се одбирани оние кои се блиски на христијанските идеи. Но неотрфлањето во целост на класичната филозофија овозможи таа да даде придонес кон развитокот на византиската мисла. Кај нас книга за византиската филозофија напиша д-р Вера Георгиева-Петковска, професор по Историја на филозофијата на Филозофскиот факултет во Скопје.

ПРВИТЕ ВИЗАНТИСКИ ФИЛОЗОФИ. - Како први византиски мислителите можат да се сметаат Ориген и другите *аположети* на христијанството. Меѓу нив се и познатите мислителите, големи црковни раководители во Цариград во IV век Атанасиј Велики, Василиј Велики, Григориј Назијански, Григориј од Ниса и Јован Златоуст. Тие се по потекло од Кападокија (во Мала Азија), или се школувале и дејствувале таму, па ги нарекуваат *кападокиски Оци*.

Филозофијата и теологијата од првиот период на византиското христијанство е блиска со *неоплатонизмот*. Овој правец има идеи слични на христијанските, па меѓусебно имало помирлив однос. Во тоа се истакнува **Псевдо-Дионизиј Ареопагит** (VI век), кај кого христијанските догми и мистика се споени со неоплатонизмот. Ова име е псевдоним (бидејќи Дионизиј Ареопагит бил првиот атински епископ од I век - непознатиот автор го зел името во чест кон првиот христијанин кој во Атина е покрстен од свети Павле). Од овој автор има зборник од текстови, кој првпат е споменат во 529 година, со деловите: “За небесната хиерархија”, “За црковната хиерархија”, “За Божјите имиња”, “Мистична теологија” и Писма (кај нас за него напиша дисертација отец д-р Стефан Санџакоски).

Наша прва историја на византиската филозофија
од проф. 9-р Вера Георгиева-Пейковска

Псевдо-Дионизиј укажува на начините и на можностите како да се именува Бог. Има позитивни определби, како *добро*, *светлина*, *убавина* и др. - ова може да се нарече **позитивна теологија**. Негативните определби исказани за Бога се слични на овие: *бесконечен*, *несоздаен*, *неограничен* итн. Бидејќи Бог е непознат и недофатлив, зашто има трансцендентна суштина, сознанието за него има посебен метод и напредува преку негативни дефинирања - ова е *негативна* или **апофатичка теологија** (*апофатика* = негирање). Псевдо-Дионизиј користел и **суперлативна теологија** - кога за Бог се зборува дека е *над-битието*, *над-доброто*, *над-животот*, *совршен*, *најзначаен* и сл.

Кај Псевдо-Дионизиј се истакнува *мистичното незнаење* како вистински однос со Бога. Бог е совршено единство на светот, тој е Едно, тој е почеток и крај на сето множество, сè поаѓа од него и се враќа во него. Тој заклучува дека Бог *не може да се именува*, туку треба да се познае вон од секоја афирмација и негација, вон од позитивното или негативното исказување, со **непосредна согледба**. Тоа мистично не-знаење е врвен степен на сознанието на Бога, само со него можеме да му станеме блиски на Бога. Поставките на Псевдо-Дионизиј влијаеле и во источната и во западната теологија, особено врз мистичарите.

Како да го сознаеме Бог, кој не може да се сознае ниту со умот, ниту може да се допре со сетилата и воопшто не е ништо што конкретно суштествува. Навистина, зар не е најточно да се каже дека ние Бога никогаш не го создаваме од неговата природа (бидејќи таа не може да се сознае и ги надминува секое размислување и умот) - туку од устројството на сè што постои; доколку ова е замислено од него и има некој лик и суштина на неговите божествени обрасци, ние се воздигнуваме според нашите сили по одреден пат и ред преку негирањето на сите својства кои ги имаат овие нешта - до она што сите нив ги надминува и е сеопшта причина. Затоа Бог се создава во сè и надвор од сенешто. Се создава со знаењето и со незнаењето: кон него се насочени и духовното сплотување (*созерцание*), и разумот, и сознанието, и градењето на поими, и сетилното чувствување, и умислувањето, и фантазијата и сето останато, но *штој не се достига со умот*, ниту за него нешто може да се каже, ниту може некако да се определи. Тој не е ништо од она што постои и во овие нешта ништо нема сознание за него, но тој е сè во сите нешта и го чувствуваат сите во сè, но и никој не го дофаќа во нешто... Многу соодветно за божественото е... надумната *силошаност*, кога умот, откинувајќи се од сè што постои и откако се напуштил себе си, се *обединува* со пресветлите зраци.

Псевдо-Дионизиј Ареопагит: *За Божјите имиња*, гл. 7

Познат е, исто така, аскетот и мистик **Максим Исповедник** (VI-VII век), кој страдал заради својата духовна борба и умрел во прогонство. Тој ги исчистил сфаќањата на Псевдо-Дионизиј од неоплатонистичките елементи и во христијанската филозофија ги внел оригиналните Платоновы учења. Тој Светото писмо го толкувал алегориски.

ЈОВАН ДАМАСКИН. - Познатиот мислител **Јован Дамаскин** (680-749) е од Дамаск, а бил монах во еден манастир кај Ерусалим. Неговото обемно дело "Извор на знаењето" е мошне важно за погледите на Православната црква, а истовремено е рано преведено на латински јазик и послужи како образец за схоластичарите на Запад. Во ова дело Дамаскин се обиде до го опфати и да го **систематизира** сето тогашно знаење, а воедно да направи *свој* на мистицизмот, догматизмот и рационализмот. Во изградбата на овој ортодоксен (православен) филозофски систем Дамаскин се служел со идеите и со методите на Аристотел; тој е првиот кој христијанската вера ја поврза со Аристотеловото учење.

Дамаскин смета дека **верата доаѓа пред разумот**, иако меѓу нив нема расчекор. Иако покажа дека христијанското учење може да се образложува со старохеленската филозофија, тој инсистира односот меѓу теологијата и филозофијата да се постави на чисти позиции. Световното знаење се смета за *поодредено* во однос на Божјето откровение. Теологијата (богословието) е духовна царица, а филозофијата и другите науки се нејзини слугинки. Вистината се содржи во Откровението, а со филозофијата и науката може рационално да се искаже и образложи дадената вистина. Дамаскин ја смета дијалектиката-логиката како најпогодно средство за таа цел.

Дамаскин укажува дека *Бог* е нетелесен, неменлив, непропадлив, несфатлив и непознатлив, бескраен и недифатлив. Бог е **од онаа страна** на реалноста што ни е достапна. Но Бог ја "поседува и во себе ја опфаќа севкупноста на суштествата како некој *бескраен и безграничен океан на реалноста*".

Според Дамаскин, во реалноста има само поединечни нешта. Кај нив разликуваме *субстанција* (суштина) и *акциденција* (предикати, посебни својства). Субстанцијата е заеднички елемент што се наоѓа во единичностите (*индивидууми*), но не постои надвор од нив. Таа нема самостојно постоење. На пример, кај човекот тоа би значело дека неговата суштина е во неговото постоење; со тоа се објаснува стремежот на човекот да постои. Според Дамаскин, стравот од можноста да ја загуби егзистенцијата човекот може да го надмине со **приближувањето кон Бога**. Само обраќањето кон Бога претставува лично избавување од небидноста.

Во тоа време се водел голем спор околу за вредноста, суштината и нужноста на иконите (*икон* = слика, лик, претстава), кој ја потресол Црквата и Византиското Царство. Дамаскин бил поборник на *иконофилството* (обожаване на иконите), а против *иконоборството* (отфрлање на иконите).

ВИЗАНТИСКИОТ ХУМАНИЗАМ. - Европскиот хуманизам ќе се развие доста подоцна, а во Византија тој се појавил порано. За тоа придонесуваат и присуството

на античките дела и мисла во образованието и во духовната дејност, како и развојот на Универзитетот и на науките. Во IX век најзначаен византиски филозоф и хуманист е патријархот **Фотиј** (820-880), кој во Високата цариградска школа ја водел катедрата по филозофија. Тој се занимавал со филозофија, теологија, право и со граматика, се интересирал за природните науки, за медицината и за логиката. Го претпочитал Аристотел пред Платон. Ги составил делата “Библиотека” и “Лексикон”, во кои дал преглед на разни антички книги и биографски податоци за античките писатели. За нас е значаен и затоа што бил учител и покровител на светите Кирил и Методиј, кои според негова идеја и препорака тргнале на својата просветителска мисија.

Фотиј го разгледувал прашањето за односот меѓу општите поими (родови и видови) и поединечните предмети. Сметал дека родовите и видовите поими ја пројавуваат својата суштина во поединечните нешта, но самите не се тела, т.е. единични суштествувања. Овој проблем ќе се појави подоцна во западната схоластика како расправа помеѓу реализмот и номинализмот во сфаќањето на универзалиите (општите поими).

Значаен мислител со висока културна улога е **Михаил Псел** (1018-1096), учител во цариградската Филозофска школа, поет, беседник, историчар, научник и филозоф. Според ориентацијата е *илајџонист*. Негов научен идеал е поврзувањето на филозофијата, реториката и политиката.

Псел смета дека хеленската филозофија грешела во поглед на теолошките сфаќања, инаку е прифатливо нејзиното учење за природата. За него, и филозофијата произлегува од Бога и ги изразува Божјата љубов, волја и мудрост. Поимите се во Бога и според нив Бог ги создава сите свои творби. Според Псел, филозофијата (во форма на наука) е подготовка за метафизиката, од која треба да се стигне до теологијата. Тоа е израз и на неговото сфаќање за вредноста на видовите на сознанието. До вистината се доаѓа по пат на *внатрешној*, *нейосредно просветлување*, додека рационалното, разумско познание му е потчинето на ова и е второстепено.

Неговиот ученик **Јован Итал** (1023-1082) сметал дека предмет на филозофијата е битието како целост. Тој тврдел дека **умот е единствената основа на знаењето**, како на филозофското и на научното, така и на теолошкото. Бил осуден како сретик заради настојувањето филозофијата да се осамостои од теологијата.

СПОР ОКОЛУ ИСИХАЗМОТ. - Во византиската теологија и филозофија настана голема борба меѓу мистицизмот и рационализмот. Се води долготрајна расправа околу за проблемот на **исихазмот** (*исихиа* = молчење, живеење во молк, внатрешна концентрација, духовно спокојство). Тоа движење е развиено меѓу монасите испосници на *Аџос* (Света Гора), каде што е најголемата заедница на православни манастири.

Монасите истакнувале дека патот до Бога и до создавањето на Бога води преку **доживувањето на Божјето присуство во душата**, а не преку разумот. Тоа е

мистичко доживување на Божјата светлина во себе, кое се постигнува со вгдлабочување **со срцето**, односно со верата. За ова се неопходни аскетски живот и мистичка контемплација и сплотување (*созерцание*). Тоа може да се постигне со целосно **мирување**, со молчење, со душевно спокојство во осаменост и издвоеност од светот, со постојан напор со очите да се бара местото на телото каде што се сконцентрирани сите сили на душата. Со брада потпрена на градите, дишејќи бавно и повторувајќи ја молитвата, монасите доаѓале до мистичко доживување на **голема светлина**, што го облева и исполнува мистикот со неискажана **радост и блаженство**.

Исихазмот како мистичко движење меѓу монасите има своја историја од **Симеон Нови Богослов** (949-1022). Тој прв се заложил за вакво живеење и посветеност. Оваа постапка треба да ги има следниве карактеристики: љубов, духовно и морално просветлување на себе и на учениците, длабока медитација, што води до доживување на “највисоката светлина на Едното”. И монахот **Григориј Синаитски** подучувал како да се води животот во *исихија*. Во XIV век процутел исихазмот на Света Гора. Кон тоа се појавиле протиставувања од оние кои исихазмот го сметале неприфатлив за верата.

Најпознат од противниците на исихазмот бил монахот **Варлаам** (1290-1350) од Калабрија (Јужна Италија), кој веројатно им бил учител на Петрарка и на Бокачо по грчки јазик. Како аристотеловец, тој се залагал за рационален пристап кон сознавањето на Бога. Спорот се водел меѓу **Варлаам** и **Григориј Палама** (1296-1359). Овој платонист сметал дека со едностран разумски пристап, на логички начин не може да се открие Божјата тајна - а Варлаам тврдел дека логичкиот пат е единствениот пат до Бога. На страната на Варлаам настапил и монахот **Акиндин** (1310-1350), роден во Прилеп.

Овој голем спор меѓу платонската мистика и аристотеловскиот рационализам е разрешен на црковниот собор во Цариград во 1341 година, кога се заклучило дека учењето на Григориј Палама е во сообразност со православното христијанство, а варлаамистите се осудени.

КРАЈОТ НА ВИЗАНТИЈА. - Византија постапно опаѓаше како најголема држава во овој дел на светот. На нејзините поранешни територии се основани многу независни држави. Арапското Царство и турските царства (османлиско и селџучко) заземале дел по дел од нејзината територија. Крстоносните војни донесле големи проблеми, меѓу кои и окупација на Цариград (1204-1261), кога Царството било преселено во Никеја. Сепак, и во тој период во Византија се во подем филозофијата, уметноста и книжевноста (“палеолошка ренесанса”, според аристократското семејство Палеолози). Покрај Цариград, се истакнувале и други културни центри, како Солун, Никеја, Крит и Охрид.

На самиот крај на Византија, кој се случил со заземањето на Цариград од Османлиите во 1453 година, се појавил филозофот **Георгиј Гемистос Плетон** (1355-1450), познат со делото “Опис на законите”. Бил енциклопедист и се занимавал со астрономски, географски, граматички, историски и други истражувања. Ја

истакнувал можноста античката хеленска култура да се оживотвори во вид на универзална религија.

Учествувал на последниот општ црковен собир во Фиренца во 1438-1439 година, на кој е направен неуспешен обид пред турската опасност да се помират Источната и Западната црква. Тогаш Плетон (кој го зел името блиско до својот идол Платон) одржал предавање за разликата меѓу Платон и Аристотел, го критикувал Аристотел и нему му го противставил Платон. Во 1449 година Плетон влијаел во Фиренца да се основа Академија, која ќе стане основа за платонистички студии и духовен импулс за Ренесансата.

Плетон учел дека вишиот свет управува со нижиот свет. Тоа е апсолутно детерминирано, во тоа нема никакви случајности.

Во политичката филозофија Плетон се залагал за реформа на државата - со национализација на војската, со воведување данок за сите, со право сите да заработуваат (што дало поттик за идните утопии). Но оваа реформа може да ја спроведе само царот. За Плетон монархијата е најдобра форма на власт, која би се противставила на лошите форми, какви што се деспотизмот на мекните и деспотизмот на масите.

Така византиската филозофија заврши како возобнова на Платон, од чии идеи (или од неоплатонизмот) тргна. Во неа е изразен голем копнеж по вечноста, совршенството, доброто, по апсолутната убавина и вистина, што е видливо и во другите форми на културата. Нејзината смисла се изразува со амбицијата да се достигне бесконечноста и да се реализира бесмртноста.

Порано било запоставувано согледувањето на влијанието на византиската култура и дух врз западниот свет. Покрај нивното ширење во Русија и во другите краишта на Источна Европа, сега се истакнува дека тие влијаеле директно или посредно и врз мислата на Запад, особено врз појавата на Хуманизмот и Ренесансата. Кај нас, во Македонија, византискиот дух остави неизбришливи траги во градежништвото, сликарството, литературата и во православната религија, како темели на нашиот духовен живот, традиција и култура.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како е создадена и колку траела византиската култура? Кои се нејзините основни карактеристики?
- Кои се основните својства на византиската филозофија?
- Каков бил односот на теологијата кон филозофијата во Византија? Зошто филозофијата се ставала во подредена улога наспроти теологијата?
- Каков бил односот на византиската мисла кон античката филозофија, посебно кон Платон и Аристотел?
- Што е исихазам?
- Зошто со умот не може да се сознае Бог, туку за тоа е потребно мистичко доживување?

ПРВИТЕ СЛОВЕНСКИ ПРОСВЕТИТЕЛИ

Виделина
за еден народ

Светиштите Кирил и Методиј

ПРОСВЕТУВАЊЕ НА СЛОВЕНИТЕ. - Христијанството им донесе култура и писменост на многу народи. Французите, Ирците, Ангелосаксонците, Германците, Унгарците... ги слават своите просветители или најистакнати христијански дејци. Така и Словените им оддаваат најголемо признание на првите словенски просветители, кои истовремено биле филозофи и ги создале првите идеи и дела на словенската филозофија. Делото на светите Кирил и Методиј и на нивните ученици не било само извршување налог на еден цар по покана од еден словенски кнез, туку тоа е и израз на нивните филозофски погледи.

Словенските првоучители **Кирил** (827-869) и **Методиј** (825-885) се родени во Солун во семејство на висок раководител, а мајка им веројатно била Словенка; тие го знаеле словенскиот јазик. За Кирил (оригинално име *Константин*) се кажува една филозофска митологија - како дете му понудиле да одбере некоја од девојките за жена, тој ја избрал "најубавата" по име *Софија* (Мудрост), на која оттогаш ѝ бил посветен. Како извонредни ученици браќата ги испратиле да учат во Цариград. Методиј завршил право и имал високи државни должности, но потоа се замонашил и станал раководител на голем манастир. Константин бил најдобар студент по филозофија кај Фотиј и кај научникот Лав Математичар. Тој станал наставник; заради ученоста го нарекле **Филозоф**. Сам или со брат му имал религиозни, научни и дипломатски мисии кај Арапите и кај Хазарите, каде што вешто дискутирал за предностите на христијанството наспроти исламот и јудаизмот.

Потоа браќата ја добиле најголемата мисија на времето - да ги **покрстат и опишменат Словените**. Создале нова азбука (глаголица) сообразна за словенскиот јазик и превеле-создале први словенски книги. Отишле во Моравија и успешно ја извршиле задачата. Папата ги повикал во Рим за да претстават што прават. Во Венеција расправале со оние кои инсистирале на тријазичноста на светите списи - дека овие биле и можат да бидат напишани само на арамејскиот, грчкиот и

- латинскиот јазик. Константин ги побил овие сфаќања покажувајќи дека такви текстови има и на другите јазици. Притоа изнел и една особена **теорија на културата** со благороден христијански дух: “Зар дождот не паѓа од Бога на *сите луѓе еднакво*? Зар сонцето не свети исто така за сите? Зар не вдишуваме ист воздух сите еднакво? Следствено, како не се срамите да признаете само три јазици, а за сите други народи и племиња сакате да бидете слепи и глуви? Кажете ми, дали Господа го сметате толку немоќен што ним тоа не може да им го даде, или така завидлив што тоа не сака да го стори?” Овој прекор е сличен на зборовите на Исус Христос кон омразителите на културата: “Тешко вам, книжевници и фарисеи, затоа што го затворате Царството небесно пред луѓето; оти, ниту вие влегувате, ниту ги пуштате да влезат оние што сакаат да влезат”. Константин Филозоф дал уште многу важни морални и културни објаснувања за нужноста да се употребува *својот јазик*.

Ако кажете неразбирлив збор на друг јазик..., како ќе се разбере што кажувате? Зашто, ќе кажувате во воздух... Ако не ја знам смислата на говорот за оној што ми говори ќе бидам сличен на варварин, и тој што говори ќе биде варварин за мене... Ако се молам на туѓ јазик, духот мој се моли, а умот мој не дава плод... Ако благословуваш со духот, како тој што стои на местото на неразумниот ќе каже *амин* (Нека биде така!) на твојата молитва кога не разбира што зборуваш?... Во црква сакаш пет збора да кажам од својот ум, за и други да поучам, отколку илјада зборови на разни јазици. Браќа, не бидете деца во умот, но во недобрите работи бидете деца, со разумот бидете совршени.

Свети Кирил, од *Житието на Константин-Кирил Филозоф*
од свети Климент Охридски - прев. д-р Радмила Угринова-Скаловска

Во Рим биле благословени книгите на словенски јазик што ги направиле браќата. Таму Константин се замонашил, го зел името *Кирил*, но бргу починал (погребан е во црквата Св. Климент). Методиј бил именуван за *прв словенски архиепископ* и со големи напори се борел со своите ученици за воспоставување словенска богослужба и култура. За свети Методиј е запишано дека следел само една задача - “да служи секому со сите постапки, за да ги придобие сите”. Методиј го напишал **првото правно дело** на Словените “Закон како да им се суди на луѓето”, кое има социјално, државничко и етичко значење со советите за односите меѓу луѓето. Со овие дела кај Словените се внесени модерната христијанска етика и други животни правила. Светите Кирил и Методиј во 1980 година од Папата Јован Павле II (прв папа Словен) се прогласени за **сопокровители на Европа** како “конкретни примери и духовни поткрепувачи на денешните христијани”.

ПРВАТА ДЕФИНИЦИЈА НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Константин-Кирил Филозоф е творец на првата дефиниција на филозофијата на словенски јазик:

“Филозофијата е разбирање на Божјите и на човечките нешта, за човек да може да му се доближи на Бога. Таа го учи човекот со делата да биде слика и суштина на Оној што него го создал”.

Ова е *етичка дефиниција на филозофијата* - љубовта кон мудроста е во служба на правилното човеково постапување. Свети Кирил им укажа на луѓето дека моралот е смисла на нивната егзистенција, врв на нивната животна активност, зашто тие умот и крајното сознание ги користат за да се истакнат во етичноста на однесувањето, за да станат слични на божеството кое ги создало за да прават добри работи. Така Кирил ги поврзува човекот и неговата мисла со Бог, како вистински извор на логиката и на етиката. Кирил ја насочува човековата интелектуална и морална сила да го бара и да го пронајде она што е **вистинско и добро**; тоа треба да го води човекот во неговото однесувањето. За свети Кирил најблагородно дело е човековиот стремеж кон доброто, кон сличноста со добриот Бог.

Оваа дефиниција има и друга вредност. Во духот на хуманизмот на неговиот учител Фотиј, кај Кирил филозофијата се однесува и на Божјите и на човечките нешта. Таа е теологија (се занимава со Бога) и има теолошка насоченост (стремеж кон сличноста со Бога), но со истакнување на името *филозофија* нејзе ѝ се дава посебно значење, а со проучување на човекот се додаваат модерни области, кои допрва ќе станат важни за човечката мисла.

Свети Кирил е автор и на *првојто оригинално теолошко дело* на словенски јазик. Неколку дена пред да умре, тој на учениците (меѓу кои биле и Климент и Наум), во своје име и во името на брат му Методиј им издиктирал текст со наслов **“За вистинската вера”** (*Написание о правей вере*). Тогаш било обичај големите теолози да прават вакви дела во кои ги објаснуваат своите ставови за важните прашања на религијата. Овде свети Кирил зборува за прашањето на суштината на Христос во однос на таткото Бог (за троединството, за Светата Троица), за човечката појава на Исус и за суштината на неговата волја (дали е Божја или човечка), како и за смислата и за значењето на иконите. Ваквите погледи служеле потоа како насока и образец за соодветните групи верници - а оваа изнесена доктрина ја следеле учениците на првите словенски просветители.

Седум численици
- први словенски просветители
(Фреска во охридскиот
манастир Свети Наум)

СЕДУМТЕ ЧИСЛЕНИЦИ. - Словените ги нарекуваат светите Кирил и Методиј и нивните ученици *Седум численици* (седум на број); нив особено заедно ги истакнува и ги слави Охридската црква. Покрај учителите, тука се нивните

најзначајни ученици светите Климент, Наум, Горазд, Сава и Ангелариј. Делото на учениците е поврзано со она на учителите и е исто така значајно.

По смртта на Методиј, тие биле малтретирани и натерани да си одат од Славонија. **Горазд** бил наследник на свети Методиј во Моравија, но веднаш бил оневозможен и убиен. Другите ученици заминале во Бугарија, која тогаш станала христијанска. Сава и Ангелариј брзо починале, Климент бил испратен како учител во Западна Македонија.

Во Охрид **Климент** (ок. 835-916) развил исклучителна верска и образовна дејност. Таму основал **прв словенски Универзитет**, во кој се обучени 3.500 млади луѓе. Како замена за потешката глаголица (која се користела и натаму, а во Хрватска сè до XIX век), Климент изработил нова словенска абука - што во чест на својот *учител* ја нарекол **кирилица**, која е основа за сите вакви подоцнежни азбуки. Бил вистински учител на луѓето, ги подучувал како да го унапредуваат живеењето, како да одгледуваат земја и овошки, пишуval и компонирал. Толку се грижел за Охрид и луѓето, што и денес легендата вели дека свети Климент ги чува градот и неговите жители. Тој е првиот Словен кој во 893 година станал *епископ* (верски водач).

Тогаш и **Наум** (835-910) дошол во Охрид, каде што го заменил Климента на челото на Охридската школа. Овој голем учител и лекар го основал првиот словенски манастир (на изворот на Езерото). Наума го почитуваат сите народи (Македонци, Турци, Албанци, Грци, Власи...) и верниците на сите религии. Светите Климент и Наум Охридски се зачетници на македонската култура и нејзини најзначајни творци.

Учениците многу ги сакале своите големи учители Кирил и Методиј. Напишале пофални текстови и житија за нив. Од своите учители тие не научиле само да читаат и да пишуваат, од нив се здобиле со страст за културна дејност и со пример и сила за највисока моралност и духовна борба. Климент најмногу истакнувал кај Кирила тоа што животот го *посветил на мудроста*: "Од млади години беше чист како ангел, се оттргнуваше и избегнуваше од житејските сладости и секогаш беше со псалми и пеење и со духовни поуки. Врвеше само по еден пат - што води кон небото... Од неговата уста потече изворот на животните зборови, исполнувајќи ја нашата суша пресушена".

СВЕТИ КЛИМЕНТ КАКО ЕТИЧАР. - Покрај разните остварувања и доблести, кај свети Климент Охридски е особено значајна неговата дејност како етичар. Тој кај своите учители не ја слави само умноста и културната задача, туку и високата етика, како извор на добрина за другите и како блескав образец за учениците и за почитувачите. Свети Климент бил исто така најистакната личност со ученоста и со однесувањето, со грижата за луѓето и со подучувањето на младите.

Во своите зборови за свети Кирил тој укажува на **единството на мудроста и на моралноста** како претпоставка за правилното живеење. Станува збор за моќта на мудроста да го облагороди животот. Тоа го истакнува и во својата оценка за свети Методиј, кого го водела девизата: "Каква полза има човек - и целиот свет да

го добие, а душата своја да ја испразни или да ја погуби? Што ќе добие човек во замена за својата душа?”.

Свети Климент ја смета основна за луѓето токму настојчивоста своето постоење да го оправдаат со добри дела. Тој има напишано *голем број дела и беседи*, кои биле популарни и се користеле во целиот словенски свет, особено во Русија (трудоите на свети Климент ги преведе на современ македонски јазик д-р Радмила Угринова-Скаловска, професор по старословенски јазик на Филолошкиот факултет). Свети Климент кажува дека треба да се следат примерите на светите отци, каде што се важни, покрај постот и молитвите, и кроткоста, трпеливоста и смиреноста. Во своето прочуено слово “За празниците” или “**Поука кон луѓето**”, свети Климент посочува дека за празниците не е најважно уживањето во земните благодати, туку угледувањето на чистотата, добриот живот и на добродетелите на светителите, кои треба “да ги следиме со своето дело, со чистотата на својата душа, просветлувајќи ги срцата и правејќи свети дела секогаш”. Покрај помошта на бедните и на болните, основно е “со смирение и нелицемерие, со вистинска љубов да се почитуваме еден со друг”.

Свети Климент бара луѓето да го направат својот живот достоин: “Не само со збор да се наречуваме христијани, туку во духовен подвиг да се поставиме и **да се надминуваме еден со друг со добрина**... Затоа Господа наш да го прославуваме отсега со добри дела”.

Етичката порака на свети Климент е изразена во форма на *каџеџорички имџераџив*: “**Тргај се од злото и прави добро!**” Овој совршен принцип треба безусловно да се извршува: Свети Климент не е само *најучена личност* во македонската култура, туку и наш *најзначаен еџичар*.

ТРГАЈ СЕ ОД ЗЛОТО И ПРАВИ ДОБРО!

Свети Климент

ПОФАЛБА НА ПИСМЕНОСТА. - Светите Кирил и Методиј и нивните ученици биле *просветџиџели*. Тие на луѓето им помагале да се описменат и да научат важни нешта. Свети Климент му благодари на свети Кирил: “Блажени да се твоите златнозрачни очи кои го одзедоа неразумното слепило од моите очи и им огреаја богоразумна светлина. Твоите ангеловидни зеници ми го разгонија слепилото на срцето и го просветија со боговдахновени зборови”.

*Свети Климент
Охридски*

Задача за сите ученици и наследници на словенските првоучители била манифестирањето на религијата да оди заедно со опишувањето на вредностите на човечкото културно дејствување. **Азбучната молитва** е една од најраните стихотворби во словенската литература (се смета дека автор е свети Кирил или некој негов ученик). Со *акросџих* (со наредени букви на словенската азбука **Аз, Буки, Веди...** започнува секој стих) се зборува за Бога, културата, писменоста и за човечкиот однос кон светот. Бог го создал и видливиот и прекрасниот невидлив свет. И мудроста, знаењето, јазиците и буквите се подарок од Бога.

Црноризец Храбар (крај на IX век) е непознат монах (можеби свети Наум), кој создал исклучително важно културно дело **“За буквите”**, во кое се зборува како Словените порано имале прости белези за гласовите, но им се појавила потребата од свое писмо за да можат добро да се изразуваат во верата. Сега можат да пишуваат и да имаат развиена култура благодарейќи на светите Кирил и Методиј, кои создале азбука од 38 букви. По анализата на културата и на писменоста кај многу народи, авторот ја истакнува улогата на свети Кирил и му благодари на Бога што им “дал разум на Словените”.

Охрид - место на првиот словенски Универзитет

Интересен автор од таа епоха е **Константин** наречен Брегалнички или Преславски (според духовниот центар во северна Бугарија). Бил втор словенски епископ (по свети Климент Охридски). За некои од трудовите има двоумење кој ги напишал - свети Климент или тој. Го сметаат за ученик на свети Методиј. Познатото дело **“Поучно евангелие”** му се припишува нему; во предговорот стои дека е напишано по препорака од свети Наум. Делото главно е *еџичка расџава*, се истакнува милосрдноста како основа на христијанството - неа Бог ја покажал кон луѓето, па и

тие треба да ја развиваат во својот живот кон другите луѓе. Луѓето се родени од Бога и “создадени се за добри дела, не за лукавство, ниту за завидливост”. Целта е да водат морален живот. Средствата за етичко усовршување се верата заедно со благодарноста и љубовта кон Бога. Во основата на односите меѓу луѓето треба да биде нивната меѓусебна љубов.

Во ова дело има одгласи од ставовите на Јован Златоуст и на други византиски отци. Основните теолошки сфаќања се оние на Православната црква (изнесени и во делото на свети Кирил “За вистинската вера”). Константин ја покажал својата ученост и со преводот на делото “Четири слова против аријаните од Атанасиј Александриски” (аријаните учеле дека Исус е понизок од Бога и дека неговата сушност не е иста со онаа на Бога).

Во тоа време на словенски јазик се преведени многу византиски автори, чии идеи станаа составен дел на теолошките и на филозофските погледи во нашите краишта. Охрид станува седиште на архиепископија (а во времето на царот Самоил и патријаршија), која се базира врз традицијата на црквата на Јустинијана Прима од V-VI век и врз почитувањето на личноста на свети Климент. Имала автономија и голем углед во целиот словенски свет. Во некои периоди под неа спаѓале речиси сите балкански земји (од Дунав до Јадранското Море). Во нејзини рамки е развивана творечка и преведувачка активност, не само во западна Македонија, туку и во централна и во североисточна (манастири Гаврил Лесновски, Јоаким Осоговски и др.), како и особен сликарски стил, музичка уметност итн. Кирилометодијевската традиција во Македонија се одржа до денес. Светите Климент и Наум Охридски се покровителствувале на македонската црква, просвета, медицина, етика.

БОГОМИЛИТЕ. - Како посебна појава од првите векови на словенската писменост и христијанство се појавило *богомилското движење*. Тоа е верска секта инспирирана од тогашните *дуалистички* учења.

Основата на тие идеи е во мислата на *Заратустра* од Персија (X век пред н.е.), кој учел дека во светот се борат две божества - Ахурамазда (Ормузд) и Ахриман, кои се божество на светлината, добрината и мудроста, односно на темнината, неразумноста и злото. Тие се олицетворуваат во сите животни пројави. Задача на човекот е да се бори на страната на Доброто за да се избегнат негативните состојби на Злото. Во *гносисцизмот* имало слични идеи за негативната вредност на животот во овој свет и за идеалната состојба на оној свет, која може да се постигне со свест (вистинско знаење) за тоа, со правилно постапување, самоконтрола, со станување против злото и сл.

Во тој период персискиот пророк *Мани* (216-273) ги поврзал идеите на Заратустра, будизмот и на христијанството и создал особено учење за спасението (според кое Христос е последниот Спасител). Во светот се води борба меѓу два принципа - Доброто и Злото. Начелото на злото го создало видливиот свет. Човекот треба предано да се бори на страната на Доброто, што ќе му овозможи спас и допир со подобриот свет. *Манихејството* се раширило особено кај победните слоеви; тоа учело дека спасот не зависи од верската практика или од волјата на црковните службеници, туку од начинот на живеење на верникот, од неговата чистота и чесни дела. Иако христијанството имало допирни точки со ваквите секти, тоа почнало да

се дистанцира од нив, да ги критикува нивните учења и да ги прогонува, особено кога е прогласено за официјална религија, а неговите учења уточнувани на црковните собири или преку делата на истакнати теолози.

Сектите (*лаиш*, правец, странка), групи верници кои имаат посебен став за некое важно прашање во верата, не можеле да бидат сопсени. Религијата била најважен аспект на животот на луѓето во Средниот век, низ неа се согледувале сите духовни и животни прашања на луѓето. Различните вредности на Доброто и Злото и судирот меѓу нив се суштествени за човечката етика и луѓето имаат најразлични погледи за тој проблем (особено во кризните времиња, кога се појавуваат страв и неизвесност, или кога се нагласува религиозноста, со која луѓето сакаат да ги освојат богатствата од Бога). Во VII век во Ерменија се појавиле *йавликени*, религиозно и политичко движење насочено против државата и црквата; тие дури основале држава околу горниот тек на Еуфрат. Византија два века војувала со нив и ги раселувала, особено на Балканот; под нивно влијание во X век е родена нова секта, наречена *богомили*.

Богомилите го добиле името според основачот или водачот на сектата поп *Боџмил* од околината на Велес или според значењето “мили на Бога”. Тоа било и реакција на строгиот феудален систем, кој ја разурнувал старата (подемократска) племенска организација и правел притисоци врз луѓето. Богомилите учеле дека има *два бога* - добар и лош. Првиот е бестелесен и се однесува на духовноста, вториот е носител на злото и е олицетворен во сето што е видливо и телесно. Сè во овој свет е создадено од лошиот бог (само псалмите и книгите на пророците во Стариот Завет се исклучок од ова). Христос не бил човек, тој бил дух, не е роден од жена. Според нив, верата во Христа треба да се разликува од официјалната христијанска религија. Не треба да се сака крстот, бидејќи на него настрадал Исус (за нив, тоа е знак на лаволот). Не треба да има црковни згради, предмети, икони или скулптури, ниту свечени обреди; тоа го сметале за идолопоклонство. Богомилите се воздржувале од месо, вино и жени, никој не смеел да има сопственост. Живееле во групи, во сиромаштво, со идеал на етичка беспотребност, со спокојство и духовна посветеност. Верувале дека духовното и личното совршенство секогаш ќе го води во спас.

Однадвор еретиците се како овци: кротки, смирени и молчаливи. Навидум лицата им се бледи од лицемерниот пост. Не кажуваат ни збор, не се смеат гласно, не се интересираат за ништо и се чуваат од туѓ поглед. Однадвор прават сè за да не се разликуваат од правоверните христијани, а однатре се волци и хиени... Кога ќе видат човек кој е прост и неучен, таму сеат плевел со своето учење... Тие говорат: Не треба да работиме, да правиме земни дела... И затоа некои од нив одат напразно, не сакаат да прават ништо со рацете... Кога ги напаѓаат богатите, ги учат своите да не се потчинуваат на господарите; го напаѓаат царот, се подбиваат со старешините, ги прекоруваат велможите, мислат дека на Бога му се мрски оние што работат за царот, а на секој слуга му заповедат да не работи за својот господар.

Презвитер Козма: *Беседа против богомилиите*

Богомилите биле жестоко прогонувани и најстрого казнувани (со барање покорност, со сакатење и спалување). Сите нивни книги се уништени. За нивното учење дознаваме од делото на *Презвиџер Козма* (втора пол. на X век) “Беседа за ереста”, кој за богомилите пишува со голема омраза, а нивниот основач Богомил го нарекува Богунемил.

Од Македонија богомилството се раширило на север и на запад. И подоцнежните српски владетели ги прогонувале богомилите. Во Босна тие воспоставиле своја одделна црква, врз која се потпира кралот во борбата против католицизмот и странските непријатели (подоцна богомилите полесно го прифаќале исламот). Во XI век е зародено движењето *катарени* во северна Италија против богатото, алчно и блудно свештенство, барајќи од верските луѓе нивна чистота. Во јужна Франција се појавиле *албиџензи*, против кои во 1209 година е објавена крстоносна војна; по еден век биле уништени и тие и нивните градови. Имало и *катари* (хел. *чисти*), разни средновековни секти во Западна и во Средна Европа. Одглас од нивната верска посветеност, проникната со истакнување на делото и светителството на Кирил и Методиј, бил чешкиот реформатор *Јан Хус* (1369-1415), кој настрадал како предвесник на протестантизмот. Сиве овие движења истакнувале дека имаат свое потекло од балканското богомилство.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кога и како е извршено просветувањето на Словените?
- Кои биле првите словенски просветители? Од каде потекнуваат тие, што биле по образование и по професија?
- Кои се културните идеи на светите Кирил и Методиј?
- Каква дефиниција на филозофијата дал свети Кирил?
- Какво правно дело направил свети Методиј?
- Каде и како дејствувал свети Климент?
- Што истакнува тој како најзначајно кај своите учители?
- Како ја учел етиката свети Климент? Која е неговата етичка порака?
- Како е бранета словенската писменост?
- Што значи богомилството и какви биле неговите цели?

Почеток на Коранот

НАСТАНУВАЊЕТО НА ИСЛАМОТ. - Исламот е една од најзначајните религии на човештвото. Таа настанала на почетокот на Средниот век и со својата изградба, мисла и успеси дала голем придонес кон оваа епоха. Филозофијата на исламот често се именува *араиска филозофија* заради суштественото значење на арапскиот јазик во исламот, заради големината и важноста на Арапското Царство, во чии рамки оваа мисла доживеа процут, заради местоположбата на најбележитите духовни центри и заради потеклото на нејзините најзначајни мислителите. Арапските филозофи спаѓаат меѓу најпродуктивните и најоригинални мислителите на човештвото, кои имаат отворено многу нови патишта во развитокот на сознанијата за светот, човекот, науката и за моралот.

Исламот настанал меѓу 610 и 632 година во Арабија. Тоа е третата **монотеистичка** религија, во која се истакнува дека е *совршена* и дека со неа е завршена појавата на објавени религии. Бог-Алах му испраќал **пораки** на својот пророк **Мухамед**, тој нив на луѓето им ги пренесувал усно, а подоцна се запишани. Тие Божји објави ја сочинуваат светата книга **Коран**. Таа е *Книга на самиот Алах*, “Книга на вистината”, во која Бог го објавил **Патоказот** и го најавил и објаснил проштавањето. Коранот е основна *духовна, социјална, љубовна и етичка* книга за муслиманите (верници во исламот). Коранот е постојан водич на луѓето. Во својата изворна *араиска* форма тоа е едно од најубавите светски поетски дела.

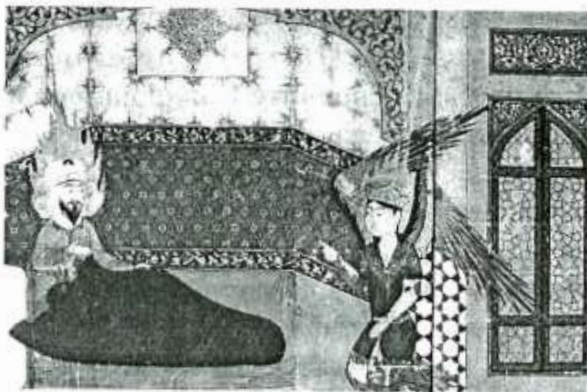
Објавата на Коранот започнала во Мека. Мухамед, син на Абдула, кога имал 40 години почнал да прима визии од Бога преку ангелот Џебраил-Гаврил, кажувани на арапски јазик. Тоа не било откривање на Бога, туку изнесување на **Божјата волја и заповеди**. Објавите доаѓале во текот на *23 години*. Тие се однесуваат на Божјето постоење, на единственоста на Бога, на Божјите намери, на двата света (овој и другиот), на Божјиот суд. Објавите говорат и за односите кон неверниците (кои не веруваат во еден Бог) или кон христијаните или Евреите (кои имаат објавена религија и нивните пророци се вклучени во развојот на монотеизмот во светот).

Објавите содржат и поуки за конкретното однесување и дејствување на луѓето. Бог го избрал Пророкот и му дал задача да ја проповеда верата (*Ислам*). Самиот Бог е заштитник и чувар на објавата. Во Коранот се наоѓаат **основните Божји намери и цели**; затоа Коранот е главен извор за исламската вера, мисла, живот, морал и право. Волјата на Алах решава што е праведно и дозволено, што е погрешно и забрането. Божјите зборови се пренесени и запишани веродостојно; рецитирањето на тој говор и послушноста кон зборовите се побожно дело.

Првите зборови што ги добил Мухамед од Бога почнуваат со изразот *икре* (читај, учи, поучувај!), што зборува за просветителската и обврзувачка улога на Објавата: “Читај во името на Господарот твој кој создаде, го создаде човекот од грушка на крв! Читај, зашто Господарот твој, навистина, е Најблагороден, кој поучува со перце: го поучи човекот со она што не го знаеше” (*Кур’ан* со Превод, сура 96: ајет 1-5; сите изводи од Коранот се од овој прв превод на Коранот на македонски јазик од професорот Хасан Џило). Објавата траела 13 години во Мека и 10 години во Медина, кога Мухамед во **622 година** се преселил таму и почнал да создава нова држава - тоа се вика **Хиџра** и оттогаш се смета исламското време. Коранот е поделен на 114 *сури* (поглавја), кои се делат на *ајети* (стихови) кои ги има вкупно 6.236. Во исламот се истакнува дека сите луѓе можат да ја разберат Објавата. Божјите зборови се исти за сите.

Дополнителна основа за мислењето и за постапувањето на муслиманите е и **хадисот** на Пратеникот Мухамед. Неговиот живот и мисли се интересни и важни бидејќи тој е пренесувач на Божјите пораки и организатор на исламот како вера и заедница. Кога нема искази во Коранот за некое прашање, верниците може да се потпрат врз изјавите на Мухамед за такви случки.

Врз новата духовна, социјална и етичка идеја Мухамед ја обединил цела Арабија: тој бил и верски и световен водач. Откако во 632 година починал, го наследиле *калифи* (гласници на Бога), истовремено верски и световни раководители. Ширењето на арапската држава е еден од најспектакуларните воени и политички успеси. Првите калифи Абу Бекир (632-634), Омер (634-644) и Осман (644-656), другари на Пророкот, ја стабилизирале власта и почнале со освојување на византиски и други територии - ги освоиле Палестина, Сирија, Ирак, Персија, Египет, Кипар, Либија, Судан, Азербејџан и Ерменија. За четврти калиф бил избран Мухамедовиот зет за ќерка Али (656-661), за кого мнозина мислеле дека требало директно да го наследи Пророкот. Започнале големи ривалски борби, во кои биле убиени Али и неговите синови, а калифатот го презел Муавија, командант на Дамаск, каде што пренел државното седиште. Династијата Омејади (661-750) ги освоила Средна Азија и Индија, а на запад Северна Африка и Шпанија, сидала градови и величествени градби, ја унапредувала науката. Следната династија Абасиди (750-1258) воспоставила вистинска теократска власт, а седиштето го преселила во Багдад. Тогаш арапската мисла и наука го достигнале својот врв, основани се големи универзитети, преведувани се книги од сите јазици, посебно делата од античката грчка филозофија. По оваа династија следуваат турските царства. Улогата на калиф и натаму ја имал секогаш султанот.

*Пророкот Мухамед ги прима
Божјите објави од анџелот Гаврил*

БОГ И ЧОВЕКОТ. - Централна точка на исламската мисла е односот меѓу Бог и човекот. Во Коранот е изложен определен поглед на светот, како и систем од најзначајните животни и етички вредности и норми кон кои треба да се придржуваат муслиманите како религиозен завет и животна обврска. Исламот претставува *правило како да се мисли и живее*.

Верникот апсолутно го почитува Бога, чија **волја е безмерна**. Тој му го дава и го одзема животот на човекот, од Него доаѓа сè и во Него се враќа сè. Бог е надреден над личноста, Тој е создател и водач на секој човек. Тој бара послушност и исполнителност за своите барања, кои се објавени преку Коранот. Верата значи *преданост на верникот*.

Коранот се занимава со проблемите што им се заеднички и на религијата и на филозофијата и на етиката. Во него се изложени основите на метафизичките и гносеолошките погледи сообразни на исламот, како и неговата антропологија и аксиологија, етика и право, психологија и социологија, политика и економија. Основното е учењето за Алах, за неговата суштина и за творечкото дело на создавањето, обликувањето и водењето на светот. Бог е за себе доволна, вечна и апсолутно слободна творечка реалност. Тој е **еден, семоќен, сеснаен**, во Него е сета убавина, Тој е најсправедлив и најсакан, Тој е севкупна добрина.

Аллах! Нема друг Бог освен Него! Жив и Постоен! Не го обзема ни дremка ни сон. Сè што е на небесата и на Земјата е - Негово! И кој може кај него, без одобрението Негово, да се заземе!? Он го знае и она што е пред нив и она што е зад нив. И од знаењето Негово, само со посак Негов, оние мал дел опфаќаат. Престолот Негов поширок е и од небесата и од Земјата. Чувањето на овие не е никаква тешкотија за него. Он е Вишен и Голем.

Кур'ан со Превод, сура 2: 255

Бог е **Творец**, Тој е почеток на сè. Бог го започнал создавањето и на светот му додава суштества како што ќе посака. Ништо не може да му се противстави на Неговата волја. Неговото решение е апсолутно и не може да биде сменето. Сите се раководат според законите што Тој ги создал и сите се под Негова команда: "И

Сонцето и Месечината и ѕвездите... потчинети се на наредбата Негова. Создавањето и Наредбата се - само Негови!" Секое суштество на небото и на земјата своеволно им се покорува на законите и заповедите од Бога, кој има моќ над сите нешта и кому му припаѓаат сите сили на небото и на земјата.

Бог го создал светот *со цел, според план*. Бог е крајната цел на сè што постои. Тој е **Вистина**. Тој ги познава сите нешта и ништо не може да биде скриено од Него. Тој ги знае тајните на сите човечки срца и на секој наш изговорен збор и ќе не повика да му дадеме сметка за она што е во нашите мисли и намери, што било наша реч и дело.

Бог има два атрибута, кои се основни човечки вредности - **праведност** и **љубов**. Тој е великодушен спрема човекот и никогаш не осудува неправично; човекот самиот е грешник на својата душа. На Судниот ден Бог ќе стави *канџар на праведноста*, кога и најмалечкото дело ќе биде земено предвид. Тој им заповеда на луѓето да бидат праведни и ги сака оние кои се такви: "Аллах, навистина, наредува и праведност, и добродетелство, и да им се дава на ближните, и забранува зло, и срамно дело и насилство" (16: 90). Божјите награди и казни можат да бидат и на овој и на оној свет. Награда ги очекува оние кои прават добро и бегаат од злото. Добрите дела на луѓето се запишани според нивната заслуга. Бог е дарешлив и ги умножува наградите за добрите дела. Казната од Бога е сообразна на лошата страна на делото, но може да биде и помалечка затоа што Бог е *најмилослив и простува*, ги простува гревовите и никогаш нема да направи неправда.

Бог е извор и суштина на љубовта, а исто така и суштина и извор на секоја добрина. Затоа човекот мора да му биде благодарен на Бога, мора да биде свесен дека Бог му ги дал сите благодати на земјата и му ги потчинил сите нешта и суштества на овој свет. Но човекот нема моќ за апсолутно управување. Тој има само **слободна волја**. Бог му дал на човекот волја да избира и да си донесе решение дали е за доброто или за злото. Тој му дал *разум и нагони*, така што може и мора да се бори со сопствените напори и да ги искористува дадените можности. Бог нему му дал и природна склоност кон доброто, го создал "целосен" и "хармоничен". Ако човекот го избира доброто, тоа значи дека го следи Бога, зашто, давајќи му ги на човекот најдобрите нешта, Бог посакувал тој вака да постапува.

**Секое добро што ќе ти се случи - та, од Аллах е,
а секое зло што ќе ти се случи - та, од тебе е.**

Коран

Секое добро е од Бога, секое зло е од човекови. Злото не му е вродено на човекот. Природата на човекот е поставена од Бога така што човекот има склоност против злото, неговиот разум е против злото, па и во Коранот му е дадено предупредување за злото. Но ако човекот го одбира и го прави злото, тоа потекнува од неговата душа и е плод на неговиот избор. Да сакал да го уништи злото, Бог би

го направил тоа, но Божјата цел и план се да ја испитува човековата слободна волја. Негативната човекова улога се огледа во следењето на *шејтановиите* (ѓаволовите) стапки - овој заповеда само зло и срамно дело. Тогаш луѓето ништо не слушаат, глуви се, слепи, неми и не сфаќаат. Исправните луѓе треба да го посакуваат “само она што Аллах го пожелува”. Овој избор значи прав пат кон Бога. Во Коранот се дадени точни упатства од Бога што треба да прават луѓето.

Не е добротинство во управеноста на вашите лица кон Исток и Запад, туку добротинството е да се верува во Аллах, и во Денот ахиретски, и во мелеките (ангелите), и во книгите, и во пејгамерите (пророците); добротинители се оние кои го даваат она што најповеќе го сакаат: на ближните, на јетимите (сирачињата), на сиромасите, на патниците и на просјациите, и кои робови ослободуваат, и кои се исправат намаз (молитва) да извршат, и кои зекат (придонес) даваат, и кои се придржуваат кон договорот што ќе го склучат; и кои се трпеливи и во немаштија и во неволја и во зло време.

Кур'ан со Превод, сура 2: 177.

Според Коранот, суштината и вистинската цел на човековиот живот е да ги асимилира **Божјите атрибути**. Тоа значи да се сознаат и да се следат Божјите својства: *живојѝ, вечностѝ, единствѝ, моќ, вистина, праведностѝ, убавина, љубов и добрина*. Исполнетиот и вреден човек животно значи негов напор да ги постигнува својствата на Бога. На верниците им се посочува да се свртат кон големото дело на Бога, кон неговите добри намери, кон следењето на неговите добрини, од што ќе произлезе добар живот за нив и за заедницата, а за праведните спас. Исто толку им се укажува и да внимаваат и да не ги следат негативните цели и стремежи, чие реализирање води во пропаст: *уништување на живојѝ, морални пороци, стремеж кон минливост нештѝа, непризнавање на единствѝот и негово избеѓнување, заблуда, лицемерствѝ, неправда, омраза и суровост во однесувањето*.

Коранот објави закони врз кои се гради и се издигнува човекот до нивото на достоин живот. Тоа се **шартови**, поим од арапската филозофија, кој значи “услов”, темел, столб на егзистенцијата, што треба да постои за нешто да се остварува, вистински да живее. Основните шартови се низа верувања - верување во Бога; во мелеките-ангелите; во светите книги; во Божјите пратеници; во Последниот-судниот ден; дека сè што се случило и се случува е со волја на Алах и со Негово знаење (предопределеност); верување во оживувањето по смртта (кај нас книга за етичките идеи во исламската филозофија напиша д-р Ферат Полиси).

Иста важност имаат и петте морални норми, наречени **пет столбови на исламот**, како верски и етички обврски на секој муслиман. Тие се основа на исламската етика, односно на целиот религиозен живот на верникот и на моралноста во заедницата. Овие *религиозни должностѝ* се израз на етичката дисциплина и на длабоката посветеност на верниците на изворните зборови и барања од Бога:

1. *шехадеј* - сведочење-искажување за единственоста на Бога и за верата во Бога;
2. *намаз* - верски обред-молитва (пет пати дневно, задолжително во џамијата во петок напладне заедно со другите);
3. *зекај* - редовно давање данок и парична помош за незгрижените;
4. *сијам* - пост (во месецот Рамазан и други) и
5. *хаџ* - поклонение во Мека и Медина барем еднаш во животот.

*Светиот камен во Мека
- една од централните точки
на аџилакот*

Коранот ѝ дава големо значење на човечката **егзистенција на земјата**. Во Рајот или во Пеколот нема човечки развој, затоа човекот мора да го оствари својот развој во овој живот. Овоземскиот живот не е непотребно создаден и не е лишен од смисла, иако се мери и се споредува со повисокиот и вистински живот на оној свет. Раѓањето и смртта се меѓи на човечката сила. Човекот мора на земјата да ги покаже своите квалитети и да реализира доблести. Значењето и задоволствата во овоземскиот живот се помали во споредба со вечниот живот (кој е најдобар и најтраен), но и земниот живот има свои вредности, задачи и хумани аспекти.

Целиот живот и етичката практика на луѓето се одвиваат во рамките на **заедницата**. Заедницата е надворешна форма на остварувањето на *единството*, инаку на земјата ќе настанат хаос и неред. Таа се гради на сите нивоа, почнувајќи од *семејството*, во кое мора да владее заемна љубов и почитување, и *општеството*, чии принципи мора да бидат хармонија, правдина, еднаквост и солидарност, до *свештестеството* на сите луѓе, која треба да се грижи за поврзување меѓу луѓето и за **мир** на земјата. Таа должност да се внесува мир меѓу луѓето и да се прават добри дела се повторува на повеќе места во Коранот. Исламот е една од светските религии кои инсистираат на братството на луѓето. Во Коранот јасно пишува: “О луѓе, Ние ве создадовме, навистина, од еден маж и од една жена, и Ние одредивме да бидете народи и племиња за да се запознавате” (49:13). Врз овие основи е создавана исламската филозофија.

ПРВИТЕ ШКОЛИ. - Уште во времето на Мухамед Арапите го прифатиле како единствена и конечна вистина учењето за Божјата трансценденција, за две реалности, за обврските на човекот кон Творецот. **Шеријатот**, Божји закон, е основа за дејствување во правото, во животот и во заедницата. Но во исламот брзо се создадени различни струи, кои дадоа свој придонес кон разработката и широчината на исламската вера и филозофска мисла. Многу од тие струи и денес се тенденции во исламот - покажувајќи го богатството на толкувањето на *единствената* Божја реч.

Основната поделба е на **три главни струи** - сунити, шиити и хариџити. Базата за овие поделби е прашањето на калифот, верски водач, наследник на Мухамед, а всушност прашањето за придржување на вистинската традиција.

Хариџитите сметале дека калифот треба да биде избран слободно од верниците (секој верник може да биде водач), а своите водачи често ги симнувале со образложување дека не ги следат доследно принципите. Имало дваесеттина вакви групи, а денес е останата само една (*ибадити*). Тие се строги моралисти, го отфрлаат учењето дека е доволно да се верува без да се дејствува исправно, го осудуваат секој верник кој згрешил.

Шиитите (од *шиит* Али = партија на Али) се верска и политичка струја според која само Али и неговото потомство имат право на калифатот како највисоко исламско религиско и државно достоинство. Оваа влијателна струја има припадници во речиси сите исламски земји, а во некои (Иран) е доминантна верска ориентација. Покрај верата во Единствениот Бог и во објавата во Коранот, шиитите веруваат дека од Бога посебно избраниот Имам, како божествено суштество, е водач кон блаженството. Овој од Бога назначен владетел и учител на верниците ги наследува моќта и правата на Пророкот, има натчовечки својства, божествена светлина. Имамите се беспрекорни и безгрешни и не се верува во нивната смрт, туку дека тие привремено се оддалечуваат од светот и повторно се враќаат, кога Имамот ќе воспостави одново правдина на светот, ќе ја обнови верата и вистински ќе владее (некои шиитски групи веруваат во селењето на душата и на божественото својство од претходниот Имам во наредниот). Шиитизмот е строга, непомирлива вера, инсистира на острото разликување на Доброто и Злото (во што, веројатно, има влијание и од дуализмот на зороастризмот и на манихејството).

Сунитите се најголема група муслимани. Тие не ги прифаќаат идеите и фанатизмот на двете други струи, се придржуваат непосредно кон Божјата објава, Коранот и хадисите на Пророкот и го бранат правоверниот Ислам, поставен од Пророкот. Името *суна* (правило, закон, вистинска традиција) значи застапување за привичните прописи и единство во исламската заедница. Најголемиот број исламски мислители, најпознатите и најзначајни за развитокот на исламската филозофија, се приврзаници на оваа струја. Вредностите и нормите на исламската вера, мисла и етика најдобро се согледуваат од животот, идеите и дејствувањето на сунитите.

Во првите векови на постоењето на исламот се јавиле и првите **теолошко-филозофски правци** кои на различен начин зборуваат за улогата на умот во верата, моралот и во правото, за задачите на верникот итн. Најпознати се Мутазилизам, Ашаризам, Ихван ал-Сафа и Суфизам (Тасавуф).

Мутазилитите се строги *рационалисти*; нивни став е дека за сè треба да се суди со умот. Бог му дал ум на човекот и овој е доволен за да ги создае Објавата и законите на природата, а во комбинација со правилниот избор да реализира спасение. Затоа со разумот треба да се проверуваат и ставовите на верата и да се отфрли сè што лежи надвор од дофатот на умот и за што не може да се даде разумно образложение. Поимот означува "сепаратисти", оние што се одделуваат од другите, кои во некои свои верувања се противставуваат дури на она за што има еднодушна согласност на теолозите. Основач на ова движење е *Васил ибн Аџа*. Мутазилитите биле против детерминизмот. Човекот е творец на своите дела - *слободен и одговорен* за делата. Божјата волја нема ништо со делата на човекот (вака Бог е заштитен од врската со кој било грев или со нешто зло). Но нужно е Бог да го награди човекот за добрите дела и да не ги одобри злите дела.

Ашаризмот се развил во X-XI век како обид да се создаде **ортодоксна исламска теологија**. Некои багдадски калифи, особено ал-Мамун, биле заштитници на мутазилитите. Со инсистирањето на разумот како единствена основа за вистината, тие ги изедначиле сферите на филозофијата и на религијата. Мутазилитите го свеле Бога на неопределива универзалност. Идејата за апстрактен, неперсонален Бог не ги привлекувала обичните муслимани, кои почнале да ги сметаат мутазилитите за еретици. Ортодоксните верници се држеле за традицијата (суна) и за дословната интерпретација на Коранот и одбивале да прифатат некаква иновација во исламскиот закон (Шеријат). Тие отфрлале да се расправа за светите нешта; во секоја догма треба да се верува без поставување прашања. Исто така, било потребно верата да се исчисти од неисламските елементи кои се вовлекле во верата. Теолозите почнале да го користат *калам* (филозофски, дијалектички метод) за одбрана на основните религиски поставки. Најпознат бил *Ал-Ашари* (873-941) од Басра. Тој зазел **средна позиција** меѓу рационализмот и простите правоверци, кои биле против користењето на умот и на филозофијата во одбраната и во објаснувањето на религиските догми, ја осудувале секоја дискусија за верата. Тој сметал дека е непотребно да се прави капитал од своето незнаење, т.е. од слепото верување и следбеништво. Тој ги оправдувал теолошките расправи за прашањата на верата бидејќи општите принципи (*усул*) на верата се дадени само општо, но не и во детали во Коранот и во суната. Тој заклучил дека исламот не е спротивен на употребата на разумот и дека е потребна и рационализација на верата. Треба да се верува во Објавата, но верувањето не треба да биде во спротивност со разумот. Ова учење го презел ал-Газали, по што практично станало *официјална теологија* на муслиманската заедница.

Ихван ал-Сафа е група мислители кои се занимавале со науката со цел да изградат една **етичко-духовна заедница** во која елитата на хетерогеното Исламско Царство ќе најде прибежиште и духовна сигурност наспроти борбите меѓу верските заедници, различните нации и исламските секти. Оваа група е создадена во Басра во Ирак кон крајот на X век. Состаноците се одржувале еднаш во 12 дена и на нив се расправале филозофски прашања. Имала четири нивоа на членство, поделено според староста (15-30 години, 30-40, 40-50 и над 50 години). Името на заедницата значи "Вистински пријатели, верни другари". Таму се создадени многу дела, од кои е најпознато едно со енциклопедиски карактер со 50-тина прилози. Членовите дале особена интерпретација на религијата. Тие сакале со помош на исламот и на грчката

филозофија да создадат духовно учење кое би станало светска религија и би го задоволувало секого, а никого не би го повредувало. Групата немала политички цели. Само сакале да ја поддржат верата и да постигнат среќа на оној свет, а за тоа се обидуваа да се здобијат со знаења и да ги развијат теориските науки. Имале намера да направат *духовен град*, еден вид утопија. За ова братство *филозофијата или мудроста* значи однесување кое е божествено колку што тоа може да го постигне човечкото суштество. За нив тоа е “љубов кон науката со сознание на суштината на сите суштества, постигнато што е можно подобро, заедно со верата и со јавното однесување сообразни на тоа”.

Тие учеле дека индивидуалните души се делови на Светската душа; тие се посебни и независни, но не се разлачени, бидејќи ова е својство на материјата. Животот на овој свет е само станица на патот до вистинската цел - враќањето во поранешниот, небесен живот. Овде душата треба да постигне совршенство за да ѝ биде дозволено враќањето. Телото е само привремена кука, корупка, средство за патување на душата. Во човекот постои способност да прави добро, но со истите способности тој може да прави и зло. Добродетелите и однесувањето можат да се научат. Оној кој прави добро со мисла и со овој избор, се нарекува мудрец, филозоф и совршен човек.

Суфизмот (арап. *шасавуф*) е една од најпознатите и најраширени духовни струи во исламот. Иденте и нормите се засновани врз Коранот и хадисот на Пророкот, но се гради особено видување на верските и на етичките обврски на луѓето - вообичаените верски должности и етички норми се истакнуваат со зголемен интензитет. За суфистите највисоки животни принципи се верската посветеност и моралната строгост. Верникот се труди да воспостави благородни чувства и нагласено ја следи религиозната должност, ја афирмира и ја поддржува добродетелта, ја бара и ја брани вистината одредена и објавена од Бога. Ако човекот сака вистински да го запознае Творецот, како и светот и луѓето, мора најнапред во сопствената внатрешност да биде најискрен и најлабок верник; на тој мистички пат ќе има особени етички вредности и тој ќе применува најстроги морални норми.

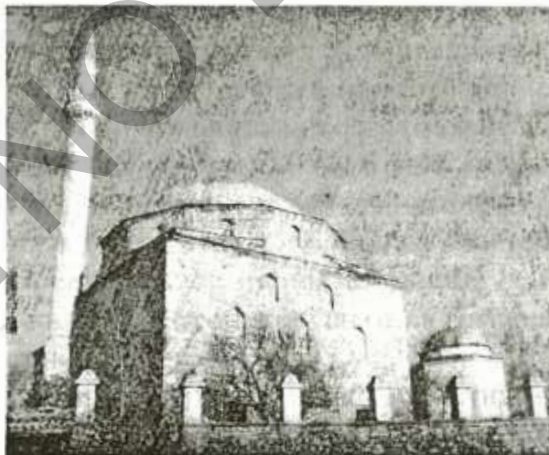
Божјиот човек е опиен без вино и сит без јадење; тој е погоден од чудото и не се грижи за храната и за спиењето. Тој е крал во скромна дервишка облека, тој е богатство најдено во урнатините. Божјиот човек не е составен од четирите елементи - земја, воздух, вода и оган, тој е безграничен океан на духот, кој содржи неброени бисери. Тој ја постигнува вистината со сознавањето на Бога, а не од книги, затоа што стои над верувањето и ересот, над правилното и погрешното.... Тој е скриен во Светлината на верувањето! Таков Божји човек барам и наоѓам.

Целалудин Руми Мевлана: *Масневија* (За совршениот човек)

Суфизмот е мошне развиен, има стотици врвни претставници. Тој е една од најзначајните светски мистички струи, а неговите творци се меѓу најбележитите мистички мислители или поети на светот - ал-Газали и Целалудин Руми (и кај нас оваа струја ја има во форма на *дервиши*). За суфизмот нема еднозначна определба. За некого тоа е “откажување од сите саможиви задоволства (уживања)”, а резултат на оваа постапка треба да биде вистинска *согледба*, “гледање само на Господ во

двата света", "гледање на сè како да му припаѓа на Бога". Зборот *суфизам* потекнува најверојатно од *суф* (волна), што потсетува на грубата волнена наметка со качулка, што ја носеле *суфиите*. Исто така, близок е и терминот "на прво место", како ознака на оние кои сакаат да се истакнат во религиозноста и во етиката; името потсетува и на првите следбеници на Пророкот, кои живееле во неговата *дамија* во Медина, посветувајќи се на молитвата; терминот зборува и за тоа дека верникот се обидува сè да ѝ подреди на *чистотијата*. Името *суфи* им се дава на вистинските духовни следбеници: "Суфи е оној кој е исчистен преку чистата љубов, кој е занесен по Саканиот (Бог) и кој се откажал од сето друго". Суфизмот претставува *личен напор* на верникот да ја оживее Божјата објава преку внатрешна согледба на нејзината содржина. Образец е *ал-мираџ* (екстатично вознесување), кога Пророкот Мухамед бил кренат на небо и упатен во Божјите тајни; тоа искуство сакаат да го достигнат сите суфии. Суфистите одат по мистичен пат и ја достигнуваат духовната вистина како лично постигнување, истовремено како силна религиозност, метафизичко размислување и строга етика. Верникот гради посебна свест за *оностранијо*, за *невидливијо*, за она што е над видливото. Мистикот воспоставува *единство со Бога*. Тој со мислата и со чувството го созирава вечното во минливото, непосредно го доживува присуството на Бога.

*Мустафа-пашина
дамија во Скопје*

Во суфизмот се разработени многу принципи на однесувањето и на духовната активност: духовна задлабоченост и посветеност, аскеза, морално совршенство, повлекување за одреден период во братство-заедница на сродни верници (во исламот нема манастири и не се бара постојано исклучување на верникот во овој свет, како има *шекиња*, задужбини за собирање на посветените верници). Се зборува за духовните цели и искуства, најчесто во поетски вид. Основно е *срцето*, а не разумот. Најбитна форма на духовното живеење во суфизмот е *спомнувањето на Бога* и набројувањето на Божјите имиња. Понекогаш ова е проследено со нишање или со танц на верниците (што не е спонтано, туку строго определен ритуал). Секој може да стане суфи, ако тоа го одбере со самостојно решение. Влегувањето во суфизмот не бара церемонија, ниту присуство на свештеник, ниту согласност од некаква организација. Суфизмот е, пред сè, духовна *позиција* и решение за личниот однос кон верата, етиката и аскетата. Суфистот е посветен на *служење на Бога* - тоа е

градење и дисциплинирање на себеси и живеење според Божјите обрасци, што е всушност Божја волја (кај нас д-р Ферат Полиси напиша книга за филозофијата и етиката на суфизмот).

Со овие духовни појави е подготвен развојот на арапската филозофија.

ПРВИТЕ АРАПСКИ ФИЛОЗОФИ. - Во исламот филозофијата има голема улога. Таа е пред сè интелектуален ангажман на луѓето во објаснувањето на *суштината и на висините на верата*, како и на другите елементи на животот *од една специфична духовна позиција*. Арапската филозофија ја збогати светската култура со мошне значајни остварувања. Тука спаѓа и зачувувањето и разработување на старогрчката мисла, која преку арапските извори и коментари ја оплоди европската мисла и целата нововековна светска филозофија со важни идеи. Исламските филозофи го вградија во светската филозофија ставот дека реалните сознанија не можат да ѝ пречат на верската вистина (Објава) и извршија пробив во експерименталната наука, што потоа најде израз во нововековната наука и филозофија. Во учењата на арапските филозофи се среќаваат мошне значајни сознанија за психичката структура на човекот и за содржините и формите на психичкиот живот, што претставува зародиш на психологијата. Уште првите исламски филозофи го поставија човекот во центарот на филозофските истражувања, чија цел била да му се “облагороди душата” и да дојде до “сознание на самиот себе”. Ибн Туфаил (Абубакер) изгради концепција за “природниот човек”, што е претходница на идеите на Жан-Жак Русо. Многу од овие учења се оригинални и плодотворни. Ибн Калдун се смета за основач на филозофијата на историјата и на сознанијата кои водеа кон изградба на социологијата како наука за општеството.

Денес се мисли дека арапската и воопшто исламската филозофија не е резултат само на нејзиното откривање на античката хеленска филозофија и на тие влијанија. Арапските мислителите биле инспирирани од античките мислителите и ги коментирале нивните дела, но развивале и оригинални погледи, во духот на исламот и како израз на духовните потреби на новото разбирање на светот и на човекот. Затоа тие биле толку успешни. Комуникацијата меѓу арапското и европското општество, култура и филозофија спаѓа меѓу значајните продуктивни духовни врски во човештвото.

Прв филозоф Арап бил **Ал-Кинди** (801-873), потомок на еден од другарите на Мухамед. Студирал право и тукушто создадената дисциплина на теориско толкување на верата (*калам*). Живеел во Багдад, преведувал грчки антички дела или ги редактирал веќе преведените. Имал огромна библиотека и бил добар лекар (како и другите арапски филозофи - во арапската наука мнозина сметале дека има две научни дисциплини: теологија и медицина). Напишал 270 дела (повеќето се загубени) од сите области на филозофијата и науката. Ал-Кинди ги определи тековите на развитокот на арапската филозофија, со него филозофијата стана дел од арапската култура. Во својата “Расправа за првата филозофија” дава дефиниција на филозофијата: “Филозофијата е сознание на реалноста во рамките на човечките

способности; целта на филозофот е во своето теориско сознание да ја достигне вистината, а во своето практично сознание да се однесува во согласност со вистината". Логиката треба да биде орудие на филозофите во барањето на вистината. Вистината како предмет на филозофијата ал-Кинди ја определил како *Бог*. Крајната цел на филозофијата е **адекватно и сигурно сознание на Бога**. Тој се инспирирал од Аристотел, определувајќи го Бог како Вистински Еден, Прво, Потпора на сето создадено, Творец на сè.

Ал-Кинди сакал да воспостави **согласност меѓу религијата и филозофијата**. Филозофијата како сознание на реалноста ги опфаќа теологијата, учењето за Еден Бог, етиката и сите корисни науки. Пророците, говорел ал-Кинди, заповедале да се занимаваме со вистината и да живееме според добродетелите. Крајната цел на филозофијата е етиката; таа сака да дојдеме до вистината и да постапуваме согласно со неа. Сознанието служи и за да се зачува *чиistoшайа на душата*, која единствена е во состојба да ја разбере Светлината на Бога, и така да си обезбеди вистинско блаженство. Најнискиот човек е оној кој го одбира материјалното пред духовното и така си го нарушува патот кон вечноста.

Ал-Фараби (870-950) е наречен "Втор Учител" (по Аристотел). За неговиот живот до педесеттата година малку се знае. Откако дошол во Багдад се истакнал во студиите по логика. По дваесет години заминал во Сирија, на еден дворец каде што се воделе научни дебати. Во раскошните градби ал-Фараби одел во скромна суфиска облека, посветен на истражувањата. Напишал 70 дела. Логичките дела се поврзани со Аристотеловиот "Органон". Тој ја внел логиката во исламската филозофија. Според него, "логиката дава правила кои, ако се почитуваат, можат да го предупредат умот и да го насочат човекот на правиот пат на вистината, далеку од мамките на грешките". Логиката има слична позиција за сознанијата како граматиката за говорот. Со логиката ја **разликуваме вистината од неистината** и усвојуваме правилен начин на мислење. Целта на филозофијата е **доаѓање до вистината**. За ал-Фараби постои само една филозофска школа - школа на вистината. Како и во политиката, така и во филозофијата партиите водат кон фанатизам. Бидејќи вистината е *единствена*, религиската и филозофската вистина објективно се *едно*, иако формално *се разликуваат*. Ваквиот став овозможил согласност меѓу филозофијата и исламските принципи. Од една страна, филозофските погледи се сообразуваат со исламските начела, а од друга страна, се дава рационална интерпретација на теолошките вистини. Ал-Фараби ја толкува филозофијата на религиозен начин и филозофира религиозно, **поврзувајќи ги религијата и филозофијата**, кои имаат една цел - да водат кон разбирање на светот и животот.

НАЈПОЗНАТИОТ ФИЛОЗОФ ИБН СИНА. - Ибн Сина (980-1037), по потекло од Персија, со латинизирано име **Авицена**, еден од најуниверзалните мислители на своето време - бил најпознат арапски лекар (со чии дела неколку векови се служеле и Европејците) и најзначаен арапски филозоф. Тој единствен од исламските филозофи создал голем и разработен *филозофски систем* кој бил доминантен

неколку столетија. Во своите дела дава основа за подобро разбирање на исламскиот пристап и практика.

Во капиталното дело “Китабул-Инсаф” (Книга за непристрасно просудување), од 20 книги, третира 28 илјади прашања. Познатата трилогија “Кажувањата за Хај Ибн Јакзан”, “Кажувањата за птицата” и “Кажувањата за Салман и Абсал” (преведена на многу јазици) е збирка од негови симболчни искажувања, карактеристични за источната филозофија на “осветлување” на духот. Сите негови дела многу се цитирани и коментирани.

Според Ибн Сина, Бог е Вистина, Добро, Љубов и Живот. Како апсолутно Добро, Бог се стреми кон ширење на својата добрина. Тој неа ја зрачи, а тоа значи дека Тој нужно создава. Тој е **Творец**.

Создавањето на светот и постојаното создавање во светот е претставено како еманација (Божје сеење). Вечноста на светот е нужна, зашто тој е даден од Бога. Сознанието за поединостите во светот сведочи за универзалното Божје знаење. Така Ибн Сина филозофската расправа ја *помирува* со исламската традиција.

Ибн Сина (Авицена)

На Врвното суштество, меѓу многуте својства (99) кои ги поседува и кои се наведуваат во Коранот и во молитвите, едно од најважните својства му е дека е Чисто Добро, Апсолутна Добрина. Проблемот на злото и на неговата природа Ибн Сина го решава разликувајќи ги нужните и случајните појави, незаобичајните причини и небитните (акциденталните) причини. Доброто е универзален принцип, а злото е недостаток на доброто. Доброто е во непосредна близина на Бога како Извор на постоењето. Злото се наоѓа во земскиот, а не во небесниот свет. Небесниот свет, светот на духовните нешта, е далеку од материјата, тој има поинакви квалитети од светот на настанувањето и на пропаѓањето. Злото постои во подрачјето на случајните причини и последици, тоа е изобличување на создаденото, тоа е резултат на материјата, на несुштественото постоење.

Такво е и учењето на Ибн Сина за *човечката природа* - телото и душата немаат вистинска меѓусебна врска. Со аскетизмот како отфрлање на уживањата на овој свет може од Бога да се добие награда на другиот свет, како и спокојство во овој свет. Меѓутоа, со ова, според Ибн Сина, не може да постигне вистинско сознание за Бога. Ако аскетизмот се прави за некоја друга цел освен за да се достигне Бог, тоа не важи, бидејќи душата треба да биде преокупирана само од Бог. Слично е и со молитвата; ако некој се моли само за да го заслужи Рајот, за да постигне награда и заслуга, таа побожност не е лоша, но таквата личност не постигнува највисока верска посветеност. “Зналец” (слично на гностик) е “оној кој го посветува своето размислување на светоста на Божјата сила и кој постојано копнее кон достигнување на озареност од светлоста на Вистината во својата внатрешност”. Овој степен е најголем во напредокот на човековиот живот.

КРИТИКА НА ФИЛОЗОФИЈАТА. - Во XI век во арапскиот научен и општествен живот се појави филозоф кој добро ги познаваше сите струи и принципи и се трудеше да ги ублажи недоразбирањата и судирите меѓу нив - **ал-Газали** (1058-1111), роден во Персија.

Студирал кај суфистите. Живеел аскетски и правел суфиски вежби, но не можел да дојде до состојбата да почне да прима чиста инспирација од Бога. Младиот научник ги импресионирал сите со познавањето на исламскиот закон, теологијата и на филозофијата, па е именуван за управник на катедрата за теологија на Универзитетот Низамија во Багдад, иако имал само 34 години (што е најголема чест во тогашниот муслимански свет укажана некому во тие животни години). По десет години ал-Газали се откажал од професијата, тргнал кон Мека, оставајќи го богатството и целиот дотогашен живот. Две години се затворил во џамијата во Дамаск, придржувајќи се строго на аскетската дисциплина и на религиските обреди. Потоа медитирал во Ерусалим и во други места. По 11 години талкање и дружење со научници и дервиши, се вратил во родниот Тус, преобратен во мистик. Таму основал медреса и предавал теологија и суфизам. Истакнувал дека ова го направил разочаран од филозофијата и од неуспехот да најде филозофско решение за теолошките проблеми, но неговиот мистички пресврт веројатно бил продолжение на поранешните влијанија во семејството и во школувањето.

Мистицизмот на ал-Газали не е обичен, тоа е мистицизам на филозоф и теолог. Во неговите учења има траги од хеленската мисла, како и влијание од неоплатонизмот. Тој се обидува *сејџа вера да ја направи мистичка*. Според него, мистичките елементи се најбитни за верата. На филозофите и на теолошките сколастичари тој сака да им покаже дека религиската извесност се базира врз **непосредното, живо искуство на Бога**. Напишал голем број дела кои и денес се читаат. Се вели дека, во смисла на поединечен придонес, влијанието на ал-Газали во муслиманската заедница било поголемо отколку влијанието на сите сколастички теолози. Го нарекувале “украш на верата” и “возобновуваач на религијата”.

Ал-Газали користел филозофски јазик, а заради неговиот начин на аргументирање и преокупација со суфизмот ортодоксната школа јавно го осудила и го нарекла “заблуден”. Неговите теолошки и филозофски дела биле уништувани. Тој имал влијание и врз еврејската и врз христијанската мисла, дури и врз посовремената филозофија. Неговото главно дело “Оживување на верските науки” е едно од најпознатите дела на светската филозофија. Тој храбро ги искажувал ставовите и сомневањата. Сметал дека треба да се испитаат сите сознанија. Кажал дека лично ја истражил секоја секта и ги сознал тајните на сите учења, за да го открие односот меѓу вистината и лагата. Ова го правел со методот сличен на постапката на Декарт: барал **основи на сигурното знаење**, односно на јасното и целосно сознание. Но, бидејќи рационалното сознание има граници (што го покажал подоцна Кант), тој се свртел кон мистичкото и ги критикувал погледите и на теолозите и на филозофите и на традиционалните верници.

Според ал-Газали, Бог е **семоќен Творец**. “Тој прави што сака, заповеда што сака и создава слични или различни нешта каде што сака и како што сака... **Истражувањето** на начинот како светот произлегува од Божјата волја е бесмислена

и нецелесообразна работа”. Не може да се објасни како дејствува Бог - кога тоа би можело да се објасни, Бог не би бил креативен. Исто така, како може човекот да ја сознае формата на Божјето творештво кога самиот е производ на тој акт. Божјата волја е апсолутно слободна и дејствува неограничено. Таа се протега и врз разни таинствени факти и врз сите видови логички можности (претворање стап во змија, оживување мртов човек и др.). Бог е **конечна причина, основа на сите суштества**, тој е единствената реалност која е причина самата на себеси. Тој е апсолутна добрина и совршена убавина, вечна мудрост, светло на светлината, Творечка вистина и Вечна волја. Тој ги има сите квалитети припишани во Коранот (99), но овие својства се духовни. Филозофите велат дека Бог најнапред е мисла, според ал-Газали Бог е пред сè **волја** како причина на создавањето. Бог го создал светот со Својата волја, го одржува со Својата волја и еден ден светот ќе се загуби заради Неговата волја. Божјата вечна волја се гледа во целиот космос, кој е Божја креација. Сè што постои е дело на Бога. Бог е возвишен над границите на просторот и на времето, Тој е творец на времето, Тој бил пред времето и просторот. Но Бог е и иманентен на овој простор и време. Бог за ал-Газали не е студен апсолут, туку *жив Бог* кој ја сака *врската* со Своите создадени суштества и им дава шанса да влезат во заедница со Него преку молитва и размисла, пред сè низ мистичкото сознание.

И за душата, според ал-Газали, е карактеристична волјата. Исто како што Бог е и трансцендентен и иманентен на светот, исто таков однос има и душата спрема телото. Душата е огледало осветлено со Божјата искра и ги покажува квалитетите на Бога. Човекот има бесконечни духовни можности, кои ги реализира со својата волја, доведувајќи се себе во близина на Божјиот ум и волја, сè додека Бог задоволен од таа душа не ја повика да се врати кон Него. Конечната средба на душата со Бога се постигнува одејќи по мистичкиот пат, што е суштина и врв на верата. Затоа, според ал-Газали, внатрешната содржина на верата е *живојно искуство* кое треба да се претвори во **правилно и добро дело**. За ал-Газали *религијата без добри дела е мртва вера*. Вистинските мистици живеат највреден живот, а нивниот карактер е најчист. Сите луѓе се инспирираат од животите и од учењата на овие светители.

Во своето прочуено дело “Несистематичност на филозофите” ал-Газали ги **критикува филозофите**, но не го отфрла сознанието како такво. Сознанието е квалитет на душата и на животот. Затоа ќе повтори заедно со Пророкот Мухамед: “Мастилото на научниците е подобро од крвта на мачениците”. Но сознанието не е крајната цел која може да го ослободи човекот, кој треба да се стреми кон единство со Бога. **Сознанието е вовед во сознанието на Бога**. “Ако душата не е извежбана во науките што се занимаваат со фактите и со доказите, таа ќе биде наклонета кон умни празнотии и нив погрешно ќе ги разбира како вистини... Голем број од суфиите остануваат со години приковани за таквите измислици, а би ги избегнале ако го следеле патот на научните студии и ако со предано учење стекнале онолку јасни и уверливи знаења колку што човечката моќ може да ги содржи.” Ал-Газали го смета за заблуда описот на мистичкото доживување како највисоко летнување, а на екстазата како идентификација или соединување со Бога или како престојување

во Бога. Според него, најмногу кон што може да се стреми верникот е самата близина до Бога или блискоста со Бога и ништо повеќе. За оваа состојба тој вели поетски: “Она што го доживувам, нема да се обидам да го кажам, наречи ме среќен, но не прашувај ме повеќе”. Така ал-Газали е и филозоф и суфи.

Знаев дека до крајот на Патот не може да се стигне без две нешта - без учење и без извршување; дека срцевината на учењето лежи во совладувањето на желбите на телото и во ослободувањето од неговите грди наклоности и лоши својства, така што срцето да биде исчистено од сè друго освен од Бога, а патот на тоа исчистување е споменување на Бога и сосредоточување на сето размислување кон Него. Треба да кажам дека учењето ми беше полесно од извршувањето... Она што е најособено (за суфизмот) не може да се научи, туку може да се дофати единствено само со непосредно доживување, занес и со внатрешна преобразба.... Нема друг начин за тоа освен водење мистички живот. Се погледнав каков сум... Свесен за својата беспомошност и ослободувајќи се целосно од својата волја, најдов прибежиште во Бога... Бог ја услиши мојата молба и ми го олесни откажувањето од угледот, имотот, жената, децата и од пријателите.

Ел-Газали: *Избавиштел од заблудите* (автобиографски текст)

МИСЛИТЕЛИТЕ НА ИСЛАМСКИОТ ЗАПАД. - Врвот на арапската филозофија не бил постигнат само на Исток. Има мошне големи дострели и на Запад, особено во Шпанија (каде што до 1492 година муслиманите имале царство).

Еден од најпознатите мислители е **Ибн Баџа** или со латинско име *Авемјаце* (умрел во 1138 година). Работел во Севилја и во Гранада, бил сестрано учен, го споредувале со Ибн Сина. Бил учител на таткото на Ибн Рушд. На крајот од кариерата бил 20 години везир во мароканскиот Фез. Филозофијата веќе била стигната во Шпанија во тоа време, но Ибн Баџа е првиот голем мислител од тој регион. Превел доста книги и истражувал различни проблеми. При истражувањата го следел ал-Фараби, најмногу се занимавал со Аристотел и се трудел да го адаптира за исламската мисла. Бил близок и со мистицизмот. Ибн Баџа им оддава признание на мистиците за методот кој овозможува постигнување сознание за Бога. Мистикот го прима светлото во своето срце. Ова **светло во срцето** е мисла преку која срцето ги гледа нештата исто онака како што човекот со око то го гледа предметите осветлени од сонцето. Срцето го гледа и она што им претходи на нештата и она што следува од нив. Ибн Баџа има и слична антрополошка теорија - има два вида луѓе: оние во кои владее само телесноста и оние кај кои има префинета духовност. Стремежот на човекот е да се насочи кон повисокото ниво на размислување за да не остане во темнина и покрај него нештата да минуваат како сенки. Кон тоа луѓето треба да ги води слободното одгледување на своите интелектуални сили.

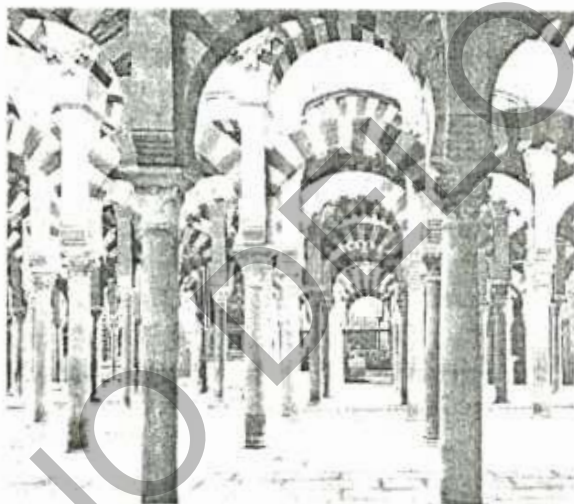
Ибн Туфаил, со латинско име *Абубакер* (ок. 1110-1185), бил судија и везир во Гранада и во Тангер; тој го препорачал Ибн Рушд за наследник. Бил славен лекар, филозоф, математичар и поет, а светски углед му донесе единственото дело “Живиот, син на Разбудениот”. Тој роман го инспирирал Русо, а и до денес е значаен

за разбирање на суштината на религијата и на етиката. Во книгата се расправа за спонтаното раѓање на Хај (Живиот) на еден пуст остров, но со вегетација и со животни. Го отхранила газела. Тој нема никакви конвенции, негов учител е **здравниот разум**, што му дава можност да ја испитува и осознае суштината на нештата. За разлика од животните, тој станува свесен за својата природа. Своето голо тело го покрива со листови, се вооружува со копје и ја разбира надмоќноста на своите раце над органите на животните. Кога умира мајката-газела, тој ја сфаќа смислата на анималната душа, која телото го користи како средство. Потоа Хај ги анализира природните појави, споредувајќи ги и правејќи разлика меѓу нив, делејќи ги на минерали, растенија и животни. Заедничкиот елемент им е телесноста, но Хај смета дека секој објект има своја особена душа. Конечно доаѓа до идејата за едно **највисоко, нетелесно и нужно суштествување** кое влијае врз особеното однесување на човечкото тело. Со тоа доаѓа до сознание за сопствената нетелесна суштина, која му овозможува неограничена контемплација на Највишето Суштество.

На островот пристигнува Есал, момче со медитативна душа од соседниот остров. Тој сака да постигне совршенство во осаменоста зашто верува дека со тоа се постигнува ослободување и спасение. Есал расправа за Бог, Коранот, за ангелите, Божјите пратеници, за Последниот ден - што Хај веќе го има сознаено низ непосредното дофаќање на вистината. Другарите одат на островот на Есал со амбиција верски да ги просветлат жителите. Но колку што Хај попредано ги учи, тие бегаат од него. Кај некои, иако се љубители на доброто и ја сакаат вистината, нивните души се несовршени и тие не одат по правиот пат. Другите, пак, се задоволни со она што го имаат, предметите што ги поседуваат ги сметаат за божества, а своите желби за идоли. Тие сакаат да натрупуваат богатства сè додека не заминат е гроб. Врз нив не влијаат ниту зборовите ниту предупредувањата. Тие немаат мудрост, потопени се во незнаење, а срцата, како со 'рфата, се обземени со она по што се стремат. Бог ги запечатил нивните срца и нив ги чека страшна казна. Тогаш Хај ја создава мудроста на Пратеникот Мухамед луѓето да ги упатува со средствата кои тие можат да ги разберат. Потоа се враќа на пустиот остров, каде што се посветува на контемплацијата. Идејата на овој роман е дека среќата не е на земјата, туку во остварувањето целосно единство со Бога. Тоа бара пред сè *духовна дисциплина*. Човекот е мешавина од тело, анимална душа и нематеријална суштина и личи - на животните, на небесните тела и на Бога. Неговиот развој и подем треба да се реализираат со задоволување на сите три аспекти на неговата природа. Треба да ги обезбеди животните потреби за да ја зачува анималната душа. Исто така, од човекот се бара чистота, љубезност спрема сите нешта околу него, контемплација на Божјата суштина. Тој мора да се здобие и со позитивните својства на Бога - сознание, мудрост, моќ, праведност, слобода од телесноста итн. Исполнувањето на овие обврски претставува суштествено реализирање на човечката природа.

Оваа гранка на исламската мисла својата најголема височина ја достигна со дејноста на **Ибн Рушд**, латинско име *Авероес* (1126-1198), од Кордова, еден од најголемите тогашни научни центри на исламскиот свет, од познато учено семејство. Се занимавал со сите гранки на науката и на филозофијата. Се прославил со новиот начин на пристап кон најтешките филозофски проблеми. Кога еден владетел

побарал од Ибн Туфаил да ги објасни поразбирливо идеите од Аристотеловите дела, овој кажал дека е многу стар за тоа, но го препорачал Ибн Рушд. Тогаш го нарекле *Коментатор*, како што го викале и во Европа. Напишал и одлични лекарски и правни прирачници. Бил попознат во Европа отколку на арапскиот Исток затоа што бил преведуван на латински, а на Исток делата му биле горени заради нетрпеливоста кон филозофите. Подоцна бил протеран, а делата јавно запалени.

*Луксузна грабба
во шпанска Кордова*

Првото прашање со кое се занимава Ибн Рушд е односот меѓу филозофијата и религијата. Тој сакал да ги одбрани филозофите од нападите на правниците и на теолозите, особено од обвиненијата во делото на ал-Газали “Несистематичност на филозофите”. Делото на Ибн Рушд “Несистематичност на несистематичноста” е **одбрана на филозофијата** со оглед на нејзиното усогласување со религијата. Филозофите биле обвинети како неверници, што, според исламскиот закон, би значело да можат да бидат осудени на смрт, освен ако го напуштат филозофирањето и јавно изјават дека не веруваат во своите ставови. Ибн Рушд својата расправа ја почнува со прашањето дали филозофијата е забранета или е препорачана и заповедана со Шеријатот. Неговиот одговор е дека филозофијата е одобрена и препорачана од религијата. Улогата на филозофијата е да расправа за нештата и за суштествата, а таа расправа води до сознание за Творецот. Во Коранот се зборува за рационалното дејствување, кое му се препорачува на човекот; тоа е нешто повеќе од обичното размислување. Бог бара од човекот да го сознае Господ со докажување, кое претставува логички метод за доаѓање до сигурни сознанија. Заклучокот е дека Коранот го охрабрува човекот да студира филозофија, да размислува за универзумот и да промислува разни нешта. Целта на религијата е определена со **филозофски термини** - да се постигне вистинска теорија и вистинска практика. Слична е намерата на Ал-Кинди, што е доминантен начин во исламската филозофија. Вистинското сознание е признавање на Бога и на сите други нешта и суштества, како и на прашањето на среќата и несреќата на оној свет.

Според Ибн Рушд, има три вида луѓе: филозофи, теолози и обичен свет. Филозофите се занимаваат со докажувањето, теолозите (тогаш ги нарекувале *ашариити*) со пренесувањето на официјалното учење, луѓето од масата разбираат само со примери и со литературно искажување. Значи, филозофијата и религијата се блиски и во согласност. Предметот и целта на филозофијата се исти како кај религијата. Меѓутоа, ако се случи традиционалното да биде спротивно со рационалното, тоа треба да се толкува така за да биде во согласност со рационалното.

Ибн Рушд потоа го споредува методот на филозофијата со традиционалната вера. И во оваа нема консенсус за сите прашања, па ал-Газали нема право да ги обвини филозофите како неверници врз основа на прашањето на согласноста со верското учење. Според Ибн Рушд, религијата има темел во три принципи во кои треба да верува секој муслиман. Тоа се - постоење на Бог, суштина на Пророкувањето и воскреснување. Ако некој ги порекнува овие принципи, тој е неверник. Но верникот може да дојде до овие принципи со користење на различни методи на докажување. Според Ибн Рушд, **филозофијата е близачка на религијата** - тие се пријателки кои меѓусебно се сакаат.

Од Ибн Рушд потекнува учењето за тн. **двојна вистина**, која во предренесансната филозофија ќе се развие како учење за *вистината на религијата* и *вистината на науката*.

Познатите исламски мислители напоредно развивале теолошки и филозофски (гносеолошки, метафизички, психолошки, етички и други) погледи. Тие меѓусебно влијаеле и дискутирале, а со нивните дела станале познати и во Европа, каде што нивното влијание било големо, особено во схоластичката епоха.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како настанал исламот?
- Во кое дело се изложени основните идеи на исламот?
- Каква е улогата на Пророкот Мухамед за изградбата и за објаснувањето на исламот?
- Кој, според исламот, ги создал светот и човекот?
- Какви се задачите кои во Коранот се определени за луѓето?
- Каков е меѓусебниот однос меѓу Бог и луѓето во исламот?
- Кои се основните должности на човекот и верникот според исламот?
- Дали арапската мисла имала голем развој?
- Која стара мисла ја усвоиле, преведувале и јаширеле арапските филозофи?
- Како арапските филозофи го толкувале односот меѓу филозофијата и религијата?
- Кој ги критикувал филозофите за премногу рационален однос кон Бога?

ТОМА АКВИНСКИ

Сколастиката

- врв на Средниот век

Тома Аквински

КАРАКТЕРИСТИКИ НА СКОЛАСТИКАТА. - По неколку столетија на Средниот век се појавија **нови тенденции** во неговата мисла, кои претставуваа новина и натамошен развој на филозофијата. Во Големата преселба на народите се уништени последните останки на Римската Империја на Запад и основани се нови држави, кои немаа развиено производство ни развиена култура. Беа потребни неколку векови за да дојде до развој на науките и на филозофијата. Тогаш се јави потребата да се изгради *нова филозофија за христијанството* - врз основа на општите христијански учења, идеите на првите христијански мислители (патристика) и влијанијата од арапската филозофија, каде што беа преведувани текстовите на Аристотел и на неговите антички коментатори, а потоа особено толкувани и изложувани во нов духовен склоп. Тој стремеж во Западна Европа во развиениот Среден век за *обнова на теолошката мисла* со посебен осврт врз идеите на Аристотел е наречен **сколастика** (лат. *скола* = школа, расправа, истражување).

До тој период мислата се одржуваше главно во *манастирите*. Тие беа единствени сокровишници на знаењето, имаа библиотеки и таму се препишуваа книги, се обучуваа свештеници и други млади луѓе, имаа големи имоти и применуваа некои форми на (стари и нови) научни знаења. Од манастирските луѓе-монаси потекнаа првите мислители во оваа ера. Филозофијата и натаму имаше нагласена улога на **“служинка на теологијата”**, помагаше рационално да се толкуваат и да се образложуваат верските ставови, што беше задача и право на Црквата. Но во овој период почна на Запад и **осамостојување на филозофијата**, преку оригиналните толкувања на религиските погледи од филозофска гледна точка, преку борба за слобода на мислата, преку првите експериментални истражувања, кои значеа навестување на новите научни приоди и постапки. Една од значајните пројави во духовна смисла е и ставот дека има *две вистини* - религиозна/догматска и научна/филозофска.

Во оваа епоха се разви и *училишната дејност*, која доведе до помасовно образование и до ширење на културата. Почнаа да работат и првите **Универзитети**

- во Болоња (1088), Сорбона во Париз (1150), во Салерно во Италија (1158), Оксфорд во Англија (1168). До почетокот на Реформацијата (1517) се основани 66 универзитети. Сите се основани од Црквата или со нејзина дозвола, така што го одразуваа теолошкиот дух. Но, покрај теолошките студии, таму се студираше и медицина, право и филозофија (каде што спаѓаа и студии по науките - логика, граматика и др.). Високото ниво на универзитетската дејност бараше проширување на знаењата. Наставниците беа верски личности, дејноста беше под контрола на врховните верски раководители, имаше малку толерантност кон разликите во мислењата. Тогаш е создаден **Индекс на забранети книги**, список на дела за кои верските авторитети сметаат дека се во расчекор со *догмата* (востановено, неменливо, основно учење). Таквите книги беа spalувани и никој не смееше да ги чита и да ги шири (иако научниците можеа да добијат дозвола од раководителите да се запознаат со нив). Во сколастиката се развиваа многу сознанија на догматски начин, како точно, оверено, неменливо и неприкосновено сознание за разни области. При студирањето студентите мораа да ги научат одговорите точно онака како што се официјално одобрени - тоа е метод на *каџехеза* ("одекнува", исто звучи како појдовниот звук). Затоа "сколастиката", име за оваа епоха и за нејзината наука и образование, подоцна стана погрден збор, со кој се означува неинвентивна, повторувачка, духовно јалова мисла, догматски начин на мислење (дури и во некои подоцнежни епохи и општества кои беа против религијата, но имаа догматски претензии). Сепак, оваа критика не е сосема правилна. Тогашната интелектуална концентрираност роди и извонредни плодови - како развиток на формалната логика (како една од големите карактеристики на сколастичкиот дух) и др. Од Универзитетите започнаа новите духовни тенденции на слободни научни и филозофски истражувања - паралелно со отпорите против нив, дури и против обидите на нов, свеж начин да се одбранат позициите на неприкосновената вера.

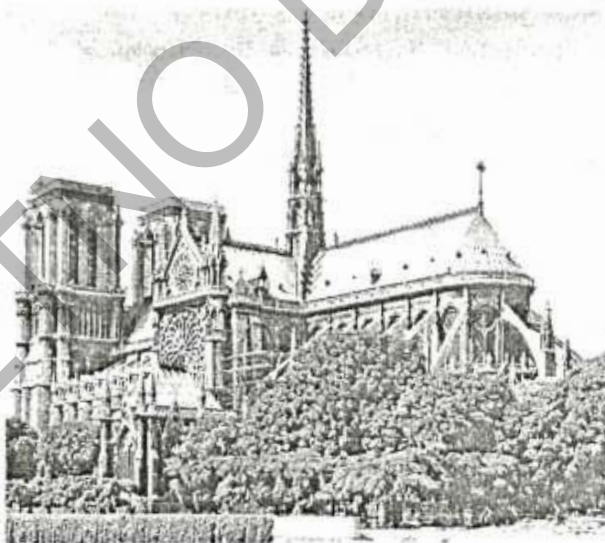
Во исто време се развиваа нови држави и се појави ново Царство. Неговите водачи беа благословувани од папите (како врвни теолошки водачи-застапници на Бога на земјата). Системот беше во симбиоза со Црквата, но имаше сè повеќе конфронтации на феудалците и владетелите со црковните власти. Се јавија и првите слободни, самостојни градови, кои имаа свои интереси и се бореа за нив. Нивните граѓани беа главно неписмени и фанатични во верата, но често имаа оригинални насоки. Со растењето на трговијата и на богатствата, со модернизацијата на начините на производство и со стоката и со сознанијата донесувани од Исток (Марко Поло, 1254-1324, беше дури во Кина) имаше промени во погледот на светот. Тогаш беа кренати најголемите и највисоки цркви во Западна Европа (првин во романски, потоа во готски стил). Овие градби, кои ги наткрилуваа збиените градови на чии централни плоштади се наоѓаа, придонесуваа за културниот развиток на граѓаните. Тоа го правеа и музиката, сликарството и скулптурата, раширеното препишување на книгите, кои можеа да се купат, иако беа многу скапи. Се јавија и забавни форми на литературата, театарот, музиката, кои градеа нов дух на уживање во животот.

Големите градови, како Фиренца, станаа независни производствени, финансиски, културни центри. Во нив се раѓаа многу културни новини, творци кои размислуваа и твореа на нов начин. Тие личности беа универзални дејци - како Данте Алигиери (1265-1321), поет, филозоф, државник, теоретичар на државата, чие капитално дело

Божествена комедија, иако пишувано на религиозни теми и со теолошки дух, навестува сосема нова духовност. Почнаа да се користат и националните јазици, романските зародени од латинскиот, а германските како нови јазици. Кон разбранетоста на епохата придонесуваа и многуте *секти*, кои се појавуваа најчесто за да нагласат една страна на верата, а всушност се противставуваа на официјалната религија или поттикнуваа далекусежни промени - како што се дуалистичките секти патарени, албигензи, катарии.

За новите тенденции беа значајни и осумте *Крстоносни војни* (1096-1270). Тие беа поттикнати од религиозниот занес, од желбата за конфронтација со исламот и од стремежот да се ослободи Ерусалим како свет град на христијанството, а донесоа сознанија кои ги потресоа темелите на старите погледи. Арапската филозофија беше понапредна, таму имаше разни научни откритија (математика, медицина), во арапските земји и во Византија можеше да се најдат антички текстови и идеи кои не беа познати на Запад. Тоа далекусежно влијаеше врз европскиот развој, така што еден од изворите на схоластиката и на натамошниот развој на филозофијата е арапското, а донекаде и византиското духовно творештво.

Готската катедрала
(париска црква Нотр Дам)
- содружник на схоластичката

НАЈЗНАЧАЈНИТЕ СХОЛАСТИЧКИ ФИЛОЗОФИ. - Схоластиката е долг период од неколку векови, од првите пројави на новите филозофски погледи во IX век сè до зачетоките на Ренесансата или до Реформацијата. Затоа во науката се зборува за *раната* и за *доцнежната* или високата схоластика. Прв мислител во оваа епоха бил **Јохан Скот Ериугена** (810-877), по потекло од Ирска, кого во Франција го поканил кралот Карло Келавиот. Најпознато дело му е “За поделбата на природата”. Ериугена сметал дека **верата и филозофијата не се исклучуваат**, зашто двете го проучуваат Бога, а вистина е само она што е утврдено со разумот. Мошне е интересно учењето за видовите на создавање, за кое се инспирирал од делото на Псевдо-Дионизиј Ареопажит, кого го превел од грчки јазик (во Западна Европа никој повеќе не го знаел тој јазик). Според Ериугена, сè е Бог, тој е насекаде,

Бог е идентичен со природата. Има **четири вида природа**: нескладена и творечка (Бог во чистиот вид); складена и творечка (идеи); складена и нетворечка (свет на телата); нескладена и нетворечка природа (Бог како крајна цел).

Анселмо Кентерберски (1033-1109) е роден во Италија, а станал врховен англиски владика. Овој значаен мислител пишувал за логиката и за вистината, како и за онтолошкиот доказ за постоењето на Бог (дела “Прологион” и “Монологион”). Тој се враќа кон идеите на Августин - вистинско сознание е само она што е постигнато преку верата. **Верата е претпоставка за умот.** За да може да ги разбере основните начела, човекот мора да ја поседува светлината на верата - како што светлината не може да ја разбере никој што не ја гледа, ни божествената тајна не може да ја разбере никој кој не верува. Верата е доволна за самата себе, но сепак бара докази за своите ставови. Прво што треба да ѝ го даде филозофијата, тоа е доказот за постоењето на Бога.

Анселмо изгради **онтолошки доказ за Божјето постоење**. Божјето постоење се докажува со *идејата* што ја имаме за Бога - неа ја имаат сите, и верниците, дури и неверниците; тоа е доволен доказ дека Бог постои, зашто како инаку ние несовершени сме можеле да дојдеме до такво сознание ако тоа не сме го добиле со Божја милост. Не би можело да има совршенство ако не постои, а Бог е апсолутно совршенство, кое не можеле да го измислат луѓето, кои се несовершени суштества. Најсовршеното суштество истовремено е и најреално, најпостојно суштество.

Анселмо учествувал во една *голема филозофска расправа* во рамките на схоластиката, која се водела за **проблемот на универзалиите**. Ова прашање потекнува од Платон и Аристотел (а има значење и денес). За Платон идеите се најопшто и единствено реално нешто; Аристотел тврди дека нема некој предмет или суштество “воопшто”, туку дека постојат само единични нешта, а суштината се олицетворува низ нив. Во схоластиката имало *три струи* за ова прашање. **Реалистите** тврделе дека идеите *вистински постојат* (“реални се”), единичните нешта се минливи; не е суштествено единичното, туку општиот закон според кој сè се случува. Општите поими, идеите, се *пред предметите* и управуваат со нив - ова е становиштето на Анселмо (заднината е, Црквата како нешто општо да биде надредена над сите животни појави). **Номиналистите** тврделе дека општите нешта се само *имиња* (лат. *nomen*), а постојат само единичните нешта. Идеите (нешто општо) се само *зборови* со кои луѓето ги означуваат одделните нешта. Ова го учел францускиот мислител **Росцелин** (1050-1123), за кого општото е “празен збор”, “празни звуци”, реално е само индивидуалното, (има значење на: верата е лично сознание кое секој може да го открие во себе - не е нужна надредена светска црква). Нему ќе му одговори од реалистички позиции **Гијом од Шампо** (умрел во 1121 година), за кого постои само универзалниот човек, чија слика ја создал Бог, а единките се само случајности кои го оправдуваат своето постоење ако личат на таа општа слика. **Концептуализмот** е средна струја, за која идејата е *општи поим* (лат. *conceptus*) со кој, преку претставата што ја имаме, ги поврзуваме истите квалитети кај различни нешта.

Ова учење го создал најталентируваниот мислител на таа епоха **Пјер Абелар** (1079-1142). Бил толку познат што студенти од цела Европа доаѓале да го слушаат во Париз. Тој ја создал новата европска (граѓанска) етика, во која е најзначајна и се оценува *намерата* за дело. Според Абелар, универзалиите не се “*пред* нештата”, ниту “*по* нештата”, туку “*во* нештата”. Универзалното е закон што ги објаснува единичните нешта, но суштествува низ нештата.

Многу од овие мислители настрадале, гонети од своите современици или од водачите на Црквата. Тоа бил тежок период, со високи творечки барања и дострели, но идеите на мислителите биле строго контролирани и многу нивни дела осудувани и запалувани.

Силна станала и **мистичката струја**, која добивала инспирација од арапските филозофи, кои биле познати на Запад - преку контактите со Сицилија и со Шпанија. **Бонавентура** (1221-1274) бил раководител на новиот монашки ред востановен од *Франциско од Асизи*, кој поставил задача да им се помага на страдалниците и инсистирал на сиромаштво на монасите. Бонавентура учел кај *Александар од Хал*, кој го возобновил учењето на Аристотел, до кое дошол преку арапската филозофија. Двајцата ја сметале филозофијата како **напор да се определи сигурен пат кон Бога**. Треба да се сознае и да се докаже она што е *најопшто* (специфичното во нештата го создаваме со создавање на битието). Преку општото станува јасно и поединечното. Затоа Бонавентура препорачува свртување на човечкиот дух кон Бога и сфаќање на Бога со внатрешната извесност.

ТОМА АКВИНСКИ - УЧЕНИК И УЧИТЕЛ. - Познатиот филозоф **Алберт Велики** (1193-1280) бил професор во Келн и во Париз. Тој настапил против Платон и Августин и го користел Аристотел за филозофско појаснување на христијанските учења. Напишал голем број дела, филозофски и од разни научни области; го нарекувале *доктор универзалис*. Тој правел разлика меѓу природното/филозофското и теолошкото сознание, од кое секое има своја област и дострел - теолошките сознанија се однесуваат на оние нешта кои не може да ги дофати природниот разум во човекот. Свети Алберт му бил **учител** на најголемиот схоластички филозоф Тома Аквински.

Тома Аквински (1225-1274), благородник од Аквино кај Неапол, бил ученик кај Алберт Велики во Келн. Се воодушевил од учењата на Аристотел и имал желба нив што појасно да ги возобнови. Заради знаењата и духовната вештина го нарекле *ангелски доктор*. Бил професор во Париз. Тој направил систем на схоластиката, кој е прогласен за официјална доктрина на Католичката црква.

Има напишано коментари на текстовите на Аристотел, и многу дела, од кои се најпознати “За битието и суштината”, “Против џевејниците” (во 464 глави, насочено главно против Арапите - ова дело се нарекува и “Сума-збир на сите идеи на филозофијата”). Најважно дело му е “Сума на теологијата”, во кое е даден одговор на *сите* теолошки прашања. Во него ги резимира погледите на Аристотел, но во специфичен вид прифатлив за Црквата. Во делото има три дела, 612 прашања и 3.000 поглавја (тоа е *целосна теологија*, за секој проблем има одговор). Во првиот

дел се расправа за Бог и за неговата суштина; во вториот за човекот, неговата природа, неговите пројави и за тоа како треба да живее; во третиот дел се расправа за Христос како посредник меѓу Бог и човекот. Сите прашања се разгледуваат само спекулативно, врз основа на филозофско размислување.

Со овие дела на Запад се возобновени оригиналните погледи на Аристотел. Платонското влијание е големо во почетоците на христијанството кај патристите, а Аристотеловите погледи непознати во Западна Европа сè додека не се откриени преку преводите кај Арапите и во делата на арапските мислители, како и кај еден еврејски мислител *Мајмонд* (1135-1204) од Шпанија и од северна Африка, кој и самиот дал објаснување на сите 613 заповеди од Бога во Стариот Завет. Тоа биле учени луѓе, со големи амбиции и знаење, кои старите погледи ги доведуваа до совршенство, но уште лично не ги отвораа новите патишта за слободна мисла и за натамошни погледи поблиски до реалноста.

ФИЛОЗОФСКИТЕ ПОГЛЕДИ НА АКВИНСКИ. - Тома Аквински сакал во секое нешто да ја открие неговата суштина, потоа да навлезе во суштината на тие суштини за да дојде до крајната едноставна и чиста суштина на сè, што е Бог.

Секое нешто постои (аристотеловски) со **спојување на две сушности** - на материјалноста како можност и на формата. Како и сите единични нешта, така и видовите постојат онака како што настанале, со вкрстување на граѓата и формата. Само **Бог е чиста форма**. Бог е Апсолут, чист акт, чиста реалност, апсолутна нужност. Бог е чист ум и вистинска мудрост. Затоа светот што го создава мора да биде најдобар можен свет, бидејќи на Бога не му соодветствува да создаде некакво зло.

Божјата *волја* се стреми кон најдоброто, најразумното. Исто така и човековата волја се стреми од нижите форми кон повисоките и од нижата разумност кон повисоката. Со добродетелта се надвладува сетилноста и се постигнува среќа во животот. Среќата значи **во себе да се има Бог**. Според свети Тома, тоа може да се реализира само во закрилата на Црквата.

Заклучокот на Тома Аквински е дека е нужна **теократија**, директна власт на Црквата, на папата и на свештенството за преку нив да се изрази власта на Бога. Тоа е идеја на развиениот феудализам, во кој сите сегменти на човечкиот живот се суредени според образецот на точно определено место на сè и на секого во животот.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што е сколастиката? Кои се нејзините културни цели и карактеристики?

- Каде се појавила и развила сколастиката? Дали и во другите епохи има "сколастички" тенденции?

- Какви филозофски идеи се развивале во сколастиката?

- Што значи онтолошки доказ?

- Зошто и како се водела расправата за универзалиите?

- Кој е најпознатиот сколастички мислител?

- Какви научни амбиции имал Тома Аквински? Како ги реализирал?

IV. НОВОВЕКОВНАТА ФИЛОЗОФИЈА

ДАВИД
од Микеланџело

Ренесанса - промена
во духот, нова култура
Филозофијата во Ренесансата
Ренесансната наука
Џордано Бруно
Новиот век и науката
Методолошки иновации
Френсис Бекон
Емпиризмот
Рене Декарт
Спиноза
Рационализмот
Просветителството
Енциклопедистите

МНОЗИНА ТРГНАА НА ОТВОРЕНО МОРЕ - СЕ НАГОЛЕМИ НАУКАТА.

Лозунг на Френсис Бекон

НИКОГАШ ДА НЕ ГО ПРИФАТАМ КАКО ВИСТИНИТО НИЕДНО НЕШТО
СЕ ДОДЕКА ОЧИГЛЕДНО НЕ СУМ ГО СОЗНАЛ КАКО ТАКВО.

Рене Декарт

РЕНЕСАНСА

Телескоп на Галилеј

Промена во духот и нова култура

ПОТРЕБАТА И ЗНАЧЕЊЕТО НА ПРЕРОДБАТА. - Средниот век беше значајна и интересна епоха на човештвото, но ги исцрпи своите потенцијали. Луѓето повеќе немаа доволно простор за напредување, старите тенденции и обичаи беа *сопирачка* за општиот развој на човештвото. Тоа особено се чувствуваше во мислата и во дејствувањето. За човекот и за напредокот нужни се *слободно мислење* и *лична иницијативност* во активноста, а тоа не го овозможуваше Средновековието со своите дефинирани идеи, закостенети социјални односи (феудализам) и страв од реалноста и од нормалните човечки желби. Недостасуваше поддршка и поттик за храброста на човекот да се исправи самостојно пред проблемите и да се справи со нив со својот ум и сили. Поради тоа беше нужна **Преродба**, ново определување на начелата на живеењето. Епохата која се роди тогаш се нарекува **Нов век**.

Новиот век има неколку временски рамки: започнува од XV век (или малку порано), заедно со Преродбата, или од XVI-XVII век, ако Преродбата се смета како посебен период. Новиот век трае *сè до денес*. Некои, во културна смисла, него го ограничуваат до Француската и до индустриската револуција кон крајот на XVIII век, кога се појавија уште помодерни појави, идеи, дејства и движења, или до почетокот односно до средината на XX век, откако светот се здоби со посебни, мошне развиени индустриски, техничко-технолошки, глобални, социјални, информатички, еколошки и културни карактеристики. Поимот "нововековно" секако се употребува за она што се случувало по Средниот век (а уште не е разјаснето дали сега сме на почетокот на некоја нова ера или продолжува Новиот век).

Името **Ренесансата, Ренесанс** (француски = *преродба*) се употребува за да го означи почетокот на Новиот век. Самиот поим "ренесанса" зборува за нешто *важно, убаво, прогресивно, неопходно*. Тогаш светот се сврте *кон слободата* и се реализирани суштествени *достиги* на човештвото на разни полиња, и во духот, и во материјалната сфера. Со Ренесансата започна *модерното развивање на човешките сили на луѓето* - што оттогаш ќе оди сè побрзо и ќе доведе до денешниов научен, технички и животен подем на човештвото.

Во Ренесансата како вовед во Новиот век се случија или започнаа многу нови појави и процеси: отворени се *нови соѕледа* на светот и на човекот; почнаа да се воспоставуваат *нови принципи и методи* на мислењето; проширени се

интересираната на луѓето и врските меѓу регионите; изменето е и стана пошироко човековото сфаќање на животната смисла (погледот на светот оттогаш не е само религиозен); започна граѓанската култура. За тоа беа потребни и се создадоа **нови идеи**, се развија *слободната филозофија и наука*, се зголемија знаењата, се изградија современи животни цели и форми, луѓето се ангажираа на нови полиња и се зголемија активностите (производство и продуктивност, сообраќај и трговија-размена, трошење и уживање), почнаа да се развиваат градовите, се измени начинот на живеење, се зголеми животниот стандард, се разви медицината...

Новиот век, а Ренесансата е негов почеток, специфичен и мошне значаен период во човечката историја. Во него исклучително напредуваат науките и филозофијата, творештвото на сите полиња и културата; тоа е **нова цивилизација**. Ова е најголемото значење на Ренесансата, духовните основи поставени во неа траат сè до денес. *Трите* последователни периоди на новата цивилизација се одбележани со процесите започнати во Ренесансата. Тогаш и во постренесансата основни се **откритијата** - во сознанието и во науката; на целиот свет и на новите вештини; во разбирањето на човечката смисла и на вредностите. Во вториот период главно е **освојувањето** - на крајните сознанија за видливата реалност; на светот и на регионите; на новите техники и на богатството. Во третиот период (започна во XX век) основно е **поврзувањето на светот** - во појавите и во битието; сообраќајно, информатичко, сознајно, дејствено, но и судбински, еколошки, биолошки... Секој од тие периоди и дејствени форми имаат свои социјални, економски, психолошки и политички последици, а сите доведоа до денешниот отворен и поврзан свет. Пред сè, тоа е резултат од *развијокојќи на филозофијата и на науките* во Новиот век - се разгоре научната страст и се развија набљудувањето, експериментот, новите методи, се појавија различни филозофски концепции, предимно емпиристички и рационалистички, позитивистички и волунтаристички, критички и дијалектички, сè до современиот развиток на компјутеризацијата, роботиката, космичките патувања, виртуелната реалност и на биотиката.

КАРАКТЕРИСТИКИ НА РЕНЕСАНСАТА. - Новиот век почна со Ренесансата. Карактеристиките на оваа прва модерна епоха се значајни за согледувањата на Новиот век; тенденциите во Ренесансата се основни и денес за светот, за неговиот општ развиток и за човчкото мислење.

Карактеристиките на Ренесансата значајни за движењето на светот се:

- подем на **реалистичкиот однос** спрема светот и животот (сфаќање на појавите онакви какви што се);
- независен **развиток на науката** и нејзин голем подем во сите области;
- **ширење на комуникациите**, на сообраќајот, како и на образованието и на културата, и нивно воздигнување до *неопходна* и *неодминлива* активност;
- **развиток на методите на сознанието**, на апаратите и на постапките на истражувањето, а истовремено и на Методологијата како филозофска наука, што е посебен филозофски придонес кон научниот и кон реалниот пристап кон животот;
- **развивање на техниката** како израз на научниот дух и откритија;
- **подобрување на животните услови** на луѓето и желба тие да бидат што поразвиени; **прогресот како основна насока** на егзистенцијата;

- **подем на слободата на луѓето**, и како идеја и како реалност во сите сфери - духовна, морална, социјална, економска, политичка;
- **блискост на науката и филозофијата**, или во личноста на мислителот (истражувачот) или како проникнување на духовните, теориските и практичните насоки и реализации;
- поставување на **човекот во центарот** на сите интересирања.

Општиот развиток и значајни научни, технички, социјални и духовни пројави се случуваа истовремено во целиот свет. Кина се ослободи од монголската власт и настапи познатата династија Минг (1367-1644); Турците Османлии ги освоија Мала Азија, Балканот, Цариград (1453) и други азиски и африкански краишта и создадоа најраширено тогашно царство на светот; во Индија е создадено Моголското Царство, во кое владеењето на Акбар (1556-1605) поттикна блескав развиток; со борби на феудалците се развиваше единственото Јапонско Царство; исто така се развија и Руското Царство и Царството Мали во Африка. Во сите се остварени големи подеми, создадени се величествени градби и развиени се специфични сознанија и производство. Но најголем развиток е направен во **Западна Европа** - се појави и се разви вистинска првична индустрија, имаше големо подобрување на условите за живеење, процуте морепловството (откривање на Америка и на други морски патишта, обиколување на светот), се случи револуција во астрономијата, како и во другите научни области. Затоа расправата за Ренесансата и за Новиот век (до најновата ера) главно се концентрира врз развитокот во Западна Европа, бидејќи тука се случија најважните промени на животно, научно, социјално и мисловно поле.

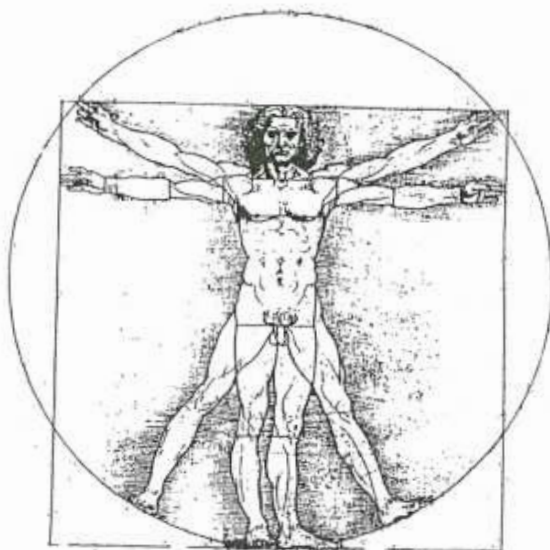
ФИЛОЗОФИЈАТА ВО РЕНЕСАНСАТА. - Во новата епоха се случи промена и подем на западноевропската филозофија. Во исто време се менуваа општите погледи, се создаваше нова култура и се развиваше филозофската мисла. За филозофијата во тој период се најважни неколку елементи. Најнапред е **критиката на догматизмот** и на духовната закоравеност и фанатизам, кои беа карактеристични за Средниот век.

Се појавија и **нови начини на религиозната посветеност** и организација - пред сè различни изрази на *Реформација*-протестантизам, барања верата да биде поблиска до народот, поедноставна, без надреденост од далечните верски водачи, да се спроведува на националните јазици и да биде етички чиста, без корупција (*Мартиин Лушер* своите 95 тези-критики за работата на Црквата, особено за раширеното продавање на простувањето на гревовите, јавно ги закова на вратата на црквата во Витемберг во 1517 година). Моќната Католичка црква одговори со Контрареформацијата, имаше страшни долги војни, а се воведе и суд за ересите под име *Инквизиција*. Во историска перспектива, критиката ("протестите") ќе има големо влијание врз верската практика и установи, а воопшто и врз сознанијата и врз социјалните односи меѓу луѓето.

Амбициите на новата филозофија не се исцрпуваа со критиката на закостенетата духовност на Средновековието, тие водеа кон неколку важни пројави - **враќање кон античките извори; хуманизам, методолошки новини; нов начин на поврзување на филозофијата и науката; постојана критичност.**

Иако во Средниот век имаше различен однос спрема античката мисла, главно беа негирани старите мислителите и идеи и се инсистираше на нареденоста на теологијата над философијата. Античките филозофи (Платон, а потоа Аристотел) беа своевидно коригирани и користени за докажување на верските вистини. Животот бараше активен однос на мислата кон проблемите, а верската мисла даваше догматски одговори. Се зароди идејата за **две вистини**: вистина на верата и вистина на философијата, на науката. Во допир со античките идеи преку арапските дела, како и во непосредна средба со мислителите кои доаѓаа во Италија од Византија по нејзиното пропаѓање, се роди вербата во големата вредност на културата и на философијата на Стариот век пред овие да бидат надвлдани од религиозниот дух на Средниот век. Се побара **возобновување на Антиката** (тоа е смислата на поимот Ренесанса = "одново родено"). Наместо Аристотел, кого Црквата, преку Тома Аквински, го нарекуваше "Учител" (иако не се следеа неговата критичко-научна инспирација и строгост) - во фирентинската Академија и во другите новоосновани културно-философски собиралишта се истакнуваа Платон и другите писатели и филозофи. Враќањето кон Антиката беше општ повик на епохата - се бараше враќање кон *свежите извори* (што во Класицизмот и во Просветителството ќе се нарекува "детство на човештвото"), развивање на *слободната мисла*, пофалба на *научниот ангажман*.

Слично и **хуманизмот** е стремеж за слободно однесување кон човечката реалност и потреби, кои беа сопирани и контролирани од религијата. Поимот "хуманитас" го создал Кикерон за да ги означи суштината и целината на "убавиот човек", кои се создаваат преку образование и духовна и морална изграденост. Ренесансата ја издига сликата на човечката убавина, виталност и слободен дух - овие станаа идеал и знаме. Во Средниот век човекот е сметан за "паднато, грешно суштество", чија цел е да се подготви за живот на оној свет; од него се барани потчинетост, вера, аскеза (иако, се разбира, имало и весели мигови). Во Ренесансата погледите на филозофите се сконцентрирани **врз човекот и неговите пројави** - Данте (1265-1321) во "Божествената комедија" ги претставува суштината и дејствата на реалните луѓе; Петрарка (1304-1374) ја опишува убавината на жената и слободната човечка љубов; се развива љубовна поезија (трубадури); студентите на раширените Универзитети низ Европа пеат весела животна музика (тоа е тема на современиот популарен ораториум "Carmina Burana" од Карл Орф); и во црквите почнуваат да се претставуваат животни слики и голи човечки тела (во таа смисла, фреските во манастирот Св. Пантелејмон над Скопје од 1164 година, каде Христос е претставен со голо тело, се сметаат за прва пројава на оваа ренесансна идеја); Микеланџело (1475-1564) го направи Давид за главниот плоштад во Фиренца како симбол на единството на човечката убавина, мудрост, сила, храброст и вештина, итн. Леонардо да Винчи (1452-1519), научник, сликар и естетичар, со цртежот "Човекот во центарот" (*Свезда на човекој*) го претстави човекот во средиштето на сета реалност и на сето научно и духовно внимание (можната сеопфатна петокрака звезда е симбол на *хуманизмот*). Цртежот говори за стремежот на човекот кон совршенство, и тоа *физичко* или во просторот и во движењата, *духовно* - во сознанијата и во идеите, и *морално* - во чувствата, благородноста, намерите и во позитивното дејствување.

"Човекот во центарот"
од Леонардо да Винчи

Заедно со потребата да се зголеми знаењето, како основа за новите економски, социјални и политички дејства, филозофијата покажа дека е нужно да се менуваат и да се развиваат **методите на созирањето**. Сколастиката инсистираше да се учат готови ("точни") одговори, да се кажува она што стои во духовните извори или во дозволените ("проверени") книги. Сега се истакнува предизвикот од реалноста, се бара ангажирање на сознајните моќи на човекот, а тоа значи дека треба да се имаат и сообразни *методи* (хел. = *μαθηματικά*) на сознанието, кои зависат од предметот на истражувањето, но и од амбицијата, вештината, идејата и од доследноста на истражувачот. Уште во схоластиката Роџер Бекон (1210-1294) инсистираше на *емпирискиот метод* - да се учи од реалноста и од искуството; Вилјем Окам (1300-1350) го разви *мисловното острило* - да не се прифаќа ништо што нема да издржи пред "острицата" на мислењето. Тоа водеше кон развој на научните методи, кои во Новиот век ќе станат една од главните филозофски преокупации.

За Ренесансата е карактеристичен **нов начин на поврзување на филозофијата и науката**. Во Стариот век науките произлегуваа од филозофијата. Во Средниот век немаше голем развој на науките, се сметаше дека филозофијата и науката се исто. Во Ренесансата започнува брз и силен развој на науките, тие градат свои цели и методи - како посебен вид (наречен "основен" вид) човечко сознание. Филозофијата е инспирација за истражување, но истражувањето треба да се спроведува според научните правила. Целта е точно опишување на појавите и откривање на причините и на законитостите. Се истакнуваат основните научни методи: набљудување, дескрипција, набројување, компарација, анализа, пред сè експеримент. Со тоа се навестува идното разделување на науката и филозофијата, дека филозофијата ќе стане *обожител* на научните сознанија или нивни *толкувач*, ако е потребно. Бидејќи науката се справува само со реалното, видливото, мерливото, подоцна дури ќе дојде до критика на филозофијата - дека не може да биде научна затоа што нејзините предмети и сознанија не можат да бидат "точно" измерени. Ова уште не е реалност - филозофијата и науката одат заедно, филозофите се првите модерни научници.

Иако и во рудиментарните форми на **позитивизам** големата пофалба на науката ќе значи скриена критика на филозофската спекулација - во Ренесансата е воспоставена мошне блиска врска на филозофијата и науката, која ќе трае низ целиот Нов век. Тоа ќе се случи како лично **поврзување на науката и филозофијата кај творците** (како кај Галилеј), како суштествено **поврзување на духовните ставови и толкување со научната фактичност** (кај сите нововековни мислители) и како **инспирирање на филозофијата од научните методи, откритија и дострели** - такви се настојувањата на Френсис Бекон за промена на методите и за создавање индуктивно мислење или на Фрањо Петриќ (1529-1597, роден на хрватскиот остров Црес), кој создаде познат систем на Природна филозофија.

Посебен духовен придонес на Ренесансата, што е придобивка за целиот Нов век, е воспоставувањето **критичност на човечката мисла**. Тоа произлезе од отпорите спрема средновековниот догматизам и мистицизам, како и од хуманистичката ориентација на новата мисла, која е заинтересирана за човечките состојби, има критички став спрема негативностите и свртена е кон подобрување на човечката егзистенција. Напоредно со критиката на негативните интелектуални состојби се предлагаат **нови решенија** - емпиризам, сциентизам, хелиоцентризам, антропоцентризам и др. Од социјалната критичка мисла ќе произлезе посебен вид хуманистичка филозофија позната како **утопизам** - кога филозофите ќе покажат како би било убаво да се живее во добар, модерен и справедлив град-држава; такви се книгите "Утопија" од Томас Мор (1480-1535), "Градот на сонцето" од Томазо Кампанела (1568-1639) и "Среќниот град" од Фрањо Петриќ.

Ренесансата донесе послободни филозофски истражувања и во неа се родија **слободни филозофски идеи**. Откриени се **нови проблеми**, направени се методолошки новини, поставени се нови етички дилеми и најдени се нови одговори, се развија нови социјални потреби и филозофијата почна да ги објаснува. Научната и филозофската мисла имаа **интернационална димензија** (што оттогаш ќе стане суштествена смисла на човечката мисла). Големите нови творци беа мошне широкострани, **универзални**, и се интересира за разни прашања. Светот доаѓаше до големи знаења. Тоа покажува дека во Ренесансата филозофијата има нов период во својот развој и дека нејзините мислители биле оригинални.

Некои од мислителите во Ренесансата и денес имаат живо, не само историско значење. Такви се Френсис Бекон, Џордано Бруно и Мишел де Монтењ. Францускиот филозоф **Мишел де Монтењ** (1533-1592) целиот живот пишува само една книга, која ќе стане долготраен духовен и етички образец. Тој ја нарекол "Есеи", со значење интелектуални "обиди", истражувања. Со тоа создал нов термин во културата. Бил од мешано католичко и протестантско семејство и ја истакнувал

In Clementis, Hyacinthi, Thoma Motus, Petri Argenti
SERMONISQVEM
 RAPHAEL HYTHLODAEVS VIR EXIMIVS
 de optimo reipublice statu habuit liber primus per il-
 lustrum Thomam Morum, inclite Britannia
 in urbis London & eorum concurremtem.

VVM NON EXIGVIMO
 noctis nepotia quodam in-
 quilita Anglie rex HEN-
 RICVS eius nominis octa-
 uis omnibus egregij pnci-
 pis artibus ornatus illius, &
 serenissimo Castellae pnci-
 pe CAROLO controver-
 sa d' imper h

Првата страница од
 "Утопијата" на Мор

нужноста од верска *толеранција*. Се образувал врз *англичката* класика. Бил судија, но дал оставка, патувал и се повлекол на својот имот, каде имал прочуена библиотека и во мир размислувал и пишувал за најразлични човечки проблеми. Монтењ е благ **скептик**. Во пресвртните времиња, кога настапува поврзување на световите, се појавува скептицизмот (кој беше силен кај филозофите кои го придружуваа Александар Македонски во неговите светски освојувања). Сомневањето е интелектуален предизвик наспроти закоравениот догматизам и бурните промени, особено ако во животот кај луѓето има негативни стремежи, фанатизам и верски прогони, повредување на другите и злосторства. Тогаш скептицизмот станува придружен фактор на живеењето на интелектуалецот, што го изразија важните филозофи во таа епоха, но најфино и најуспешно Монтењ. Тој ја создаде прочуената изрека **Што знам?** (*Que sais-je?*), со која постојано се потсетува себеси дека треба да биде духовно скроман и дека е неопходно духовно возвишување (тоа е слично на изреката на Сократ). "Есеите" на Монтењ донесуваат негово лично искуство, тие се покаж дека секој треба **слободно** да си го проживее животот, којшто од нас бара да му се **радуваме**, но и **сериозно** да се однесуваме кон него. За Монтењ во филозофијата не се најважни учењето за битието и сличните општи вистини, туку откривањето на **вештината на живеењето**. Животот треба да го искористиме и од него да земеме толку среќа колку што може да освоиме со оглед на околностите во коишто живееме. "Есеите" станаа вистинска етичка и образовна читанка на човештвото. Тие вредни мисли за животот се корисни пораки од ренесансните филозофи до сите луѓе.

Да се живее, тоа не е само нашиот основен, туку и најважен ангажман. Некој ќе каже: Јас би покажал што можев да сторам ако се најдев во ситуација да направам големо дело. - Ако сте размислувале за својот живот и сте знаеле да го водите, сте направиле најголемо од сите дела.

Мишел де Монтењ: *Есеи*

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што значи поимот Ренесанса? Кога паѓа тој период од историјата? Каде е најсилно тоа движење?
- Кои се најзначајните промени во Ренесансата - социјални, политички и културни?
- Зошто се случи Ренесансата? Што донесе таа?
- Какви се карактеристиките во духовната сфера во Ренесансата?
- Каков е односот кон науката во тој период?
- Што значи ренесансниот хуманизам?
- Каква е поврзаноста меѓу филозофијата и науката во Ренесансата?

РЕНЕСАНСНАТА НАУКА

Сепак се движи!

Галилеј

Николо Макијавели

НАУКАТА И РЕНЕСАНСАТА. - Во Ренесансата има многу значајни човечки пројави - нова, ослободена мисла; нов начин на живеење; нови религиски пристапи и форми; развој на производството и на трговијата; подем на градовите; создавање национални држави; појава и развој на националните јазици; ширење на сообраќајот; создавање машина за печатење (Гутенберг, 1455); голема ликовна и поетска уметност; значајно градителство; зачеток на музеите; развој на медицината, итн. Меѓу најзначајните ренесансни-нововесковни појави спаѓа **развојот на слободната наука.**

Школата во **Падова** настана во XV век. Со образложение дека се занимаваат со возобнова на оригиналните Аристотелови погледи, нејзините членови *Пјетро Помпионаци* (1462-1525) и *Лучило Ванини* (1576-1619) се бореа филозофијата и науката да се одделат од верските учења. Велеа: тие се за Аристотел кога станува збор за минливите нешта, а за Христос - кај вечните нешта. Идеите на Аристотел не му противречат на Христос, тие се однесуваат на различни полиња и проблеми. Природната и верската вистина немаат меѓусебна врска.

Независноста на научните истражувања ја изразија најпознатите ренесансни научници: Леонардо да Винчи, Николај Коперник, Јохан Кеплер и Галилео Галилеј. Тие не ја негираат религијата, но се занимаваат со емпириската наука, без оглед на импликациите за верската вистина.

Леонардо да Винчи (1452-1519), сликар, етичар, естетичар (неговата слика Мона Лиза е најпознато светско дело, а книгата "Трактат за сликарството" најзначајно ренесансно дело за уметноста), инженер и научник, барал од науката да се потпира *врз искуството*. Само така може да се *толкува природата*. Искуството може да се варира, ако треба, "на сто начини" за да се дојде до природните законитости. Фразите за вечните вистини не се корисни, ниту се убави, колку што се точни, убави и корисни малечките вистини утврдени со искуството и со сигурноста на математиката. Смеслата на науката, според Леонардо, е да се утврдат и математички да се суредат и претстават универзалните закони.

Полскиот научник **Николај Коперник** (1473-1543) го нарекувале *слободен дух*. Тој ја образложи новата астрономска концепција за светот - **хелиоцентричката**, место дотогашната официјална геоцентричка теорија. Овие сознанија се изградени врз основа на многуте емпириски истражувања во таа епоха и со примена на новите математички постапки. Неговото дело "За движењето на небесните тела" е едно од најзначајните во светската историја (оттогаш се употребува изразот *коперникански пресврт* - за да се означи некоја **револуција**, голема промена во начинот на мислењето).

Германскиот астроном **Јохан Кеплер** (1571-1630) го нарекоа *гениј на слободата*. Користејќи ги модерните астрономски истражувања, тој изрази три закони на движењето на планетите според хелиоцентричкиот систем. Тие се дел од големите сознанија што ги подготви новата наука.

ГАЛИЛЕО ГАЛИЛЕЈ. - Ренесансата е еден од најзначајните периоди за развитокот на уметноста. Насоките, определбите, содржините и формите на уметничкото творештво во таа епоха се предмет на постојано истражување, а денес предизвикуваат вистинско доживување и допаѓање делата на Микеландело, Рафаел, Ботичели, Дирер и на другите ренесансни мајстори. Меѓутоа, исто толку се интересни и за човештвото значајни тогашните сознанија и откритија - меѓу кои се особено важни делото и судбината на еден од најбележитите ренесансни научници Галилео Галилеј, создавач на телескопот и борец за научната вистина.

Математичарот, физичар и астроном **Галилео Галилеј** (1564-1642) го сметаат за **основач на новата природна наука**, чиј извор е во реалните природни појави. За тоа се нужни и *нови инструменти*, па Галилеј самиот ги изработил првите дурбини и телескопи. Тој *набљудувал*, правел *експерименти*. Заклучувал врз основа на набљудувањето, точното опишување и експериментите. Сметал дека не е вистинито ништо што не може да се потврди со откривање во реалноста и што не може да се повтори. Тој практично го докажал учењето на Коперник за движењето на Земјата и на планетите околу Сонцето преку откривање со својот телескоп на неколку месечини околу Јупитер.

Галилеј ја сметал за валидна теоријата за *две вистини*. Разумот не може да суди за верските прашања, но ни теологијата не е надлежна ни способна да суди за истражувањето на природата. Тој бара природата да се "проучува онаква каква што навистина е таа". Притоа тој се стреми сите сознанија да бидат изразени математички (што придонесува за зацврстувањето на сознанијата и за можноста за нивна проверка).

За идеите на Галилеј се крена голема бркотница. Црквата сметаше дека не треба да се менуваат догмите за геоцентризмот (став дека целиот космос се врти околу Земјата). Кога Галилеј ги покани верските водачи да погледнат низ телескопот и самите да се уверат што е точно, одговорија дека тие повеќе му веруваат "на Аристотел" (на *авторитетот*) отколку на своите очи. Галилеј беше одведен пред судот на Инквизицијата, осуден и натеран да признае дека Земјата стои, дека не се движи. Му се припишува дека, излегувајќи од судот ја кажал историската изрека **Сепак се движи!** (*Epur si muove*) Учењето и книгите му беа осудени. Католичката

црква пред неколку години ја симна анатемата од делото на Галилеј, еден од најголемите научници на сите времиња. (Убавата драма за Галилеј и за неговите научни настојувања и борба "Светилка во полноќта" од познатиот њујоршки писател Бери Ставис е објавена кај нас.)

Галилеј пред судот на Инквизицијата

НИКОЛО МАКИЈАВЕЛИ. - Кај секој ренесансен научник истовремено се присутни нови сознанија, како и нов метод на истражување, кој овозможува научни проникнувања во реалноста. Паралелно со физичките науки, во Ренесансата се развивани и социјалните сознанија. Направени се разни истражувања за суштината на општествените односи, за местоположбата на човекот, за законитостите на појавите во човечкиот свет, а многу од нив и до денес се значајни.

Такви се учењата на холандскиот правник **Хуго Гроциус** (1583-1645), кој во делото "За военото и за мирнодопското право" ја изгради првата теорија на меѓународното право врз основа на учењето за природното право (основната праведност), на што треба да му биде подредено секое човечко, историско право. Правото е дел од човечката природа, тоа не му е натурено на човекот. Сместата на државата е да ги штити *човековите права* (основни се: неповредливост, живот, имот, индивидуализам, слобода).

Мошне популарен е холандскиот мислител **Еразмо Ротердамски** (1465-1536). Бил вистински хуманист, знаел старогрчки и латински, живеел и предавал низ цела Западна Европа, бил критичар на догматизмот и на нетолеранцијата, барал враќање кон едноставноста на учењето на Христос. Тоа е искомплицирано во текот на вековите, а теологијата го обременила со догматски толкувања (скромните антички етичари тој ги сметал за блиски на Христос). Еразмо се прослави со сатиричното

дело **"Пофалба на глупоста"**, во кое се подбива со лажната ученост и со примитивизмот, а ги брани толеранцијата, веселиот дух, правото на уживање и на добра состојба во животот (ова дело кај нас го преведе д-р Љубинка Басотова).

Меѓу овие нови видови науки значајно е поставувањето на темелите на *модерната политичка наука* што го направи **Николо Макијавели** (1469-1527), историчар, државен службеник и дипломат во Фиренца, комедиограф (неговата **"Мандрагола"** е позната комедија). Во прочуеното дело **"Владетел"** проблеснува методолошкиот став во Ренесансата кој бара *реалистички* однос кон светот ("онаков каков што е"). Макијавели не дава идеалистичка конструкција на "најдобриот владетел" или совети кои никој не ги следи во политиката, туку за власта пишува од гледна точка на острите, безмилосни борби за неа во кои се применуваат сите средства. На кандидатот за власт (од големото фирентинско семејство Медичи) тој дрско му пишува како да ја освои и да ја задржи власта, како да владее наспроти благо-родниците и плебсот, кои сакаат да го ограничат и да му ја намалат или да му ја земат власта.

Масата, според Макијавели, е глупа и слепа; само способниот, вешт и решителен владетел знае што ѝ треба на државата и може да направи добра држава. За Макијавели се добри сите средства кои водат кон успешно владеење. Тој бара владетелот да биде **воин** кој го води целото општество, без оглед што некои делови мислат за тоа. Владетелот ги употребува законите, но има право и на насилство. Тој треба да биде како "лав" и како "лисица", итар, а силен и безмилосен. Советите кои Макијавели му ги дава на владетелот не се благи "филозофски" совети за "човештина" и "правдина", туку поуки од искусен државник да се биде дрзок при освојувањето на власта, да се уништат противниците (дури и потенцијалните) и да се внимава да се зачува власта.

Макијавели не ја кажал мислата и советот **Целта го оправдува средството** (што е формулирано подоцна), но тој тоа го препорачувал и го објаснил во своето дело. Затоа некои Макијавели го сметаат за научник кој точно и исцрпно го анализира феноменот на грдата власт, а некои истакнуваат дека имал најлоши намери кога ги подучувал политичарите. Создаден е и поим "макијавелизам" како ознака за политичката итрина, насилство и мимикрија.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каков е односот кон науката пред Ренесансата и во Ренесансата?
- За каков пристап во науката се застапуваат мислителите во Ренесансата?
- Зошто во Ренесансата имало толку конфликти околу теоријата на Коперник? Што донесе таа?

- Како е третиран Галилеј кога ја прифатил теоријата на Коперник? Што барале од него?
- Каков метод предлагал Галилеј за научните истражувања?
- Што се случувало во политичките науки? Како за политиката учел Макијавели?

ЏОРДАНО БРУНО

**Вселената е бескрајна,
има многу светови**

Џордано Бруно

НАЈЗНАЧАЕН РЕНЕСАНСЕН ФИЛОЗОФ. - Кон крајот на Ренесансата, на почетокот на развиениот Нов век дејствува исклучителниот мислител Италијанецот **Џордано Бруно**. Неговите идеи се многу значајни за нововековното мислење, тој ги поврзува ренесансните научни и духовни сознанија во една извонредна мисловна целина. Неговите идеи имаат трајно значење сè до денес, кога е предвесник на новата антропологија и на космизмот.

Неговата лична судбина е особено трагична. Џордано Бруно (1548-1600) е роден во близината на Неапол. Учел кај доминиканците и станал монах. Студирал античка, арапска и схоластичка филозофија, но бил под влијание на идеите на Коперник. Уште во текот на школувањето пројавувал сомнеж во однос на верските догми и искажувал забелешки за незнаењето на свештениците. На 27 години е обвинет за ерес и бега од манастирот. Талка низ северна Италија, Швајцарија и Франција; во Париз се здобива со слава како предавач. Предава и во Англија и објавува повеќе дела. Преку Германија и Прага се враќа во Венеција поканет од еден благородник, кој го денунцира кај Инквизицијата. Бруно е уапсен во 1592 година под обвинение: "Подучува дека вселената е бескрајна и дека има многу светови". Предаден е на Римската инквизиција, каде што седум години го мачеле и го убедувале да се откаже од своето учење. Бруно останал непоколеблив. Инквизицијата го осудила на смрт, со вообичаената формула "Постапувајте со него благо и без пролевање на крв" и со проклетството "Името засекогаш да му биде заборавено". Бруно смело им одговорил на мачителите: "Таа пресуда вие ја искажувате со поголем страв отколку што јас ја слушам". На 17 февруари 1600 година Бруно е жив запален на Цветниот плоштад во Рим. Тоа е едно од најтешките злосторства на Инквизицијата. Џордано Бруно е сурово казнет за слободоумието и за цврстината на своето уверување. Неговото име остана славно во човештвото како синоним за слободата на мислењето.

Џордано Бруно бил под влијание на атомистот Лукрециј Кар, на Фрањо Петриќ, а особено на хелиоцентричниот систем на Коперник. Постепено го изградил својот реалистички и *ианшеистички* поглед за светот. Пишувал поеми, расправи и

филозофски дијалози; погледите не ги излагал систематски, туку повеќе во *поейски стил*. Бруно напишал повеќе дела во форма на *дијалози* на латински и на италијански јазик. Најпознати се: "За причината, за принципот и за Едното", "За бескрајноста на вселената и на световите"; "За монадата, за бројот и за фигурите" и др.

Природата е Бог во нештата.

Џордано Бруно

МАКРОКОСМОС И МИКРОКОСМОС. - Бруно сметал дека единствен авторитет треба да бидат разумот и слободното истражување. Не ја отфрлил моќта на сетилата, но за сознанието критериум е разумот. Умот проникнува во суштината на нештата. Сознавањето започнува со *сејилнојто* сознание, осетот се однесува на појавноста, но така се сознава површинската страна на нештата. *Разумој* со логичкото расудување ја открива вистината. А *умој* во заклучувањата се служи со принципи. И, конечно, *иниуицијата* ја сознава вистинската реалност.

Човекот може да ги сознава целината и бескрајноста на постоењето затоа што тој е органски дел од бесконечното битие, од сепостојниот свет. **Светот е вечен, бескраен и еден.** Супстанцијата на светот е една, вечна и неменлива; тоа е *Бог или природа*. Природата и Бог се исто. Бог не е надвор од природата, тој е "божествената моќ која се пројавува во сите нешта". Посебните нешта се минливи и менливи, но сепак во сите нешта е присутно бесконечното и *вечно* Едно. Тоа е **пантеизмот** на Бруно - во сите нешта престојува Бог со својата моќ.

Материјата содржи сили кои ја движат. Материјата е во самодвижење, а неа ја води Светската душа, што ги проникнува сите појави и творби. *Материјата е оживеана*, природата е жива. Овој **хилозоистички** став на Бруно е дополнување на неговиот материјализам и пантеизам.

Бог е причина и почеток на сè - **сè е од Бога и сè е во Бога**. Бог е извор на единството на светот, тој сите нешта и спротивности ги спојува во една *хармонична целина*. Самиот свет е *создадена природа* (*natura naturata*) од природата која создава, *творечката природа* (*natura naturans*), која е Бог. Светот е совршен врз основа на својот Творец и на хармоничното единство што владее во него. Светот е бескраен во просторот, а се состои од најситни делчиња - **монади** (атоми како центри на силите). Монадата е *и материјална и духовна*, таа е *единство на материјата и формата*. И Бог е монада, монада над монадите, којашто е живот и му дава живот на сè, оживотворува сè.

Бог во себе опфаќа сè што постои и прави сè да е во сè. Таа **универзална поврзаност** е суштината на погледите на Бруно. Светот е *совршен* бидејќи во секој негов дел истовремено има Бог. Тоа не го разбира само оној кој нема чувство за таквата сеопфатна целост; оној кој ја разбира целината на сепостоењето му се *радува на сè на својот*.

Во човекот се пројавуваат и се одразуваат сите светски сили и противречности. Тие се еднакво присутни и во макрокосмосот (целиот свет) и во

микрокосмосот (секое суштество како свет за себе). Светската душа е составен дел на сè што постои и таа оживува сè. Таа е принцип на вселената. Секое тело е живо и има душа во себе. **Сè е поврзано со сè.** Сè е опфатено од изворното *ипраединсџво*, кое е Бог како "причина, принцип и едно" и во кого исчезнуваат сите спротивности.

Светот е убав и совршен. Целината на природата значи единство на *макрокосмосот* (светот) и *микрокосмосот* (секое тело, секое нешто). Што има во макрокосмосот тоа е и во микрокосмосот - и обратно. Сè е проникнато со една, вечна супстанција. Она што е во минимумот (најмалечкото) тоа е и во максимумот (најголемото, сеопфатното).

...Масата како маса не е одуховена, а ни алиштата ни кожата, ни стаклото како стакло; но, како природни и сложени нешта, тие имаат во себе материја и форма. Нешто, нека биде колку сакате мало и минливо, во себе има дел од духовната супстанција; ако оваа најде погоден субјект, се развива во растение, се развива во живо суштество и добива делови на нешто за кое обично се вели дека е одуховено; зашто духот се наоѓа во сите нешта и не постои ни најмалечко телце кое во себе не содржи некој негов дел, кое не е одуховено.

Џордано Бруно: *За причината, за принципот и за Едното*
- прев. д-р Јонче Јосифовски

За Бруно материјата и формата се во единство (а не логички поделени како кај аристотеловците). За Бруно секоја монада е огледало на светот, кој е бескраен во времето и нема крај на неговиот развој. Материјата е бескрајна можност за бескрајно различни форми. Тие се опфатени од "општиот дејствен ум кој се открива како општа форма на вселената и во себе ги опфаќа сите форми". Целата вселена е еден жив организам, чија душа проникнува сè. Светот како целина е **совршена хармонија** во која се губат единичните несовершености. Како хармонија, светот вистински е убав.

**Бог во себе опфаќа сè што постои
и прави сè да е во сè.**

Џордано Бруно

БЕЗБРОЈ СВЕТОВИ. - Џордано Бруно е под влијание на Коперник и не смета дека Земјата е центар на вселената. Но Бруно учи нешто ново - дека, покрај нашиот Сончев систем со сите планети, **во бескрајната вселена сите ѕвезди се сонца. Тие имаат планети, на кои можеби има живот.** Според Бруно, има безброј сонца и планети, многу *свештови* со различни степени на совршенство на нивните живи суштества.

Џордано Бруно ја измени *сликата* за *свешот* и за *човекој*. Земјата не е повеќе центар на вселената, туку само една точка во светската целина, една од безбројните планети. Човекот не е единственото суштество во бескрајното светско постоење.

Колку има светјови?

Човекот е микрокосмос со соодветен однос кон макрокосмосот. На човекот Бруно гледа од стојалиштето на астрономијата. Човекот е огледало на вселената, во него бие пулсот на вселената и тој не е единственото суштество во вселената. Вселената е бескрајна, во неа има многу светјови. Човекот е малечко суштество на една малечка планета во бесконечната вселена со безброј сонца. Свездениот простор е бесконечен. Во него нема ни центар ни периферија, за нештата во него е бесмислено да се каже дека се горе или долу. Небото не е "совршено", а земјата "несовршена", туку сè е

дел од огромна, хармонична целина. Поради ова учење беше осуден и спален Бруно. Тоа е основата на современиот **космизам** - кој учи дека сето постоење треба да го разбереме како *универзална целина*.

Со тоа учење е сменето и местото на човекот во светот. Човекот полека се движи од темнина кон светлина, освојува позиции во светот. Тоа го прави само ако е творец, работник - **homo faber**. Сè што е создадено, за живеење и како цивилизација, е дело на творештвото на човекот. Тоа значи победа на светлината над темнината, **на науката над незнаењето**, на трудењето над неактивноста. Иако човекот не е центар на вселената, тој има своја вредност и животна смисла. Во скудноста на живеењето, човекот мора да биде активен и продуктивен за со својот труд да создава благосостојба. Човекот како "суштество што работи" го гради својот живот и создава среќа. Само човечкото творештво ќе му овозможи на човештвото подобра иднина.

Според Бруно, тн. "златна епоха" на човештвото не е во минатото, туку во иднината. Човекот треба само да го следи борбениот принцип на својата творечка храброст.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каква е животната судбина на Џордано Бруно? Дали таа е поврзана со неговото учење?

- Како се нарекува основното филозофско учење на Бруно? Што учи тој за односот меѓу Бог, природата и нештата во светот?

- Каков е соодносот меѓу макрокосмосот и микрокосмосот кај Бруно?

- Со што Бруно ја надополни хелиоцентричката теорија на Коперник?

- Какво е учењето на Бруно за човекот и за неговото дејствување? Која карактеристика ја смета основна за човекот?

- Дали, според Бруно, златниот период на човештвото минало или допрва ќе дојде?

НАУКАТА ВО НОВИОТ ВЕК

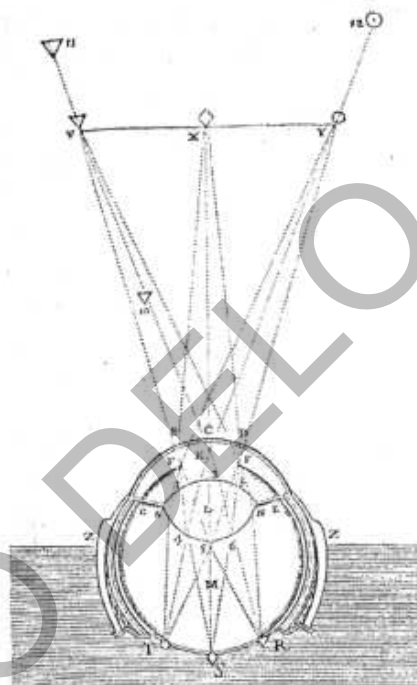
Сознавање од искуството

НАУКАТА - СУШТИНА НА НОВИОТ ВЕК. -

Уште во XIV век европската наука заостануваше зад кинеската, индиската и арапската. Европскиот дух го поттикнаа на нови пробиви и творештво развојот на трговијата и првите индустриски претпријатија во Италија (предилници во Фиренца), контактите со исламските земји и научници, преведувањето на арапските и на старохеленските научни, филозофски и медицински книги. Со афирмацијата на знаењето Ренесансата ја отвори вратата на науката. Во XVII и во XVIII век Западна Европа стана водечки регион во светската наука. Откритијата се надоврзуваа се побројни и позначајни и, што е најважно, се претвораа во практични технички средства и се применуваа во животот. Од своја страна, економскиот и техничкиот подем бараа уште нови сознанија и ја инспирираа науката. **Науката стана клучна точка и смисла на интелектуалниот живот**, на духовното постоење на Европа.

Со подемот на нововековните научни истражувања почна прогресот на човештвото, нов период во човечката историја. Науката и слободната иницијатива им дадоа **сила** на европските земји за вкупен развој на сите полиња, особено во економијата, образованието, техниката. Науката стана суштина на животот, извор на решенија за различните животни околности и предизвици. Науката не даде само средства за задоволување на растечките животни потреби и за создавање богатства, за поправање на тешките животни состојби. Науката помогна и во надминувањето на спротивните духовни и религиозни инспирации, на социјалните ограничености и на секаков вид фанатизам, од кои извираа нетолеранција и големи општествени судири. Науката помогна светот да се раздвижи кон современата епоха.

Не може да се каже која наука најмногу напредуваше во оваа епоха, но физиката, астрономијата и математиката дадоа најзначајни резултати од гледна точка на промената на погледот на светот. И во биологијата и во медицината се дојде до важни резултати корисни за човекот. До Ренесансата и медицината беше догматска наука, без вистински сознанија пробиви. Беа забранети анатомски испитувања.

Цртеж на видот од
Опишката на Декарт

Н. В.

хирургијата беше задача на берберите, а третманот главно се состоеше од општи совети, од молитви или магиски акти и од сирупи и мелеми од разни состојки. Во животот на човекот сè зависеше од Вишната сила, па таква најчесто беше и судбината на болниот. Со пристигнувањето на книгите на античкиот лекар Гален и на Авицена подобро можеше да се разбере механизмот на телото и на болестите, како и да се применуваат некои попогодни природни состојки. Сепак, тоа не беше доволно за една помодерна медицина.

Во Ренесансата се прочу **Теофрастус Парацелзус** (1493-1541), алхемичар и лекар, кој јавно го запали "Медицинскиот канон" на Авицена и воведо хирургијата да биде дело на лекарите. Искуството го сметаше за извор на лекарските сознанија. Студентите ги насочуваше да не учат само од книгите, туку и да се свртат кон болните: "Лекарот треба да биде полн со разбирање и полн со искуство, а не само препишувач на рецепти". Истакнуваше дека медицината треба да се базира врз филозофијата, која посочува дека природата е основа на секое знаење. Посебно инсистираше на *хомеопатијата* (т.е. поттикнување на организмот самиот во себе да создаде сили за лекување).

Исмејувањето на старите лекари кај комедиографот Молиер покажува колку луѓето сфаќале дека им е потребна нова, вешта, научна медицина. Кришум се правеа анатомски истражувања. Најпознатото медицинско откритие на таа епоха го направи **Вилијам Харвеј** (1578-1657), кој во делото "Анатомска расправа за движењето на срцето и на крвта кај живите суштества" објасни како удира срцето и како тече крвта, и тоа "не од книгите, туку со помош на сецирање". Тој користел и лупи. Преферирал квантитативни и експериментални методи, сè правел "со докажување и со гледање со своите очи". Харвеј го искажа и суштествениот став "Сè се раѓа од јајцето". Сознанијата на Харвеј се база за изградба на современата медицина, која е најразвиена наука на денешницата.

Во оваа епоха се разви вистинската хемија. Дотогаш се бараше да се направи нешто чудесно, да се открие "филозофски камен" со чија помош секоја материја ќе може да се претвори во злато. Наместо алхемија сега се раѓаше **хемија**. Се создаваше самосвест дека може да се открие молекуларната структура на материите и да се делува врз елементите, односно да се работи со нив. **Роберт Бојл** (1627-1691) ја објаснуваше потребата од научно испитување на елементите, воведо хемиска анализа, а самиот го испитуваше согорувањето на гасовите. Рускиот научник **Михаил Ломоносов** (1711-1765) даде формула на еден општ закон: "За сите промени што се случуваат во природата има услов - толку колку што е одземено од една супстанција точно толку се додава на другата". Најзначаен тогашен хемичар е Французинот **Антоан Лавоазје** (1743-1794), кој ја откри улогата на кислородот. Употребувал квантитативни методи, со што во хемијата е воведен научен дух.

Во оваа епоха се развивани географијата и метеорологијата, во биологијата е правена класификација, направени се обиди и историјата да се објаснува со научни методи. Создадени се нови **инструменти** - микроскоп и телескоп, апарати за мерење должина, тежина, притисок, температура; создадени се *сџандарди* (метар, литар...) и сл.

Тогаш живеше и научникот со најголема слава - **Исак Њутн** (1642-1727), кој во анкетите во 2000 година беше оценет како најзначаен научник во Вториот милениум.

Тој ја прифати нововековната идеја дека науката може и мора да понуди нешто ново, а ги следеше и новите методи и правила - сознавање врз основа на искуството, индукција, избегнување замрсени хипотези, правење експеримент, проверка на ставовите со опити, изразување на сознанијата со математички формулации. Врз основа на научните откритија на Коперник, Кеплер и Галилеј, тој кажа дека небесните тела и појавите на Земјата имаат исти причини и последици, дека **насекаде важат исти физички закони**. Тој тоа го изрази со законот за *гравитацијата*. Делото на Њутн "Математички начела на природната филозофија" (1687) е едно од најзначајните творби на човечкиот дух.

Блез Паскал

Човекот е слаба трска, по мисли.

Блез Паскал

Ние ја знаеме вистината не само со разумот, туку повеќе со срцето.

Блез Паскал

ФИЛОЗОФИТЕ ЗА НАУКАТА. - Во Новиот век се покажа колку е продуктивна врската меѓу филозофијата и науката и дека тие не се исклучуваат, туку одат заедно во барањето најдобри решенија за двете сфери на човечкиот дух, со што овие најдобро се унапредуваат. Филозофите не се значајни само со предлагањето и оценувањето на научните методи, со кои потоа научниците ќе прават откритија, туку и самите се често истакнати научници. Тоа е видливо кај големите филозофи кои дадоа и многу суштествени научни прилози: Леонардо да Винчи, Декарт, Блез Паскал, Лајбниц, Даламбер, Имануел Кант и др.

Леонардо правеше нацрти за подморница и за хеликоптер, неговите научни тетратки се вистински извор на идеи. **Декарт** е еден од најпознатите математичари и физичари, прв ги поврза алгебрата и геометријата, ја унапреди идејата за координатен систем во геометријата, даде значајна оптичка теорија, а прв ги воведоа и знаците за експоненцијалниот систем (квадрат, куб). **Лајбниц** е пронаоѓач на инфинитезималната сметка (во исто време со Њутн, па уште се води расправа кој ја измислил оваа важна форма на математиката); тој ја воведоа и точката за означување множење (дури во Ренесансата се воведени знаците + и - за основните математички операции). Лајбниц даде идеја за *механичко смешање* и за машина со која ќе се забрзаат математичките операции (претходник на компјутерот).

Блез Паскал (1623-1662) е филозоф со префинето разбирање на човекот - позната е неговата мисла "Човекот е само трска, најслабо суштество во природата,

но трска која мисли". Тој е и еден од најпознатите светски математичари, кој теоријата на веројатноста ја постави на научни основи и даде придонес кон емпириското проучување на притисокот. Тој е пронаоѓач на првата *сметачка машина*, која ја направил кога имал 19 години за да му помогне на татка си во економските пресметки.

Најпознатиот германски филозоф **Имануел Кант** во делото "Општа историја на природата и теорија на небото" (1755) прв ја изнесе концепцијата дека материјата најнапред била расфрлана насекаде низ вселената во ситни честички, дека силата на гравитацијата ги оформила средишните тела и дека со продолжителното вртење се создадени планетите, кои се движат натаму во иста рамнина.

Конечно, групата филозофи околу **Дидро** и **Даламбер** во средината на XVIII век ја реализираше идејата за собирање на сите научни и животни сознанија и за нивно објавување во едно заедничко дело - **Енциклопедија на науките и на вештините**, кое е круна на научните и на филозофските ангажмани во првите столетија на Новиот век.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто науката се смета за суштина на Новиот век?
- Како течел развитокот на науката во Новиот век?
- Во кои области најмногу се развивала тогашната наука?
- Кој основен метод го предлагаа големите научници на почетокот на Новиот век?
- Дали тој општ метод дава резултати?
- Каков е односот меѓу филозофијата и науката во првите столетија на Новиот век?

ФРЕНСИС БЕКОН

Знаењето е сила

Френсис Бекон

КРИТИКА НА ЛОШОТО СОЗНАНИЕ. - Прв вистински теоретичар на сознајните методи во Новиот век е **Френсис Бекон**. Тој ја образложи потребата од промена во човечкиот дух, посебно во *методите* и во *испражувањата во науката*. За таа цел даде вредна критика на заблудите во човечкото сознание и ја претстави нужноста од прецизен методолошки став. Него го разви во форма на **индукција**.

Френсис Бекон (1561-1626) е една од најистакнатите личности на англиската Ренесанса, современик на кралицата Елизабета. Студирал во Кембриџ и во Париз, кај кралот Џејмс I бил Чувар на државниот печат (министер за правда) и Лорд-канцелар (премиер). Имал извонредни таленти (некои сметаат дека тој ги напишал прочуените пиеси под името "Шекспир").

По недоразбирањата во политиката, се повлекол во мирен живот и им се посветил на филозофијата и на науката. Се стремел да направи **Голема обнова на науката** (Instauratio magna). Објавил само неколку дела од тој систем: "Нов Органон", "За достоинството и за зголемувањето на науките", "Класификација на науките". Напишал и "Есеи - или политички и морални совети" (со ист наслов како и Монтењ) и "Нова Атлантида", еден вид утопија и научнофантастична расправа.

Бекон покажува дека првиот проблем на човечкото сознание е да се има правилен однос кон неговиот извор и кон вистинитоста. Незнаењето е резултат на ваквото неправилно однесување. Луѓето ги земаат нештата како вистинити однапред (*антиципација*), а не се занимаваат со објаснување на појавите (*интерпретација*). Значи, место да поаѓаат од фактите, луѓето прават претпоставки и шират заблуди. Како и многу други подоцнежни мислителци, и Бекон започнува со *критиката на лошото сознание*, односно на сознајните проблеми и заблуди. Ова е потребно за да се постават цврсти темели на науките. Луѓето треба да внимаваат на изворите на невистината и да се ослободат од погрешните претстави - за да може да дојдат до вистинско знаење.

Бекон заблудите ги нарекува **идоли** (хел. нешто замислено; лажна слика, измама на човечкиот дух). Тој посочува *четири* вида идоли:

идоли на племето - нив ги имаат сите луѓе, *целиот човечки род*; тие се својства на човечкиот ум, а се пројавуваат во замислите на луѓето кон светот, небаре во него е токму така како што тие мислат дека е или дека треба да биде; овие идоли произлегуваат и од брзоплетото заклучување, претераното обопштување, некритичкото повикување на сетилата, што луѓето обично го прават;

идоли на пештерата - тоа се *индивидуалните сознајни грешки* на секој човек (со тоа се алудира на Платоновитот мит за пештерата, во која луѓето седат затскриени од вистинската светлина, а за сенките на сидот мислат дека се вистинити факти); станува збор за заблудите што произлегуваат од лошата поставеност на секој човек кон реалноста и кон сознанието;

идоли на плоштадот - тоа се заблудите поврзани со јазикот, со зборовите кои се користат во *комуникацијата*, со нивната погрешна употреба и со неразбраното значење, од што следува недоразбирање;

идоли на театарот - кои произлегуваат од *традицијата*, од почитувањето на авторитетите (како Аристотел), од *некритичкиот однос* кон филозофските учења и поими; станува збор за прифаќање на вистината онака како што ни се претставува во гледалиштето, небаре е вистина она што се игра на сцената.

ЗНАЕЊЕТО Е МОЌ!

Френсис Бекон

НОВА МЕТОДОЛОГИЈА. - Преку критиката на заблудите се доаѓа до чиста позиција - до можноста за создавање вистинско знаење. Знаењето ни е потребно за добро живеење. Според Бекон, "можеме онолку колку што знаеме". Знаењето е движечка сила на развојот на човештвото, извор за нашата благосостојба и среќа (ова го опишува во делото "Нова Атлантида"). Френсис Бекон го искажа лозунгот кој ќе стане основен идеал на целиот Нов век: **Знаењето е моќ!**

Бекон остро ја критикува схоластичката филозофија; за него таа е бесплодна, сопирачка за развојот на науките. Во неа се употребува Аристотеловитот метод дедукција, посебно теоријата на силогизмот, а Бекон нив ги обвинува дека не водат до ново знаење за природата, бидејќи сознанијата се изведуваат од нешто што веќе е познато. Силогизмот е вртење во круг, тој сознајно е празен. Така нема зголемување на знаењето - што е Беконов идеал.

Човечкото знаење и моќ се совпаѓаат така што непознавањето на причината го оневозможува успехот... Она што кај размислувањето е причина, тоа во дејствувањето е правило.

Френсис Бекон: *Нов Органон*

Бекон сака такво знаења со кое се *зголемува човековата сила*. Тоа се нови знаења за природата од кои ќе произлезат технички средства кои ќе му служат на човештвото, а луѓето ќе имаат побогат, исполнет и среќен живот. За тоа е потребно

да се испитуваат природните појави, да се откриваат нивните причини и да се признаваат законитостите на природата. Со знаењето се потчинува природата; човекот треба да стане **господар над природата** за таа да се искористува за човечките цели.

Такво знаење не може да се изгради ако се оди од општото кон поединечното (*дедукција*), тоа веќе се знае, туку ако се оди кон ново знаење, т.е. од конкретното, поединечното кон општото, кон законитостите - тоа е **индукција**. Тоа е *новиот метод* за кој Бекон предлага да стане базичен во човечкото сознание и во модерната наука. Својата книга Бекон ја нарече "Нов Органон" (ново орудие) како спротивност на Аристотеловата книга за логичките методи "Органон".

Како метод, за индукцијата пишува и Аристотел, но во логиката тој ја преферира дедукцијата. Потоа во Средниот век дедукцијата е истакнувана како главен, единствен принцип бидејќи сознанијата следуваат од нешто сигурно. Бекон укажува дека индукцијата е најсоодветен метод за истражување на природата - почнувајќи од единичните појави да се оди кон сознанието на причините и на законитостите. Познавањето на причините на природните појави е вистинско сознание, а тоа може да се здобие со правилен метод на истражување.

Индукцијата кај Бекон не е само старата индукција со набројување на појавите со исти својства од што би се извел заклучок за нив. Тој разработува цел **систем на индукцијата** за да може вистински да се доаѓа до причините на појавите. Бекон покажува четири индуктивни постапки:

таблица на присуството - се набројуваат случаите во кои се јавува појавата;

таблица на отсуството, на разликата - се набројуваат случаите слични на првите, но во кои ја нема испитуваната појава;

таблица на споредувањето, на конкомитативните промени - се испитува степенот на појавата во различни случаи;

таблица на остатокот - кога преостанува она што се истражува, а тоа е причината на појавата, законитоста на она што се испитува.

Ова е сложена и внимателна постапка - од фактите, од конкретните случаи се изведува она што е општо, законито, што се протега како вистина врз целата група слични појави. Бараното *објаснување* на природните појави кај Бекон се спроведува со *набљудување* и со *споредување* на што поголем број случаи и со создавање *хипотеза* врз основа на фактите и со нејзина *проверка со експерименталниот метод* (индуктивниот метод во XIX век понатаму ќе го разработи Џон Стјуарт Мил).

ГОЛЕМА ОБНОВА НА НАУКИТЕ. - Целта на Френсис Бекон не била само да се создаде нов метод, туку да се направи поширока возобнова на научниот пристап и на сознанијата на човештвото. Тоа го нарече **Голема обнова на науките**. За таа цел е потребно науките да се постават врз друга основа, не да се градат врз основа на авторитетот (на Аристотел или на некој друг), туку како **сознавање на природата** и како правење **нови изуми** кои ќе се искористуваат за благосостојба и среќа на луѓето. Науките треба да служат за *практични цели*, да бидат *корисни* за човекот и за неговиот живот.

Јас дадов орудие, а содржината
треба да се земе од самите нешта.
Френсис Бекон

За тоа е потребен и личен ангажман на секого. На насловната страница на недовршеното дело на Бекон "Голема возобнова" е дадена слика на брод кој тргнал по разбранетиот Океан, по кој дотогаш луѓето се плашеле да пловат. Вака симболично е претставена Беконовата визија да се напуштат старите граници и се предвестува новата светска цивилизација. Под сликата пишува: **Мнозината тргнаа на отворено море - се зголеми науката.**

Според Бекон, во човештвото има, на една страна, *емпиристите*, кои само присобираат од искуството; нив ги определува како "мравки". На другата страна се *догматичните*, кои конструираат мисли независно од искуството; нив ги нарекува "пајаци". За Бекон луѓето треба да бидат "пчели", кои ќе собираат од *искуството* и сето тоа ќе го *преработуваат*. За тоа, покрај емпиријата, се нужни и експериментот и разумот. Тоа би била основата на возобновувањето на сознанијата и на науките.

Бекон дал и своја *класификација на науките*. Ги поделил според душевните способности на човекот: помнење, фантазија и разум. На помнењето му соодветствуваат општествената и природната историја, на фантазијата поезијата, а на разумот природната филозофија. Предмет на филозофијата се Бог, природата и човекот - рационалната теологија ќе се занимава со Бога; физиката, метафизиката и магијата ќе се занимаваат со природата, а антропологијата ќе се занимава со човекот; нејзини гранки се психологија, логика, етика и политика.

Една *општа филозофија* ќе биде **наука на сите науки**. Таа ќе значи набљудување на универзумот и ќе се прашува за општата законитост на светот.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кој е основниот лозунг на Бекон? Дали тоа е општа идеја на целиот Нов век?
- Што сакал да направи Бекон во врска со науката и филозофијата?
- Каква претходна постапка сметал дека луѓето треба да направат пред да пристапат кон новото создавање?
- Каков метод предлагал Бекон? Зошто сметал дека тој метод е подобар?
- Како се прави Беконовата индукција? Дали само со просто набројување на слични појави?
- Што претставува симболот на бродот на корицата на книгата на Бекон?
- За што служи науката според Бекон?
- Дали тој оптимизам за моќта на науката е оправдан од денешна перспектива?

ЕМПИРИЗМОТ

Најпознат и најчесто
користен современ метод

Џон Лок

ЏОН ЛОК - СОЗНАНИЕТО ДОАЃА ОД ИСКУСТВОТО. - Насоката што ја предложи Френсис Бекон луѓето да се свртат *кон искуството* беше општа идеја на епохата. Таа идеја се разви во посебна струја, особено во британската филозофија - **емпиризам**. Со тоа се истакнуваат фактите и непосредните извори на сознанието. До денес емпиризмот е карактеристичен англосаксонски (британски, американски) начин на мислење и живеење, но и најзначајна општа концепција за научното сознание и основа за најголемиот број филозофски теории во сите области.

Најзначајниот мислител на емпиризмот **Џон Лок** овој правец го разви како *систем* во неколку сфери на духот. Тој сметаше дека филозофијата треба да престане да расправа за бескорисните метафизички прашања и да му даде на човечкиот живот нови корисни применливи сознанија кои ќе значат разумно решавање на животните проблеми. Лок е еден од најголемите мислители на нововековната епоха, еден од најзначајните во целата историја. Неговиот придонес е незаобиколив во теоријата на сознанието, етиката, педагогијата и во современата политика.

Џон Лок (1632-1704) студирал во Оксфорд, каде што не му се допаднале схоластичките методи. Престојувал долго во Франција и во Холандија барајќи инспирација. Со своите книги постави многу нови идеи, спротивни на закоравениот поглед за светот. "Есеј за човечкиот разум" е најпознато дело на емпиристичката теорија и етика. Во "Две расправи за власта" ги изложи либералната политичка доктрина и теоријата за природните човекови права. За современата етика и политика се важни неговите "Писма за толеранцијата", како прв европски текст за оваа важна современа вредност. "Мисли за воспитувањето" се едно од најзначајните педагошки дела на човештвото. Лок придонесе новите емпиристички погледи да станат дел од духот на луѓето и до денес да влијаат врз човечкиот живот во неколку најважни области - науката, етиката, образованието и политиката. Самиот Лок бил личност со големи доблести, но со скромна социјална положба - бил учител кај големи семејства и секретар на дипломат.

**Во умот нема ништо
што пред тоа не било во сетилата.**

Џон Лок

Основно кај Лок е истакнувањето на **искуството** (хел. *емпирија*). Според Лок, сè во човечкото сознание потекнува од искуството. Ние во нашиот дух имаме идеи, но тие се однесуваат на она што постои надвор од нас. Идеите *не се вродени*, најголемиот дел од нив потекнуваат од искуството. Основниот став на Лок гласи: **"Во умот нема ништо што пред тоа не било во сетилата"** (*Nihil est in intellectu quod antea non fuerit in sensu* - овој став бил познат и во схоластиката, но тука станува основна филозофска претпоставка). Изворот на она што го знаеме е она што минало низ нашите сетила, што е резултат на нашето искуство.

Кога ќе се роди, човекот е *празна табличка* (*tabula rasa*). Како што стилото впишувало траги врз римските восочни таблички за пишување, тоа го прават осетите, доживувањата и искуството врз душата на човекот. Тие **впишани впечатоци** се вртот за идеите, она "што е предмет на согледбата на мислите и на разумот". Идеите доаѓаат однадвор или однатре, тие се израз на нешто објективно. *Ниедна идеја не е вродена* (дојдена со нас во мигот на нашето раѓање), сите идеи се дело на нас самите. Дури и ако сите мислат исто, ако имаат иста идеја, тоа не значи дека таа им е вродена на сите, туку дека е здобиена со исто или со слично искуство. Некои идеи не се појавуваат кај некои луѓе - идеите настанале кај оние што имале такво искуство, а другите немале такво искуство. Ова се однесува не само на научните ставови, туку и на етичките, религиските и на логичките ставови (дивјаците и децата не знаат за такви начела и не ги следат).

Перцепциите и искуството впишуваат за надворешните појави траги (*сензации*) во нашиот дух. Натмошен извор на сознанијата е внатрешното искуство (*рефлексива*), самонабљудувањето, независен извор покрај искуствата однадвор. Така се создаваат основни, првични, едноставни, **прости идеи** - за некое надворешно својство (тон, боја), или за осетите добиени од повеќе сетила (форма, простор), или за некоја мисла и за волев акт, или за некои измешани доживелици и од надворешните и од внатрешните осети (болка, задоволство, сила и сл.). Ако овие прости идеи се сообразни со реалните својства на нештата, тие се идеи за **примарните квалитети**. Другите се идеи за **секундарните квалитети**, тие се *наша прерислика* за нешто што не постои објективно (иако е предизвикано од фактите), туку е начин на којшто ние ги примаме податоците за нештата. Примарните својства не може да се одделат од нивните нешта, секундарните се наоѓаат само во субјектите на перцепцијата. Понатаму, од простите идеи разумот составува **сложени идеи**.

Кај Лок и етиката е емпиристичка. *Нема вродени морални идеи*, туку сè настанува врз основа на искуството, воспитувањето и на моралното воздигнување. За тоа помагаат нормите (барања поставени на човечката волја) и санкциите (навестувања за награди и казни). Такво е и Локовото педагошко учење. Младите се изградуваат

постапно, преку своето искуство и сознание. Тоа не значи натрупување на детскиот ум со безбројни факти. Треба да се води сметка за својствата на личноста и во неа да се развиваат способноста за мислење и за добродетели.

За општеството Лок смета дека треба да биде изградено разумно и со цел да ги развива човековата слобода и човековите права. *Власта треба да е во служба на луѓето*. Врз основа на либералистичките концепции на Лок се создадени уставите на САД и на другите модерни земји (творец на Американскиот устав во 1787 година е Томас Џеферсон, кој бил приврзаник на идеите на Лок).

Бидејќи големата цел на луѓето кои стапуваат во општество е својот имот да го уживаат во мир и во сигурност..., првиот и основен закон на сите држави е воспоставување законодавна власт; првиот и основен природен закон е зачувување на општеството и на единката во него.

Џон Лок: *Две расправи за власта*

Постои само она за што имаме осет.

Џорџ Беркли

БЕРКЛИ - НЕМА НИШТО НАДВОР ОД ИСКУСТВОТО. - Следбениците на Џон Лок ги истражуваа потенцијалите на емпиризмот и филозофските консеквенции од нагласувањето на емпиристичките поставки. Такво е субјективно-идеалистичкото учење на **Џорџ Беркли**. Тој тврди дека не постои ништо за што немаме траги во нашето искуство.

Џорџ Беркли (1685-1753) бил свештеник, христијански мисионер во Америка и бискуп (неговото име го носи еден од најпознатите американски Универзитети кај Сан Франциско). Млад ги напишал своите значајни трудови: "Есеј за новата теорија на видот", "Расправа за принципите на човечкото сознание", "Три дијалози меѓу Хилас и Филониус".

Беркли се согласува со основната емпиристичка поставка дека сето сознание потекнува од искуството. Но за него нештата од надворешниот свет се **збир на осети**, надвор од нашиот дух нема некакви нешта ниту некаква материјална супстанција. Предметите и целиот надворешен свет постојат само ако имаме осети за нив. Тој кажа: "Постои само она за што имаме осет" (*esse est percipi* - на забелешката дека тогаш светот не би постоел ако не го гледаме, ако е надвор од нашите сетила, Беркли укажа дека тој постои затоа што Бог го гледа, значи некој има осет за него).

Ова е најсилна пројава на **субјективниот идеализам**, според кој *постојат само идеи во субјективниот кој мисли*. Осетите за надворешните нешта се силни затоа што нив, според Беркли, ги предизвикува Бог. Затоа се послаби идеите за рефлексијата и за фантазијата, што ги произведува нашиот ум. Беркли го оспорува воопшто постоењето на апстрактни идеи во нашиот дух, кои, според него, се заблуда, зашто за нив нема осети. Во реалната мисла има само единична сетилна

претстава за нешто. Така Беркли заврши во **солипсизам** - кој тврди дека всушност *постојам само јас* (лат. solo ipse) како субјект на мислењето.

Дејвид Хјум

Го знаеме само нашето
суштествено незнаење.

Дејвид Хјум

ХЈУМ - ДО КАДЕ ОДИ СОЗНАНИЕТО? - Големiot филозоф Дејвид Хјум ќе ги развие другите парадокси на емпиризмот, кои се однесуваат на реалноста на мисловните претпоставки кои ги прави човекот.

Дејвид Хјум (1711-1776) бил многу образован економист, историчар, професор и политичар. Главни филозофски дела му се: "Расправа за човечката природа", "Истражување на човечкиот разум", "Истражување на принципите на моралот", кои и денес ги инспирираат филозофите за разработка на неговите идеи. Бил крупен човек, весела личност која сите ја сакале.

Хјум ги следи основните емпиристички насоки дека умот само го обликува материјалот што го добива преку осетите - со нивно поврзување, преформулирање, зголемување или намалување. За тоа умот ги следи законите на **асоцирањето** (овој психолошки принцип на сознанието ќе има многу следбеници). Има 3 вида вакви закони: според сличноста; допир во времето и во просторот; и асоцијација според очекувањето. Значи, умот не создава ништо од себе, туку **сè добива од искуството** и тоа го **спојува** според овие три начела. Човекот може да создаде и претстава која не постои - но секогаш само од елементите кои веќе ги има за тоа (такви се митолошките приказни и сличните фантазии, кои се прават од разните досегашни слики од реалноста). Тоа е крајната сила на мислењето. Така Хјум *го критикува рационализмот*, односно мислењето го ограничува на сетилните извори.

Проблемот настанува при *очекувањата* и *иретивостта* каде што станува збор за причина и последица. Претпоставките се вистинити само ако се однесуваат на нашето искуство во врска со вакви случки. Ваквото сознание *не може да биде априорно* (пред искуството). Но ние тврдиме дека нешто може да предвидиме. Според Хјум, тоа го правиме врз основа на *навиката*, кога според **аналогија** (споредување на слично со слично) очекуваме дека од исти-слични причини ќе

следуваат исти појави како последици. Всушност, гледаме дека една појава следува зад некоја друга и сметаме дека тие се поврзани причинско-последично. Тој заклучок е произволен. Само е веројатно дека Сонцето ќе излезе утре како што досега излегувало. Разумот е беспомошен кога од нешто треба да заклучи дека сигурно ќе следува нешто друго (за секое сознание е потребно искуство).

Хјумовиот **скептицизам** го критикува човечкото сознание кое обопштува и предлага нешто за што *не се знае дали ќе се случи*. Хјум исто така го негира и постоењето на некаква супстанција, сеедно дали материјална или духовна; тие не ни се дадени во искуството. Тој ги отфрла сите метафизички книги, кои содржат само заблуди и измами.

Но Хјум не е радикален скептик кој отфрла сè. Во моралот зборува за нужното чувство на *симпатија*, сочувствување со другите, како основа за нашето однесување. Моралното добро е корисно. Но етиката не е заснована врз разумот, туку врз чувството.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како се нарекува филозофскиот правец кој основата на сознанието ја поставува во искуството?
- Кој го развил овој правец? Дали тој правец е силен и денес?
- Која е основната поставка на Џон Лок?
- Дали, според Лок, има вродени идеи? Во која сфера?
- Во кои области Џон Лок даде значаен придонес за филозофијата?
- Која е основната поставка на Џорџ Беркли?
- Дали поставката на Беркли е логична според емпиристичката теорија?
- Како Дејвид Хјум го толкува сознанието?
- Колку, според Хјум, можат да бидат вистинити претпоставките и очекувањата што ги имаат луѓето?
- Што може, според Хјум, да замислуваат луѓето?

РЕНЕ ДЕКАРТ

Мислам,
значи постојам

Рене Декарт

НОВ РАЦИОНАЛИЗАМ. - Во Новиот век, сè до појавата на Кант, па и потоа, се судираат две основни струи во филозофијата - *емпиризмот* и *рационализмот*. Двете се израз на новите духовни стремежи, а со своите различни претпоставки и решенија покажуваат дека во филозофијата спротивностите се нормална појава, дури и израз на креативноста. Рационализмот како втора линија на нововековната методолошка иновација ја разви **Рене Декарт**. Тој побара *сиѓурно сознание* и го најде во примената на *новиот рационален метод* на создавањето. Изградбата, начелата и правилата на тој метод, како и резултатите врз мислата и културата спаѓаат меѓу најголемите филозофски придонеси за човештвото (исто како и оние од емпиризмот).

Рене Декарт (1596-1650) бил благородник, но водел граѓански живот. Учел во колежот Ла Флеш, прочуен со обуката за филозофија и за математика. Но многу голутеле скочанетиот схоластички метод, зададените дефиниции и безбројните повторувања на истото. Бил инженер во разни војски низ Европа, во која неколку децении се водела општа војна. Определувајќи се да биде мислител, се населил во Холандија, која оттогаш почна да се истакнува со интелектуалните слободи. Декарт учел во текот на целиот живот, следел факултетски предавања и истражувал, се допишувал со најумните луѓе во светот, направил неколку бриљантни филозофски книги. "Научната расправа за методот како правилно да се водиме својот ум и да ја бараме вистината во науката" (1637) е *најпознатио и највлијателно дело* на француската и воопшто на западноевропската филозофија (него го преведе кај нас д-р Кирил Темков по повод 400-годишнината на Декарт). Други познати книги на Декарт се: "Практични и јасни правила за раководење на духот при истражувањето на вистината", "Свет", "Размислувања за Првата филозофија". Декарт ја создаде *аналитичката геометрија*, заради што го сметаат за еден од најголемите научници на сите времиња. Има и значајни книги за оптиката и за метеорите. Кралицата Кристина го покани најпознатиот светски мислител во Стокхолм. Таму го напиша психолошко-етичкото дело "За страстите на душата". По неколку месеци во студена Шведска, Декарт настана и умре.

Декарт е прочуен застапник на **рационалистичкиот** правец - кој смета дека *умот е најзначајно човеково својство и најголемо човеково благо* и дека за човекот е најважно да го следи и да го користи умот; умот му овозможува на човекот да се снајде во животот и да постигне сознание и успех. Најзначајни рационалисти во Антиката се Сократ, Платон и Аристотел. Само навидум схоластиката го афирмира рационализмот наспроти емпиризмот; таа ја бранеше догматиката, не дозволуваше слободна употреба на умот. Декарт се зафати да покаже како со умот може да се дојде до реални и сигурни сознанија. За таа цел беше потребно да изгради **нов метод**.

ЧЕТИРИ ПРАВИЛА НА МЕТОДОТ. - Критиката на заблудите и на лошите сознанија беше општа нужност во Новиот век. Кај Декарт таа е претставена како *скејс* спрема наметнатите сознанија и спрема оние сознанија за кои *немаме извесност*. Сознајните обиди и напори на човекот се прават за да се дојде до јасно сознание за нештата, како и до свест за тоа што и како да се прави. Рене Декарт го разви граѓанскиот духовен пристап кон светот.

Декарт ги покажува *мисловните* правила кои ќе нè доведат до правилно сознание. Во "Научната расправа за методот како правилно да го водиме својот ум и да ја бараме вистината во науката" (некогаш оваа книга накусо се приведува како "Расправа за методот") Декарт изложи **4 правила за вистинско сознание**; тој ни претставува како успева со нив да ја открие вистината, односно кажува што треба да се прави за да се дојде до неоспорна вистина:

Првото правило е да одбегнува избрзување и да се прифати како вистинито само она што самите *очигледно* сте го сознале дека е вистинито;

Второто посочува секој испитуван проблем да е *расчлени* (анализа);

Третото бара да се оди *последователно* - од наједноставното кон најсложеното;

Четвртото бара *целосни набројувања* за да не се пропушти нешто.

Првото правило беше никогаш да не го прифатам како вистинито ниедно нешто *сè додека очигледно не сум го сознал како такво*, т.е. грижливо да ги избегнувам избрзувањето и предубеденоста и во моите судови да го вклучам само она што на мојот ум му се претставува толку *јасно* и толку *различно* што јас повеќе ќе немам никаков повод да се посомневам во него.

Второто - секоја од тешкотиите што ги испитував да ја поделам на онолку делови на колку што е можно и колку што е неопходно за нив подобро да ги решам.

Третото - моите мисли да ги водам по ред, почнувајќи од предметите кои се најпрости и најлесно се спознаваат, за постапно, како по скали, да стигнам до познавањето на најсложените нешта, и дури претпоставувајќи ред и меѓу оние предмети коишто едни на другите не си претходат природно.

И последното правило - насекаде да правам така целосни набројувања и така општи прегледи за потполно да бидам сосема сигурен дека ништо не сум пропуштил.

Рене Декарт: *Научна расправа за методот како правилно да го водиме својот ум и да ја бараме вистината во науката* - прев. д-р Кирил Темков

Декартовите зборови за четирите правила на вистинското сознавање спаѓаат меѓу **најзначајните во европската филозофија**. Овие правила на сознавањето и на мислењето лежат во основата на сета модерна методологија и теорија на сознанието, тие се основа за науката и за филозофијата.

Овој пристап му помага на Декарт да направи филозофско откритие. Тој не завршува со радикално, крајно сомневање. Методот му овозможува да дојде до сознанија за реалноста, иако не го преферира сетилното сознание. Декарт објаснува дека во реалноста нештата може да бидат неизвесни и да ни се причинуваат вакви или онакви, дека треба да се сомневаме сè додека не дојдеме до она што е сигурно (ова сомневање се нарекува **методска скепса**). Значи, сомнежот треба да нè држи додека не дојдеме до извесност. Првата извесност е поврзана со мене и мојот ум - *додека се сомневам, токму јас мислам и постојам*. Најсигурен е фактот на своето постоење. Тоа го знам и тоа ме крепи, од тоа треба да поаѓам во размислувањето и во градењето на животот. Декарт тоа го искажа со ставот: **Мислам, значи постојам** (*фрanci. Je pense donc je suis; латин. Cogito ergo sum*).

Оваа позиција го отвори духовниот свет на граѓанството, од неа се инспирираше суштествената нововековна критичка и творечка мисла. Сè треба-може-мора да започне **од мене** и од моето постоење. Притоа е најјасно дека мислењето е дел од мојата суштина. Понатаму следуваат сите други факти и форми на материјалната и на духовната егзистенција, но и нив исто така треба сестрано да ги разгледам, строго да ги потврдам и целосно да ги испитам. Вистината треба-мора да биде модел и витален извор на нашето живеење.

ДВЕ СУПСТАНЦИИ - ДУХОВНА И ТЕЛЕСНА. - Кога сме утврдиле дека ние постоиме, треба да се прашаме што е во основата на нашето постоење. Декарт утврдува дека независно од нас има нешто коешто со самото себе си го потврдува своето постоење. Тоа е нешто што се воспоставува самото себе и е доволно за себе, а е основа на суштествувањето. Според филозофската традиција (почнувајќи од Аристотел) тоа нешто се нарекува **супстанција**, која е носител на постоењето и на својствата. Кај нас таа се појавува како идеја - јас логички, рационално имам свест за суштествувањето на супстанцијата (тоа Декарт го оценува како "вродена идеја", нешто што е неминовно и го знаат сите).

Декарт посочува три такви суштествени нешта: мислечка реалност на своето битие (*духовна супстанција, res cogitans, "она што мисли"*), супстанција која се распростира (*материјална супстанција, res extensa*) и бескрајна супстанција на сета реалност (*Бог*). Само Бог си е самодоволен, двете други супстанции зависат од Бога и не се крајно совршени.

Но тие две супстанции се човечка и светска реалност. Реално светот се состои од простирање и од мисла, од материја и од духовност. Духовниот свет е составен од *души*, материјалниот свет од *шела*, предмети. Квалитетот на духовната супстанција е **мислењето**, а на материјалната - **распростирањето** (заземањето место).

Од овие две супстанции е направено сè, особено човекот. Човекот е компониран од дух и од тело. Така кај Декарт имаме **дуалистичка** концепција (две супстанции).

Телесноста значи заземање простор, но за да се движи телото потребно е нешто да го раздвижува однадвор; тоа е **духовноста**. Телата немаат независно движење, врз нив влијаат вителот на Сончевиот систем, силите на Земјата и другите принципи. Во телесниот свет сè е однапред определено. **Телото е машина**.

Затоа животните немаат душа. Тоа е суштествената разлика меѓу луѓето и животните, зашто луѓето се "машини" со душа. Односот меѓу телото и духот е таков што тие се разликуват и се исклучуваат, меѓу нив нема никаква врска - мислата нема просторност, телото е само простирање, тоа нема духовност. Телото се движи механички, а духот ги извлекува сензациите од самиот себе. Но во "Страстите на душата" Декарт ќе додаде дека душа има во секое делче од човековото тело. Седиштето на човековата душа е во малечката пинеална жлезда во вратот, од која по човековото тело течат животните духови. Така Декарт виел своевидна поправка, врска во непомирливото двојство на телото и душата.

Мудроста е корисна ако нè учи, вешто раководејќи се себеси, да ги намалуваме неволјите од страстите, да го направиме животот поднослив и да научиме дури и од страстите да извлекуваме радост.

Рене Декарт: *За страстите на душата*

КАРТЕЗИЈАНСТВО. - За Декарт **филозофијата е наука на сите науки**. Тој со филозофски став им пристапувал на сите сознанија. Така ќе дојде до извонредни откритија, но и до парадоксални тврдења за паралелизмот на случувањата кај човекот - човекот изгледа како физичко-психичка целост, а всушност станува збор за однапред определена законитост (небаре два часовника се навиени за да работат истовремено, па ни се чини дека душата и телото влијаат едното врз другото, а тие само напоредно дејствуваат - како што Бог направил сè во светот да дејствува детерминирано).

**Од сите нешта на светот,
најдобро е распределен разумот.**

Рене Декарт

Големата цел на Декарт била да создаде едно универзално дело во кое би биле изнесени сите погледи за светот и за моралот. Дури имал и наслов "Проект за една општа наука која може нашата природа да ја воздигне до највишиот степен на совршенство". По страдањето на Галилеј и поголемите реакции во врска со првите дела на Декарт, тој го модифицирал планот, но целиот живот пишуval такви трудови. (Декарт продолжил да живее во потолерантната Холандија - а по Француската револуција, иако е решено да биде ставен во Пантеонот со најголемите

француски мислители и дејци, противниците на Декарт не го дозволија тоа, обвинувајќи го дека е виновен за револуционерните идеи.)

Идеите на Декарт биле толку нови и влијателни што тој стана еден од најзначајните европски и светски мислители. Тој е основоположник на современиот рационализам - не се покорувал на ниеден друг авторитет освен на силата на „природната светлина“ на разумот. Целата рационалистичка мисла се повикува на Декартовите идеи. Редица француски и други европски филозофи се негови следбеници, сè до најновите времиња. Спиноза и Лајбниц ќе настапат како негови непосредни приврзаници и во своите учења ќе се обидат да решат некои од противречностите и тешкотиите на Декартовите погледи.

Духот на **картезијанството** долго време владееше во Европа. Таквата ориентација и тој метод се наречени според латинското име на својот основач (Cartesius). Како духовен и културен стил - *јасни и разграничени идеи* - тоа уште ги дава своите богати плодови со прецизна и јасна мисла (во образованието и во новинарството, на пример). Во поновата епоха ќе се родат идеи дека треба да им се даде значење и на другите човекови сили, не само да се инсистира толку на разумот, но граѓанскиот свет постојано ќе се навраќа на идеите на Декарт.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали и Декарт, како и другите нововековни мислители, побарал нови цели и методи на сознанието?
- Дали сознајната ориентација на Декарт е поинаква од емпиризмот? Која е нејзината основна сила? Како е наречена?
- Што му претходи на сигурното знаење? Со што треба да се расчисти? Каква е таа скепса?
- Колку правила на методот за правилно сознание предлага Декарт?
- Кое е првото правило на добриот метод на сознание според Декарт?
- Што најнапред сознаваме? Која е нашата прва извесност?
- Колку вида супстанции постојат? Зошто учењето на Декарт се нарекува дуалистичко?
- Што значи поимот картезијанство?
- Дали во животот сте се сретнале со картезијанските определби и стил?

БАРУХ СПИНОЗА

Бог или Природа

Барух Спиноза

УНИВЕРЗАЛЕН ФИЛОЗОФ. - Тројца класични рационалистички мислители се исклучително важни за историјата на филозофијата - Декарт, Спиноза и Лајбниц. **Барух де Спиноза** е еден од најзначајните филозофи на човештвото. Тој изгради филозофски систем како **синтеза** на сознанијата од сите сфери на духот, при што ја истакнува позицијата на човекот како суштество со ум. Спиноза сакал за сè да размислува *нейрисџрасно*, како совршен набљудувач, постојано истакнувал дека кон сите нешта се однесува *sub specie aeternitatis* ("како да се нешто вечно, трајно значајно").

Барух (Бенедикт) де Спиноза (1632-1677) е роден во Амстердам, во еврејско семејство кое се доселило од Португалија пред прогонот на Инквизицијата. Талентираното момче ги студирал Талмудот, Библијата и схоластичката филозофија и покажал критички став кон таквите текстови. Рабините (еврејските свештеници) остро реагирале на тезите на Спиноза дека суштината на религијата е верата на верникот, а не слепата послушност кон догмите, и дека верските книги треба да се разберат во историска смисла. По неуспехот да го разубедат, во 1656 година Спиноза е екскомунициран од еврејската општина со анатема:

"Нека е проклет дење и нека е проклет ноќе. Нека е проклет кога лежи и нека е проклет кога станува. Нека е проклет кога тргнува и нека е проклет кога се враќа. Ви заповедуваме никој со него да не зборува усно, ниту да комуницира писмено, никој да не живее со него под ист покрив или четири стапки блиску до него, да не се чита ништо од него што ќе напише!"

Така Спиноза на 24 години е обвинет за атеизам и прогласен за еретик. Од наследството на татка си зел само еден кревет и маса. Живеел осамено и скромно, уверен во своите ставови и во својата морална сила да ја издржи екскомуникацијата. Имал малку пријатели, а многу непријатели. Се селел од еден во друг стан. Се издржувал со брусене на оптички леќи за микроскопи и за телескопи. За да ја зачува интелектуалната и морална независност, Спиноза ја одбил понудата да биде професор на прочуениот Универзитет во Хајделберг, зашто барале покорност.

Спиноза бил исклучуван и од христијанските заедници (протестанти и католици) заради своите пантеистички сфаќања. Му било забрането да држи слободни предавања за својата филозофија. Во тешки животни услови, умрел од туберкулоза.

За време на својот живот Спиноза објавил две дела: "Принципите на филозофијата на Рене Декарт" и "Теолошко-политички трактат", кој е издаден анонимно заради слободоумните тези и остриот критички став. Посмртно е објавено неговото најпознато дело, едно од најзначајните филозофски дела во историјата **"Етика - изложена на геометрички начин"**, во кое основните поставки се претставени слично на градењето на Евклидовата геометрија со аксиоми, постулати, докази, примери итн. (тој *најрационален метод* - најсоодветен за развивање-дедуцирање на сознанијата од основните поставки или од првите извесни сознанија - бил филозофски идеал и на Декарт). По смртта на Спиноза се објавени и неговите дела "Расправа за усовршувањето на човечкиот разум", "Политички трактат" и др.

Во своите дела Спиноза бил под непосредно влијание на Декарт, на еврејската филозофија, на Платон, Аристотел, стоиците и неоплатонизмот, како и на средновековната филозофија. Но неговите дела покажуваат толкав филозофски талент што Спиноза не може да се смета за ничиј следбеник. Значајно дело "Учењето на Спиноза" има напишано професорот Павао Вук-Павловиќ, а младиот автор Гоце Смилевски се прослави со филозофскиот роман "Разговор со Спиноза".

БОГ ИЛИ ПРИРОДА. - Основните филозофски идеи на Спиноза се однесуваат на единството на светот, на суштината на супстанцијата и на нејзините пројави, на суштината и на видовите на сознанието, на етиката и на верата, како и на човековата слобода и на политиката (сиве овие прашања се мошне значајни за нововековната филозофија).

За разлика од дуализмот на Декарт, за супстанцијата Спиноза мисли строго **монистички**. Постои само *една супстанција*. Таа **самата на себе си е причина за своето постоење** (causa sui). Спиноза вели: "Како супстанција го разбирам она што е во себеси и се сфаќа со помош на себеси, т.е. она за чиј поим не е потребен поимот од друго нешто". Супстанцијата си е причина за самата себе затоа што нејзината "суштина во себе содржи постоење", т.е. "нејзината природа не може да се сфати поинаку одошто како нешто што постои".

Супстанцијата е вечна, бескрајна и творечка. Од неа зависи сето постоење. Супстанцијата Спиноза ја определува како **Бог или природа**. Оваа прочуена дефиниција (лат. Deus sive natura) укажува на универзалноста на природата. Самата супстанција не е надвор од постојното, односно надвор од создаденото множество на поединечни нешта. Таа е *целина* - значи *ирисуйна е во сè*. Супстанцијата е во сè и сè е во супстанцијата, Бог е во сè и сè е во Бога. За Спиноза Бог е "суштество апсолутно бескрајно", т.е. "супстанција која се состои од бескрајно многу атрибути, од кои секој ја изразува вечната и бескрајна суштина". Тоа е **пантеизмот** на Спиноза.

Колку повеќе ги сфаќаме поединечните нешта, толку повеќе го сфаќаме Бога.

Барух Спиноза: *Етика*, поставка XXIV

Супстанцијата (Бог или природа) е *иманентна*, присутна насекаде, а не *трансцендентна*, од онаа страна на постојниот, создадениот свет. Бог е **творечка природа** (*natura naturans*) која создава сè и постојано е идентична со создаденото. Од другата страна е **создадената природа** (*natura naturata*), но таа е истовидна со творечката природа. За да се разбере ова, треба да се земе предвид дека Бог не создава во времето, туку во вечноста и за вечност. За Спиноза вечноста е "самото постоење", тоа на нужен начин произлегува од самата дефиниција на вечното нешто. Создадената природа е светот со множество поединечни предмети, кои се ограничени и конечни тела. Конечното е "она што што може да биде ограничено од друго нешто од иста природа".

Бог или природата како бескрајна и творечка супстанција се појавува низ своите неограничени **атрибути** (својства). Атрибут е "она што разумот го забележува кај супстанцијата небаре ја сочинува нејзината суштина". Супстанцијата е бесконечна и вечна и има безброј атрибути, но човечкиот разум, кој сепак е ограничен, познава само два атрибути: *мислење* и *просторност* (ова е одглас од идеите на Декарт). И мислењето и просторноста се Божји атрибути - "Бог е нешто што мисли" и "Бог е нешто што се распростира". Мислењето и просторноста се атрибути кои ја претставуваат супстанцијата. Тие меѓусебно се различни и не го опфаќаат целиот свет; светот не е само просторност и мислење, туку во него се јавуваат и други атрибути, кои човечкиот разум не може да ги забележи кај супстанцијата. Мислењето и просторноста, колку и да се разликуваат, толку се и истовидни за светот. Бескрајната просторност на светот е иста со разумниот поредок, со бескрајноста на мислењето. Светот може да се сознава затоа што постои паралелизам меѓу мислењето и просторноста.

Секој атрибут се развива во свои определби. Мислењето се развива во безброј идеи, просторноста во безброј материјални тела. Телата и идеите Спиноза ги определува како **модуси**, како "*состојби* на супстанцијата или како она што во постојното е нешто со чија помош се сфаќа". Секој модус е ограничен како *шело* или како *идеја*. Идеите не може да се споредуваат со телата зашто секој модус си припаѓа на својот атрибут и со определбите се здобива во рамките на атрибутот. Една мисла е ограничена од друга мисла, како и едно тело од друго тело - а телото не е ограничено од мислата, ниту мислата од телото.

СЛОБОДАТА - СОЗНАЕНА НУЖНОСТ. - Според Спиноза, модусите се ограничуваат меѓусебно во рамките на своите атрибути. Всушност, *секое ограничување е негација* (*omnis determinatio negatio est*). Но модусите, иако ограничени и се ограничуваат меѓусебно, истовремено се и поврзани. Оваа меѓузависност не е произволна, туку има строг ред. **Нема никаква случајност**, затоа што Бог или природата модусите ги создава според определен ред. Во реалноста ништо не се случува слободно, туку *сè се случува според определени причини*, а секогаш следуваат и соодветни последици. Спиноза објаснува: "Во природата на нештата

ништо не е случајно, туку сè е определено од нужноста на Божјата природа да постои и да дејствува на определен начин".

Оттука следува и тоа дека *волјата на човекот* "не може да биде наречена слободна, туку *има нужна причина*".

Самиот човек, според Спиноза, е еден модус, кој се состои од *шело*, што му припаѓа на атрибутот просторност, и од *дух*, што му припаѓа на атрибутот мислење. Меѓу телото и духот постои совпаѓање, бидејќи "бројот и редот на идеите соодветствуваат на бројот и на редот на нештата". Овој психофизички паралелизам (совпаѓање на телото и психата) овозможува сознавање на вистината. За Спиноза **вистината е адекватност на мислењето и на предметот**, на духот и на реалноста.

Спиноза разликувал неколку **видови сознание** во зависност од степенот на јасноста, така што сите немаат иста вредност. Прв вид се *идеицизии*, придружени со *афективни* состојби (страст, радост, тага), кои се емотивни и како такви нејасни и неразбирливи. Втор вид е *разумско* сознание, кое е дедуктивно и формалнологичко; во него од одредени премиси се изведува заклучок. И ова не е совршено знаење. Совршено е *интуитивно* сознание, со кое непосредно се согледува суштината на супстанцијата, а вистината се открива безусловно. Ова сознание е највисока форма на сознание и услов за секое вистинско сознание, претпоставка за умствено-дедуктивното заклучување. Да се познава некој предмет значи да се познава причината на целокупната реалност како знаење за крајната причина на сè. А таа причина е Бог или природата.

Тоа се сознава со интуицијата, на која ѝ соодветствува *интелектуалната љубов кон Бога* (*amor dei intellectualis*). Тоа е кога со ум човекот го љуби Бога или природата, а всушност претставува љубов со која Бог се љуби себе си. Со интелектуалната љубов кон Бога човекот постигнува *морално совршенство* и своја *духовна слобода* - што е крајна цел на филозофијата.

Сè во природата се случува како причина и последица, затоа што нештата произлегуваат *нужно* од супстанцијата. Сознанието се однесува на причините. Логичката нужност е и нужност на нештата. Кога човекот сознава дека нешто е нужно, тоа се однесува на нужноста во светот. И човечката волја е определена да дејствува според нужноста, иако изгледа дека е слободна. Како стоиците, така и Спиноза смета дека **слободата е сознаена нужност**, а не резултат на некој избор. Кај човекот, кој може да биде роб на своите афекти, слободата на духот се постигнува кога афектите се поставени под водство на духот. Тогаш сознанието за општиот ред и нужност е најдлабоко сознание за она што според устројството на светот е нужно, неминовно. Ние стануваме слободни низ таквото длабоко и точно сознание.

Колку духот ги сфаќа сите нешта како нужни, толку тој има поголема моќ над афектите или помалку трпи од нив.

Барух Спиноза: *Етика*, поставка VI

Човекот како модус на телото и на духот е воден од три *афекти*: страст, радост и тага. Афектите кај човекот го претставуваат нагонот за самоодржување; секое

суштество тежнее да опстои. Она што е корисно за неговото одржување е добро, а она што е штетно е зло.

Спиноза смета дека човекот во природната состојба можел да прави што сака и како сака. Но секој сфаќа дека е покорисно да се живее без страв, а тоа е можно во *заедница*. За таа цел е неопходно секој да ги ограничува своите страсти со одречување на еден дел од своето природно право, со што добива поголема корист: сигурност и слобода на живеење во заедница. Тоа е **договор меѓу луѓето**; државата се создава со договор. Човекот како граѓанин е должен да ѝ се потчинува на државната власт, но само додека таа ги штити интересите на граѓаните. Штом државата бара нешто неразумно, тогаш таа го губи правото на власт. Човекот не треба слепо и со принуда да ѝ се потчинува на државата, туку секогаш од увереност и од сознание-свест. Државата е одговорна пред граѓаните. Таа постои заради нив, а не обратно (ова е основната идеја на нововековниот либерализам).

Слободниот човек никогаш не постапува подмолно, туку секогаш чесно и искрено.

Барух Спиноза

Според Спиноза, *демократија* е кога државата им служи на граѓаните, и тоа не со тоа што ќе им угодува, туку со тоа што ќе ги воспитува да бидат пред сè луѓе, да се образуваат и да бидат морални. Спиноза вели дека тоа е можно само тогаш кога и државата е етична. Само "во слободната држава секому му е дозволено да мисли што сака и да зборува што мисли".

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каква животна судбина имал Спиноза? Дали тоа му пречело да се занимава со филозофија?

- Кое е главното дело на Спиноза?

- Зошто Спиноза Бог го нарекува природа, а природата Бог?

- Какво е учењето кое истакнува дека Бог е во сè и сè е во Бога?

- Што се атрибутите на супстанцијата? Колку ги има - колку од нив му се достапни на човекот? Каков е нивниот меѓусебен однос?

- Што се модусите на основните атрибути? Каков е нивниот однос со другите модуси од ист вид и со модусите од другиот атрибут?

- Што е слободата според Спиноза?

- Зошто човекот се здружува во држава?

РАЦИОНАЛИЗМОТ

Лајбниц

Најнапред е разумот
(природна светлина
на умот)

РАЦИОНАЛИЗМОТ ВО НОВИОТ ВЕК. - Декарт имаше безбројни следбеници, така што рационализмот (покрај емпиризмот) е базична филозофска ориентација во Новиот век. Рационализмот истакнува дека **основна сила на човекот е разумот, умот** (лат. ratio). Тоа е *"природна светлина"* (lumen naturale) во човекот која му помага да разбере, да сознае, да објасни, да го осмисли животот. Затоа се отфрла сè што не е разумно (сетилноста како пониска; супрарационалното и ирационалното како нешто над или надвор од разумот). Улогата на разумот е уште поважна ако се земе предвид дека реалноста е сложена и тешко се разбира со непосредна сетилна согледба; притоа има и други проблеми со несовршеноста, променливоста и со субјективноста на сетилните органи на човекот. Исто така, некои мислители тврдат дека суштините не се откриваат лесно, односно дека тие се "зад реалноста", невидливи за сетилата, и можат да се разберат *само со умот*, односно само со неговата *правилна употреба*.

Рационализмот во Новиот век главно не сака да биде "празна метафизика", главните рационалисти ја отфрлаат спекулативната мисла на схоластиката, а настојувањата кај мислителите се *научни*. Тие го следат и се големи создавачи на новото знаење. За рационалистите тоа не значи афирмација на сетилното сознание, туку тие се борат за *вистинско откривање со моќта на разумот*. Тој не треба да добива налози, да биде подложен на притисок, а може да овозможи ослободување од догматските погледи, зашто самиот ум е најдобар инструмент и дава услови за доаѓање до вистината. Идеал на рационализмот е да се дојде до *нужни и вистини* сознанија (како математичките вистини). За тоа тие предимно или исклучиво се потпираат врз разумот. Така Декарт, Спиноза и другите рационалисти го поставуваат умот во центарот на филозофирањето, го истакнуваат како основно мисловно (човечко) орудие и бараат апсолутно потпирање врз него. Тоа овозможуваше доследно осмислување на тешките филозофски прашања, давање оригинални погледи за битието, за сознанието и за етиката, изградба на широки погледи за реалноста, создавање нови прашања и оригинални филозофски одговори, развивање на послободни критички ставови.

Декарт и Спиноза посебно инсистираа на рационалноста и на точноста на методот на геометријата при размислувањето и при градењето на своите сознанија и погледи. Од многубројните рационалистички мислители по нив, најистакнат е Лајбниц.

ЛАЈБНИЦ - РАЦИОНАЛИСТИЧКИ НАУЧНИК И ФИЛОЗОФ. - Готфрид Вилхелм Лајбниц е еден од најпознатите рационалистички научници и филозофи. Тој е голем бранител на рационализмот - наспроти прочуената изјава на Џон Лок "Во разумот нема ништо што пред тоа не било во сетилата", Лајбниц га искажува прочуениот додаток: **"Освен самиот разум"** (покажувајќи дека разумската сила им претходи на сетилните дадености).

Готфрид Вилхелм Лајбниц (1646-1716) е роден во Лајпциг. Имал словенско потекло. Бил многу учен, имал значајни функции, пишуval само на француски (кој тогаш бил јазик на културата). Патувал низ Европа и се познавал со најистакнатите мислители. Дал предлог да се создаде *општиот математички јазик*, кој би помогнал во комуницирањето и би овозможил да нема недоразбирања меѓу филозофите - би ги пресметале сознанијата и би се покажало што е точно (тоа е една од првите современи логички идеи). Во тој дух измислил *машина за сметање*, која правела аритметички сметки и вадела квадратен корен. Во Кралската академија во Лондон му укажале голема чест, но се скарале со Њутн кој од нив ја измислил инфинитезималната сметка (на бескрајно малечките големини). Ја основал Академијата на науките во Берлин и бил нејзин претседател. Лајбниц објаснувал дека е нужно да се смират протестантите и католиците, а потоа прв го изложил предлогот да се направи *Обедината Европа*.

Лајбниц напишал голем број дела; за филозофијата се најважни "Нови есеи за човечкиот разум", "Теодицеја" и "Монадологија".

Во однос на Декарт и на Спиноза, Лајбниц се разликува со сфаќањето на супстанцијата. За него таа е *единствена* според квалитетот, но *множествена* според пројавите. Според Лајбниц, светот е устроен од **монади** - кои се средишта на силата. Тоа не се атоми, зашто материјата го има својството на просторност, а како таква и на деливост; затоа поимот "атом" (= неделив) како најмало делче на материјата е бесмислен, контрадикторен, бидејќи ако нешто зазема простор може да се дели. Но тие најмалечки, основни неделиви делови на светот може да бидат **центри на силата**, впрочем тоа е во согласност со законите на движењето, тоа тие го бараат. Името *монада* потекнува од грчкиот збор за "единица" (*монас* - употребено е кај питагорејците, за кои единицата е прв број, од кого се изведени сите други броеви; кај Џордано Бруно е име на она основното од коешто е составено сè друго).

Монадите на Лајбниц се прости супстанции, од нив е составено сè друго на светот. Тие не зафаќаат простор, не се материјални. Немаат делови и не можат да се разделат. Бидејќи не постојат во просторот, монадите се свртени кон себе (интензионални се), тие имаат сопствен живот, независен од сè друго. Монадите се затворени и не комуницираат меѓу себе: "Монадите немаат прозорци низ кои нешто би можело да влезе или да излезе". Тие се истовремено и центри на чувставата, на перцепцијата и на копнежите (*афетиција*), кои кај луѓето станале волја, мисла и

слобода. Свест за она што е надвор од нас е *перцепција* (осет, согледба), но монадите имаат посебна *аперцепција* - свест за себе. Со тоа монадата го одразува целиот космос - затоа таа е микрокосмос. Сите монади сепак се поврзани во степенувана хиерархија, од оние кои се небаре мртви до онаа монада која е најсовершена и го претставува *Бог* (во перцепциите - кај првата монада перцепцијата е речиси збркана, потоа има монади на кои нештата им се појасни, сè до монадата на која сè ѝ е јасно и сè *знае*; а во однос во апетицијата-активноста - некои монади се целосно пасивни, а најактивната е *чисто дело*).

Секоја монада мора нужно да биде различна од секоја друга - зашто во природата никогаш нема две суштества кои се целосно еднакви и каде што не би можело да се најде внатрешна разлика или разлика заснована врз некоја внатрешна определба.

Јас сметам дека нештата се така средени што секое создадено суштество е субјект на промената, па според тоа и создадената монада, па дури и тоа дека таа промена во секое суштество е постојана.

Од ова произлегува дека сите природни промени во монадите доаѓаат од некој внатрешен принцип, зашто никаква надворешна причина не би можела да влијае врз внатрешноста на монадата.

Готфрид Вилхелм Лајбниц: *Монадологија*, чл. 9-11

Ова е изразено и со основните закони на логиката и на постоењето. Лајбниц законите на логиката ги постави како закони на постоењето (тоа се случува често во рационализмот):

законот на идентитетот е основен закон на постоењето - кажува дека *сè е исто на себеси* ($A = A$);

законот на непротивречноста (A не е не- A) укажува дека она што постои не може да биде друго (двата закона говорат за логичката суштина дека нештата кои имаат различни својства не се исто нешто, а ако имаат исти својства, тие се нешто исто);

законот на оправданата причина кажува дека *ништо не се случува без причина*, дека сè има достаточна причина за постоењето (оној кој има знаење би можел да објасни која е причината за секоја појава и зошто таа е таква а не поинаква - овој закон посебно се нарекува "Лајбницов закон", а произлегува од идејата за логичка линија на развојот во времето);

законот за континуитетот истакнува дека *нема паузи во низите*, сè се случува во форма на продолжителни степени (потоа Фурније ова ќе го формулира: *Natura non facit saltus* - Природата во своето дејствување не прави скокови).

ПАРАДОКСИТЕ НА РАЦИОНАЛИЗМОТ. - Еден од парадоксите на нововековниот рационализам е особениот светски *оптимизам* во учењето на Лајбниц. Тој смета дека во светот владее **престабилирана хармонија** - согласност на сите нешта, дури и пред тие да се случуваат. Ни се чини дека две суштества се разбираат, договараат и нешто работат заедно, но всушност како монади тие однапред се дотерани да дејствуваат истовремено (небаре се два часовника навиеени

да покажуваат исто време - слично и Декарт зборува за основната врска во човекот меѓу душата и телото). Всушност, кога Бог го избирал овој свет, тој воспоставил единство и согласност на секоја монада со сите други монади.

Исто така, Лајбниц ја изнесе и тезата дека овој свет е **најдобар од сите можни светови**. Бог е совршено суштество и сака да создаде таков свет и ние мора да претпоставиме дека создал таков свет. (Но тој не е свет без зло - во него има повеќе добро отколку зло, а зло има според принципот на неспојливи можности, па така сепак се појавува злото, бидејќи доброто и злото не може да се измешаат, но Бог направил најдобра можна комбинација за ова). Ова се вика **теодицеја** (= "Божја правда"); така Лајбниц ја означил Божјата добрина во однос на светот и луѓето. Повеќе мислителите критички ќе се справуваат со оваа оптимистичка теза на Лајбниц.

Рационализмот има различни видови парадокси, бидејќи инсистира токму со умот да се изведат сите сознанија и да се објаснат сите причини и законитости на постоењето. Ученикот на Лајбниц **Кристијан Волф** (1679-1754) се обиде во форма на схоластички методи да го развие рационализмот. За него филозофијата е наука за можното и го опфаќа *свекуйното човечко знаење*. Во своите бројни големи книги тој покажува како функционира "совршениот" дедуктивен метод за да се донесе систем на нужни вистини. Во овие дела има важни идеи, кои подоцна ќе бидат искористени, Волф создал многу значајни поими за германската и светската филозофија ("монизам", "дуализам"...), еден негов ученик му бил професор на Кант итн., но неговите "непорекливи" вистини се често многу чудни. Сите сознанија за Волф се априори (значи точни веќе пред искуството), па така и оние за природата и за човечката реалност - а за нив токму нововековната филозофија и наука покажуваат дека треба да се развиваат врз основа на њивната конкретна согледба. Како шега прозвучува педантната аргументација на Волф, кој врз основа на појдовните премиси за битието и со користење на основните логички закони мошне сериозно подучува, на пример, какви треба да бидат прозорците на куќите ("за две личности") и сл.

Но рационализмот е силен метод и правец кој многу ќе влијае врз подоцнежната филозофија, првин особено врз Просветителството, а потоа и во германската класична филозофија.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како продолжи рационализмот по Декарт? Дали имаше многу успех во нововековната филозофија?
- Кој голем германски филозоф од словенско потекло на своевиден начин го разви рационализмот?
- Што предвестува Лајбницовото учење за општиот математички јазик?
- Што се монадите? Какви својства има монадата?
- Каков е квалитетот на овој свет според Лајбниц?
- Што правел Кристијан Волф за да ги објасни збиднувањата и деталите во светот?

ПРОСВЕТИТЕЛСТВОТО

**Разбуди ја
светлината на умот!**

ПРОСВЕТИТЕЛСТВО НИЗ ЦЕЛА ЕВРОПА. - Во XVIII век (а започна и пред тоа и продолжи по тоа) во Европа се разви посебна културна, критичка и педагошка активност наречена **Просветителство**. Таа е израз на големите промени во живеењето и во меѓучовечките односи, но и последица од големите придонеси на филозофијата, особено од новите правци емпиризам и рационализам. Просветителството ја изразува свеста за *големите можности на луѓето* во сознавањето на светот, а претставува поттик за ангажирање на филозофите, научниците и педагозите во промената на светот, во изградбата и напредокот на општочовечките сознанија и во разработувањето на свеста за улогата на личноста во општеството и во историјата и за ангажманот на луѓето за нивно унапредување. Затоа оваа епоха се нарекува "век на просветлувањето", но и "филозофски век".

Големите просветители свети Бенедикт (480-543), основач на првите манастири во Италија, и светите Кирил и Методиј дејствувале врз прифаќањето на христијанството како нова духовна, културна и етичка свест и врз ширењето на писменоста во услови на масовна неписменост. Своевидни просветители се и ренесансните научници, утописти и други културни дејци. Во неразвиените краишта просветителството ја има пред сè улогата на ширење на културата и на писменоста - како што правеле нашите просветители од XIX век Јоаким Крчовски и Кирил Пејчиновиќ, или новите просветители во азиските, јужноамериканските или африканските земји. Овде поимот "просветител" ја има смислата на **учител**.

SAPERE AUDE!

Биди мудар!

Обиди се да бидеш умен!

**Собери храброст да го
употребиш својот разум!**

*Оваа античка мисла на Хораџиј беше
основен лозунг на Просветителството*

Во Западна Европа просветителството имаше неколку духовни улоги - ширење на основните нововековни идеи за слободниот дух, развивање свест и страст за доаѓање до објективни и високи сознанија за светот и општо градење на мислата и на науката. Просветителите беа најзначајни мислителите на своите нации, често големи научници, кои сесрдно своите знаења и талент ги ставаа на услуга на народот. Некои од нив беа ангажирани во ширењето на модерните етички идеи, некои во развивањето на демократските политички погледи, некои во развивањето и во ширењето на современата критика на негативните појави и состојби.

Името "просветител" значеше исто што и храбар, критичен, доблесен *научник* и **филозоф**, кој своите сили ги насочува кон исправно сознание и тие знаења ги споделува со луѓето. Создадени се многубројни книги за таква цел (машината за печатење овозможуваше голем тираж и ширење на културата, но делата често беа објавувани илегално, под псевдоним, бидејќи државната власт беше конзервативна). Првите просветители се емпиристите, рационалистите и моралистите, меѓу кои се истакнуваат Французите Пјер Гасенди (1592-1655), математичар, атеист, пропагатор на епикурејството како уживање во животот, моралистите Франсоа Ларошфуко (1613-1680) и Жан Лабриер (1645-1696), кои со иронија ги објаснуваа човечките карактеристики и постапки и посочуваа колку е нужна *живојната мудрост*, како и Пјер Бејл (1647-1706), скептик, создавач на првиот "Историски критички речник", во кој на модерен начин се објаснети сите филозофски и теолошки прашања. Како просветители особено се значајни Томас Хобс и Шарл Монтескје, како и подоцнежните Волтер и Русо, или големите германски писатели и мислители Лесинг (1729-1781), Гете (1749-1832) и Шилер (1759-1805).

ТОМАС ХОБС - УЧИТЕЛ ЗА ПРАВИЛНИТЕ ОДНОСИ. - Томас Хобс е исклучително интересна личност и научник, автор на многу дела, од кои најпознато е "**Левијатан**", во кое објаснува какви се луѓето, што си прават меѓусебно, што ги тера да се здружат и како треба да дејствува заедницата создадена со разум (рекол дека би сакал да биде запомнет како "Галилеј на политиката").

Томас Хобс (1588-1679) се школувал во Оксфорд, а потоа патувал низ цела Европа и станал пријател со многу мислители. Бил сведок и жртва на големите политички судири во Англија, го гонеле и од едната и од другата политичка страна (бил емигрант 11 години). Бил многу учен, во повеќе дисциплини. Живеел 91 година. Бил воодушевен емпирист, а во делата го пропагирал совршениот геометриски-рационален метод. Пишувал само за нештата кои постојат - за природата, човекот и за државата.

ЛЕВИЈАТАН *Политичко чудовиште составено од луѓе*

Левијатан е Цин кој ги голта луѓето. Во книгата на Хобс тој е симбол на државата, изградена од луѓето. Хобс покажува дека луѓето имаат право на свои интереси и нив слободно да си ги спроведуваат, но доаѓаат во меѓусебен *конфликт*. Во

природната состојба **човек на човека му е волк** (homo homini lupus) и се води **војна на сите против сите** (bellum omnium contra omnes). Тоа е опасно за сите. Но луѓето имаат разум и можат и треба да се заземат да си ги поправат односите, односно да создадат услови за развивање на своите интереси, а да не се плашат што ќе им се случи од другите луѓе. Ќе направат **општествен договор** - сите ќе се откажат од своите права (освен правото на живот), односно ќе си се ограничат за да не ги повредуваат другите и за да можат сите да си ги реализираат интересите. Власта ќе му ја предадат на **суверен** (владетел), кој ќе води сметка сите да бидат заштитени и никој да не страда. Секој треба да ги слуша неговите заповеди (дури и да го следи во религијата којашто тој ќе ја одбере), но тој не смее да посегне по нивните животи, треба да владее добро, државата да ја води **за општа полза**. Тоа е една рационална, убава слика за разумно, просветено општество.

МОНТЕСКЈЕ - ВИЗИЈА ЗА ДОБРА ДРЖАВА. - Францускиот правник и филозоф Шарл Монтескје објаснил дека власта-државата треба да биде организирана како **тројна власт** - **законодавна, извршна и судска**. Секоја си има свои ингеренции и задачи и меѓусебно се крепат и контролираат. Со тоа на најдобар начин ќе се овозможи постигнување задоволителен степен на **слобода**. Ова е основна концепција за општествено-државното уредување денес во светот.

Шарл Монтескје (1689-1755) ова исклучително важно учење за современата држава го изложил во делото "За духот на законот". Напишал и други дела, меѓу кои во "Персиските писма" на шеговит начин претставува како дојдените Персијци во Франција се чудат на обичаите, на лошите човечки односи и на грдите методи на автократското владеење.

Волтер

На сите луѓе треба да гледаме
како на наши браќа.
Зар сите ние не сме деца на ист татко
и созданија на ист Бог?!

Волтер

ВОЛТЕР - КРИТИЧКИ ДУХ НА ЕВРОПА. - Дејноста на најпознатиот светски просветител Волтер се одликува со **критика на неправдите** и со **одбрана на човечкото и на правдината**.

Волтер е анаграм од неговото име Франсоа Мари Аруе (1694-1778). Учел во најпознатата париска гимназија. Млад се истакнал како талентиран писател на сатири, трагедии и на историски студии. Бил храбар писател, жестоко ги критикувал состојбите во Франција. Тоа ќе го прави целиот живот, што ќе го доведува во судир со кралот, властите, судиите, свештениците, со навредените писатели, со сите за кои тој мислел дека треба да зборува јавно за нивните неправедни постапки. Бил затворан, емигрирал, патувал низ Европа. Пишувал за најразлични теми, но секогаш убаво, духовито и остро. Бил најпознат мислител и писател на времето, го прославил името **филозоф** - кое, поддржано од дејноста на другите просветители и на енциклопедистите, ќе стане синоним за *интелектуалец*. Волтер не престанал да бара модернизирање на општеството според најсовремените начела и го критикувал прогонувањето на луѓето заради нивните погледи (се зборувало дека секој прогонет можел да му се јави, тој ќе напишел статија за негова одбрана). Со бројните филозофски дела, како и со јавните текстови против секој акт на фанатизам и повреда на човештината, Волтер станал *главен духовен авторитет* на епохата - го викале "лав од Фарнеј" заради неговите нескротливи, остри духовни канџи. Кога пред смртта му дозволиле да се врати во Париз, тоа бил најголем настан, луѓето ги испрегнале коњите и ја влечеле кочијата со Големиот Филозоф. На театарската сцена јавно ставиле почесен лаворов венец на неговата биста. Не ја дочекал Револуцијата (1789), за која се велело дека Волтер е нејзиниот најголем инспиратор. Во новосоздадениот Пантеон, како место за останките на националните херои, прв е внесен саркофагот на Волтер.

Волтер е шеговит писател, полн со иронија и сарказам. Се подбива со реалноста која не влева доверба и со парадоксите на човечките односи, станува против конзервативизмот и манипулациите, ги критикува сите неразумни и нечовечни пројави. Се двоумел меѓу оптимизмот, дека луѓето ќе ги надвладаат своите глупости, и песимизмот, дека постојано ќе се случуваат негативни пројави, и во природата и во човечките институции, од кои луѓето ќе страдаат. Но не се предавал и не советува да се предавање, препорачувал борба, напор за да се разберат проблемите, амбиција за да се претстават како штетни и труд за да се изменат. Напишал над 80 томови.

Во "Филозофот незнајко" расправа за разни проблемски и историски филозофски прашања. Иако многу го ценел Џон Лок и прифатил некои од неговите поставки, Волтер не се согласува дека моралот е различен кај народите. Истакнува дека без оглед на климата, обичаите, јазикот и законите "сите луѓе имаат **иста основа на моралот**", дека сите имаат сличен поим за праведноста и неправедноста (како што научиле "да ја минуваат реката на парче дрво без да проучуваат математика"). Кога не би имале ваква идеја, луѓето меѓусебно би се уништувале, не би имале никакво општество, во чија основа лежи концепцијата за справедливост. Разумот, како основа за ова, го имаат сите и тој се развива, покажувајќи им исти нужни принципи на сите народи во различни епохи. Такви принципи се: враќање на позајмените пари, почитување на родителите, неклеветење на луѓето, исполнување на ветеното, сожалување за потиснатите, омраза против прогоните на луѓето, слобода на мислата како природно право (*непријателите на слободата не мислаат*). Оние кои не ги почитуваат овие начела, на Волтер му личат на чудовишта.

Општата основа за моралот Волтер ја гледа во **здравиот разум**, во умствената сила на човекот да ги согледа и да ги процени нештата. Неа ја имаат сите луѓе, но таа треба да се развие - инаку човекот останува интелектуално беден. Таа вера во разумот и во потребата од образование е општа црта на сите **просветители**, а кај Волтер тие ставови се негова животна ориентација. Дури и кога скептично укажува дека материјалната супстанција постојано ќе остане непозната за нас, како и тоа дека нема да создаеме што е "дух", тој силно бара употреба на разумот во човечките нешта и во своите дела покажува што е тоа што навистина е *разумно*.

Во својот популарен "Филозофски речник" Волтер критички говори за политиката, заблудите, фанатизмите, религијата, горделивата (наперчена) филозофија, за моралните ограничувања. Тој го искажува својот интересен и поучен суд за разни прашања. Волтер вградува во филозофијата интересен метод - **идентифицирање и критика на лошите пројави**. За него три нешта се најлоши на светот: *гладот, чумата и војната*. Од нив најлоша е војната, која се води заради интерес на некој кој е одделен од луѓето и за кого оние кои се борат не ни знаат кој е и каков е. Војната е грда и заради тоа што самата предизвикува глад и чума. Ова не се единствените негативности во животот и во поведението што ги критикува Волтер, но постапката е важна. Не се останува само на апстрактното отфрлање на негативните дејства (самољубие, горделивост, нечесност, манипулација и др.), туку се одделуваат негативните проблеми во реалноста. Тој метод подоцна ќе го прифатат сите социјални критичари и утописти (кои во следниот век ќе укажуваат на недостојноста на поробеноста и на искористувањето на луѓето - а денес такви се пацифистите, екологистите и оние кои зборуваат за негативноста на насилството и на војната, на лошите односи меѓу луѓето и на повредувањето на природата).

Тоа е новината на Волтер. Тоа е видливо и во неговото *наставање на нетолеранцијата* и во неговата одбрана на страдалниците од верската и политичката едностранчивост. Волтер е величествен бранител на човечките слободи. Неговото дело "Расправа за толеранцијата" е едно од најважните за оваа тешка тематика. Тој самиот го има кажано најзначајниот толерантен принцип: "Господине, јас не се согласувам со Вашето мислење, но со сите мои сили ќе го бранам Вашето право да го искажете својот став!"

Од сите празноверија, зар не е најопасно ближниот да се мрази заради неговото мислење?... Помалку догми, помалку расправи - помалку кавги, помалку неволји! Не смее да се гони и да се мрази својот брат.

Волтер: *Расправа за толеранцијата*

Волтер има направено голем број дела и безброј морални подвизи, тој е најпопуларен филозоф-моралист во векот на Просветеноста. Тој и денес ги плени луѓето со добра волја, а особено срцата на младите. За тоа придонесува и делото "Кандид", кое е најпозната книга на Волтер, а која многу ја сакаат младите (кај нас го преведе Мирјана Чепинчиќ-Јовановска, а е играно и како театарска претстава). Ова е роман за европската младина - која има оптимизам и животна радост. Младите

и веруваат на изјавата на еден тамошен дрвен филозоф дека "овој свет е најдобар од сите можни светови" (идеја на Лајбниц, со која Волтер се подбива). Но сè во светот, сè околу луѓето им ги урива надежите - војни, пљачкосувања, силувања, палежи, земјотреси, луѓи, Инквизиција (која суди според кодошките известувања), насилства и крајби, недоразбирања, игра на судбината... На крајот, по случувањата низ целиот свет и во рамките на многу современи историски настани, херојот Кандид, неговата сакана и пријателите наоѓаат засолниште блиску до нас, во предградието на Цариград, сместени во куќичка со градина. Еден стар Турчин им раскажува како живее добро со децата, иако има малку земја: "Работата нè спасува од три големи зла: досадата, порокот и бедотнијата". Тие ја проучуваат оваа поука. Пријателот препорачува: "Ајде да работиме и да не расправаме. Само така може животот да го направиме поднослив". Нашите херои работат, се борат за живот и си обезбедуваат опстанок. Дрвениот филозоф се обидува да објасни дека тоа е условено од некои најдамнешни поводи и разлози (кај Лајбниц - закон на оправданата причина), но Кандид рационално заклучува: "Тоа е убаво кажано, но треба да ја обработуваме својата градина!"

Жан-Жак Русо

ЖАН-ЖАК РУСО - КРИТИКА НА ЛОШИОТ НАПРЕДОК. - Вториот најистакнат просветител е Жан-Жак Русо, кого некои го сметаат за најзначаен модерен мислител воопшто.

Жан-Жак Русо (1712-1778), по потекло од Женева, дал значајни придонеси во согледбата на психолошката структура на човекот и на социјалните аспекти на човечките односи. Ја посочил нужноста од *развивање на чувствата*, не само на разумот, барал блиска *врска со природата*, инсистирал на *поприродно образование* (во прочуената книга "Емил или за воспитувањето), на *хуман однос кон жената* (во книгата "Јулија или нова Елоиза", преведена и кај нас) итн.

Посебно е значајна идејата на Русо да го **критикува напредокот**. На конкурсот на една академија на науките на тема дали развитокот на науката и на уметноста придонесе да се унапреди моралот, Русо одговори негативно. Тој посочи низа примери дека прогресот на човештвото не доведува до вистински развиток, туку

до назадување на хуманиите елементи кај луѓето. Според Русо, човекот природно е добар, но него го расипува цивилизацијата. Прогресот на науката, уметноста, техниката и на стопанството води кон губење на здравата природна среќа и на хармонијата. Самољубивоста станува егоизам, а многу се лоши луксузот, слабоста на карактерот и расипаните обичаи. Науката и добродетелта не можат да се усогласат - бидејќи науките имаат чудно потекло од нешто ниско: астрономијата од празноверицата, реториката од амбициозноста, физиката од простото љубопитство. Ова треба да се знае затоа што природното право би требало да се изведува од природните состојби, а граѓанското општество ги направи луѓето вистински нееднакви.

Природната состојба на човекот повеќе не постои, а можеби никогаш не ни постоела и веројатно нема да постои - но за неа треба да се имаат правилни идеи за да може добро да ги оценуваме нашите сегашни состојби.

Жан-Жак Русо: *Расправа за науките и уметностите*

Второто значајно дело на Русо е **"Расправа за изворите и за основите на нееднаквоста меѓу луѓето"**. Таму покажува дека приватната сопственост ги подели луѓето на богати и бедни, а власта ги раздели на силни и слаби. Неговите прочуени зборови за овој проблем се: "Првиот кој дојде на идеја да ограда парче земја и да каже: Ова е мое! и кој најде доволно наивни луѓе да му поверуваат, тој е основач на буржоаското општество. Колку злосторства, војни и убиства, колку неволји и страдања би му заштедил на човечкиот род оној кој тогаш, фрлајќи ги тие белези и затрупувајќи ја меѓата, би им викнал на своите ближни: Не слушајте го измамникот, ќе пропаднете ако заборавите дека плодовите на земјата им припаѓаат на сите, а земјата на никого!"

Во просветителски дух, Русо предлага **враќање кон природата**. Со тоа ќе се спаси човештвото. Иако тоа, според Русо, не значи враќање кон најстарите традиции и односи, туку помодерно и умно користење на цивилизациските дострели, сепак тој толку инсистира на "враќањето кон природноста" што тоа стана негов филозофски белег (Волтер - со кого Русо беше скаран, како и со сите други луѓе со кои се познаваше, а кој уживаше во својот традиционален аристократски изглед и живеење - шеговито има кажано дека не сака да оди на четири нозе и да се катери по дрвјата како мајмун, зашто таа навика ја заборавил уште пред 60 години).

Најпознатата идеја на Русо се однесува на суштината на политичките односи во модерното општество. Своето дело **"Општествениот договор"** (кое кај нас го преведе Јован Таковски), едно од најпознатите современи политички студии, Русо го почнува со зборовите: "Човекот се раѓа слободен, а на секаде е во пранги. Некој мисли дека е господар над другите, а сепак е поголем роб од нив". Нужно е да се осмислат современата заедница и држава и да се постават нови норми за нивно правилно организирање за среќа на луѓето: "Општествениот ред е свето право кое

служи како основа за сите други права". Меѓутоа, тоа право не извира од природата, него го создале луѓето. Тоа е смислата на **општествениот договор**, како извор на правото и на државното уредување во современиот свет. Заедниците треба да бидат *суверени и слободни* граѓански општества во кои извор и темел на секое право ќе стане *општиот волја* (која не е исто што и "волјата на сите").

Русо бил застапник на идејата на слободата, почитувач на единството на човековите чувства и разум, барал креативност на умот и нов вид односи меѓу луѓето. Со тоа тој многу влијаел врз *романтичарскиот* дух, кој наскоро ќе се појави, а особено врз *револуционерниот* дух во Франција и во другите европски земји. Со тоа е исполнета најважната задача на неговиот просветителски ангажман.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто XVIII век се нарекува Век на просветеноста? Што е Просветителството?

- Дали насекаде има пројави на Просветителството?

- Што учел англискиот мислител Хобс за природата на луѓето и за односите меѓу луѓето во несредени односи? Што предлага тој, како луѓето подобро да го организираат својот живот?

- Што учел францускиот просветител Монтескје за природата на власта во модерната држава? Дали тоа е корисно за луѓето?

- По што најмногу е познат Волтер? За што тој постојано се борел?

- Какви се придонесите на Русо за развитокот на човечките сознанија за суштината на модерното живеење?

- Што сметал Русо, дали има вистински напредок во човечката историја?

ЕНЦИКЛОПЕДИСТЕ

**Да биде достапно
сето светско знаење**

ЗНАЕЊЕ И КРИТИЧКИ ПОГЛЕДИ. - Новите истражувања во науката доведоа до **голем развој на знаењата**. Тоа поттикна ширење на образованието и натамошни напори за проширување на знаењата. Истовремено се роди и **критичка мисла** против заблудите и предрасудите кај луѓето и против лошите појави во социјалниот и во политичкиот живот.

Западна Европа стана *најразвиен дел* на човештвото - Холандија има најсилна флота на светот; Франција има најразвиени занаети, најсилно градителство и најголеми богатства, таа е најсилна светска држава во средината на XVIII век, Париз културен центар на светот, а францускиот светски јазик на културата и на дипломатијата; Британија има најразвиена емпириска наука, мошне развиен социјален и политички систем, таму е создадена првата парна машина (Џејмс Ват, 1765) и започна првото модерно индустриско производство, таа почна да го освојува светот и имаше колонии насекаде во Светот ("во неа Сонцето никогаш не заоѓа").

На економскиот и на политичкиот развој им даваше импулс големиот развој на науката и на филозофијата, како што и општествениот развој во тие земји поттикнуваше развој на образованието, универзитетите, науката, на мислата во сите области. Големите национални јазици се здобија со свои развиени граматики и на нив се создаваше добра литература, насекаде се основаа академии на науките, се правеа првите големи речници. Се развиваше и се ширеше културата, се создаваа првите технички школи и првите учени инженери, се правеа големи канали. Се унапредуваше здравјето и грижата за него, почнаа првите вакцинации (за сипаници, Џенер, 1796).

Општата просветителска грижа за знаењето и за развојот на науките, напоредно со социјалните критички ставови и судири во развиените земји - роди **нови социјални погледи и цели**. Тие се развија како критика на религијата, на схоластичките системи на мислата, на аристократијата, на социјалните неправди, на ропството, на националната окупација - што водеше кон разни видови теории (како што е учењето на Томас Пејн за човековите права и слободи), кон движењето за аболитија-ослободување на робовите и забрана на ропството. Дел од тоа се и Американската револуција (1776), кога британските колонии се ослободија и создадоа своја федерална држава САД, и Големата Француска револуција (1789), како најзначаен историски настан во таа епоха. Во светот најсилно одекнаа идеите на **француските мислители**, кои развиваа материјалистички и критички ставови.

ФРАНЦУСКИТЕ МАТЕРИЈАЛИСТИ. - Покрај просветителската дејност, во XVIII век мислителите го збогатуваа филозофскиот дух со материјалистички, критички и со атеистички погледи. Овој материјализам е нова филозофска позиција

во историјата на мислата. Тоа даде резултати врз натамошниот развиток на науката и врз општиот однос кон неа, како и врз односот на филозофијата кон науката. Главни од тие мислители беа Дидро, Даламбер, Ламетри, Кондијак, Кондорсе, Холбах и други.

Дени Дидро (1713-1784) одбил да стане свештеник и живеел како писател, учител и преведувач. Бил пријател со сите просветители. Пишувал против верскиот фанатизам, против сите форми на тиранија и против политичките постапки на кралската власт. Постојано бил под надзор на полицијата и често затворан. Има напишано филозофски дела за природата, за психологијата на сознанието ("Писмо до слепите", "Писмо до глувите и немите"), за воспитувањето и за естетиката ("Филозофски истражувања за потеклото и за природата на убавото", "Парадокс за актерот", "Есеј за сликарството"), во кои бара уметноста да го претставува животот на обичните луѓе.

Дидро учи дека материјата е активна, составена од честички, а во природата сè се случува со нивно спојување и разделување. Животот е врска во која атомите не се спојуваат само надворешно, туку создаваат и внатрешно поврзана целина. Разумот и сознанијата се резултат на општата чувствителност на материјалниот свет. Дидро смета дека прогресот на општеството и на човештвото зависи од идеите кои влијаат врз законодавството и власта во одредени земји и епохи. Најважното дело на Дидро е **Енциклопедијата**, за која тој даде идеја, ги покануваше на соработка другите автори и, покрај сите притисоци и тешкотии, ја уредуваше сè додека не ја заврши. Тој напиша и најголем број статии во неа.

Жан Даламбер (1717-1783) бил прочуен математичар, физичар и астроном, кој со 23 години е примен за член на Академијата на науките. Бил попознат како научник отколку како филозоф. Даламбер бара да се отфрли секоја метафизика. За единствен вистински извор на нашите сознанија го смета искуството: "Сите наши непосредни знаења се сведуваат на оние што ги примаме преку сетилата. Следствено, сите наши идеи произлегуваат од осетите". За Даламбер гносеологијата е "експериментална физика на душата"; бидејќи прва задача на филозофијата се прашањата на сознанието, затоа теоријата на сознанието е основна филозофска дисциплина. Филозофијата не е наука за супстанцијата и за принципите на битието, туку примена на умот врз различни предмети како факти од искуството. Значи, таа треба да дава *методи* и *општи сознанијни основи* за сите посебни науки. Со Дидро, Даламбер бил поттикнувач и уредник на Енциклопедијата.

Клод Анриен Хелвециус (1715-1771) е најпознат етичар меѓу овие материјалисти. Главни дела му се "За духот" и "За човекот". Тој учи дека ставовите на човекот се производ на средината. Големо внимание посветува на воспитувањето, зашто човекот е она што од него направило образованието. Воспитувањето треба да го научи човекот своите органски *егоистички* интереси да ги усогласи со *општествени* (тоа го нарекува **добро разбран егоизам**), па ќе нема злосторства и неправда. Исто така, и државата треба со законите да го насочува човекот кон добро дејствување.

Пол Холбах (1723-1789), од богато благородничко германско семејство, се доселил во Париз, каде што држел најпознат *салон* (редовно неделно се состанувале истомислениците на разговор). Меѓу своите другари бил *најостар кријичар* на феудализмот, теологијата, тиранијата и на предрасудите. Делата "Разголено христијанство", "Систем на природата" и други биле забранувани и јавно запалени. Тој систематски ги има разработено прашањата на овој вид материјализам.

Основна задача на филозофијата, според Холбах, е да се постигне **човекова среќа**. А "човекот е несреќен затоа што не ја познава природата". Затоа својот поглед треба да го сврти кон природата. Таму ќе ги спознае и своите сопствени сили и законитоста на својот живот. Природата е единствена целина, таа претставува систем од појави и законитости. Основа се **материјата** и нејзиното **движење**, како суштина на материјата. Во природата *сè е детерминирано* - такви се движењето, непрекинатата низа од причини и последици, секоја промена е предизвикана од некоја причина. Човекот е природно суштество и не може да се оддели од природата. Нашата свест и ум се наши природни карактеристики, кои зависат од физичките

причини, односно од искуството. Политиката греша ако не води сметка за ваквата природна суштина и потреби на човекот. Холбах ја критикува религијата како збир од човечки заблуди и илузии кои говорат за животот на другиот свет и со тоа човекот го отстрануваат од реалните проблеми. Религијата претставува митска творба за некои човечки суштества кои имаат натприродна сила, а злото му го припишува на непознатите причинители. Теологијата му пречи на развитокот на човечкиот дух, затоа што одгледува несреќници, кои трајната среќа треба да си ја најдат на некоја друга страна.

*Даламбер, Дидро
и оруѓиите автори
на Енциклопедијата*

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА - СОКРОВИШНИЦА НА СИТЕ ЗНАЕЊА. - Сиве овие мислители беа соработници и горливи бранители на Енциклопедијата. Во согласност со развитокот на науката и на знаењата во таа епоха, како и со идејата за употреба на знаењата за полза на луѓето - тие модерни истражувачи и мислители се зафатија да ги афирмираат научниот дух и научните резултати како највисок дострел на цивилизацијата. **Енциклопедијата** (Образложен речник на науките, вештините и занаетите) е прво концентрирано средство за универзално знаење на

човештвото (иако вакви обиди биле и испитувањата и делата во Ликејот на Аристотел и во Библиотеката и центарот Музеј во Александрија). Поттикнувачи, организатори и уредници беа Дидро и Даламбер, а во изработката учествуваа сите филозофи, научници и стручњаци за различни знаења и занаети (сите нив луѓето ги нарекуваа "филозофи"). Енциклопедијата е првата светска книга на **сезнаењето на човештвото**, во која се собрани знаењата за сите проблеми и активности на луѓето и е претставен нивниот развиток и нивното единство.

*Идеи, луѓе - симболи
на Револуцијата
Слобода
го предводи народот
од Ежен Делакроа*

Првиот том на Енциклопедијата е објавен во 1751 година, последниот во 1772 година. Создадениот збор за тоа големо дело "Енциклопедија" значи "сеопшто образование" и ја претставува големата просветителска идеја за воздигнување на луѓето од калта на незнаењето и од несвесноста - кон височините на умот, кон духовна просветленост. Делото го содржи сето знаење на епохата - за историјата, настаните, личностите и географските точки, за сите животни прашања, предмети, занаети, за сите духовни, социјални и морални проблеми. Енциклопедијата овозможуваше образованието да се заокружи до таа мера што ќе се знае сè (потоа се направени повеќе вакви дела - а најголемата современа енциклопедија е *Инциернети*, сокровишница на модерните знаења).

Енциклопедијата е направена со цел да даде "општа слика за напорите на човечкиот ум кај сите народи и во сите времиња". За различни проблеми, погледи, идеи, историски и животни факти, а посебно за секој занает, напишани се поголеми статии, со приложени цртежи за тој проблем или дејност. Претставено е што не чини во општеството и што треба да се поправи, а дадени се и визии како ќе се развиваат сознанијата во иднината.

Во прочуениот **Предговор** како филозофско објаснување на големиот зафат, Даламбер ги претставува условите за настанување на науките. Вели дека тие се одговор на човековите потреби и на човековата грижа за самоодржување. Тој сите

знаења ги подели во 3 големи групи, кои се сообразни на трите сили на човекот - на помнењето му соодветствува историјата; на разумот - филозофијата; на фантазијата - уметностите.

Слободата на духот, напоредно со новиот развој на филозофијата, водеше кон критика и кон крај на догматизмот и на аристократизмот, кон граѓанската демократија и кон нов вид односи меѓу науката и филозофијата. Од целата ново-вековна научна и филозофска активност, посебно од дејноста на просветителите и енциклопедистите, произлегоа и големите духовни и социјални промени - што резултираше со **Револуцијата** од 1789 година и со нејзината *Декларација за правата на човекот и на граѓанинот*, како основа за сите слични важни идеи и акти во иднината.

Претставниците на францускиот народ..., сметајќи дека непознавањето, заборавувањето или презирањето на правата на човекот се единствените причини за општите несреќи и за корупцијата на властите, решија да ги изложат во една свечена Декларација природните, неотуѓиви и свети Права на човекот - за оваа декларација, постојано пред очите на сите членови на општествена заедница, непрестано да ги појсметува на нивните права и должности...:

Член 1. Луѓето се раѓаат и живеат слободни и еднакви во правата...

2. Целта на секое политичко здружување е зачувување на природните и незастариви права на човекот. Тие права се: слобода, сопственост, безбедност и отпор на угнетувањето.

3. Слободата се состои во можноста да се прави сè она што не му нанесува штета на другиот; така, извршувањето на природните права на секој човек нема граници освен оние кои и на другите членови на општеството му обезбедуваат уживање на овие исти права...

Декларација за правата на човекот и на граѓанинот (1789)

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

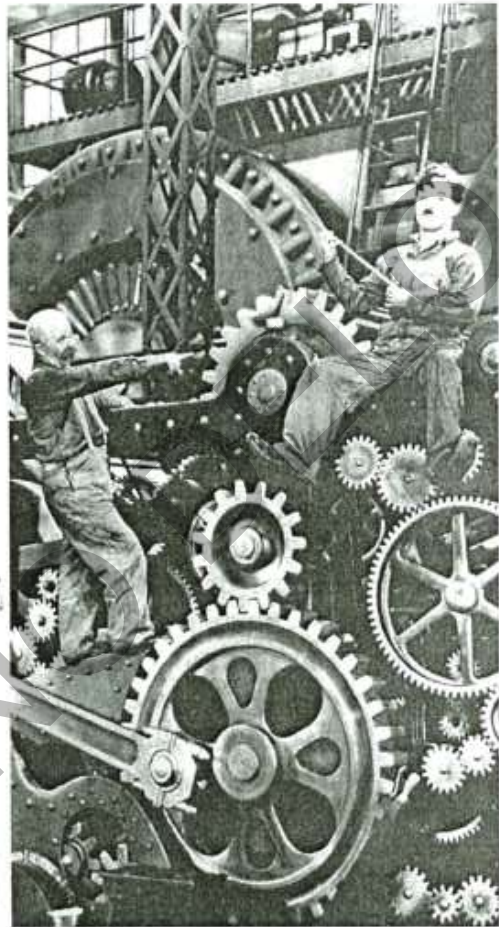
- Дали развитокот на знаењата води кон критичност на човечкото мислење?
- Кон што се насочува општото човечко критичко мислење?
- Со каква форма се здоби главнината на филозофијата во Франција во XVIII век?
- Дали материјализмот на француските мислители може добро да ги објасни сите реални процеси во светот?

- Што значи Енциклопедијата? Кој ја замисли и направи Енциклопедијата?

- Какви резултати, во социјална смисла, следуваа по критичкиот став, по Просветителството, материјализмот и енциклопедизмот во Франција - а оттука и во целиот свет?

V. МОДЕРНАТА ФИЛОЗОФИЈА

Филозофијата и науката
во модерната епоха
Имануел Кант
Германскиот идеализам
Хегел
Волунтаризмот
Позитивизмот
Економскиот либерализам
Либерализмот
Еволуционизмот
Социјалната критика
Карл Маркс
Сорен Киркегор
Фридрих Ниче

МОДЕРНИ ВРЕМИЊА
Човекот ја создаде машината
- дали таа го подјармува?
(Чарли Чаплин: "Модерни времиња")

ДВЕ НЕШТА ЈА ИСПОЛНУВААТ ДУШАТА - СВЕЗДЕНОТО НЕБО НАД
МЕНЕ И МОРАЛНИОТ ЗАКОН ВО МЕНЕ.

Имануел Кант

ФИЛОЗОФИТЕ САМО РАЗЛИЧНО ГО ТОЛКУВАА СВЕТОТ, СТАНУВА
ЗБОР ТОЈ ДА СЕ ИЗМЕНИ.

Карл Маркс

ФИЛОЗОФИЈАТА И НАУКАТА ВО МОДЕРНАТА ЕПОХА

Чарлс Дарвин

Освојување на светот
за луѓето

НАУКАТА КАКО ПРОИЗВОДНА СИЛА. - Откако во Ренесансата започнаа духовната и научната револуција, тие тенденции *не можат да се заират*. Новиот век сè до денес е полн со примери на нови методи и идеи, со големи научни и географски откритија, со развиток во сите области на животот и творештвото. Ова е негова главна историја. Затоа филозофијата е важна во Новиот век исто колку и во Стариот, бидејќи нововековниот подем го предводеа најзначајните умови на човештвото и е придружен со создавање нови филозофски ориентации и правци.

Истовремено се раѓаше и силна свест за **човечката слобода**, која се бараше и се освојуваше на разни полиња. Се **менуваа** системите и политиките, старите вредности им отстапуваа место на новите и прогресивни, имаше многу критички идеи и зборови против негативностите на животот (апсолутна кралска власт, феудализам, крепосништво и аристократизам, ропство, експлоатација, догматизам, фанатизам...). Се родија идеите за праведно општество, за човекови права, за нужна еднаквост и слобода за секого, за неопходност од **творечка иницијатива** за напредување на сознанијата, на производството и трговијата, на животот воопшто, на целиот свет. Социјалните револуции го потресуваа и го менуваа светот. Она што започна во Ренесансата се заокружи кон крајот на XVIII век со големата победа на граѓанскиот свет, со катаклизмата предизвикана од револуциите и од револуционерните војни на Наполеон, со создавањето национални држави, со преминувањето во еден силен **развој** заради појавата на првите парни машини (нов извор за енергија), на новите производни сили и техники и на моќните сообраќајни средства. Во XIX век ќе има релативно помалку војни во Европа, но Европејците ќе ги водат во другите региони на светот. Се шират колониите, се создаваат поголеми пазари за новата многубројна стока и се освојуваат извори на сировините. Тоа беше **век на освојувањата**.

Најзначајна светска карактеристика на XIX век - кој е **модерна епоха** на човештвото - е **развитокот на науката**. Науката за првпат масовно и суштествено се оддели од филозофијата. Создадени се голем број посебни науки. Науката ги

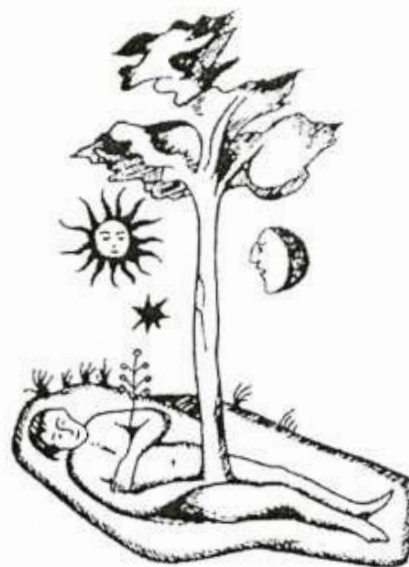
откриваше тајните на видливата природа и му помогна на човекот да го освојува светот за себе. Науката навлезе и во тајните на социјалните односи, во психата на човекот, во неговата телесна внатрешност, во законитостите на историјата. Врз основа на науката се градеа нови, поадекватни, попродуктивни сознанија за човекот, историјата, социјалните односи, економијата. Откриените и насобрани факти од различни области говореа за суштината и за причините на природните, човечките, социјалните, историските појави.

Чарлс Дарвин (1809-1882) го откри механизмот на природната еволуција; Теодор Шван (1810-1882) заедно со другите научници ја откри тајната на клетката на живите суштества; Греџор Мендел (1822-1884) почна да ги разоткрива генетската суштина и структура; Луј Пастер (1822-1895) ја отвори тајната на заразните болести, со што ќе почнат да се создаваат ефикасни лекови за нив; Ернст Хекел (1834-1919) го искажа основниот биогенетски закон за онтогенезата како кусо повторување на филогенезата. Ова се само најзначајните откритија на почетоците на модерната биологија; такви значајни дострели има и во хемијата, минералологијата, физиката, математиката и во другите научни гранки. Откритијата на Дарвин вистински го потресоа светот, а **еволуционизмот** стана основна позиција на животните сфаќања и на научната мисла.

Од настанувањето на цивилизацијата, ова е **период на најголемиот развиток на човештвото и на човечките сознанија**. Но науката веќе не работи заедно со филозофијата, туку изградува свои набљудувачки, дескриптивни, аналитички, експериментални методи. Филозофијата ја следи науката, прави чекори напред, но кога нешто ќе се открие во нејзините рамки - како начелата на општествениот живот и развиток, механизмот на чувствата и на другите реакции во душата и сл. - тие станува основа за создавање и за развој на посебни науки (социологија, психологија...). Од филозофијата се користи *критичкиот дух*, но и тој станува практичен - се шири во новинарството, во граѓанското живеење, во социјалните и во политичките ангажмани, се шират *радикални ставови и дејства*. Има големи потфати за задлабочени и апстрактни мисли, но тие се сметаат за последни изблици на филозофијата, која некои ќе ја наречат "класична". Напоредно со тоа, и во науката и во филозофијата се инсистира на нивните *човечки извори*, дека се дело на човекот и дел од развојот на човештвото.

ФИЛОЗОФСКО СТЕБЛО

Дрво со сознанието и со различни гранки на филозофијата што раслина од човекиот (цртеж во Британскиот музеј, Лондон)

Филозофијата продолжува по својот пат - но она што минало во областа на науката сака да остане независно, далеку "од метафизиката" (како стар грев на филозофското мислење), се стреми да биде испитано директно, објективно, непристрасно, дури и со *квантифицирани* методи, како доказ дека сознанијата нема да бидат спекулативни, туку реални и точни. Од научните, па и од филозофските сознанија се очекува да можат да се искористат непосредно во животот, да даваат корисни резултати. **Науката стана производна сила.** За животните цели се користат и идеите на филозофијата - за сознанието, за битието, за човекот, за слободата, за вредностите. Но постојано се очекува да се изнајде начин тој сноп од слободни и понекогаш апстрактни сознанија да премине во "поседна наука", тие да станат "егзактни". Духот на *позитивизмот* (науката е над филозофијата) е општ стремеж на модерната епоха.

КАРАКТЕРИСТИКИ НА МОДЕРНАТА НАУКА И ФИЛОЗОФИЈА. - Во XIX век има интересни пројави во филозофскиот и во научниот развој. Во него дејствувале многу истакнати духовни творци и научни истражувачи, кои, покрај своите конкретни сознанија, му понудија на светот значајни придонеси со методите на испитувањето, со укажувањето на патот на духовноста и со инсистирањето на натамошен сознаен и вкупен развој на човештвото.

Во современата епоха има неколку значајни карактеристики кои се изразуваат во духовниот, социјалниот и културниот живот, посебно во филозофијата и науката:

- **огромен подем на науката на сите полиња**, се развиваат нејзините методи, области и сознанија;
- **науката се одделува од филозофијата** како *емпириско* и *експериментално* сознание и станува нагласено **производна сила**;
- **силно се развива техниката** како резултат на развојот на науката (напоредно со тоа се појавија и научни и *ојтимистички* согледби за развојот на науката и техниката во служба на човекот, чиј одблесок се делата на Жил Верн - но и првите *негативни* визии за антихумано дејствување и резултати на строгата наука и на техниката: Гете во "Фауст" го опиша сестраниот научник, кој од желба за моќ склучува "сојуз со ѓаволот", а со ликот на Франкенштајн е претставена страшна личност создадена од научник);
- **силно се развиваат производството** (*индустриска револуција*) **и новите односи меѓу луѓето**;
- се развиваат **граѓанското општество и градовите**, има големи **миграции**, почна да се шири **масовното образование**, **работничката класа** станува многубројна, се засилува **борбата меѓу класите**;
- напоредно се појавија силни и раширени тенденции за слобода и промени, но и за чување, неменување на постојното - оттогаш **либерализмот** и **конзервативизмот** ќе станат значајни противставени современи духовни, социјални и етички концепции;
- **во филозофијата се развива високо ниво на спекулација**, таа постигнува исклучителни дострели во објаснувањето на светот, на човекот, на сознанието, на историјата - исто така, филозофијата почнува пошироко да се служи со **научните методи** за да

ги објаснува своите најсложени прашања (законитостите на светот, категориите на битието, егзистенцијата на Бог, етичките начела и сл.);

- се појавува тенденција за **ограничување на метафизиката** и за изградба на филозофијата како **позитивна наука** - од што се зародија повеќе нови научни дисциплини (за општеството, за психата, за разните вредности...), чии сознанија дотогаш се развиваа само во рамките на филозофијата; исто така **научните откритија поттикнуваа развој на сообразни филозофски ставови** и целосни концепции - материјализам, еволуционизам, вулгарен материјализам и др.;
- научните и филозофските ставови станаа **универзални**, се стремат да важат за сите луѓе и за целиот свет и главните струи на европската мисла се раширија и во другите светски региони, каде што започна брз развој - а и оттаму (особено од Индија) почна да се чувствува **влијанието на нивните автентични идеи врз светската мисла**;
- се развива човековата самосвест, што се изразува и со **свртување кон личноста на човекот** како главна тема и највисока задача на филозофијата;
- социјалниот развој и тешкотиите во него предизвикаа појавување на низа **критички ставови** од различни позиции за состојбите во духот, општеството, науката, културата - и кај филозофите има такви реакции како **критика на состојбите и изградба на нови социјални визии**;
- во културата имаше неколку значајни појави - романтизам, симболизам, реализам, модернизам, а сите го изразуваа духот на **модернизмот** (посакувана и нужна промена);
- како резултат на развојот на науката, се измислија **нови начини на регистрирање на светот** - *фотографија* и *филм*, кои ќе ги изменат визуелните перцепции и сознанијата на човекот за реалноста.

За филозофијата посебно е важно тоа што во XIX век се изградија неколку **најзначајни филозофски системи** - иако истовремено почна и **отпорот против систематската филозофија**, што ќе доведе до нов начин на филозофирање во современата епоха.

Филозофијата почна да се развива **преку своите дисциплини** - како сноп од дисциплини или како (специјалистичко) истражување само во една нејзина област. За самото место на филозофијата е карактеристично нејзиното **сместување и развивање на Универзитетите** - во Новиот век дотогаш главните мислители не беа наставници на Универзитетите (таму се развиваше поконзервативна мисла), а сега најзначајните филозофи се редовно или повремено универзитетски наставници. Филозофијата станува **основна дисциплина на Универзитетите** (за тоа Кант има напишана посебна книга), а филозофите најзначајни универзитетски наставници или раководители. Со тоа филозофијата даваше **придонес кон развојот на националните култури**, бидејќи Универзитетите се најважни научни и културни институции на државите, регионите или на градовите. Се појавија први бележити мислители и таму каде што досега ги немаше (Русија, Америка, Данска, балканските земји...). Во таа смисла е важно и тоа што филозофијата престана да се пишува на латински јазик, туку се усвои нејзино изразување **на националните јазици**, што има големо значење за развојот на културните текови во новите социјални услови.

Многу од овие елементи значеа завршна точка на развојот на дотогашната филозофија, а некои директно го подготвуваа натамошниот развиток на филозофијата во најсовремената епоха. Посебно е важно тоа што во XIX век имаше навистина истакнати мислители, неколку од најзначајните филозофи во историјата - Кант, Хегел, Џон Стјуарт Мил, Маркс, Ниче, Перс, Владимир Соловјов.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Која е основната карактеристика на духот во модерната епоха?
- Каков е развитокот на науката во модерната епоха? Кои се најзначајните дострели во модерната наука?
- Како развитокот на модерната наука се одразува во животот и во мислењето?
- Што значи позитивизмот? Како тој ја толкува улогата на филозофијата наспроти науката?
- Дали има значајни филозофски тенденции во модерната епоха? Кои се нивните карактеристики?
- Дали во XIX век се создадени големи филозофски системи? Што тогаш се мислеше за системите?
- Каква е улогата на големите научни откритија во создавањето на нови филозофски погледи?
- Што значеше појавата на еволуционизмот?
- Каква е улогата на модерната критичка свест во градењето на новите филозофски погледи?

ИМАНУЕЛ КАНТ

Критичко испитување
на сознанието
и на човековите
сознајни сили

Имануел Кант

РЕВОЛУЦИЈА ВО ФИЛОЗОФИЈАТА. - Имануел Кант е најзначајниот филозоф во модерната епоха. Неговата мисла е наречена "коперникански пресврт" во филозофијата. На неколку полиња тој даде извонредни научни резултати (космологија, педагогија). Во филозофијата постави **нов научен метод** и постигна големи достигнувања во сите филозофски дисциплини (теорија на сознанието, етика, естетика, филозофија на религијата, политика).

Имануел Кант (1724-1804) е роден во Кенигсберг (денес Калининград), најголемо место во Источна Прусија. Учел во своето место, потоа таму бил наставник. Никогаш не го напуштил. Бил најпрочуен професор на своето време. Го објаснил настанувањето на Сончевиот систем и на Земјата со вртењето на вселенската маглина и со ладењето на свездената маса (Кант-Лапласова теорија). Напишал одлична книга за воспитувањето на децата ("Педагогија"), која започнува со укажувањето дека човечкото суштество мора да се образува за да стане човек.

Бил вљубеник во метафизиката (во шега велел дека "се венчал за неа"). Во своите зрели години, со занес една деценија ги испитувал патиштата и условите на вистинското сознание, како и можностите за метафизичко мислење. По задлабоченото истражување на филозофските идеи и методи, создаде неколку прочуени светски дела со новиот начин на филозофско испитување што го нарече **критика**. "Критиката на чистиот ум" е едно од најпознатите филозофски дела на сите времиња; во него Кант оригинално ја објасни **природата на човечкото мислење** и даде современа **критика на метафизиката**. Неговите етички дела, од кои е најпознато "Критика на практичниот ум", се мошне значајни за теоријата на човечкото однесување; во нив е изразен восхит за **моралот** како суштина на човештината. Кант бил значаен естетичар и теоретичар на религијата. Тој сакал да укаже на правилните животни патишта, па ја создал и книгата "Вечниот мир", со која се застапувал против држењето војски и против водењето војни меѓу државите. За таа цел Кант го измисли терминот **пацифизам**.

Кант е образец за современ филозоф. Неговите дела имаат углед на научни филозофски книги, од кои најдобро се учи како да се филозофира. Имал бројни следбеници и неговото влијание е големо сè до денес.

КРИТИКАТА - НОВ НАЧИН НА МИСЛЕЊЕ. - Кант изгради нов начин на филозофско мислење во кој се прави обид најважните и најтешки проблеми на филозофијата да се решат со спекулација, но со земање предвид на научните методи и сознанија. Кантовата филозофија е крстопат во кој се влеваат сите дотогашни филозофски пристапи, а од него се разгрануваат новите начини на филозофирање. Методот на Кант е творечка *синтеза* на емпиризмот и рационализмот, ги зема предностите на двата пристапи и сака да ги надмине нивните ограничености. Овој поопшт, нов приод кон филозофските прашања Кант го нарече **критика** - во смисла на анализа, *испитување на границите на сознанието* и на вистинските можности за поточна согледба на основните филозофски проблеми. Тој сака да го уништи застареното, привидното знаење.

Кант го испитува *човекот како субјект* на сите важни активности во својот живот. Во една изјава, слична на програма, Кант вели дека нашиот ум е сконцентриран околу три прашања: **Што можам да знам? Што треба да правам? На што можам да се надевам?** Во таа смисла, Кант истакнува три најважни сили на човекот - **сознание, волја и чувства** (тој го зема предвид човекот пред сè како психичко суштество). Делото "Критика на чистиот ум" е посветено на испитувањето на создавањето, на неговите цели, можности и патишта; во "Критика на практичниот ум" е изложено моралното сознание и истражено е како се насочуваат човековата волја и дејства; испитувањето на естетските чувства и на смислата на создавањето на судови-оценки е спроведено во "Критика на моќта на судењето".

Овие испитувања се *единствени* според пристапот. Тие сочинуваат комплекс од согледби на најважните прашања за човекот и за мислењето. Тука се вклучени и човековите сознанија во другите сфери - метафизичките сознанија и филозофијата на неорганската природата; филозофиите на правото, на религијата и на историјата; филозофијата на органската природа. Преку испитувањето на човековите сознанија и основни психички моќи Кант ја опфаќа сета важна проблематика на филозофијата. Затоа поопстојно ги претставуваме неговите учења.

КАКО И ШТО СОЗНАВА ЧОВЕКОТ? - Главното филозофско истражување според Кант е **испитувањето на сознанието**. А ова е пред сè насочено кон откривањето на суштината и на "границите на човечкиот ум". Кант детално и оригинално го истражува човекот како субјект на сознанието и ја објаснува улогата на создајните сили во човекот при градењето и усовршувањето на сознанието. Тој истакна дека го напушта *догматизмот*, кого го смета за обид за сознание на нештата без пред тоа да се испитаат можностите за таквите сознанија. Кант препорачува испитување на тие можности, тоа е неговиот *критички* пристап.

Неговите испитувања се сконцентрирани врз **трансценденталното** сознание - овој поим се однесува на *априорното* создавање, значи на можностите за создавање пред искуството. И поимот "**чист ум**" се однесува на границите и на можностите на човековите создајни сили пред овие да ја имаат добиено создајната граѓа што доаѓа преку сетилата. Чистиот ум е наша **внатрешна природа**, ги изразува специфичноста

и структурата на човечкиот дух. Во чистиот ум нема сетилни траги, тој создава сознание независно од секое сетилно искуство, т.е. *априорно сознание*.

Кант ги критикува емпиристите затоа што сметаат дека сето сознание потекнува од искуството. Од надворешниот свет не стигнуваат секогаш јасни и точни факти, а ние сепак имаме некакво сигурно сознание, до кое сме дошле без граѓата од искуството. Тоа е апсолутно сознание и апсолутна вистина. Кант не се сомнева дека е можно такво сознание, туку се прашува *како е можно сознанието*. За Кант "нашиот разум не може да се ограничи само на искуството". Сознанијата на математиката, кои се секако точни, сведочат дека човекот има априорни сознанија, вредни и нужни, кои не зависат од искуството.

Тешко е да се разберат долгите и замрсени истражувања и докажувања на Кант (но тие се првокласен филозофски рационален текст). За да се пристапи кон Кантовите ставови, треба да се има предвид разликата меѓу сознанието *a priori* (= пред искуството) и сознанието *a posteriori* (= од, по искуството). *Априорното сознание* е независно од искуството, неговото потекло не зависи од искуството. *Апостериорното сознание* зависи од сетилноста, потекнува од искуството. Априорните сознанија се *општи* и *нужни*, кај нив нема исклучок; апостериорните сознанија не се *ни општи ни нужни*, кај нив има *исклучоци*. За идеите на Кант е важен и неговиот став спрема материјата и формата на искуството. *Материјата* (содржината) на искуството се осетот и неговите разни квадитети (боја, тон); осетот е нешто емпиранско и тие нешта не може да се разберат априорно. *Формата* е психички елемент од априорното, таа е неемпиранска (затоа Кант ја нарекува *чиста форма*). Кант се ориентира кон испитување не на содржината на сознанието (*што се сознава*), туку на формата на сознанието - **како се сознава**. А формата не му претходи на искуството временски, туку е *услов* што од субјектот придобива кон искуството за да може да дојде до сознание.

Априорната моќ на сознанието има *три* сили и функција - **чиста сетилност, разум и ум**. Нив Кант посебно ги испитува во "Критика на чистиот ум" - сетилноста е поврзана со *осетиите*, разумот со *поимите* и *судовите*, умот со *идеите*.

Кај човекот чистите перцепции на *просторот* и на *времето* се елементи на чистата **СЕТИЛНОСТ**. Тие не зависат од искуството (тие не се дел од појавите, како што се мислело дотогаш). Неопходно е човекот да ја има во себе моќта за претставување на просторот и на времето (иако тој нив не ги забележува) за да може да ги согледа осетите, и тоа едни покрај други, едните *надвор од* другите и едните *во низа со* другите. Осетите за просторот и за времето служат за подредување на осетите од искуството. Оттука следува и значајното сознание на Кант дека ние **може да ги сознаеме само појавите (феномени), но не и нештата по себе (ноумени)**. Човекот не е во состојба да ги сознае нештата по себе, онака како што тие постојат без учеството на човекот во нив. (Со овие испитувања на сетилноста Кант ги разработува прашањата за својствата на математичките сознанија.)

Понатаму, Кант ја испитува сознајната суштина и сила на **РАЗУМОТ**, кој се занимава со **поимите** и со **научните судови** (*џерм.* Begriff = поим, она што "сознајно е

зграпчено"). Основните априорни форми на мислењето како елементи на разумот се - чистите поими или категориите. Овие чисти поими се услови за човекот искуството да го обликува како среден свет на појавите во кој има законитост. Разумот е моќ за правење поими и судови. До емпириските поими тој доаѓа со анализа на претставите од искуството и со апстракција од нив; но формите на мислењето се чиста функција на разумот. Категориите (чиста мисла, која човекот не ја забележува) се неопходни за со нив човекот од осетите да создава вистински сознани судови - од неповрзан и несуреден свет на појавите се твори предметно поврзан и каузален свет на сознаеното искуство.

Кант изведува 12 категории од 12 форми на судовите; тие се совпаѓаат. Категориите меѓу себе се разликуваат според четирите основни видови судовите. Со овие општи поими се формира секое сознание (покрај основните, Кант вели дека постојат и други чисти поими на разумот, значајни за сознанието и за филозофијата, како сила; активно - пасивно; настанување - нестанување; промена и сл.).

- на квантитетот на судовите (за колку субјекти тие зборуваат - општи, посебни, поединечни) соодветствуваат категориите едно-единство, многу-множественост, сè;
- на квалитетот (какви се ставовите - афирмативни, негативни, бескрајни) - реалност, негација, лимит (ограничување);
- на релацијата (со каков став се настапува - категорични, хипотетични, дисјунктивни) - супстанција - акциденција; причина - последица; заедница - заемно влијание;
- на модалноста (со каква нужност се искажуваат - проблематични, асерторични, аподиктични) - можност - неможност, егзистенција - неегзистенција, нужност - случајност.

Со комплицирана и тешко разбирлива постапка (која е одраз на тешкотиите за мислењето, а не на неспособноста да пишува лесно и разбирливо, што Кант го покажува во поедноставните дела) се претставува, образложува и се докажува тематиката и содржината на научниот сознанија, кои ги создава разумот.

Така, ставот дека промените се детерминирани врска меѓу причината и последицата се докажува со неколку анализи: се испитува поврзаноста на промените во времето, од што се претпоставува дека тие се причинско-последично поврзани; потоа се истражува нужноста на поврзаноста како услов за можноста на такво искуство (ова е трансцендентален и критички пристап - рационалистите сметаат дека законот на причиноста е нужен за светот на нештата по себе; кај емпиристот Хјум причиноста е апостериорна и се базира врз навиката, што нејзината нужност ја прави привидна); потоа се укажува на тоа дека причината и последицата следуваат едната по другата (следството е единствениот критериум на причинската врска), и сл.

Основните сознанија до кои се доаѓа со ваквиот пристап, според Кант, се основни закони на природата. Разумот е законодател на природата. Оваа основна критичка позиција се докажува со споредување на два става: Искуството го овозможува сознанието - Сознанието го овозможува искуството. Првото е невозможно, затоа што искуството не може да биде извор на априорните елементи на сознанието, на чистите осети (на просторот и на времето) и на чистите поими (категории); значи, останува само втората можност. На прашањето дали категориите имаат значење и

надвор од искуството - Кант одговара дека тие се неразделни од сетилната содржина: **поимите без содржина се празни, перцепциите без поими се слепи.** Категориите се само *форми на мислата*, тие не создаваат ништо, предметот на мислата се создава откако ќе дојдат перцепциите, категориите ги поврзуваат нивните делови. Содржината на искуството настанува со влијанието на нештата по себе врз субјектот - овој добива осет и е предизвикан да реагира на содржината со својата субјективна форма (чистите осети на просторот и на времето и категориите).

**Поимите без содржина се празни,
перцепциите без поими се слепи.**

Имануел Кант

Како што веќе е истакнато, осети има само за **светот на појавите**, не и за светот на нештата по себе. Но **нештата по себе**, трансцендентни објекти, постојат, иако не можат да се дознаат. Кога не би имало нешта по себе, искуството не би се однесувало на појавите (кои се израз на нештата по себе), туку на *привидите*. Појавите се пројави на нештата по себе. Светот на искуството не е привид затоа што тој е *среден свет* (се разликува од хаотичниот сон). Нешто по себе е независно од субјектот на сознанието; тоа е од онаа страна на можното искуство и од својата точна определба од страна на субјектот. Ние ја доживуваме само *појавата* (хел. *фаиноменон*) на нештото по себе, тоа останува достапно за сетилата, затоа не може да се сознае и ние само го *замислуваме* (хел. *ноуменон*). За нештото по себе Кант не отфрла дека може да се замисли дека постои. Ние може да тврдиме дека постои, барем како извор за појавите, кои се потребни за да имаме искуство.

Третата стапка на испитувањето се однесува на **УМОТ**. Тука станува збор за **идеите** како дело на умот и за можноста за постоење на **метафизички сознанија**. Има три форми на посредното заклучување, па за Кант постојат само три *основни поими-идеи на умот* - идеја за *душата*, идеја за *сетилниот свет* како *целост* и идеја за *најреалното нужно сушество* - *Бог*. Ова се метафизички прашања; затоа кај Кант, по расправата за можните услови за метафизички сознанија, овие идеи се показ за неможноста на сигурни метафизички искази. Испитувањето на текот на заклучувањето за основните проблеми на метафизиката покажува дека нивните логички форми се *паралогизми* (од нив не е можен заклучок). Меѓутоа, тоа не значи дека тие заклучоци се неточни - не може да се докаже дека се вистинити, но исто така не може да се докаже дека се лажни. Такви се психолошките проблеми - ставовите за Јас како супстанција и за душата (за која не може да се докаже ниту дека е нематеријална ниту дека нужно е материјална).

Испитувањето на ставовите од космологијата покажува дека за секој проблем за смислата на светот може да има *два контрадикторни става*, кои можат да се докажат со привидно несомнени разлози (овие ставови како *теза* и *антитеза* Кант ги докажува индиректно, со негирање на спротивниот - т.е. со неможноста на

антитезата, асо неможноста на тезата се докажува вистинитоста на антитезата). Овие ставови Кант ги нарече *антиномии на умот* (противречни ставови, спротивни во самите себе, во кои чистиот ум запаѓа кога сознанијата за светот се обидува да ги изложи и да ги реши чисто спекулативно, без потпирање врз перцепциите, значи во вид на догматска метафизика). Овие познати **антиномии на умот** гласат:

ако се однесуваат на *границиите на светот во времето и во просторот*: Светот има свој почеток во времето и неговиот простор е ограничен - Светот нема почеток во времето ниту неговиот простор е ограничен, туку тој е бескраен и во времето и во просторот;

ако се однесуваат на *сложеноста на супстанцијата*: Секоја сложена супстанција во светот се состои од прости делови, сложеното настанува од простото - Сложената супстанција не е составена од прости делови, никаде не постои нешто просто;

ако се однесуваат на *законитоста и на слободата во светот*: Покрај каузалноста според законите на природата, во светот мора да се претпостави и каузалноста на слободата - Не постои слобода, туку сè во светот се случува според законите на природата;

ако се однесуваат на *постоењето на Бог*: Во светот постои апсолутно нужно суштество, кое е или негов дел или негова причина - Не постои апсолутно нужно суштество како причина за светот, ниту во светот ниту надвор од него.

Кант вели дека има *дијалектички привид* во овие антиномии и пристапи кон негово решавање. Кажува дека за разумот трансцендентните објекти кај тезите се премногу малечки, а кај антитезите премногу големи. Бескрајниот свет и сличните објекти на мислењето се недофатливи за разумот, а конечниот свет, материјата составена од прости делови и др. се сознанија кои разумот сака-треба да ги надмине. Исто така, проблем е што овие ставови настануваат кога светот на искуството се зема како нешто по себе, а не како појава. Во овој случај ставовите не мора да бидат точни тврдења, односно и тезата и антитезата можат да бидат вистинити или само привидно противречни.

Универзалноста на погледите на Кант се гледа и во овој пристап - тој води сметка за различните можни ставови и за дадените решенија во историјата на филозофијата. Догматскиот став би можел да каже дека не постои проблем на антиномиите,

бидејќи разлозите за ставовите не се логички оправдани, а вистинита е или тезата или антитезата. Скептичкиот став кажува дека ваквиот проблем не може да се реши, дека и тезата и антитезата се подеднакво логички оправдани. Критичкиот став на Кант тврди дека проблемот може да се реши, но не на догматски начин. Кај антиномиите за светот и за супстанцијата тезата и антитезата се несомнено неточни (се однесуваат на светот на појавите кој се зема дека е нешто по себе). Кај антиномиите за општата законитост и за постоењето на апсолутно нужното суштество, и за тезата и за антитезата може да се тврди дека се точни (но антитезите се однесуваат на нешто по себе, а тезите на светот на појавите). Критичкиот став

на Кант за првата антиномија гласи: светот е неопределено конечен, неговите граници во просторот можат да се прошират, а неговата историја во минатото да се продолжи. За втората антиномија: материјата не се состои од прости делови, туку има конечен број одделени делови, а секој нејзин дел може понатаму потенцијално да се дели. За третата: причинско-последичната законитост важи без исклучок за сетилниот свет на појавите, секоја појава е условена од некоја претходна појава, но истовремено секоја појава е и слободен производ на една духовна причина (бидејќи има нешта по себе, со тоа е можна и законитоста на слободата). За четвртата антиномија: секое нешто во искуството, бидејќи е условено, е случајно во своето постоење, додека во светот на нештата по себе може да постои апсолутно нужно суштество.

Бидејќи логичкото решение ги претставува односите во реалноста, станува збор за **трансцендентален идеализам**; самото постоење на овие антиномии посочува на ваквиот идеализам. Специфичноста на ова мислење може да се види од ова - од претпоставката дека сетилниот свет постои по себе следува антиномија на умот; но обратно, од постоењето на антиномијата следува дека сетилниот свет не може да постои по себе.

Истото се однесува и на проблемот на постоењето на Бог. Кант ги испитува сите видови докази за Божјето постоење и заклучува дека има смисла само онтолошкиот доказ - дека Највишото суштество мора да поседува и својство на постоење. Но ова нема вредност на доказ. Сепак, од неизвесноста на ваквите докази не следува дека е невозможно постоењето на Бог; иако не може теориски да се докаже, неговото постоење е можно. Идејата за најреалното суштество може да се смета регулативен принцип на умот, кој внесува единство и систем во сознанијата.

Тоа е дејност на умот - да внесува *систематско единство во искусвеното сознание на разумот*. Таа задача умот ја извршува со три свои логички принципи, со кои се бара разновидноста на појавите-предметите да се подведе под поими, односно нижите поими (на видот) да се подведат под вишите поими (на родот); секој вид да се подели на подвидови; преминот од еден кон друг вид да биде постапен (ова се нарекува и принцип на континуитетот на формите). Овие принципи се **регулативни принципи на умот**, негови *максими*, тие внесуваат систем и единство во сознанијата на разумот, т.е. умот бара разумот да постапува според тие принципи при испитувањето на објектите на искуството.

За трите основни идеи на умот (душа, бескрајна слобода и Бог) Кант вели дека треба да се замислат *небаре* постојат објективно (иако не мора да постојат - за нив нема осети, тие не се појави). Тие идеи се регулативни принципи, имплицираат како да го познаваме светот и нашето постоење - психичките појави се испитуваат небаре постои душа, условите на надворешните и на внатрешните појави небаре постои слободата, а севкупноста на појавите треба да се изведува небаре таа целина потекнува од едно апсолутно суштество.

ДАЛИ Е МОЖНА МЕТАФИЗИКАТА? - Од овие испитувања на суштината и на границите на сознанието (за кои овде е изнесена само срцевината) Кант заклучува

дека **метафизиката е неможна како наука за трансцендентните објекти** - но останува можноста таа да се гради како систем на иманентно априорно сознание.

Меѓутоа, мошне се важни сознанијата за начинот на употребата на умот, кои се сконцентрирани околу **дисциплината во употребата на умот** - во искусственото сознание, во полемиките, во правењето хипотези и во докажувањето. Суштината на тоа е дека *филозофијата е особен начин на употреба на умот* - таа дава општи сознанија, со апстрактни поими, во неа се зборува за квалитетите, таа не произлегува од искуството, туку се однесува на искуството, нејзините ставови мора да се докажуваат (не се аксиоматски, како во математиката). Кант истакнува дека **во филозофијата догматските ставови се неоправдани**, бидејќи чистиот ум не може така да се употребува. Затоа во филозофијата е дозволена критика на догматските ставови (кои тврдат или негираат нешто без да имаат научна аргументација за тоа) и **нужна е целосна слобода на мислењето**. Скептицизмот исто така не е оправдан, бидејќи е неутралност во мислењето, иако скептичкиот метод е потребен за филозофирањето. При правењето хипотези, како принципи за објаснување на сетилните појави не треба да се земаат трансцендентните нешта (душа, Бог) и хипотезите треба да имаат капацитет за објаснување на појавите (не се дозволени дополнителни-помошни хипотези).

Филозофијата е дело на чистиот ум, кој сите сознанија се стреми да ги доведе во систем. Научните сознанија се градат врз даденостите и историјата; умствените-рационалните сознанија се засновани врз принципите (тоа се математиката и филозофијата). Филозофијата е емпириска или чиста, а чистата филозофија е критичка (како вовед во неа) или метафизичка (како систем на чистиот ум). Метафизиката Кант ја дели на метафизика на природата и на метафизика на моралот - првата се занимава со она *што е*, втората со она *што треба да биде*. Метафизиката на природата е или рационална физика или рационална психологија (Кант ги развива и објаснува сите овие дисциплини). Заедно со критиката на другите филозофски правци - со ова Кант покажува дека неговото учење, критичката филозофија е еден вид завршен инструктивен и систематски филозофски приод. Така Кант даде сопствена концепција за метафизиката која има сопствена научна методологија - иако самото метафизичко мислење е *ограничено*, се потпира врз силата на личноста, која има централна улога во сознанието.

Две нешта ја исполнуваат душата со секогаш понов и сè поголем восхит и страхопочит колку што размислата почесто и поистрајно се занимава со нив: тоа се **свезденото небо над мене и моралниот закон во мене**. Нив не треба да ги барам и просто да ги насетувам како скриени во темнина, или во бескрајот надвор од мојот хоризонт; јас нив ги гледам пред себеси и непосредно ги поврзувам со свеста за моето постоење...

Имануел Кант: *Критика на практичниот ум* - прев. д-р Кирил Темков

ЕТИКА НА ДОЛЖНОСТА. - Истиот критички пристап Кант го прошири од теоријата на сознанието врз другите области на филозофијата - етиката, естетиката,

религијата, политиката, давајќи импулс и основа за нов развoтoк и во нив. Етичката теорија на Кант спаѓа меѓу најзначајните етички учења, а делото "Критика на практичниот ум", покрај Аристотеловата "Никомахова етика", е најважно етичко дело во историјата (ова е прво дело од Кант објавено на македонски јазик; го преведе д-р Кирил Темков).

*"Критика на практичниот ум"
прво дело од Кант објавено кај нас*

Бидејќи силите на сознанието (сетилност, разум и ум) се исти, нема посебен практичен чист ум. Терминот "практичен ум" се употребува за да се објасни употребата на умот во практичните задачи на човекот, меѓу кои е најважно моралното дејствување. Основа за моралот се моралниот закон и слободата на дејствувањето, па затоа човекот гради претпоставки за постоење на Бог, на душата и на слободата (нивното постоење, инаку, спекулативниот-теорискиот ум не може да го докаже).

За Кант моралното дејство е **постапка од должност** - доброто се прави од почит кон моралот-должноста, значи изворот на дејството е во чистата морална свест. Дејствата што се прават од наклоност или од желба за нешто не се такви (тие немаат внатрешна морална вредност, затоа што нивниот извор не е во чистата морална свест, туку во нешто друго - во желбата за истакнување, или во користољубието, или во сочувството, или во намерата некому да му се создаде среќа сл.). Должноста е нужно дејство, предизвикано од почитувањето на моралниот закон. Тоа значи **себепотчинување на законот на својот разум**; со ова човекот се воздигнува себеси како разумско суштество. Кога почитувам некој човек, тоа го правам затоа што тој дејствува според моралните принципи; тоа значи дека и тука мојата почит се однесува на моралниот закон, кого што тој човек со своите постапки го става пред мене. Моралниот закон е *човекова imperative* на она според што човекот **треба** да дејствува - а само човекот може да дејствува според принципите и само тој има волја како разумско суштество. Ако волјата е во согласност со принципите на разумот и ги исполнува без исклучок барањата на разумот, тогаш тоа разумско суштество е совршено.

Објективниот принцип на кој мора да му се покорува волјата на човекот е **заповедта на умот**. Оваа е искажана во форма на **императив** (барање за извршување), кој може да биде категорички или хипотетички. *Хипотетичкиот императив* бара соодветно дејство за да би се постигнала некоја цел надвор од самото дејство (има форма "Ако сакаш да постигнеш нешто, тогаш треба да го направиш тоа и тоа").

Категоричкиот императив е прецизно морално барање, кое мора да се изврши, а дејството нема надворешна цел, туку се прави заради самата етичка смисла на постапката (има форма "Прави го тоа!").

Има три вида содржина на императивите - од *техничката*, од *живојната мудрост* и од *етичката*. Првите се дејства од некоја струка или служат за некоја работна цел (тие се добри ако успешно е објаснето бараното дејство). Вторите се поуки за постигнување лична среќа во животот. Само третите се вистински етички барања - тие немаат посебна цел вон од нив и дејството го бараат директно. Етичкиот императив не се однесува на содржината, туку на *формата* на дејството и на принципот од којшто произлегува дејството (затоа првите два императива се хипотетички, а третиот е категорички императив - првите два се *правила* и *совети*, а третиот морална *заповед*).

**Постапувај така што човештвото,
како во твојата, така и во личноста на секој друг човек,
секогаш би го употребувал само како цел,
а никогаш како средство!**

Имануел Кант

Формулата на категоричкиот императив на Кант гласи: **Постапувај така што максимата на твојата волја секогаш би можела наедно да има вредност како принцип на сеопшто законодавство!** Човекот треба да избере-следи таква вредност во дејствувањето која би можела да биде-стане морално начело за сите луѓе. Кант дава и посебна хуманистичка формулација на императивот: **Постапувај така што човештвото (човечката суштина), како во твојата, така и во личноста на секој друг човек, секогаш би го употребувал само како цел, а никогаш како средство!** Значи, човекот треба секогаш да си поставува прашања за вредноста на своите начела, а единствена етичка цел треба да му биде човечката суштина, т.е. неправедно нешто против своето достоинство и против достоинството на другите. Со тоа се укажува дека треба да водиме сметка и за основните човечки цели и за целите на другите луѓе, кои треба да станат и наши цели.

Моралниот закон е **свет** (неповредлив, ненарушив). Човекот навистина е достатно не-свет, но човештвото во неговата личност мора да му биде свето. Во целиот создаден свет, сето она што се посакува и каде што тоа може да се употреби и просто како средство - само човекот, а со него и секое умно создание е цел сама по себе. Имено, тој е субјект (извршител) на моралниот закон, кој е свет благодарјќи на автономијата на неговата слобода.

Имануел Кант: *Критика на практичниот ум* - прев. д-р Кирил Темков

Категоричкиот императив ни помага да определиме кога некое дејство е морално или не е такво. Овој императив човековата волја си го определува самата

на себе; затоа тоа е показ за нејзината **автономија** (*хетерономијата* значи добивање налог за својата волја од нешто надвор од неа и од разумот). Од ваквата автономија може да се заклучи дека човекот има **слободна волја**. Слободата е услов за моралот, зашто значи донесување решение без притисоци однадвор, т.е. независно од детерминираноста слична на законитоста во природата.

Кант го истражува човекот и неговите сознанија. Тој укажува на величината на човекот и на неговата моќ да создава, да гради ставови за сите прашања и да се сконцентрира на правилни дејства. Тој ги истакна човекот, мислата и човековиот живот како најзначајни за филозофијата. Пледираше за живеење достоинствено на силите и величието на човекот. Затоа неговата филозофија е нов чекор во развитокот на филозофијата - кој сестрано ќе се одгласи кај многу значајни мислители на современата епоха.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како Кант ја постави основата на современата филозофија?
- Дали критиката на Кант значи научен пристап во филозофијата?
- Какви критики напишал Кант? Во кои области од филозофијата?
- На кои два основни современи филозофски методи и правци Кант прави синтеза во својата критичка филозофија?
- Што значи априорното сознание?
- Од каде потекнуваат фактите на сознанието? Со кои сознајни моќи човекот ги суредува и ги поврзува осетите како основни факти на сознанието?
- Што мисли Кант за нештото по себе?
- Кои се противречностите (апориите) на умот при ставовите за нештата за кои немаме непосредно искуство?
- Какво е етичкото учење на Кант? Која е основната категорија на моралот?

Сè е живот на Духот

ГЕРМАНСКАТА КЛАСИЧНА ФИЛОЗОФИЈА. - Иако пред Кант имало големи мислители од Германија (Јаков Беме, Лутер, Лајбниц, Лесинг), со Кант германската мисла стана *свештски* значајна. Тогаш револуции се правеа насекаде (во Британија техничка и индустриска, во Франција социјална и политичка) - но Германија заостануваше во современиот развoтoк. Во неа имаше 20-тина посебни држави и државички, доминираше селското стопанство, беше бедна, со конзервативна аристократија, власт и етика. Кант и следбениците толку ја раздвижија филозофијата, особено во Германија, што тоа е наречено **револуционерен придонес** на Германија кон светскиот развoтoк.

Кант предизвика големо интересирање за филозофијата. За две-три децении се појавија многу нови автори, некои од нив се меѓу најзначајните во светот. Оваа школа на мислење ги афирмираше *внатрешните потенцијали на филозофијата*. Овие истражувања се наречени **германска класична филозофија** и претставуваат највисок дострел на филозофијата во форма на развиен систем (за естетиката на германскиот идеализам книга напиша д-р Кица Барцјева-Колбе). По Кант, Фихте, Шелинг, Хегел филозофијата зазеде нови позиции и се развива на нов начин. При тоа германската филозофија се здоби со посебна димензија - како што англосаксонската филозофија главно е емпиристичка, а француската и континенталната европска рационалистичка, германската филозофија стана позната со *идеализмот*.

Јохан Готлиб Фихте е првиот голем филозоф по Кант и негов најзначаен следбеник. Се истакнал со своите **идеалистички** поставки и со одбраната на слободата.

**Јас треба нешто да правам
за тоа да се случи.**

Јохан Готлиб Фихте

Јохан Готлиб Фихте (1702-1814) студирал теологија во Јена. Толку се воодушевил од идеите на Кант, што отишол да го посети. Потоа објавил критика на Објавата; оваа книга, излезена без име на авторот, на сите им личела на дело од Кант. Кант го демантирал тоа и го пофалил авторот, а Фихте се здобил со слава. Бил професор во Јена, но го отпуштиле заради неговото бранење на слободата. Во времето на Наполеон ја бранел слободата со "Говори до германската нација". Многу се залагал да се отвори Универзитет во Берлин и бил негов прв ректор. Најпознато дело му е "Основата на општото учење за науката", во кое се испитуваат нужните функции на духот како претпоставки за севкупното искуство и за сите науки.

Јохан Фихте држи
еден од познатите
говори на
германската нација

Погледите на Фихте се **субјективен идеализам**. Тој го отфрла постојењето на нештата по себе кај Кант и тврди дека само идеализмот ги истакнува Јас (човековата суштина) и духот, што овозможува човекот да биде независен од надворешното. Фихте укажува дека човекот е одговорен за она што се случува, за доброто и за злото што се прави, а тоа не би било можно ако случувањата се детерминирани. Човекот треба да биде свесен за својата самостојност и исклучителност. Вербата кај нас дека постои надворешниот свет се потпира врз увереноста дека она за што имаме осет има некоја причина, но не може да каже дека се гледа каузалноста во надворешниот свет - претпоставувајќи причиност човекот го претпоставува светот.

Нашата мисла, всушност, има *дијалектички* карактер; станува збор за мислење преку теза, антитеза и синтеза, кои се предизвикани од активноста на самиот ум. Првиот факт на свеста е: *Јас сум*. Потоа Јас наспроти себе си поставува Не-Јас за да се осознае. Јас може да се воспостави само така што ќе се разликува од Не-Јас. Така, во теорискиот ум Не-Јас го ограничува Јас. Но Фихте му дава *јрвенсјиво* на *јракјичниот* над спекулативниот ум, а практичниот ум покажува дека Јас го ограничува Не-Јас. Затоа практичното Јас е апсолутното Јас (во кое се обединети Јас и Не-Јас) и тоа со стремеж да стане апсолутно Јас. Вистинскиот повик-задача на човекот е да се стреми кон возвишување, кон совршенство, кон бескрајно усовршување. Човекот е апсолутно **слободен** - затоа *основа за секоја филозофија е верата во апсолутната слобода*. Фихте својата филозофија ја нарече "анализа на поимот на слободата". Кога човековото дејствување не би било слободно, неговиот труд би бил детерминиран слично на животот во природата. Фихте, значи, ја отфрла пасивната концепција за светот и човекот. Основната карактеристика на луѓето е **слободно дело**. Ваквата позиција бара *духовниот свет* да е надреден над сетилниот свет на предметите. Најважно е исполнувањето на **должноста што ја имаме како луѓе и во однос на другите луѓе**. Тоа треба да биде создавање на *светска морална култура*, посветена кон **чување на слободата и на правата на секој човек**. Заклучокот е целосно *либерален* - целта на современата држава е да ги обезбедува човековите слободи и права.

Фридрих Шелинг е исклучителен филозоф, неговиот придонес е мошне голем во развојот на германската и на светската филозофија. Минал низ различни мисловни фази, сите со идеалистички карактеристики.

Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг (1775-1854) студирал во Тибинген теологија, филозофија, математика и природни науки заедно со Хегел и со Хелдерлин. Бил ученик на Фихте и по него професор во Јена. Издавал списание заедно со Хегел, кого го сметале за ученик на Шелинг. Бил главен филозоф на романтичарското движење, пријатели му биле Гете, Шилер, Новалис. По смртта на Хегел, го поканиле да предава во Берлин, да биде противтежа на големото влијание на Хегеловите идеи. Главни дела му се: "Идеи за филозофијата на природата", "Систем на трансценденталниот идеализам", "Бруно, или за природниот и Божјиот принцип на нештата".

Во своето филозофирање Шелинг минал пет етапи - во *субјективниот идеализам* ја следи филозофијата на Фихте; потоа е *филозофијата на природата*, кога природата ја смета за оживеана и самотворечка, раздвигена со дијалектички процеси; во *објективниот или трансцендентален идеализам* филозофијата на природата ја надополнува со апсолутната свест, чиј развој значи откривање на Апсолутот во историјата; тогаш ја прави и филозофијата на уметноста; во *филозофијата на идентитетот* врз Шелинг влијаат Бруно и Спиноза, а Апсолутот е претставен како идентитет на сите различности; последната етапа е *позитивната филозофија*, во која говори за разликата меѓу Бог и светот, а основните противречности се присутни и во самиот Бог (тука Шелинг е близок со неоплатонистите). Некои автори на друг начин ги систематизираат овие фази. Но сиве овие етапи имаат заеднички црти.

Шелинг прави премин од субјективниот кон **објективниот идеализам**. Тој главно зборува за **идентитетот на природното и духовното**. Мошне е важно и тоа што во неговата филозофија секогаш е присутен **развитокот**. Најнапред, Шелинг укажува дека сиот развиток е производ на две спротивни сили - позитивната и негативната, а нивното единство, "општата природа" или "општиот дух", е заедничка основа за органската и за неорганската природа. Исто така, *уметноста* ја смета за највисок степен на духовната дејност, бидејќи е соединение на субјектот и објектот, на слободата и нужноста, на конечното и бесконечното, на духот и природата. Вистината и убавината се само два различни начин на согледувања на Апсолутот - за филозофијата изворниот образец е вистината, за уметноста убавината; така уметноста ни ја посочува реалноста на Апсолутното. Апсолутот е заеднички принцип на природата и на духот, на реалното и на идеалното. Умното сознание е сознание на Апсолутот (како сознание на суштината на нештата и на нештото по себе). Надвор од Апсолутниот ум нема ништо, тој е идентичен на себе си, индиферентен за субјективното и за предметното/објективното. Во битието како Апсолут се укинуваат сите разлики (иако во подоцнежни фази Шелинг истакнува дека противречностите во светот имаат извор во темната основа на битието, во потенцијалите на природата во Апсолутот).

Духот никогаш не мирува,
тој е обземен со движење,
кое секогаш оди напред.

Г.В.Ф. Хегел

Г.В.Ф. Хегел

НАЈРАЗВИЕНОТО КЛАСИЧНО ФИЛОЗОФСКО МИСЛЕЊЕ. - Најзначајниот претставник на германската класична филозофија е **Хегел**, кој изгради **најразвиен систем на објективен идеализам** во модерната епоха. Тој настојуваше да го развие Кантовиот обид **филозофијата да стане наука**. Хегел пишува: "Јас себе си поставив задача да соработувам за филозофијата да се доближи до формата на науката - оваа цел е потребна за да може да го отфрли своето име *љубов кон знаењето* и да стане *вистинско знаење*". За таа цел Хегел го обедини историскиот приод со еден нов метод - **дијалектичкиот**, давајќи блескави сознанија во сите области на филозофијата. Хегеловото дело некои го оценуваат како најразвиен вид и *највисок досирел на класичната филозофија* - зашто по него започна нов вид филозофирање и се појавија нови филозофски пристапи и задачи.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770-1831) студирал со Шелинг во Тибинген теологија и филозофија. Најнапред бил домашен учител, потоа директор на гимназија. Од 1818 до крајот на животот е професор на Универзитетот во Берлин, каде се здоби со најголема слава. Главните дела на Хегел се: "Феноменологија на духот", како вовед во неговите идеи, "Наука на логиката", каде што детално е изложен дијалектичкиот метод, "Енциклопедија на филозофските науки", како постегнат приказ на неговиот систем, "Филозофија на правото", во кое се изнесени неговите социјални погледи. Хегеловите предавања биле масовно посетени и претставувале најзначајни културни настани во Берлин; неговите студенти ги запишувале предавањата и по неговата смрт ги објавиле записите - така се сочувани "Историја на филозофијата", "Естетика" и др. Сите Хегелови книги се мошне значајни за филозофијата.

Хегел бил заинтересиран за целината на човечкото постоење и за историјата. Во неговиот **филозофски систем** низ еден единствен поглед и со истакнување на *еден принцип* се вградени фактите од сите области на човечкото постоење и од сите историски епохи. Во тоа општо подредување на сите животни елементи сè е замислено *динамично*. Хегел е филозоф на **движењето**, на *развојот*, на дијалектиката - со која на посебен начин се претставеми релациите во мислењето, во реалноста и во историјата.

ДИЈАЛЕКТИЧКИОТ МЕТОД. - Хегел разработи особен дијалектички метод. Тој се обиде суштината на човечкото мислење и на постоењето да ја претстави низ *судир на сировишностите* и преку *создавање синтеза* од противставените позиции.

Зародишот на овој метод е кај Хераклит, кој ги истакнуваше противречностите меѓу елементите и нештата како извор за нивното движење и менување. Елеецот Зенон ги покажуваше противречностите во движењето како индиректен доказ за ставот на Парменид дека нема движење во битието. Кај Платон дијалогот е вештина на дискутирање со став и противстав, т.е. врз основа на прашања и одговори, а дијалектиката е логичка поделба на поимите за да може да се дискутира за нив, за од пониските поими да се оди кон сознание на највисоките поими. Во Средниот век со поимот "дијалектика" е нарекувана логиката, како и кај античките стоици. Кант се обиде да покаже како треба да се решат дијалектичките привиди (антиномиите). Фихте прв ја претстави дијалектичката форма теза - антитеза - синтеза како основа за изведување на сознанијата.

Од дијалектиката Хегел направи **општ метод** на својата филозофија. Тој дијалектиката ја разбира како **пат на саморазвитокот на духот**, што значи дека истовремено е и пат на движењето-развитокот на светот (бидејќи за Хегел мислењето и битието се идентични). Основата за ова е дека секој поим во себе иманентно ја содржи својата спротивност и дека тие дијалектички се приспособаат и се надминуваат. Формата е: **теза - антитеза - синтеза**. Во синтезата се *зачувани* важните квалитети, а се *негира* непотребните (тоа е наречено *Aufhebung* = надминување, т.е. негирање со зачувување на важните својства). Синтезата понатаму станува теза за новиот, постојан развиток преку спротивности.

За дијалектичкиот пристап е својствено сè да се набљудува **во процес**, во тек, во движење, кое е вечно. Исто така, **сè е поврзано**, сè е условено и детерминирано меѓу себе, затоа што во се има внатрешни спротивности и противречности, заемно негирање, а новите квалитети настануваат со општо сопоставување и поврзување. Во ваквата логика се различни и законите (наместо класичните закони на идентитетот, непротивречноста и на исклучувањето на третиот), Хегел се застапува за **дијалектички закони**, кои ја покажуваат суштината на развојот - **сè е противречно**, како израз на внатрешните спротивности; **квантитетот преминува во квалитет** (настанот во своето случување треба да созрее за преку негацијата да дојде до нова синтеза, која е нов квалитет во однос на претходната состојба); **негирање на негацијата** (поимот се негира кога ќе си се постави во нешто друго - антитеза, а синтезата е негација на негацијата, поставување нов позитивен поим, кој ги содржи елементите на тезата и на антитезата), како и други слични закони (кои не се формалнологички, туку длабоко рационални).

Хегеловите следбеници многу расправаа за неговиот систем и ставови, а посебно за дијалектиката - тие или инсистираа на промените или на конзервативноста на содржината (двете страни се нагласени кај Хегел). Хегеловата десница-старохегелијанците се застапуваа за неговите социјални идеи, левицата-младохегелијанците за неговиот револуционерен метод. Меѓу овие најпознат

теоретичар на дијалектичкиот метод е Карл Маркс, кој го зеде како основен за своите погледи, но кај него основата на методот не е духовна, туку тоа се противречностите во реалните случувања. Фридрих Енгелс дури ќе направи посебни студии за дијалектиката во природата како база за сите видови противречности (потоа марксистите, често во догматска смисла, правилата на дијалектиката ќе ги воздигнат во основи на природната и на социјалната каузалност). Во современата епоха Жан-Пол Сартр се занимава со проблематиката на дијалектиката, тврдејќи дека таа има субјективна вредност, нужна е за антрополошките и за историските случувања и истражувања, а неа ја нема на подрачјето на онтологијата.

ФИЛОЗОФСКИОТ СИСТЕМ НА ХЕГЕЛ. - Врз основа на дијалектичкиот метод Хегел изгради огромен, целосен *систем* на филозофијата - во кој покажа како суштествено и историски се движат природата и човечката практика и мисла. Амбицијата на Хегел беше да даде *најсовршен филозофски систем* за целината на човечкото постоење и за секоја област на мислењето посебно.

Хегел ги побива ставовите на Шелинг за мистичниот Апсолут, во кој се обединуваат субјектот и објектот, а тој е нешто трансцендентно; односот на природата и духот се решава како пројави на духот во две насоки (во внатрешниот и во надворешниот свет). Тоа Хегел го нарече "темнина" во која не се гледаат реалните односи. Хегел сака единствениот принцип да навлезе во секоја област и проблем, а овие да се разберат низ релациите со сите други нешта кои нив дијалектички ги условуваат. Целоста на збиднувањето е **дух**. И за природата Хегел вели: "Филозофијата треба да ја сознае природата онаква каква што е, дека по себе природата е рационална, а науката треба да го сфати реалниот ум кој е даден во неа". **Сушноста на сè е Дух**, Идеја. Тој принцип не е трансцендентен, туку иманентен принцип, вграден во реалноста.

За Хегел сè е духовно, постои само Идејата. Оваа карактеристика е јадрото на **објективниот идеализам** на Хегел. Исто така, сè е во движење низ *сиропивности*. Тоа е Хегеловата **дијалектика**. Својот систем Хегел го развива низ три главни области - *Логика*, *Филозофија на природата* и *Филозофија на духот*.

Спротивностите се основа и во идејното и во реалното случување. Така е и во **битието**; тоа не може да се разбере неподвижно. На битието пандан му е не-битието. Битието постои само ако се негира себеси. Непрестајниот тек на сè се изразува како дијалектика битие-небитие (да се биде она што не се било и да не се биде она што се било). *Настанувањето* е синтеза на битието и небитието. Сè е и не е, сè што било престанува, а што не било настанува. Секое ново го негира-надминува старото. Хегел се обидува да мисли *не одговор* - туку да се нурне *внатре* во основата, во структурата и во сите пројави. Идејата-духот и природата не се две страни. Како кај Хераклит, апсолутно е движењето, процесот. Нема ништо надвор од тој суштествен тек. Сепак, природата и нејзините процеси, како и човечките дела, се условени од каузалноста на идеите (овие претставувања и докази кај Хегел се направени мошне детално и прецизно, па неговиот систем е најсложен во историјата на филозофијата).

Хегел предава

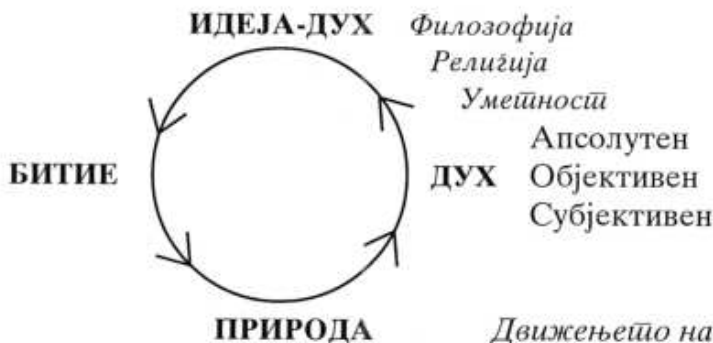
Единството на идејното и реалното е претставено во вкупниот **природен и историски тек**: од анорганскиот свет природата (која не е статична, туку динамична) се развива во жив свет, за конечно во човечкиот дух да стане свесна за суштината на сè - што значи, за духот и за неговиот вкупен процес. Природниот процес и рационалноста на духот се исто - затоа Хегел ќе ја каже прочуената мисла: **Рационалното е реално, реалното е рационално**. Рационалното е систем на законитостите според кои се развива сè. При тоа Хегел сепак првин ги испитува категориите,

идеите, умствените принципи, а потоа природниот процес во кои тие се пројавуваат. Затоа кај Хегел најнапред е *логијата*, а потоа *филозофијата на природата*, а по тоа следува *филозофијата на духот*. Тоа е неговата *метафизика* - учењето за логичноста е истовремено и учење за нужноста. Логиката кај Хегел не е учење за судовите и за заклучувањето, туку истражување на категориите, на чистите поими, и на нивното настанување и дијалектички развој.

ЛОГИКАТА кај Хегел е почеток на системот. Таа ја утврдува идејната нужност и дава приказ како се надминуваат идеите, каков е дијалектичкиот однос меѓу едната и другата идеја. Основниот поим е појдовна точка на сите други поими. Од првиот поим потекнуваат сите други поими. Тоа е поимот **битие** (герм. Sein), како најопшт. Тој опфаќа сè, иако е најпразен со определби. Тој е извор на сите други поими (*суштина, закон, квалитет* итн.). Битието е она што е. Категоријата е супстанција, основа на сите други нешта. Квантитетот, квалитетот и другите начини на суштествување се пројава на битието; ако нешто има квалитет, значи дека е. Супстанцијата значи дека битието се појавува во сите други идеи во природата, кои се само негова трансформација. Битието се трансформира заради **противречноста** - тоа е основната каузалност, според неа тоа преминува во "другобитие". Противречноста Хегел ја нарекува *противстава* (тоа е нејзин логички израз), тоа го предизвикува развојот на сè. Небитието се појавува логички од битието. Битието само по себе е празно, такво би било и кога би било поставено паралелно со небитието. Но земени заедно тие стануваат *постоење* (герм. Dasein = "егзистенција овде"). Така во природата сè тече, и *е* и *не е*. Битието како теза и небитието, внатрешната антитеза, го даваат *настанувањето*. Битието и небитието постојано се преплетуваат. Основата е во поимот.

Во **ФИЛОЗОФИЈАТА НА ПРИРОДАТА** Хегел го покажува натамошното движење и светскиот развој. Наспроти поимот се поставува **природата**, како *општување* од поимот (другобитие). Основното во природата е *материјата*, но таа е слична категорија како битието - таа *е*, но и *не е*, неопределена е, но без неа ништо не постои во природата. Таа е основа и граѓа за сè. Принципот на настанувањето во

природата е *индивидуација* - настанување на единки, што води од безличната материја кон настанување на човекот како највиш организам. Дури во човештвото идејата за создавањето ја достигнува својата крајна плодност - тогаш се воспоставува субјективниот дух.

Движењето на Идејата-Духот според Хегел

Во **ФИЛОЗОФИЈАТА НА ДУХОТ** Хегел го претставува движењето на остварениот дух. Овде Духот се препознава себеси низ реалното постоење на човекот. **Субјективниот дух** не е крај на развитокот. Човекот станал човек дури кога се одделил од животното и ја одделил својата субјективност; тоа е разликата во однос на природата. Субјективниот дух е појдовна точка на човечката историја. Човекот станува свесен, доаѓа до свест за слободата, за тоа дека постојат други суштества, а слободата на ближните станува закон и граница на индивидуалноста. Наспроти субјективниот дух сега се воспоставува **објективниот дух** во смисла на општество; тука се јавуваат: заедница, семејство, морал, право, сопственост, држава. Така се развива дијалектиката на историјата (Хегел ќе заклучи дека најразвиена и историски совршена држава е Прусија, каде што тој живее). Самата основа на ова учење е *идеалистичка* - дека во сè се реализира Идејата. Развитокот води кон **апсолутниот дух** како трет степен. Во субјективниот дух духот е роб на афектите. Во објективниот дух тој е ограничен од институциите. Во апсолутниот дух е *слободен и се враќа кон себе*. Има три фази на оваа негова независност - низ идеалите на убавината, на Бога и на вистината. Преку нив духот конечно се самореализира. **Уметноста** е триумф над природата, согледба на севкупната вистина. Таа е пронаоѓање на бесконечното во конечното. Наспроти неа **религијата** претставува дуализам на бесконечното и конечното, таа го води човекот да му се покори на Бога. Тоа е вовед во третиот степен - **филозофијата**, која ќе направи синтеза на уметноста и религијата, таа е конечно заклучно движење на духовното и природното. Филозофијата ќе му даде свест на човекот дека духот ја создал природата, дека е нејзина внатрешна суштина, дека *реалноста е ум*. Тоа е дијалектичкиот и кружен пат од Идејата-Апсолутот преку природата и развојот на духот до повторното враќање на духот во самиот себе.

Амбицијата на Хегел беше да даде *најсовршен филозофски систем* за целината на постоењето и за секоја област на мислењето посебно. Тој тоа го направи со големи визии и со детални анализи и многубројни примери. Човекот е истакнат како значајно суштество, но само како еден елемент од вкупниот развој на духот (поради ова Хегеловата филозофија беше оценета како вид "прикриена теологија"). Со Хегел заврши класичниот развој на филозофијата и се отворија нови начини на мислење во современата епоха - така, иако тој мислеше дека неговиот грандиозен систем е идеален и *завршен збор на филозофијата*, по него повторно почнаа да се промислуваат суштествените прашања за човекот и за светот, а филозофијата почна да се труди да земе други главни начела или да навлезе во интимните човечки проблеми.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кои се најзначајните германски мислители по Кант кои ги следат неговите основни поставки? Како е наречена таа филозофија?
- Што претставува филозофијата на Хегел во однос на претходната и во однос на идната филозофија?
- Кој е основниот филозофски метод на Хегел?
- Кои се основните карактеристики на дијалектичкиот метод според Хегел?
- Каков филозофски систем замислил и изградил Хегел?
- Дали филозофскиот систем на Хегел ги исполни неговите очекувања дека тоа ќе биде најсовршен и последен, најсеопфатен филозофски систем во историјата?
- Дали мислењето на Хегел даде основи за натамошен развој на филозофијата?

ВОЛУНТАРИЗМОТ

Основата на сè
е волјата

Артур Шопенхауер

ИЗРАЗ НА НОВИОТ ИНДИВИДУАЛИЗАМ. - Специфичен одговор на рационализмот на германската класична филозофија беше појавата на **волунтаризмот** како теорија за човечките *изворни импулси* и насоки. Ова учење се појави во различни видови во современата епоха, а нејзин основоположник е Артур Шопенхауер.

Артур Шопенхауер (1788-1860) бил син на банкар, но ја отфрлил трговската кариера и студирал природни науки и филозофија. Докторирал во Јена. Не бил задоволен од предавањата. Во Вајмар се запознал со Гете и под влијание на неговата теорија за боите напиша студија за боите. Таму се сретнал и со индиската мисла. Во 1820 година станал предавач на Универзитетот во Берлин. Но таму најмоќен бил Хегел и Шопенхауер не можел да се пробие. Се преселил во Франкфурт на Мајна, каде што бил доцент до крајот на животот. Бил мизантроп и женомразец. Ги обвинувал Фихте и Шелинг дека го искривиле учењето на Кант, а посебно покажувал нетрпеливост (и љубомора) кон Хегел.

Шопенхауер бил под влијание на Платон, Кант и Шелинг. Читал и индиска филозофија, посебно за будизмот. Негови познати дела се: "Светот како волја и претстава" (во 4 книги - првата е теорија на познанието, втората филозофија на природата, третата естетика, а четвртата етика), потоа "За волјата во природата", "Два основни проблеми на етиката", "Афоризми за животната мудрост". Делата се напишани со извонреден стил, со духовити споредби и со сарказам.

Шопенхауер е првиот значаен европски мислител кој ќе биде под влијание на источната филозофија, чии дела тогаш почнаа да се преведуваат на европските јазици. И со тоа се појави тенденцијата за **универзализација** на човечката мисла како *проникнување на идеи од разни извори*, што ќе стане актуелно во најсовремената епоха.

ВОЛЈАТА Е СУШТИНА НА СÈ. - За Шопенхауер *волјата е метафизичка основа*. Всушност, тој ги претставува појавите и проблемите што волјата ги создава

во животот на човекот. Еден од нив е незапирливата **волја за живеење и за моќ**, како супстанција на човекот. Оттука следува и **песимизмот** на Шопенхауер, како основен одглас од стремежите на човекот кои не можат да се задоволат.

Шопенхауер е *волунтарист* (лат. voluntas = волја), во основата на постоењето ја става **волјата**. Светот во својата суштина ("по себе") е волја. Волјата е основа и јадро на сета реалност, која не може да се сфати со разум, рационално; таа е *ирационална* (Шопенхауер му се противставува на Хегеловиот рационализам). И самиот разум е орудие на волјата, односно "волјата е господар, а интелигенцијата е негов слуга". Општата волја човекот ја создава со интуицијата непосредно во себе како *нагон за самоодржување*. Таа космичка волја се определува во сè што постои.

Светот е моја претстава.

Артур Шопенхауер

Светот по себе е волја. Но во нашата свест тој се појавува како збир од претстави, сместени во простор и во време. Просторот и времето не се објективни, туку субјективни претстави на реалноста. Претставите се причинско-последично поврзани. Нив ги истражува науката; таа не се занимава со суштината, со основната волја, која е темел на нашите претстави.

Оваа метафизичка волја е една. Во светот волјата се пројавува во различни објективации и преку множество индивидуации како предмети и суштества започнувајќи од механичките движења на природата, преку чувствителноста кај вегетативниот и инстинктивниот свет, сè до мотивацијата кај човекот за постапки, однесување и работа.

Волјата како основа на светот е несвесен, *слей нагон*, без цел и смисла, со бескраен стремеж. Стремежот постојано е во *недостаток* и секогаш е *незадоволен*. И тогаш кога ќе се задоволи, волјата го открива вечниот недостаток во себе. Постојано се стреми кон нешто, а не знае за каква цел. Значи, волјата е *извор на сета болка и страдања* во светот.

Според Шопенхауер, овој свет е **еден од најлошите светови**, еден од најлошите од сите можни светови. Во него владее светската болка (поимот "*свешка болка*" е раширен во германскиот романтизам). И кога уште малку би бил полош, светот сосема би исчезнал и би пропаднал.

Волјата е познание a priori на телото, а телото е познание a posteriori на волјата.

Артур Шопенхауер: *Светот како волја и претстава*

ОСЛОБОДУВАЊЕ И ПРЕНАСОЧУВАЊЕ НА ВОЛЈАТА. - Во учењето на Шопенхауер се појавува нова димензија на етиката, изразена како **сочувствување со другиот**. Со тоа се решава проблемот на постојаните волеви импулси во личноста

и се ублажуваат тешкотните на луѓето како објекти на моето посакување и дејствување. Оваа теорија и денес е влијателна во форма на *емпатија* (= вчувствување).

Шопенхауер покажува дека волјата, која е безумска, без никаква цел и смисла, во човекот предизвикува само болка и страдање, незадоволство и трпење. И кога желбите ќе ни се исполнат, пак бидуваме *незадоволни*. И така постојано од желба до желба; тоа е недостаток во нас самите, без да знаеме што сакаме. Тоа е безумноста на волјата. А од друга страна, нè демне *досада*. Човекот шест дена е во бедата на живеењето, а седмиот ден се досадува. Ова е ироничен приказ на вообичаената човекова животна седмица.

Во овој свет не може да се издржи од болката и од страдањето. Затоа човекот треба да се ослободува од светската болка. Еден од начините е да **сочувствува** со болката на другиот, која е и наша болка (*инд. тат твам аси = ѿоа си ѿи*). Тоа е основата на етиката. Етичкото поведение се состои во соживувањето, во сострадањето со другиот и во чувствувањето на неговата болка како наша болка, во желбата и активирањето да му помогнеме жртвувајќи се за него. Со тоа ќе се ослободиме на моменти од незаситата и безумна метафизичка волја.

Вториот начин за ова ослободување е **контемплацијата**, сознавање на суштината на светот, што ќе ја смирува во нас самата волја и ќе биде отсуство на болка.

Третиот начин на ослободувањето е со творењето и со **доживувањето на уметничките дела**. Тие помагаат човекот за кусо време да се ослободи од секојдневницата, од грижите и проблемите на живеењето.

При доживувањето на уметничките дела волјата е *вовлечена*, што значи за миг се запираат волјата и нејзината вечна незгаслива жед за нешто, што ни самата не знае да го задоволи бидејќи е безумска. Во актот на доживувањето на уметничкото дело со чистата свест се доживуваат идејата и убавината. Тогаш човекот е слободен за еден кус период. Во тоа е утехата на уметноста за човекот во овој свет полн со страдање. Од сите уметности на прво место Шопенхауер ја става *музиката*, бидејќи волјата најмалку е објективизирана во музиката, а на последно место е архитектурата, во која најмногу се објективизира волјата преку масовноста и грамадноста на градбите. Значи, уметноста како утешителка го осмислува животот на човекот.

Волјата е *нейооднослива* со својата бесцелност и безумност. Сета историја на човештвото е повторување на истото: постојано има стремеж за нешто, а тоа никогаш не може да се задоволи затоа што не се знае што е целта на волјата. Ова прави "животот да биде болка и страдање". Човекот треба целосно да се ослободи од тоа. Би било потребно апсолутно поништување на волјата, што е невозможно (волјата има метафизички карактер, таа е основа на светот).

Останува да се одречува својата индивидуалност со згаснување на сопствената индивидуална волја во општата волева основа на светот. Тоа би било *нирвана*, смирување, достигнување на ослободување (ова е будистичко влијание кај Шопенхауер).

Артур Шопенхауер како претставник на ирационалниот метафизички волунтаризам влијаел врз Ниче, Бергсон, егзистенцијалистите, врз уметниците (романичарите, Вагнер) и др. Во животот не дочекал слава, но по смртта се здобил со голема слава, напоредно со кризите во граѓанското општество, кога неговото убаво пишување и песимистичките учења наоѓаа приврзаници.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Против кои современи филозофи станал Шопенауер?
- Какви влијанија имал тој од источните учења?
- Што, според Шопенауер, е основата на светот? Како тој ја објаснува метафизичката сила на волјата?
- Како волјата се изразува во животот на личноста?
- Дали волјата може да се задоволи? Како може да се смири волјата?
- Што значи сочувството? Дали тоа учење има современи одгласи?

ПОЗИТИВИЗМОТ

Науката е
над филозофијата

Огист Конт

НАТПРЕВАР МЕЃУ НАУКАТА И ФИЛОЗОФИЈАТА. - Од големиот развиток на науките се роди *апологијата на емпирискиот пристап* кон сознанието и големата одбивност спрема “метафизичките” пристапи и идеи. Тој непотребен натпревар меѓу науката и филозофијата доведе до сфаќањето дека спекулативното филозофирање за основите на сè што постои е застарено и веќе неважно.

Од тоа произлезе правец кој филозофијата сака да ја изгради како **позитивна наука**, слична на другите егзактни науки. Тие идеи беа широко раширени и дадоа различни плодови. Влијаат во науката и, делумно, во филозофијата сè до денес.

Врз таквите погледи се поставија продуктивни основи за развиток на различни науки, на пример, на науката за општеството-**социологијата**, како *емпириска наука* за општествената структура и динамика. Од таквата тенденција за развој на егзактните и експериментални науки секаде каде што тоа е можно, филозофите Вилхелм Вунт, Теодор Фехнер, Вилијам Џејмс и други ја зародија **психологијата** како *емпириска и експериментална наука* за психичките процеси, реакции и ставови. Овие две науки, блиски до филозофијата до денес, се најзначајни научни рожби од филозофијата во XIX век.

**Треба да знаеме - за да гледаме напред;
треба да имаме визија - за да може да направиме.**

Огист Конт

ПОЗИТИВНАТА ФИЛОЗОФИЈА НА ОГИСТ КОНТ. - Основоположникот на позитивизмот Огист Конт инсистира сето сознание да стане научно. Сепак изрази една филозофска идеја - **скалите на научното ја следат претпоставената хиерархија и историја на реалното.**

Познатиот француски филозоф, социолог и математичар Огист Конт (1798-1857) студирал на Високата политехничка школа во Париз (основана со цел да се шири научното знаење и да се образуваат инженери за сите струки). Бил ученик и секретар

на Сен-Симон. Потоа предавал математика и механика на Политехничката школа. Конт ги критикувал академските кругови за "недостојна научна политика", како и за тоа што не ја прифаќаат неговата филозофија, иако е израз на модерните стремежи. Имал тежок живот, често без никакви приходи; се издржувал од помошта од колегите и од учениците (посебно го помагал филозофот Џон Стјуарт Мил). Се здобил со многу следбеници.

Конт своето учење го изложил во делото "Курс на позитивната филозофија" во 6 книги (1832- 1842), а други позначајни дела му се: "Расправа за позитивниот дух", "Систем на позитивната политика" и "Позитивистички катехизам".

Позитивизмот се држи до она што е **сетилно дадено**, достапно и восприемливо како појава (*lat. positivus* = дадено, присутно, она што може да се утврди со сетилата). Појавата може да се констатира, да се набљудува и опише и да се согледува во односите со другите појави. Појавите се подредени на два начина - едната до другата (симултано) и едната по другата (сукцесивно). Појавите се достапни за набљудување и со нив може да се изведуваат експерименти, со кои ќе се проверуваат, ќе се откриваат законитостите и ќе се објаснуваат реалните причини и последици на појавите. Надвор и зад појавите позитивизмот не бара ништо - скриеното, таинственото и недостапното не се некаква "суштина".

Важно е само она што е *факт*, непосредна даденост, перцептивно достапно, сетилно восприемливо, што може да се провери и реално да се објасни. Предмет на сознанието се позитивните дадености, фактите - само појавите и согледливите односи меѓу појавите. Позитивизмот е *ипотеза* каква било *спекулација*, "суштината" не може да се утврди, а исто така не може да се знае ништо за "првите причини", како ни за "крајните цели". Тоа не ни е потребно за да ги предвидуваме идните појави. За ова е доволно да се познаваат односите меѓу појавите, законите според кои тие се случуваат, редот на случувањето на појавите.

За човекот е неопходно реалното **знаење**, кое е потребно за да се **предвидува**, а со тоа и да се **дејствува** (прочуен е лозунгот на Конт: *savoir pour prévoir, prévoir pour pouvoir*). А за тоа е важно само познавањето на фактите. Се отфрлаат како измислици секоја теолошка и метафизичка спекулација, како неосновани и штетни. А бидејќи ваква е речиси сета филозофија - кон неа се поставува ограда и непријателство, затоа што, како што објаснуваат позитивистите, таа му се противставува на позитивното знаење на науката.

За да ги објасни своите идеи, Конт изгради теорија за **три стадиуми во развојот на знаењето**. Научното знаење поминало низ неколку степени на развој додека не станало *позитивно* и од него човештвото има корист за својот напредок и среќа. Токму за тоа служи знаењето. На сегашниот позитивистички ("научен") стадиум му претходеа теолошкиот и метафизичкиот. Во **теолошкиот** стадиум (епоха на *фикции*) сите појави се објаснуваат со натприродни и божествени сили и суштества. Светот се толкува со антропоморфни натприродни замисли, во кои човекот прави проекција на своите својства. И во овој стадиум има три фази: *фетишизам* (обожаване предмети и животни), *полиитеизам* (обожаване многу антропоморфни и персонализирани божества) и *моитеизам* (обожаване еден персонализиран бог). Општествениот живот се организира како теократија, владеат верските водачи.

Божеството решава за животот и за смртта. Во науките сè се објаснува со чуда и со своеволноста на боговите. Теолошкиот стадиум соодветствува на *действително* на човештвото. Во **метафизичкиот** стадиум (епоха на *апстрактции*) појавите се толкуваат со поими, со апстракции, кои се сфаќаат како *суштина* на предметите (како што се: супстанција, атрибути, својства, ум, душа, животна енергија, природа и сл.). Овој стадиум е модификација на теолошкиот. Оваа епоха соодветствува на *младоста* кај човекот. Тогаш со општеството владеат и го водат апстрактни сили и закони. И во теолошкиот и во метафизичкиот стадиум човештвото си вообразува дека може да дојде до апсолутно знаење, но тоа е голема заблуда на незрелото човештво.

Позитивниот стадиум е *зрел* период на човештвото во организирањето на општеството, во ширењето на науката, при што луѓето се здобиваат со вистинско знаење, а човекот ја открива и ја зацврстува својата самосвест. Општеството ги открива своите можности за постојан *индустриски* прогрес и за поставување на своите *универзални* принципи. Науката се труди да ги разбере појавите не со прашањето "што", туку со прашањето "*како*", т.е. се создаваат механизмите на настанувањето на појавите и се користат за човекот да здобие моќ над светот.

Позитивните науки се интересираат за фактите и за нивните односи кои се искуствено потврдени и можат да бидат корисни за човекот. За таквите цели на човештвото Огист Конт направил **класификација на науките**, започнувајќи од најапстрактните и завршувајќи со најконкретните - од *математиката* до *социологијата*, чиј предмет е општеството како најсложена појава. Ваквиот редослед е нужен, бидејќи за конкретните науки е потребна основа од апстрактните науки. Конт ги поставил науките според овој редослед: *математика* (аритметика, геометрија и механика), *астрономија*, *физика*, *хемија*, *биологија* (психологијата делумно ѝ припаѓа на биологијата, т.е. на физиологијата, а делумно на социологијата), *социологија* како завршна наука.

За Конт **филозофијата** само е **систем на единство на одделните науки**. Треба да има единство на научниот метод, кој треба во основите да е *природонаучен*, како во природните науки. Таков треба да биде и во **науката за општеството**, која ја замислил и објаснил Конт и за која создал термин "социологија". Бидејќи сметал дека ваквата наука уште не дошла до позитивистичко ниво, си поставил задача да ја доведе до научен стадиум, кога нејзиниот метод ќе биде научен како и методот на природните науки, за така објективно да се истражуваат појавите и движењето на општеството. Со тоа се надевал дека ќе може да предложи и *позитивистичка политика*, која ќе ги обединува, а не да ги разединува луѓето во општеството. За таа цел служи и етиката на Конт, кој како главна вредност го определил *алтруизмот* (овој термин го создаде според *итал. altrui* = друг) како почитување на другиот, како грижа и правење добри нешта за другиот.

Позитивизмот е израз на модерната епоха на голем напредок во природните науки, во техниката и во индустријата. Позитивизмот гледал во науката најсигурен темел за животот на човекот. Позитивизмот се огласил и во другите земји - во Англија (Херберт Спенсер, Џон Стјуарт Мил), во Германија (Лудвиг Фојербах), всушност во сета култура на втората половина на XIX век, а во XX век се појавува

во многубројни правци - емпириокритицизам, неопозитивизам, логички позитивизам, научна филозофија, филозофија на логичката анализа и др.

Задоволи се со овој свет!

Лудвиг Фојербах

Лудвиг Фојербах

МАТЕРИЈАЛИЗМОТ НА ЛУДВИГ ФОЈЕРБАХ. - Втората варијанта на позитивизмот е онаа што ја изгради германскиот филозоф Лудвиг Фојербах во форма на **афирмирање на материјализмот**.

Лудвиг Фојербах (1804-1872) студирал теологија, но се свртел кон филозофијата: "Теологијата ја заменив со филозофијата; нема среќа вон од филозофијата". Станал наставник во Ерланген на 24 години, но набргу го избркале од Универзитетот заради првата книга "Мисли за смртта и за бесмртноста", во која ги критикуваше религиозните ставови. Сите бројни академски катедри биле затворени за најталентираниот германски мислител по Хегел. Жена му наследила имот на село и се повлекле таму, а Фојербах станал земјоделец. Умрел во беднотија.

Напишал неколку книги, што е малку според капацитетите и продукцијата од младоста. Најпознати дела му се: "Суштина на христијанството", "Суштина на религијата" и "Предавања за суштината на религијата", кои се капитални трудови од ваквата научна ориентација (тн. психолошка критика на религијата). Од општите филозофски текстови најпознати се "Претходни тези за реформа на филозофијата" и "Принципи на филозофијата на иднината".

Фојербах настапи наспроти идеалистичката мисла кај Хегел, за која вели дека е скришна теологија. Тој гради материјалистички позиции како стремеж сите нешта да бидат сознаени во нивната **елементарна опстојба**. Фојербах го пресвртува филозофскиот пристап и метод: "Задача на вистинската филозофија не е да го запознае бесконечното како конечно (што е идеалистичка тенденција), туку конечното да го согледа како *не-конечно*, како бесконечно". Тоа е возможно ако во центарот на мислењето се стави *реалниот човек*. Тогаш филозофијата ќе ја открие објективноста. Тој се изрази со основниот став: "На мислењето му претходи сетилното чувствување". Значи, **прво е битието, потоа мислењето**.

Фојербах основата ја постави во "срцето" - кое дотогаш не било често сметано за филозофски вреден ентитет, а сепак е важно, зашто на човекот му укажува на реалноста на своето постоење. За да се рашири и да се објективизира човечкото

сознание, "филозофијата мора да се поврзе со природната наука, а оваа со филозофијата". Фојербах ги зароди новиот материјализам и современиот филозофски реализам. Истражувачите на филозофијата сметаат дека начинот на мислење на Фојербах дал "подготвителен, решавачки и осветлувачки збор" за потребите на денешницата.

Фојербах сметал дека се најважни реализмот-материјализмот и истражувањето на човекот. Тој му се противставил на најпрочуениот германски мислител Хегел, укажувајќи дека спекулативните идеи имаат свој **извор во човекот**, а не во апстрактниот дух, па затоа основен предмет на сите истражувања треба да биде човекот. Со своите истражувања Фојербах стана основач на најмодерната филозофска дисциплина - **антропологијата**. До пред два века човекот не бил главна тема на филозофијата, затоа новината на Фојербах е од исклучително значење за развитокот на современата наука.

Homo homini Deus!

На човекот човек да му биде бог!

Лудвиг Фојербах

Вториот суштествен научен импулс на Фојербах било свртувањето кон **животната реалност** како предмет на мислењето. Тој е мислител на модерниот позитивизам, го пофалува и го воздигнува *научниот дух* во сите сфери. Оттука ќе резултира најголемиот научен придонес на Фојербах - објаснувањето на *религијата како дело на човекот*, што е наречено психолошка критика на религијата, бидејќи изворот на верата и верските погледи се објаснуваат со мечтите на луѓето и со психичката потреба на луѓето да изнајдат-создадат вишна сила на која ќе ѝ ги припишат своите желби, надежи, моќи и творечки способности.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто големиот развиток на науката во модерната епоха водел кон идејата дека и филозофијата треба да стане научна, да ги има истите цели и задачи како науката и да се користи со методите на науката?
- Како е наречен тој правец?
- Кои три стадиуми во човечкото мислење ги истакнува Огист Конт?
- Дали во системот на науките кај Конт има место за филозофијата?
- Каква филозофија изградил Лудвиг Фојербах?
- Кои се најзначајните придонеси на Фојербах за науката?

ЕКОНОМСКИОТ ЛИБЕРАЛИЗАМ

Слободниот пазар
е услов за среќата

Адам Смит

ЕКОНОМСКИ ТЕОРИИ ВО ФИЛОЗОФИЈАТА. - Понекогаш може да се чуе дека економијата и филозофијата се две најоддалечени области. Едната е апстрактна размисла, другата конкретно дејствување. За филозофијата најважна задача е откривање на вистината, за економијата успешно работење и заработување пари, значи правење и продажба на производи и услуги. Но филозофијата и економијата не се далечни.

Филозофијата се интересира за сите области на животот и за сите видови човечки дејности. Затоа таа се занимава и со исклучително важниот проблем на обезбедувањето животните услови за човекот, таа гради идеи за тоа зошто и како тоа се извршува. А тоа е економијата. Економијата, пак, е израз на своевидната човекова размисла за светот и за животот која е насочена кон активноста која ќе ги задоволи човековите потреби и ќе даде корисни резултати. Таа насочува кон постигнување успех во дејноста, кон правилно работење кое ќе биде модерно, корисно, организирано, брзо, разумно и штедливо, кое ќе има реални цели и најдобри планови и ќе биде изведено со најадекватни средства, на најдобар начин и со најкорисни постапки.

Економијата е дел од практичната филозофија - во која спаѓаат оние области на човековата размисла и живеење во кои се реализираат вредносни определби на човекот. *Етиката* се однесува на проблематиката на Доброто и Злото, на следењето на Доброто и избегнувањето на Злото; *естетиката* ги засегнува прашањата на Естетското, Творечкото и Убавото; *педагогиката* ги шири идеите за Хуманото и Совршеното; *правото* се залага за реализација на Праведното и за заштита од Неправедното; во *економијата* се разликуваат Корисното и Непотребното, Успешното и Промашеното, Правилното и Неправилното, Ефектното и Недејственото.

Во економијата се расправа за мошне важните категории за човечкиот живот, размисла, определба и дејствување, како што се: Труд, Инвестиција, Работа,

Творештво, Ангажман, Потреба, Животни средства, Планирање, Техника, Машини, Технологија, Квалитет, Брзо работење, Искористување на ресурсите и на капацитетите, Организација, Раководење, Производ, Услуга, Трошоци, Заштеда, Дистрибуција, Продажба, Потрошувачка, Заработувачка, Богатство, Надоместување на вложеното и натамошно инвестирање (Репродукција)... Во економијата се важни многу *интелектуални* и *етички* аспекти: Знаење, Учење, Откритија, Технологија, Вештина, Визија, Идеја, Активност, Борбеност, Конкурвенција, Натпревар, Маркетинг, Поттик, Реализација, Соработка, Издржување, Чесност, Прогрес... Во економијата се поставуваат истите човечки и филозофски дилеми како во сите области: дали нешто има или нема смисла; дали ќе даде резултати; дали тоа му е потребно некому; дали е скапо и невозможно или сепак може да се прави; како е најдобро да се постапува; дали треба или не треба да се прави...?

Поимот и науката *економија* се создадени од **Аристотел**. Со тој збор тој ја означил една од најзначајните димензии на човекувањето - **домаќинлакот**, што значи водење сметка за животните потребите и ангажирање за нивното задоволување, размислување како да се искористат силите, знаењето и средствата за таа цел и соодветно дејствување за да се добијат корисни и добри резултати. Затоа е убаво името што тој им го даде на оваа дејност и наука - а потекнува од *оикос* (*хел.* = дом, живеалиште - слично во модерната епоха е создаден поимот *екологија* = "наука за живеалиштето"). Голем економист беше и бележитиот средновековен филозоф Тома Аквински. Како практична дејност, филозофија и наука, економијата ќе се развива заедно со движењето на потребите и на знаењата, со развитокот на техниката и на вештините, со подемот на богатствата, производството, сообраќајот и трговијата.

Во модерната епоха економијата е нормално се разви; таа е **основа за животот**. Таа секогаш била тоа, но денес, со свртувањето на луѓето кон реалните животни потреби, со напредувањето на светот и со неговото поврзување во една целост, економијата е **најзначаен вид активност на луѓето**. Исто така, економијата денес стана една од **најзначајните светски науки** (за која е востановена посебна Нобелова награда). Современите економски теории имаат големо значење за развојот на вкупните денешни сознанија за светот и за животот, како и за светската практика во сите области на човечкото постоење.

Политичката економија си поставува две различни цели - прво, да обезбеди издршка или богата заработувачка за народот или, подобро кажано: да му овозможи на народот да си обезбеди себеси богата заработувачка или издршка; второ, да ја обезбеди државата или заедницата со приход доволен за јавните служби. Таа настојува да ги збогати и народот и владетелот.

Адам Смит: *Испражување на природата и на причината за богатството на народите*

ИДЕЈА ЗА СЛОБОДНИОТ ПАЗАР. - Во Новиот век напредно растеше економската дејност и се појавуваше и се развиваше капиталистичкиот систем. Со тоа се појави идејата за слободниот пазар, како и сознанието за другите елементи

на **економскиот либерализам** - како основа за вкупниот социјален, етички и културен либерализам. Такво е учењето на **Адам Смит** за суштината и неопходноста од слободно дејствување во економијата. Иако е создадено кон крајот на XVIII век, заедно со појавата на индустриската револуција, ова учење процутот го доживеа во модерната епоха - а сè до денес е важно и основно за човечкиот живот и дејствување (ова учење е посебно значајно за нас - по паѓањето на социјалистичкиот систем, и кај нас се градат општество и економија според основните идеи на Адам Смит).

Либерализмот е поглед за светот, еден вид социјална, економска и политичка филозофија. Тоа се идеи и движење на граѓанската класа во борбата против сите видови ограничувања, кои беа карактеристични за феудалното општество. Филозофската основа на сите либерални стремежи и струења се модерниот научен и духовен подем, Просветителството, животната рационалност и индивидуализам, желбата за слободно однесување, за успех во животот и за здобивање корист од своето дејствување - сè се тоа идеи на мислителите од Новиот век. Либерализмот го преферира поединецот и неговата слобода - што се искажува како основни права и слободи (слобода на говорот, слобода на мислењето, слобода на верата, интегритет на својата личност, слобода на дејствувањето итн.).

Во економска смисла, либерализмот бара ослободување од сите економски и трговски ограничувања, од сите религиски и етички наследени предрасуди, елиминирање на традиционалните институции и престанок на доминантната и ограничувачка улога на државата во општествениот и во економскиот живот. Економскиот либерализам е доктрина за *економските слободи*, чиј основен израз е **идеологијата на слободниот пазар** - што овозможува природен развој на економската ефикасност и моќ. Адам Смит е најпознат теоретичар на економскиот либерализам.

Адам Смит (1727-1790) бил професор по логика и етика во Глазгов (Шкотска). Тој е првиот модерен економист, а неговите идеи се најзначајни за современата економска мисла. Најпознато етичко дело му е "Теорија за моралните чувства", а главно економско дело "Истражување на природата и на причината за богатството на народите" (преведено и кај нас).

Во етиката, при опишувањето на моралот Смит сака да остане на полето на **реалните факти**. Тој го отфрла егоизмот, велејќи дека нас нè обзема сочувство кога гледаме дека другите страдаат заради нашата саможивост. Општа цел е *среќа на човештвото*. Тоа се постигнува со нашето дејствување, кое е **творечка активност**. Вредноста на некоја постапка може да се определи само според резултатите што ги предизвикува. Врз овие ставови се развиени и економските учења на Смит. Тој пред сè ја пофалува *поделбата на трудот*, за која вели дека довела до најголемо подобрување во производните сили на општеството и до поголема способност, вештина и размислување на луѓето во трудот.

Суштина на економската филозофија на Смит е тврдењето дека трудот е основниот извор за вредноста на секоја стока што се произведува и се продава на пазарот - вредноста на стоката потекнува од вложениот труд и енергија додека се произведува (оваа теорија е наречена *трудова теорија на вредноста*). Но тоа не е доволно за вистински економски однос. Сите *стоки се изложуваат на пазарот*, за да бидат продадени и со тоа да ја реализираат својата вредност. Вредноста се изразува

преку цената, која е паричен израз за вредноста на стоката. Односот меѓу вредноста и цената не е секогаш пропорционален, цената може да биде над и под вредноста на стоката. Оваа диспропорција меѓу вредноста и цената ја одредува пазарот. **Пазарот е решавачки фактор во економијата**, каде што се реализира или не се реализира вредноста на стоките што чекаат да бидат разменети-продадени. При размената дејствува основниот економски закон на понудата и побарувачката, значи потребата и нејзиното задоволување. Во зависност од односот на понудата и побарувачката, цената на стоките варира, а со тоа и реализацијата на нивната вредност. Но ниедна стока не може да биде на пазарот а да нема никаква вредност, без вредност не може да се изврши размена на стоките.

Според Смит, **пазарот треба да е слободен**, да нема ограничувања од државата и нејзините институции. Слободниот пазар е најдобар за економијата и за човечкиот живот. Со законот на понудата и побарувачката пазарот ја покажува конкурентноста на производителите, како и степенот на задоволување на потребите на луѓето.

Секоја интервенција од државата на пазарот ќе доведе до нарушување на основниот економски закон, ќе ја разниша размената на стоките, која се одвива самата по себе кога пазарот е слободен. Адам Смит тоа го нарекува "*скриена рака на пазарот*", која ги регулира економските текови. На слободниот пазар сите се задоволни - зашто тој *справедливо* ги регулира економските цели, остварувањата и задоволувањето на потребите. Со него се добива максимална економска ефикасност, а распределбата на богатата не е далеку од онаа што би се правела според принципот на еднаквоста (без слободниот пазар е обратно - се прави штета на развојот и на квалитетот на производството, а распределбата не се подобрува суштествено).

Економскиот либерализам е во врска со општата идеја на слободата. Смит смета дека зголемувањето на економската моќ на поединците не претставува закана за политичките слободи на луѓето, токму затоа што богатите не можат да трошат толку блага што би ги загрозувале оние што не се богати. Истовремено, богатите се мотивирани да го зголемуваат своето богатство, а со тоа максимално се зголемува богатството на нацијата.

**Пазарот дозволува воспоставување
едногласност без процес на согласување.**

Милтон Фридман

Милтон Фридман

Слични идеи развиваше и **Дејвид Рикардо** (1772-1823), па Смит и тој се претставници на класичната англиска *политичка економија* (друго име за филозофијата на економијата, која денес се нарекува и *макроекономија*). Трудовата

теорија на вредноста ќе биде основа за идеите на следниот светски значаен економист *Карл Маркс*, кој создаде теорија за вишокот на вредноста, а целата економска теорија ја постави со цел да се воспостави порационално економско насочување и подиректна економска еднаквост на луѓето во општеството.

Сè до денес не стивнуваат дискусиите за значењето на слободниот пазар. Во современата економија, по периодот на засилување на идеите и на практиката на укинување на пазарот или на негова политичка контрола - повторно се доминантни учењата на Адам Смит за слободата на пазарот. Нив најјасно ги разви американскиот научник **Милтон Фридман** (р. 1912), родоначалник на Чикашката школа, кој економската слобода ја поврзува директно со нужноста од лични и од политички слободи. Нивни услов, според него, е пред сè *максималното ограничување на државните функции* во сите сфери (освен во безбедноста).

Сè додека има ефикасен слободен пазар, главно својство на пазарната организација на економската активност е да спречува една личност да ѝ пречи на другата во повеќето од нејзините активности. Потрошувачот се заштитува од присилата на продавачот со присуството на други продавачи со кои може да тргува. Продавачот се заштитува од присилата на потрошувачите со постоењето на други потрошувачи на коишто може да им продава. Вработените се заштитуваат од присилата на работодавецот со постоењето на други работодавци за кои може да работат, итн. Пазарот ова го постигнува безлично и без централизирана власт.

Милтон Фридман: *Капитализмот и слободата*

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали филозофијата и филозофите се занимаваат со економските прашања?
- Која е најпознатата современа економска теорија? Кога е создадена?
- За што се залага економскиот либерализам?
- Што сметал Адам Смит, дали државата треба да го ограничува слободниот пазар?
- Како слободниот пазар ги регулира економските текови?
- Дали идејата за слободниот пазар е актуелна и денес?

ЛИБЕРАЛИЗМОТ

Слободата
над сè

Џон Стјуарт Мил

ГОЛЕМИОТ МИСЛИТЕЛ ЏОН СТУАРТ МИЛ. - Во новата епоха особено се истакнуваше *спремежот на луѓето за слобода* во сите сфери на животот и на мислењето. Затоа меѓу најзначајните филозофски ориентации се критиката на спротивните состојби и тенденции, како и концепциите за слободата. Слободата во духовна и во социјална смисла е суштествена потреба и основа за творечко живеење на човекот. Најважното **учење за слободата** е развиено од англискиот филозоф **Џон Стјуарт Мил**, кој е истовремено еден од најзначајните модерни мислители во различни области.

Џон Стјуарт Мил (1806-1873) е син на познатиот економист *Џејмс Мил* (1773-1836), кој бил приврзаник на Адам Смит и бил против романтизмот, сметајќи дека разумот мора да владее во општествените односи. Домашен пријател им бил *Џереми Бенџам* (1748-1832), кој ја постави утилитаристичката теза за *најголема среќа за најголем број луѓе* и го измисли *етиичкото смеење*, со кое внимателно и на разумен начин може да се избере правилната постапка со која ќе го правиме она што ни носи задоволство нам и на другите, а ќе го избегнуваме она што создава болка. Таткото Мил врз синот ги испробал емпиристичките тези за образованието низ искуство; од втората година го учел француски, детето научило латински и грчки до петтата година, на Универзитет отишло кога имало 12 години.

Мил пишувал за логиката и методологијата, за утилитаристичката етика, за економијата (неговите економски погледи за слободната економија со грижа за положбата на работниците се суштествени за современите економски движења во развиените земји), за политиката (за парламентарната власт). Тој беше и прв филозоф кој укажуваше на нужноста да се измени положбата на жената во општеството. Особено значење има неговото дело "За слободата", кое е најпознато дело за оваа тематика во современото општество.

УЧЕЊЕ ЗА ИНДУКЦИЈАТА. - Основите на *емпиристичките* погледи на Џон Стјуарт Мил се изложени во делото "*Систем на логиката*", едно од најпознатите современи логички и методолошки дела. Во него е разработена **теоријата на индукцијата**, со што Стјуарт Мил го усоврши учењето на Френсис Бекон.

Како и татко му (и многуте мислители пред нив), и Мил мисли дека за сознанието е основна *асоцијацијата* на перцепциите. Нема сознанија за ништо што не минало низ искуството и потоа не било целесобразно преобразено во идеи. Затоа тој го критикува дедуктивното заклучување, кое за него е повторување на она што веќе се знае. Со тоа не се проширува нашето сознание (точноста на заклучокот веќе се содржи во појдовните ставови). Единствената постапка со која се доаѓа до нови сознанија е **индукцијата** - во која од реалните нешта постапно се оди до нови сознанија (според Мил, и математичките ставови се обопштени врз основа на искуството). Индукцијата ја критикуваат дека не ветува целосни сознанија, дека може да се случи да има појави кои не сме ги сретнале, кои потоа би го измениле нашиот став. Мил одговара дека во **природата постои еднообразност, едноличност, истовидност**. Тоа е гаранција дека она што се случило еднаш ќе се случи и другпат, односно дека нештата од минатото и од сегашноста ќе се случат и во иднината - својата теорија Мил ја нарекува "логика на искуството".

Индукцијата според Мил е сосредоточена кон осознавање на **пет форми на реални односи меѓу појавите** - постоење, заедничко постоење (коезистенција), сукцесија (низа), сличност и законитост. Откривањето на законитоста е најважната работа на сознанието. Врз основа на истовидноста на природата и разоткриената законитост ние доаѓаме до сознанија за новите појави и за новите врски меѓу појавите. Се разбира, не се доаѓа до апсолутно знаење, но Мил истакнува дека тоа не е ни важно. Формите на индукцијата се основни методолошки принципи на секоја сознајна и научна постапка. Тие се формули за егзактното научно истражување, со нив се откриваат причинско-последичните односи, што ветува точно сознание. Такви методи се:

метод на согласноста - ако во низа набљудувани факти забележиме исто нешто, тогаш тоа е причина или последица во тие случаи;

метод на разликата - ако во случаите кога нешто се појавува или не се појавува сите околности се исти освен едно нешто (само една разлика), тогаш тоа е суштествено и неопходно за таа појава;

метод на согласноста и разликата како комбиниран метод - ако кај повеќе случаи тие се согласуваат и се разликуваат со исти појави, тогаш тоа што е присутно и отсутно е нивна причина;

метод на остатокот - ако кај сложените појави знаеме од што е предизвикано нешто, тогаш другите околности се причина за останатите нешта;

метод на придружните појави - ако не може сосема, туку само делумно да ги измениме околностите поради што нешто се појавува, тогаш може да заклучиме што е причината ако тоа се јавува секогаш со некоја нова последица.

Овие методи Мил препорача да се применуваат не само во природните науки, туку и во социјалните и во духовните, како што се: психологија, етнологија (наука за карактерот) и социологија.

УТИЛИТАРИЗАМ - ЕТИЧКА ДОКТРИНА НА ДЕНЕШНИЦАТА. - Етичкото учење на Мил **утилитаризам** е најраширена и доминантна етичка теорија денес во развиените земји. И својата етика Мил ја гради врз психолошките основи.

Мил укажува дека човекот природно си бара за себе и добри резултати од своите дејства, т.е. од нив очекува *корист*. Но човекот *не е изолирано суштество*, нему не му е најважен егоизмот. Тој е суштество на *социјални односи* и развил *фини потреби* и *разумен* е во барањата. Денес луѓето се усовршени личности на една модерна човечка заедница. Така **стремежот кон користност** (*лат. utilitas = корист*) не се однесува на некој прост стремеж за материјални придобивки. Човекот се стреми кон поголема добивка, сака таа да има висока вредност и потрајно значење. Во таа смисла, основниот човечки стремеж е насочен кон вистинската **среќа**, кон остварување задоволство и избегнување на страдањето и болката. Моралот се правила и прописи кон кои мораме да се придржуваме ако сакаме на луѓето да им биде осигуран посакуваниот живот, а и “не само на сите луѓе, туку и на сите суштества кои чувствуваат”. Станува збор за постигнување **општа среќа**. Така принципот на *индивидуално* е придружен од силно чувство за *колективно*. Секоја личност е слободна и одговорна, но е свесна и за заедницата и се бори таа да биде добра, модерна и успешна, со високо морално ниво, за на сите да им биде добро (етичкото учење на Мил подетално е објаснето во учебникот “Етика” за III клас гимназија во издание на “Просветно дело”).

Општествената состојба станува сè поцврста колку што луѓето се оддалечуваат подалеку од состојбата на дивјачката независност... Заедницата на човечките суштества, со исклучок на односот меѓу господарот и слугата, очигледно не е можна на друг начин освен под условот да се земат предвид интересите на сите луѓе. Заедница меѓу еднаквите може да постои само врз основа на спогодбата - **интересите на сите мора поеднакво да се почитуваат**. И бидејќи во сите цивилизирани држави секоја личност, освен апсолутниот монарх, има луѓе рамни на себеси, секој човек е обврзан да живее во добри односи со сите.

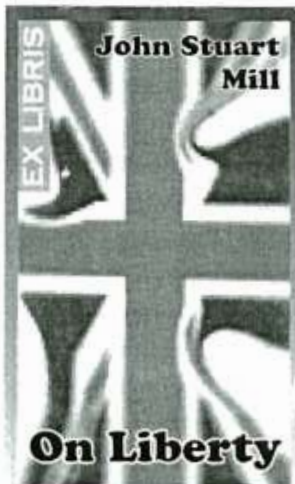
Џон Стјуарт Мил: *Утилитаризам*

ТЕОРИЈА НА СЛОБОДАТА. - Утилитаризмот и другите социјални и политички погледи на Мил (особено погледите за претставничката власт) се едногласни со неговиот либералистички став. Во модерната епоха **либерализмот** е развиван како објаснување и барање на *суштествена и универзална слобода за луѓето*, а во политичка смисла посебно како подреденост на државата на самостојноста, среќата и напредувањето на своите граѓани. За таа цел Џон Стјуарт Мил ја напиша книгата “**За слободата**”, кое е најзначајно современо дело за општиот проблем на либерализмот (кај нас го преведе д-р Кирил Темков).

И во ова дело Мил е застапник на индивидуализмот, но ја разбира реалноста и нужноста на социјалната сфера, односно покажува дека вредностите треба да ја одразуваат оваа двојна современа природа на човекот. Мил инсистира да биде *модерен* и настојува да ги *поврзе демократијата и слободата*.

Мил не верува дека некој може некому да му го наметнува доброто. Тој покажува дека доброто луѓето треба да си го бараат сами. Истовремено ги

претставува идеите и условите кои ќе овозможат луѓето самите да си го обезбедат доброто. А на оние кои мислат дека идејата на слободата треба да биде поделена само помеѓу помал број личности, Мил им ја противставува замислата за **универзална слобода** на сите, која се реализира како соочување на разликите и усогласување на интересите. Парламентарниот систем може да воспостави сили на меѓусебна доверба и контрола меѓу избраните и избирачите, меѓу мнозинството и малцинството кое владее, така и во општото прашање на слободата треба да се воспостават исти механизми на функционирање и на добивање позитивни либерални социјални резултати. Суштината што ја истакнува Мил не е како да се воспостави власт на секого над сите, туку како да се воспостави **власт над самиот себе**.

**Единката е неограничен
господар над самата себеси,
над своето тело и душа.**
Џон Стјуарти Мил

*Преводот на книгата
"За слободата"
од Џон Стјуарти Мил*

Затоа Мил ќе истакне дека единствената слобода што го заслужува тоа име е "слободата да си го бараме нашето сопствено добро на наш сопствен начин - сè додека не се обидуваме на другите да им го одземеме тоа или да ги попречуваме нивните настојувања да си го обезбедат". Секој си е чувар на своето здравје, како на телесното така и на интелектуалното и душевното. Според Мил, човештвото повеќе добива ако поднесува (трпи) секој човек да живее онака како што нему му се чини дека е добро, отколку секој да се тера да живее онака како што на другите им се чини дека е добро.

Смислата е истакната уште од Лок - дека секој треба да биде слободен додека не ја пречекорува областа на правата на другите. Тогаш се појавува општеството за да интервенира - за да ја заштити слободата и на засегнатите и на оној што ја повредува. Мил вели: "Човекот може да му биде одговорен на општеството само за оној дел од неговото постапување што се однесува на другите. Во оној дел што се однесува само на него, неговата независност, со право, е апсолутна", секој си е **неограничен господар на самиот себе**. Меѓутоа, утилитаристичката визија за развиената единка на современата епоха го наведува Мил да посочи дека "е пожелно индивидуалноста да се афирмира во сето она што првенствено не се однесува на другите луѓе".

Слободата на единката може да оди дотаму додека не им создава непријатности на другите луѓе. Но ако се воздржува да им додева на другите во она што ним им е важно, а постапува според своите склоности и својот суд само за нештата што нему му се важни..., на човекот треба да му буде дозволено своите мислења да ги остварува во практиката непречено, на своја сопствена сметка.

Џон Стјуарт Мил: *За слободата* - прев. д-р Кирил Темков

Посебно прашање е значењето на **слободата на мислата и на зборот**, како суштествени форми на модерниот либерализам. Барањето на овие слободи не е само израз на правата на човекот, туку и на цивилизацискиот развој. Мил не го дозира, туку просветителски го шири барањето за слобода до целосен социјален опсег: "Слободата на мислењето не е потребна само, или првенствено, за да се создаваат големи мислителци. Напротив, таа е исто толку, и уште повеќе, неопходна за да им се овозможи на просечните човечки суштества да го постигнат оној духовен растеж за којшто имаат способности".

Теоријата на Мил за слободата е најзначајна социјална и политичка теорија на современата епоха - која на различни начини се изразува во животот.

Во основни црти подоцнежните либералистички идеи се надоврзуваат на Мил. Тие имаат и свој посебен извор во современата *ревитализација на теоријата за слободниот пазар*, наспроти кој современата држава често се противставува како нов Левијатан кој не овозможува развој на економските идеи и дејства, како и во *критиката на авторитарните системи* (фашизам, сталинизам, разни диктатури), кои мошне негативно се однесуваат кон проблемот на слободата. Многу филозофи се истакнале во одбраната на човечките слободи во современата епоха, но најпознати теоретичари на либерализмот се прочуениот логичар **Карл Попер**, автор на најзначајното либералистичко дело на современата епоха "Отвореното општество и неговите непријатели", **Хана Арент** (1906-1975), која во многу дела, посебно во книгата "За револуцијата", пишува за повредите на слободата и за нејзината одбрана; **Фридрих фон Хаек** (1899-1992), добитник на Нобеловата награда за економија, кој особено ги критикува неслободите во социјализмот; најпознатиот либералистички економист на денешницата **Милтон Фридман** и др.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто во Новиот век е толку важен принципот на слободата?
- Во кои области во последните векови и денес се огледува стремежот кон слободата?
- Како Мил ја толкува слободата?
- Дали има граници за слободата?
- Каква е утилитаристичката етичка теорија?
- Дали има нови мислителци на либерализмот?

СОЦИЈАЛНАТА КРИТИКА

Идеални слики за добри човечки состојби

КРИТИЧКИОТ ДУХ НА НОВОТО ВРЕМЕ. - Новата епоха се раѓаше низ конвулзии и судрена со разни негативни решенија и состојби. Наспроти тоа се појавуваа многу *критички погледи*. Основниот став е дека никој не смее да биде подјармен и малтретиран. Критичкиот дух на Новиот век трае сè до денес, низ разни форми, со разни сили, за разни проблеми, за разни цели и со различни идеи. Особено е изразен како **социјална критика**, како непомирливост кон негативностите, согледување на нивните појави и причини, нивно *сѝрасно* изнесување и отфрлање, како поттикнување за нивно решавање и давање *предлози за инаку* однесување. Со тие жестоки настапи понекогаш се јавува и *насилно* дејствување предизвикано од критичките идеи. Сепак, оваа социјална критика е мошне значајна, бидејќи ја разви *креативноста* на луѓето со оглед на заедничкото живеење и настапување во борбата за живот и за иднина.

Централна точка беше **Револуцијата (1789)**. Кон неа водеа закостенетите социјални односи - феудализмот беше надмината и непродуктивна општествена и економска форма; аристократизмот (перчењето на оние со "сина крв") ги навредуваше чувствата на граѓанската класа, која беше сè посилна и поуспешна, а ѝ се ограничуваше слободата на дејствување; се бараше демократија, неа ја немаше; кралскиот и бирократски апсолутизам водеше до политички и етички конфликти (кралот Луј XV даде подбивен одговор на забелешката зошто не внимава што прави: "По мене, нека биде потоп!"; на загрижената оценка дека луѓето немаат леб да јадат, кралицата Марија Антоанета одговори: "Нека јадат колачиња!"). Апсолутната беднотија мнозина ја чувствуваа посилна од смртта. Институциите, меѓу кои и Црквата, беа силни и конзервативни, неподготвени за новите потреби - за демократија, слободна мисла, творечка активност и животни радости. Отсекаде навираа нови сили, кои не можеа да дејствуваат. Оваа **блокада** предизвика пукање на општеството како зовриен лонец. За тоа американскиот филозоф на политиката Џон Адамс има кажано: "Луѓето се радуваат да бидат активни, а не да седат мирно".

Напоредно со научните стремежи за егзактни испитувања и со филозофските просветителски настојувања за духовна широчина и интелектуална слобода - се развиваа силни критички пројави и разни идеи за промена на состојбите. Тие водеа кон Револуцијата, која нејзиниот водач Робеспјер ја нарече "повторно освојување на достоинството на човечкиот род". И самата Револуција им даде голем замав на новите социјални идеи, кога низ слободата, со слободата луѓето ја откриваа "магијата на слободата" (Џон Џеј). И по тоа такви идеи силно се развиваа и во Франција, и низ Европа, и низ целиот свет, предизвикувајќи многу мислители своите таленти да ги посветат на укажувањето на социјалните проблеми, на откривањето на причините за страдањата, на развивањето на општите слободарски идеи, на посочувањето на

целите кои би било убаво да се достигнат и на организирањето на силите за реализирање на новите социјални визии.

Револуцијата беше извор за многу сознанија од оваа сфера, кои до денес останала забележани во светскиот ум (често таквите ситуации се повторуваа и на други места). Еден од најмладите водачи на Револуцијата Сен-Жист вака ги има оценето причините за бунтувањето: "Несреќниците се моќ на земјата". Најпознатата мисла е поврзана со Теророт, во кој меѓусебно се истребија радикалните водачи: "*Револуцијата ги јаде своите деца*". Сен-Жист, кој беше водач на насилиството, а подоцна и страдалник од него, ја даде оваа типично граѓанска желба: "Слободата на народот е во неговиот приватен живот; никој не треба да го уништува". Револуцијата дури ја замени религијата со вера во Разумот, со свои служби, олтари и празници. По разните обиди да се определи конечната цел, како таква е истакната - **среќата на народот**. Хроничарот на политичките идеи и настани на епохата Алексис де Токвил вака ги оцени овие тенденции: "Секоја јавна страст си наметнуваше *облека на филозофија*".

Познат водач на една критичка и радикална струја е Франсоа Ноел **Бабеф** (1760-1797), кој самиот си го зеде името *Грахус* (според римскиот праведник и политичка жртва, борец за правата на народот). Бабеф стана против оние кои тврдеа дека општеството, кое дојде во криза, може да опстане само ако победат богатите над сиромашните. Тој изгради теорија на комунизам (*браќиски систем*) со низа идеи: секој мора да работи; материјалните богатства се еднакви за сите; се укинуваат надници; земјата се обработува заеднички; се води заедничко живеење и заедничко воспитување; забранет е секој излишен луксуз. Смеслата е сè да биде колективно, а државата семоќна во однос на единката. Како и другите вакви идеи, и оваа е внатрешна критика на цивилизацијата на која ѝ се потребни. Бабеф организираше "Заговор на еднаквите", осуден и е погубен на гилотината.

СОЦИЈАЛ-УТОПИСТИТЕ. - Разбудениот социјален дух роди многу нови визии за подобра иднина на човештвото. Во почетокот на XIX век најизградени се погледите на **социјал-утопистите**, меѓу кои се најпознати **Сен-Симон**, францускиот филозоф **Шарл Фурје** (1772-1837), создавач на идејата за колективен живот во осмислен, хармоничен град - *фаланстерија*, и англискиот индустријалец **Роберт Овен** (1771-1858), социјален реформатор, кој со утилитаристот и хуманист Џереми Бентам основа компанија во која работниците работеа во човечни услови и се произведуваа стоки со мал профит, градеше живеалишта за работниците и училишта за децата, а потоа во САД основа колонија со исти цели. Од посебниот вид утописти, кои го афирмираа техничкиот развој на човештвото, мошне е интересен **Етјен Кабе** (1788-1856) со своето дело "Патување во Икарија".

Клод-Анри де Сен-Симон (1760-1825) бил гроф (семејството му "било постаро и од кралското"). Своето благородништво го разбираше рицарски - како истакнување со храброста и решителноста, како предводење на промените. Бил голем модернист. На 17 години отиде да ја помогне народноослободителната борба на САД. Опседнат со енциклопедиската идеја дека луѓето треба да ги искористат своите знаења за да

ја завладеат природата, заминал во Мексико за на царот да му предложи да се прокопа канал меѓу двата океани (што ќе се реализира дури по еден век). Во Револуцијата се откажал од грофовската титула и го зел името Боном (фр. "обичен човек"). Се посветил на научни, економски и филозофски студии. Почнал да верува дека има месијанска улога да им ги покаже на луѓето најдобриот пат и најдобрите животни решенија. Познати дела му се: "Писма до современите", "Историја на човекот", "За реорганизација на европското општество", "Катехизам на индустријалците", "Ново христијанство" и др. Без пари, делата ги објавувал со маки. Но станал познат и младите луѓе се дружеле со него, играјќи ја улогата на негови "секретари"; меѓу нив е и Огист Конт, создавач на научната социологија (Сен-Симон прв предложи да се заснова таква наука). По смртта, неговите ученици создадоа од неговото учење тн. "социјална поезија".

Клод Сен-Симон

**Секому според неговите способности -
на секоја способност според нејзиниот труд.**

Клод Сен-Симон

Идеите на Сен-Симон се многу интересни. За него човекот е активен елемент во закономерниот историски развој од епоха во епоха и не сака да биде подреден на фаталноста на судбината: "Сите со заинтересираност гледаат кон иднината". Во современата епоха животниот став треба да се потпира врз **науката**, која уште не дава согледба на деталните елементи на живеењето, но овозможува да се откријат тенденциите и нужните насоки. Сен-Симон е историски оптимист: **"Златниот век на човечкиот род не е зад нас; тој е пред нас.** Таа епоха ќе настане кога ќе се усоверши општествениот систем. Нашите предци немале согледба за него, но нашите деца еден ден ќе стигнат таму. Ние имаме задача да им го отвориме патот". Тој го отвори патот со својата критика и насочувања. Во три точки ставовите на Сен-Симон се клучни за натамошниот светски развој. Тој предлага **политиката да се претопа во економијата** и да се загуби, односно во животот да биде релевантно произведувањето, а **со општеството да владеат оние кои произведуваат.** Природата не се расфрла со луѓе кои вистински корисно работат, земјата може да процути само ако се развиваат науките, уметностите, занаетите, индустријата и техниката. За Сен-Симон "денешното општество е поставено на глава", зашто способните, работливите и штедливите се третираат како потчинети на крадците и на мрзливците, а "на најнеморалните им е дадено да шират добродетели меѓу граѓаните".

Втората идеја на Сен-Симон е дека **политичкото владеење над луѓето треба да се претвори во владеење над предметите, во раководење со производствениите**

процеси: "Дејноста на човекот врз човекот секогаш, самата по себе, е штетна за човечкиот род. Корисна е само онаа дејност која човекот ја извршува врз предметите". Управувачите треба да бидат службеници на народот, а единствената и исклучива цел на општествениот систем е среќата на народот, што значи да бидат задоволени телесните и духовните потреби на луѓето. Тоа е целта на науката, занаетите и на индустријата. Вон од овие корисни области за општеството - се само паразити. Основните ставови на Сен-Симон се: **"сите треба да работат"** и дека **"трудот е извор на сите добродетели"**. Тој има етичко учење дека има два вида луѓе - *оние кои работат* и *оние кои не работат*. Сите нешта во животот зависат од работењето, од трудењето, од амбицијата да се научи и да се направи повеќе - и за себе и за сите други. Затоа Сен-Симон инсистира на важноста на **производителите** (тој ги нарекува *"индустријалци"*): "Индустријалецот е човек кој работи за да произведе или да им стави на располагање на членовите на општеството едно или повеќе материјални средства за задоволување нивните потреби". Во овие труdbеници спаѓаат сите кои настојчиво и со знаење работат и раководат на сите полиња во економијата, сите кои создаваат. Спротивно стојат оние кои трошат, го користат туѓиот труд или се рентиери (живеат од изнајмување на условите за производство). За Сен-Симон тоа е како разликата меѓу *ичелиите* и *трушниците*. За него производителите се посупериорни, поспособни од легачите, тие имаат повеќе разум и фантазија, тие се *иморални*. Сен-Симон бара производителите да почнат да управуваат со сите процеси во животот.

Сен-Симон дал многу нови погледи кои ќе бидат доминантни во современата епоха - го поттикнал создавањето на социологијата, еден е од првите кои учеле за класните судири и за класната историја на човештвото, инспиратор е на менаџерската идеја и практика (кои ќе се воспостават дури по сто години, за денес да бидат база за економијата) итн. Клучна е неговата антрополошко-етичка теорија за вредноста на луѓето според нивната работливост и работна реалност, како и за моралната вредност на заедницата според поддржувањето на оние кои работат и придонесуваат. Најголема вредност има идејата дека работливоста е подобра од мрзливоста, творењето од искористувањето, напредувањето од сопирањето, дека работниците се повредни од неработниците. По 200 години, по историската проверка на социјалистичките идеите), од разните учења на социјалните критичари и реформатори најжива е токму сенсимонистичката идеја за **етичката вредност на трудот**. Сен-Симон и неговите придружници како вљубеници во науката и во прогресот на човештвото истакнуваа: "Иднината е наша".

АНАРХИСТИТЕ. - Слични идеи, но со поинаква политичка форма, предлагаа анархистите како истакнати социјални критичари и визионери во модерната епоха. Различните **анархистички учења** говорат за потребата и за можноста луѓето *самиите*, без посредници или надредени личности и институции, да си ги средуваат општествените односи. Робеспјер даде импулс за оваа концепција: "Народот кој има претставници не е слободен... Волјата не може да се претставува". Најпознати теоретичари на анархизмот се **Пјер-Жозеф Прудон, Михаил Бакунин и Пјотр**

Кропоткин. Одрози на нивните идеи има и во современата критичка социјална активност, во разните самоуправни, диференцијалистички и локалистички визии, како и во еколошката филозофија и етика. Визијата дека во општеството не треба да има власт над луѓето во анархизмот понекогаш е придружена со бунтовничко движење против опште-ствениот ред и наметнатите норми.

Пјер-Жозеф Прудон (1809-1865) бил говедар и, како сиромашен, *самоук*. Напишал дека, "како еден вид безнадежност, самиот создал наука". Имал материјални и политички тешкотии како писател со радикални идеи, бил затворан и емигрирал. Делото "Што е сопственоста?" му донесе светска слава - работниците и бедните го величаа како херој и учител, а другите изразуваа гнев. Така е сè до денес. Во своите бројни дела бил остар критичар на социјалните проблеми - особено на алчноста, на експлоатацијата, на судирите меѓу луѓето, на заблудите што луѓето ги имаат за светот и за заедничкото живеење. Дал интересни идеи, кои допрва ќе станат важни за човештвото. Тој го создал поимот "**анархија**" - *систем без власи над луѓето*. Истакнувал дека пишува "за денеска и за утре". Предлагал и организирал мерки за надминување на лошите состојби и посочувал дека барем во иднината овие ќе бидат надминати.

Прудон

Власт на човекот над човекот е ропство.

Пјер-Жозеф Прудон

Прудон сметал дека сознанието има вредност заради влијанието што може да го изврши врз животните определби на луѓето. **Филозофијата треба да стане "народна"**, да проникне во масите, да изгради потребни ставови; затоа таа е значајна во модерната епоха. Во времето на позитивизмот, и Прудон е против религиозните и метафизичките учења, нештата треба да бидат *набљудувани неириситрасно*, а анализата треба да се занимава со *реалниите состојби*. Таквата наука и знаење имаат сила да го подучат човекот што да прави, како да го надмине стихијното движење и да го стори она што *историски е неизбежно*. Промените мора да се случат, преобразбата е неопходна. "Револуцијата" за Прудон значи двојно создавање - на образложено теориско мислење, како и на рационален и хуман живот.

Основната вредност е **правдината**, во неа се поврзани чувственото и разумното, реалното и идеалното. Таа е универзален принцип, "едноставна вистина, како што законите на математиката се изразуваат и во социјалните движења и во хемиските процеси, зашто ни во моралниот ни во механичкиот свет нема ништо без основа, број и мера". Основната етичка идеја е **достоењството** на човекот како разумно, самосвесно, слободно суштество. Тоа е реална содржина на правдината, има најголема вредност за секоја единка, а ги поврзува единката и ближните, бара

почитување и за другите. Достоинството и правдината водат кон "правото", кога секој се чувствува како личност и како целост, и како единка и како член на заедницата, и како човек и како човештво (модерната идеја за "правна држава" има корен и во идеите на Прудон). Достоинството е и **слобода**: "Слободата е да се имаш (поседувааш) самиот себе". Правдината е резултат на илјадагодишната социјална и етичка активност и напредување. За Прудон **прогресот** е централна точка на човечкото постоење. Сè е во развој, ништо не е круто, постојано, апсолутно. Прогресот е сигурен. Силата за прогрес Прудон ја гледа во способноста на човекот да **идеализира**. *Фантасијата е круна на нашиот живот, а нејзината моќ зависи од слободата.*

Посебно е влијателно учењето на Прудон за сопственоста. Како што на прашањето што е робство би можело да се одговори со еден збор: *злосторство*, затоа што "на човекот му се одзема мислата, волјата, индивидуалноста, т.е. власта над животот и смртта" - на прашањето за сопственоста може да се одговори само: *кражба*. Ставот "**Сопственоста е кражба**" ќе стане водечки кај сите радикални критичари на современата цивилизација. Прудон прецизно и трогателно зборува за дивеењето на приватната сопственост, за немилосрдната конкуренција, за неморалот што таа го предизвикува, за бедата со која ги опсипува бессилните.

Најважно е Прудоновото објаснување на **суштината на власта**. Тој докажува дека во секој вид власт има иста грешка: се владее со сила, некој некогаш угнетува, малцинството го малтретира мнозинството или мнозинството малцинството. Затоа ќе воскликне: "Ние сакаме анархија!". Тоа е порака дека никој не треба да владее со луѓето, туку *секој да си биде одговорен на самиот себе*. За Прудон предрасудата за Државата е најголема од сите човечки заблуди; луѓето ја ценеле државата затоа што погрешно верувале дека ги заштитува послабите и бедните, а таа е чиста авторитарност: "Кој над мене става рака за да ме владее, тој е узурпатор и тиранин. Јас го прогласувам за мој непријател". Прудон ги критикува комунистите затоа што сакаат силна власт (тој смета дека *секоја држава е зло*) - тие само одземениот топ го вртат на друга страна: "Робот секогаш го подражавал господарот". Ја отфрлил нивната идеја за владеење над масите, за силата и неделивоста на власта, за централизацијата, за уништувањето на слободната и локалната мисла и за инквизициската полиција. Анархистичката идеја, сепак, не е утопистичка. Прудон зборува за реалноста на градењето на *обединето човештво на самосвесните единки*. Тие треба да станат "господари на сè". Идеалот е **самоуправата**, колективизмот, а не отфрла етицизмот. Во услови на нужна широка поврзаност на индустријата се бара *зоружување* на производителите - при што секој има право на имотот на компанијата, треба да преземе дел од тешките работи, мора да учи за сите дејства во таа сфера, со ротација да ги извршува функциите, има право на дел од добивката, а самите работници си ги избираат своите технички раководители. Прудон ја развива идејата за *мултиуализам* - **заемност**, бидејќи заедничкото настапување е повредно и дава полза за сите.

Рускиот филозоф **Михаил Бакунин** (1814-1876) студирал во Германија. Учествовал во бунтовите околу револуционерната 1848 година во Западна Европа. Бил затворен 8 години во Сибир, па избегал во Швајцарија. Бил еден од основачите

на Интернационалата, но по судирот со Маркс е исфрлен од неа. Главни дела му се "Државата и анархијата" и "Бог и државата".

Бакунин бил против секој вид привилегии - за него секоја привилегирана личност е умно и психички изопачена. Затоа сметал дека основното треба да биде **укинувањето на привилегиите**. Луѓето единствено треба да ги почитуваат **законите на природата**. Кога ќе имаат сознание за нив, ќе ги следат, бидејќи тоа се закони на човечката природа. Тогаш *ќе се загуби пошребавијата за каква-годе било политичка организација*, бидејќи никому нема да му биде потребен господар и луѓето ќе знаат сами да се организираат и да го водат животот. Но бидејќи има непријатели на човечката слобода - револуционерите треба да се борат за неа со сите средства, и со идеи и со активна борба. Според Бакунин (за што тој ќе биде оценет негативно), ништо не треба да го спречува револуционерот во неговата *дескриптивна* насока и активност - ни моралот, ни верата, ни патриотизмот. Името на Бакунин се поврзува со насилната варијанта на анархизмот, која се појавуваше во модерната епоха кај разни групи.

Современата наука го учи човекот себеси да се смета само за бесконечно ситна честичка на вселената.

Солидарноста е голем двигател кој сто пати ја зголемува енергијата и творечката сила на човекот.

Ние не сакаме власт над нас. Зар со самото тоа не изјавуваме дека не сакаме ни да владееме над некого?!

Пјотр Кропоткин: *Етика*

Пјотр Кропоткин (1842-1921) бил руски гроф, детството го минал на имот со 12.000 крепосници. Иако одел во офицерско училиште, се интересирал за природните науки; во гарнизонот во Сибир ја проучувал географијата, а со книгата "Заемопошта во животинскиот и во човечкиот свет" ги поставил основите на својата социјална теорија врз принципите на **солидарност** во растителниот и во животинскиот свет. Тогаш ги направил и првите чекори кон анархизмот: "Дисциплината е добра за воени паради, но таа не вреди во вистинскиот живот, во кој може да се постигне нешто само со силен напор на заедничката волја на сите, насочена кон заедничката цел... Во Сибир ја загубив вербата во државната дисциплина; бев подготвен да станам анархист". Таму ги малтретирале затворениците; Кропоткин ја напуштил армијата. Се разочарал кога видел дека научните откритија за животинскиот и за растителниот свет се спротивни од животот на луѓето, кај кои нема ни солидарност ни самоорганизирање. Заминал за Швајцарија, како центар на руската политичка емиграција. Заради затвореноста на Бакунин кон неговите сонародници, не дошло до средба со него. Потоа во Русија пак е затворен, па бега во Англија. Работел во повеќе списанија и ја објавил прочуената книга "Освојување на лебот (Леб и слобода!)". Во Русија повторно бил осуден на петгодишен затвор. По Октомвриската револуција (1917) Кропоткин дошол во Петроград и формирал "Федералистичка лига", здружение на научници, чија цел била да се направи концепција за решавање на економската криза, но без државна

централизација. Таа го разочарала Кропоткин, се оградувал од неа, решен да ја продолжи борбата дури и ако остане сам. Во 1918 година е забрането анархистичкото движење. Кропоткин е принуден да замине од градот. До крајот од животот во едно пусто гратче три години ја пишуval деноноќно книгата "Етика". Делото го пишуval и препишуval рачно, немал машина за пишување, ниту секретар. Бил физички изнемоштен. Работата на книгата ја сметал за револуционерен акт: неговата етика требало да им даде на револуционерите високи идеали - еднаквост и праведност, солидарност и заемна помош, храброст и самопожртвуваност, слобода. Кога починал, со засилена комунистичка репресија е уништено анархистичкото движење во Русија.

Кропоткин се противставува на иморализмот на Ниче, како и на ставот на некои Дарвинови следбеници, дека во светот царува само законот на природната селекција и на борбата за опстанок. Наспроти тоа тој ја изложува концепцијата за неопходност на морал меѓу луѓето. Тој на *научен начин* истражува две прашања: Откаде потекнуваат во човекот моралните поими, сфаќања, претстави? и Кон што се насочени моралните прописи и норми? Кропоткин се обиде научно да докаже дека природата не е *аморална* и дека таа не го прави човекот злобен. Напротив, поимите за доброто потекнуваат од природата. Моралноста е суштествен продукт на еволуцијата на социјалниот живот и кај луѓето и кај другите живи суштества, бидејќи "без солидарноста индивидуите и видовите на животинскиот свет не би можеле да се развиваат и усовршуваат". Но само социјалниот живот може кај луѓето, како и кај животните, да го пројави инстинктот на *оружељубивост* и на **заемно-помош-солидарност**, кои натаму ќе напредуваат кон чувство на *заемна симпатија* и љубов и кон *меѓусебно посакување добро* и кон *меѓусебно правeње добри дела*. Моралните правила ја изразуваат праведноста, **еднаквоста**, која, според Кропоткин, е "целосно братство". Натаму во моралот, врз основа на човечката свест, како повисок степен на моралноста, се појавува **себежртвувањето**. Заемната помош (солидарност), праведноста (еднаквост) и пожртвуваноста се вредности кои се во согласност со современата наука, ослободени се од религиозниот догматизам и од метафизичките митологии, а духовно ги исполнуваат луѓето со виши чувства, идеали, надежи. Оваа етика е реалистичка, моралноста треба да се насочи *кон живојот*, а не *кон нешто надвор од него*. Наспроти етиката на егоизмот Кропоткин пропагира социјален морал во кој основното правило е заемната помош. Станува збор за општочовечки феномен. И робот и господарот, и експлоатираниот и експлоататорот, и пролетерот и буржујот во основа ѝ припаѓаат само на една "класа" - а тоа е *човечкиот род*. Етичкиот принцип на еднаквоста во себе го содржи **почитувањето на слободата на личноста**. Анархистите се за општа слобода, и своја и туѓа: "Врз основа на што ние смееме да бараме еден вид однесување кон нас, а, истовремено, себеси да си даваме право кон другите да постапуваме на друг начин?... Еднаквоста - е праведност".

Делата на Кропоткин се напишани едноставно, мудри се, разбирливи, хумани и актуелни. Тие биле, а и денес останаа книги за одговорно и ангажирано човечко

однесување, какво им е неопходно на луѓето. Тие дела ги подучуваат луѓето на благородно разбирање на животот и на несебично, внимателно етичко однесување.

Утопијата остана важна за животот на луѓето. Големiot англиски писател Оскар Вајлд (1854-1900) посочи дека не вреди ни да се погледне на картата на која не е означена земјата **Утопија**. Еден од најзначајните современи мислители **Ернст Блох** (1885-1977) целото свое дело го посвети на проблематиката на **Надежта** како симбол на утопистичките визији и стремежи на човекот.

Во времето на Кропоткин, со неговите идеи и со учењата на другите анархисти се задојувашаа велешките **Гемини**, кои ќе ги положат животите во својот ангажман за слобода на Македонија (1903). Познат анархист во современата епоха е **Џорџ Орвел** (1903-1950), кој ќе се истакне со својот роман-**негативна утопија** „1984“ против дехуманизацијата и политичката манипулација, која за тоа ги користи новите научни средства, а во алегорискиот роман „Животинска фарма“ ќе ја претстави деградацијата на револуцијата (слично на сталинизмот), кога се уништуваат вредностите и потенцијалите на луѓето („животните“) за да се воспостави власт над нив. Новиот дух на анархизмот го изрази и **хипи** движењето, кое предлагаше **Водење љубов, не војна** (Make love, not war), за основна сила го сметаше **цвеќето** (flower-power) и организираше живот во братски комуни. Истовремено, другото движење **панк** со насилни форми сакаше да ги шокира буржуите. Двеви движења ги претставуваат двете страни на методите на анархизмот: љубов-разбирање – протест-критика. Во студентските протести во **1968 година** се покажа дека идеите на Прудон се мошне живи; најмногу се истакнуваше неговата вредност **Фантазија**.

Во современата еколошка криза, едно од најсуптилните духовни решенија понудува **анархистичката еколошка етика**. Делото на Грехам Парчејз „Моето патување со Аристотел низ анархистичката утопија“ (1994) е визија за една реалност и едукациска филозофија кои се применуваат за подобро да се организира човечкото живеење, со меѓусебно почитување и водење грижа за еколошката целина и хармонија.

Кон анархистичките тенденции мошне влијателни се и феминистичките идеи и активности (од кои меѓу современите авторки, важни се: **Мери Волстонкрафт**, **Симона де Бовоар**, **Џудит Батлер**), како и големите мислителки на социјалните протести, **Ема Голдман** и **Хана Арендт**.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто се појавуваат критички идеи во човештвото? Зошто во Новиот век и во современата епоха има многу критички ставови кај луѓето?
- Покрај критиката на религијата и на филозофијата – која е основната област на критиката на модерната епоха?
- Дали и денес има просветителски пројави и зошто?
- Кои се основните форми на социјалната критика во современата епоха?
- Што говорат и сакаат социјал-утопистите?
- Што искажуваат научните утописти?
- Какви се идеите на анархистите?
- Дали во денешницата има одгласи и пројави на слични мислења?

КАРЛ МАРКС

**Филозофијата
го толкува светот,
светот треба да се измени**

ДЕЛАТА И АКТИВНОСТА НА КАРЛ МАРКС.

- Еден од најзначајните и највлијателни мислители, критичари и социјални визионери во современата епоха е **Карл Маркс**. Врз основа на дијалектичкиот метод на Хегел и на материјализмот (што го афирмираа француските мислители и Лудвиг Фojербах), тој даде значајни сознанија за суштината на светот, особено за суштината на социјалните односи и за логиката на историскиот развoтoк. Посебно е значаен неговиот придонес за економската мисла. Идеите на Маркс се една од основите за развoтoкот на антропологијата, социологијата, модерната економска и политичка теорија, како и за современиот социјален развoтoк.

Карл Маркс

Карл Маркс (1818-1883) потекнува од германско граѓанско семејство, кое се откажало од еврејството. Докторираше на 23 години со тезата за разликата меѓу Демокритовата и Епикуровата филозофија на природата, во која посочува колку е важна *слободата* на движењето на атомите. Се истакнал како талентиран интелектуалец, новинар и остар критичар на политичките збиднувања, како и на постхегеловските филозофски текови во Германија. Целиот живот го минал во прогонство во Париз и подоцна во Лондон. Се здобил со голем углед со своите економски истражувања. Се вклучил во класната и политичката борба; во Револуцијата од 1848 година е еден од организаторите на првиот меѓународен Сојуз на комунистите, за кого со Фридрих Енгелс напишаа "Комунистички манифест", еден од најзначајните модерни политички документи, каде што го истакнаа лозунгот: *Пролетери од сите земји обединете се!* Оттогаш поимот и идеите на **комунизмот** првенствено ќе бидат поврзани со името на Маркс. Соработува, а и се конфронтира со најзначајните критички мислители и дејци на епохата. Против идеите на Прудон напиша книга "Бедата на филозофијата" (како критика на неговата книга "Филозофијата на бедата"), во која ги брани комунистичките погледи наспроти анархистичките, но и ги изнесува своите филозофски ставови за методот (книгата кај нас ја преведе д-р Георги Старделов).

Потоа Маркс ѝ се посветува на научната работа - ја истражува суштината на капиталистичкиот систем, како и смислата и законитостите на економијата, на историскиот развoтoк и на општеството - сè со цел да помогне да се разберат социјалните и историските проблеми и да се поттикнат општествени промени. Стана еден од најпознатите *филозофи на историјата* - даде објаснување за причините и за формите на историското движење; еден од најпознатите *социолози* - даде

објаснување за структурата и за динамиката на општеството, еден од најзначајните *идеолошки филозофи* - даде објаснување како дејствуваат политиката и идеите во политиката (идеологија), зошто доаѓа до промените, како во политиката се одразуваат класната ситуација и борба во општеството итн. Го напиша "**Капитал**" (I том во 1867 година, другите два постхумно ги објави Енгелс), едно од најважните економски дела во историјата, во кое ги објасни механизмот на стоковното производство и суштината на капиталистичката експлоатација. Заедно со сето тоа Маркс постојано е активен во *идеолошкото организирање на работничката класа*, во која гледа субјект на идната конечна слободарска револуција. Основач е на големото меѓународно здружение Интернационала (1864), кое потоа ќе биде образец за други вакви меѓународни организации. Живеел во сиромаштија, му помагал неговиот најдобар соработник и политички другар **Фридрих Енгелс**, со кого имаат напишано неколку заеднички книги ("Свето семејство", "Германска идеологија") и заедно учествувал во политичките борби.

Маркс имал исклучително **големо влијание** врз развитокот на новите политички тенденции во современата епоха. Борбата на работничката класа и на другите пониски и подјармени социјални слоеви против експлоатацијата, за рамноправност и за своите права најчесто се водеше инспирирана од неговите идеи. Големите бранови на социјалистичките револуции во XX век, кога речиси половина човештво (меѓу нив и нашиот народ) кренал бунт, направил општествен пресврт и се организирал според основните идеи на Маркс, биле пример на силата на марксизмот - се тврдеше дека **марксизмот** ги дава идејните основи за тие движења и за новосоздадениот општествен систем. Затоа спрема Маркс владееше *идолопоклонство*, обожаване, иако тој самиот уривал идоли и заблудил; неговите зборови (и неговите следбеници) биле поставени како *догма* и се барале да бидат апсолутно следени - иако Маркс го афирмирал критичкиот метод. Денес пропаднаа социјалистичките режими, се загубил тој боготворувачки однос кон Маркс, па неговите идеи и значење можат пообјективно да бидат истражувани и согледани.

**Човекот треба да почне
да се движи околу самиот себе.**

Карл Маркс

ФИЛОЗОФСКАТА КОНЦЕПЦИЈА НА МАРКС. - Маркс е филозоф (иако повеќе настапувал како економист, социолог, политички теоретичар и политички водач) и има *автентични филозофски идеи*; некои се интересни сами по себе, а некои се основа за сите негови погледи. Маркс дава *критика* на дотогашните филозофски концепции и посочува една нова филозофска *синтеза* и развива филозофски *метод*, кој овозможува сознательни резултати и може да се употреби за различни истражувања. Тој посебно дава согледба за местото и за улогата на филозофијата.

Секоја филозофска концепција значи своевидно продолжување на старите идеи; дури и кога ги критикува, таа води сметка за нивното постоење и додирли. Сета филозофија е своевидна единствена градба од човечки мисли во континуитет. Но

некои филозофии сепак понагласено се сконцентрирани врз односот кон дотогашниот развој на филозофијата - или следат и развиваат некои идеи, или претставуваат *резиме и синџеза* на повеќестраниот дотогашен развиток на човечката мисла, а можеби отвораат нови патишта за старите концепции, а уште повеќе за своите нови и значајни идеи. Такви се Платон и Аристотел во хеленската филозофија, Спиноза во нововековната, Кант и Хегел во помодерната; тие се крстопати на филозофскиот развиток. Таква е и мислата на Маркс - таа е *резиме* на неколку духовни струи и претставува *обид за создавање* нов пристап и метод во филозофијата. Маркс зборува дека идеите не паѓаат од небото, дека тие колку што се инспирирани од реалноста, толку се и резултат на мисловните напори и дострели на целото човештво. За себе истакнуваше дека кај него не станува збор за поставување линија меѓу минатото и иднината, туку "за *извршување* на мислата од минатото. Конечно, ќе се покаже дека човештвото не започнува никаква *нова* работа, туку дека свесно ја извршува старата работа".

Во идеите на Маркс можат да се пронајдат влијанија од дотогашните материјалистички мислителите, од германските класични филозофи, од англиските економисти, од просветителите и социјалните критичари, како и од егзактните науки. Но тој нив не ги презема и следи директно, туку ги преиспитува и во своите идеи го вградува нивното вредно јадро. Дури и кон своите ставови, велеа тој и Енгелс, тие се однесуваат со *иресмејтување*, надминувајќи ги кон нови. Тогаш не е чудно што кон погледите на другите се однесуваа мошне остро, ги истражуваа, анализираа, критикуваа, иако го задржуваа она што им се чинеше добро. Тоа што го правea го нарекуваа **критика** (метод што во филозофијата го прослави Кант) - но тоа не беше само анализа на сознајните моќи, туку и анализа и остра негација на сознајните тенденции, а идеите критички ги сомеруваа со реалноста на која се однесуваат и укажуваа ако тие промашувале неа да ја опишат или да ја критикуваат. За филозофијата на Маркс најважна е критиката на погледите на Хегел, на материјалистите, на религијата и на социјалните критичари (утопистите и анархистите).

Маркс го **критикуваше Хегел** заради *идеализмот*, а го презеде неговиот дијалектички метод. Хегел светот го разбра како целина со поврзани делови, при што светот и меѓусебниот однос на деловите се во движење, во *развој*. Маркс ја прифати оваа општа целина на постоењето и меѓузависноста на формите и пројавите на светот, но не се согласи со поставувањето на Идејата во основата на сè, велејќи дека Хегел со тоа од идејата прави самостоен субјект, а реалните односи во општеството ги претвора во апстракции. Маркс смета дека идеите треба да се изведуваат од реалноста и од реалните човечки односи. Тој ја постави тезата дека **првиот е битието, потоа мислата**. Во однос на дијалектиката, тој ја прифати смислата на Хегеловата дијалектика, но не нејзиниот идеалистички карактер (дека Идејата се движи во реалноста и во историјата). Маркс вели дека Хегел нештата "ги поставил на глава" - а тој ќе ги *иресврши на нозе*, сместувајќи ја дијалектиката прво во реалноста, а потоа во идејниот свет. **Критиката на материјалистите** главно се однесува на *пасивното* разбирање на материјата и на реалноста. Маркс го одбира материјализмот за основа на својот поглед за светот, но бара тој да биде динамичен, развоен, дијалектичен, во реалноста да се откриваат спротивностите како извор за

саморазвојот на материјалниот свет. На Фојербах му забележува недостиг од социјална перспектива во мислењето - дека човечките односи ги гледа како апстракција на индивидуата, а не како "*свекуйност* на *ојшћестивените* односи" и не низ *историјата*. Токму овие две нешта (општественоста и историчноста) Маркс го инспирираа низ целото творештво. Исто така, му забележува дека човечката дејност не ја разбира како *практика*, значи како сетилна, субјективна активност, предметна дејност. За Фојербах вели дека ги разделува субјектот и објектот, што го смета за погрешно (бидејќи веќе кај неколку мислители, на пример кај Хегел, е укажано на значењето на творечкото субјект-објект поврзување - што потоа ќе биде деградирано и во догматскиот марксизам). Кај Маркс **критиката на религијата** е иста како кај неговите современици - дека "*човекој ја создава религијата*, а не религијата човекот". Но тој инсистира на социјалните аспекти на конституирањето на религиските погледи, кои ја изразуваат бедата на човечкото социјално постоење и затоа во божествата си поставуваат свои проекции (ова е тн. *социјална критика на религијата*). Религија ќе има сè додека наместо околу илузорното сонце (на што го тераат околностите) човекот не почне "да се движи околу самиот себе". Маркс ги **критикува социјал-утопистите и анархистите**, своите партнери во нападот врз социјалните неправди и во барањето промена на општествените односи - заради нивните идеалистички визии, недоволно научниот зафат во проучувањето на социјалните проблеми, заради нереалните цели, планови и сили врз кои се потпираат во реализирањето на големите светскоисториски задачи (не ја познават и не ја ценат класната структура и развој на светот, градат "соништа" а не реални задачи, не се потпираат врз работничката класа и соодветната политичка организација, кои единствено имаат шанса за успех, и сл.).

Како и кај сите големи мислители, не е едноставно да се изложи филозофската концепција на Маркс, особено што тој ја рашири во разни области и што таа, покрај теориските, има и иманентни социјални и историски цели. И тој пристапува кон филозофијата **на научен начин** и инсистира дека неговата филозофија е научна (Енглес потоа тоа позитивистички ќе го оцени дури како судбина на филозофијата, дека во нејзиниот домен ќе останат само логичките и методолошките истражувања). Марксовиот **материјализам** е модерно конципиран. Светот, реалноста, историски и логички се пред слатата: "Свеста на луѓето не го определува нивното суштествување, туку, обратно, нивното социјално суштествување ја определува нивната свест". Но односот субјект-објект не е статичен и едностран, туку *динамичен* (тие се менуваат, развиваат и меѓусебно си влијаат). Исто така, Маркс не се интересира за материјата и за природата во спекулативни цели, само заради испитување (ќе каже дека природата одделена од човекот за човекот е *нишћо*). Маркс се занимава со **светот** и со неговиот *онос со човекој* - каков е светот за човекот, што значи за човекот и како човекот може да делува врз светот. Затоа **практиката** е една од основните филозофски категории кај Маркс (толку е значајна што некои, за да го покажат тоа, го употребуваат грчкиот израз *праксис* = дејство, дело; тука е видливо влијанието од Фихте за предимството на практичната страна). И за човекот Маркс истакнува дека е **суштество на трудот**, на практиката. Тоа е основата за неговата творечка суштина и дејност. Практиката е и *кришерум на висшината*. Заради

концентрираноста врз човекот, Марксовата филозофија може да се означи како еден вид *антропологија*.

Маркс го разбира светот во **движење и развој** (како и Хегел), и тоа се однесува на материјата, природата, историјата, на социјалните форми и воопшто на човечкото дело. Маркс постојано говори за промените во светот и во историјата како извор за научни (= правилни, образложени) сознанија и приведува примери од разни области. Појавите ги испитува во развој, низ спротивности. Се прашува како настанале, се развиваат и каде води нивниот развој, а исто така и како се развивала мислата за тој проблем. Поради таа дијалектика на реалните процеси, овој правец се нарекува **дијалектички материјализам**. Во човечкиот свет за Маркс се мошне важни *социјалните односи* - тој го развива учењето за класната структура на општеството и за класните судири како двигател на социјалниот развој низ историјата (во широки црти, главни *фази* се: првично бескласно општество; робовладетелство; феудализам, капитализам - и идно бескласно општество). Развојот оди **низ спротивности**. Слично на Хегеловото учење за развојот низ шемата теза-антитеза-синтеза, и кај Маркс секоја состојба има свои внатрешни спротивности, кои се двигател на промената, особено кога ќе дојдат до **противречност**, кога *движењето се забрзува*. Со испитувањето на економската суштина на животот (како реална и нужна страна на човечката опстојба), а посебно на капиталистичката економија, со испитувањето на историскиот развој, посебно во својата епоха, и со испитувањето на суштината на социјалните односи и на логиката на политичките односи, Маркс дојде до сознание дека живее во ера на забрзан развој на практиката и на историјата, кога нужно **ќе дојде до промени**. Тоа има свои поводи и сили: забрзани технички развој; зголемување на социјалните и политичките кризи и судири во модерното општество, кои веќе покажаа дека во него има револуционерни потреби, поттици, сили и ситуации; појава на силна нова класа - **пролетаријат**, околу која се набираат противречностите на денешницата и таа ќе биде заинтересирана за промените и ќе има сили да изведе револуција и да ги донесе на власт своите ослободени припадници. Целта е вистинско човечно општество "или социјализирано човештво".

Со тоа филозофските погледи на Маркс, кои се интересни со својата модерна поставка и значење, се претставуваат како основа за нешто што за Маркс и за неговите другари им беше поважно - за *социјалните идеи*, во кои ќе ги изложат сознанијата за општеството и за неговиот развој (за овие идеи Маркс укажува дека се направени на **научен начин**). Впрочем, Маркс на филозофијата ѝ намени улога на *општествено, историски, револуционерен двигател*. Во една низа записи за мислата на Фојербах ("Тези за Фојербах"), тој на крајот вели: **"Филозофите досега само различно го толкуваа светот, станува збор тој да се измени"**. Во стилот на Хегел (во студијата "Прилог кон критиката на Хегеловата филозофија на правото") Маркс ги критикува и современото општество и филозофијата како израз на класното, противречно општество - но истовремено ја пофалува филозофијата што во пазувите на тоа општество пронашла сила која ќе ги надмине класната поделба и експлоатација и

ќе даде придонес за универзалната еманципација на луѓето: "Како што филозофијата во пролетаријатот пронаоѓа свое материјално оружје, така пролетаријатот во филозофијата пронаоѓа свое духовно оружје... Глава на еманципацијата е филозофијата, а нејзино срце е пролетаријатот. Филозофијата не може да се реализира без укинување на пролетаријатот, а пролетаријатот не може да се укине без реализирање на филозофијата".

Пролетери од сите земји, обединете се!

К. Маркс - Ф. Енгелс

СОЦИЈАЛНИТЕ УЧЕЊА НА МАРКС. - Своите социјални истражувања и ставови Маркс ги гради како *научни*. Но тие имаат и филозофска основа и карактеристика - тоа не е само затоа што уште не беа развиени методите на егзактна социјална анализа (како во подоцнежната социолошка наука, иако и таму постојано останува поле за филозофски толкувања), туку станува збор за една вистински *широка и историска визија на општеството*, во која се измешани конкретните факти и апстрактната мисла, регистрирањето и вредносното толкување. Тоа што своите социјални погледи Маркс се труди да ги изгради **научно** и што од него добивме многу интересни согледби, тоа го прави него еден од најбележитите социјални истражувачи на модерната епоха. Сепак, главните социјални ставови, кои се најзначајни за угледот на Маркс како *социјален критичар и визионер*, се блиски до филозофијата. Врз основа на сознанијата од филозофијата, антропологијата, економијата, историјата, политиката и од социологијата, Маркс понуди нови идеи за социјалното живеење и за развој на човештвото, оценка за проблемите на светот, како и решенија за нив и за неговата иднина. Идеите и личната социјална активност на Маркс предизвикаа разни движења и политички промени во современиот свет.

И за социјалните идеи на Маркс е значајно тоа што тој врз историскиот развој на човештвото и врз социјалниот живот го примени **дијалектичкиот метод** (иако тоа го направи и Хегел, делото на Маркс на ова поле е поголемо и поуспешно, а пристапот е пореалистичен - тоа подоцна е наречено **историски материјализам**). Маркс ја покажа логиката на движењето на човечката историја низ спротивностите како израз на реалните елементи и дострели на луѓето. Впечатливи се неговите објаснувања на големите социјални и политички настани и на логиката на целото *движење на човекои* низ *историјата*. На полето на социјалниот живот особено се вредни Марксовите истражувања и сознанија во **економијата**.

Маркс покажа што значи производството на *стоки* како овоплотување на работната сила, на основните производни средства и на социјалната организација на трудот (тој ја развива *работната теорија на вредноста*); ја истражи детално логиката на *економскиот процес* од потребата и идејата до репродукцијата (за што подоцна не водеа сметка во социјалистичките економии, па тоа беше еден од изворите за проблемите и за пропаста на тој систем); ги истражи смислата, карактеристиките и противречностите на *капиталистичкиот производствен процес* и откри дека во

одземањето на вишокој на шрудој лежи основата на модерната експлоатација. Покрај уште многу други прашања, Маркс ги истражи и кризите во капитализмот како израз на основните противречности во економскиот процес (кои раѓаат социјални противречности и проблеми, кои ќе доведат до пропаѓање на капитализмот); укажа на значењето на развојот на знаењата и на техниката како производни сили, зашто со нивниот развој се поттикнува историски подем преку соодветното развивање на производствените односи, по што следува историско разрешување на базичната противречност меѓу несоодветните производствени односи за развиените производни сили (значи, развојот на светот првенствено ќе зависи од техниката и технолошката развиеност), итн. Многу од овие сознанија се клучни за современата економија па Маркс го сметаат за еден од најзначајните економисти во историјата (водејќи сметка за нив, се разви и капиталистичкиот систем).

За социјалната сфера се важни Марксовите анализи на односот меѓу животните основи ("база") и другите форми на човечкото живеење ("надградба" - право, политика, идеи, морал, религија, култура, уметност). Суштествено е тоа што луѓето нужно се поврзани во заедница "независно од нивната волја". Важен е и ставот на Маркс дека човештвото си ги поставува (пред него се поставуваат) "само оние задачи кои може да ги реши". Во ова има **социјално-историска законитост**, која е основа за активистичкиот однос на луѓето и за успехот на нивните намери. Резултат се промени и развој на општеството, што, во историска смисла, најверојатно претставува некаков напредок (иако се можни и историски назадувања).

На определениот степен на својот развојот материјалните производни сили на општеството доаѓаат во противречност со постојните производствени односи или, што е само правен израз за тоа, со сопственичките односи во чии рамки се движеле дотогаш. Од форма на развивање на производните сили тие односи сега се претвораат во нивни пранги. Со промената на економската основа се прави, побавно или побрзо, пресврт во целата огромна надградба.

Карл Маркс: Прилог кон критиката на политичката економија

За разбирање на специфичноста на Марксовите социјални концепции важно е неговото учење за **отуѓувањето** (алиенацијата). Има пројави и состојби во кои човекот живее и дејствува спротивно на човечката суштина, не се реализира на хуман начин, а неговите идеи, постапки, односи сведочат за разнишувањето на човечките вредности и релации и за оддалечувањето од вистинските човечки цели. Толкувањето на Маркс не е дека човекот загубил нешто од она што бил и го имал, туку дека не ги реализира потенцијалите кои може да ги реализира. Основните отуѓувања се во областа на општествено-економските односи и од нив извираат и другите форми на отуѓувањето. Во еден убав филозофски текст "*Отуѓениот шруд*" Маркс покажува како човекот е отуѓен во процесот на трудот и од резултатите на трудот. Тешко за човекот е тоа што трудот-практиката е негова суштина ("изворна природа"), а тој токму тука е деградиран - а најтешко е тоа што тука човекот се отуѓува од човекот. Истото се однесува и на државата, која Маркс ја критикува

дека не е "вистинска човечка заедница". Посебно е важно оттуѓувањето во сферите на духот, кои се човечко дело, а тој се отуѓува од нив или во нив. Најпарадоксална форма на отуѓувањето е **реификацијата**, кога предметите или парите или нешто слично стануваат *фетиши* и луѓето се губаат пред нив или ги обожаваат повеќе од луѓето и од самите себе.

И градењето на социјалните форми и односи, и надминувањето на лошите и на застарените социјални форми, и изградбата на новите можни социјални форми (кои се создаваат секој ден заедно со развојот на производните сили), и разотуѓувањето - сето тоа, според Маркс, се *дело и задача на луѓето*. Маркс не е само аналитичар на состојбите, туку поставува и социјални визии и цели. Тие се раѓаат од дијалектиката на историјата, нив ги покажува насоката на општиот развој. Има и социјална сила која ќе ја изврши таа *историска задача*; таа е предопределена за тоа со својата класна положба на угнетени, подјармени суштества и со својата иманентна историска цел да се ослободи себе си, а со тоа органски ќе го ослободи и човештвото од противречностите на класните економско-општествени односи. Тоа е *работничката класа*, која ќе има сè повеќе припадници (наемни работници, без друга основа за живот освен продажбата на својата работна сила); тие сè повеќе ќе осиромашуваат; во светот ќе се сопоставуваат само две класи, кои имаат различни интереси и ќе мора да дојдат во конфликт; таа борба ќе биде силна и "последна", вистинска **револуција**, зашто со неа ќе се пресвртат сите социјални односи, ќе се воспостави бескласно општество и ќе настапи нова човечка цивилизација. За таа цел пролетаријатот треба да се организира и да се поврзе во светски размери.

Во современата епоха започнаа и се случија многу социјални судири со историско значење, а доста од нив беа изведени според социјални визии на Маркс. Притоа често беше цитиран Маркс и се сметаше дека тој е главен теоретичар на тие револуции и на новите општества, но најчесто неговите ставови не беа следени творечки и критички туку се земаа и се истакнуваа како **догма**.

МАРКСИСТИТЕ. - Со Маркс соработуваа многу мислители со слична ориентација, најмногу **Фридрих Енгелс** (1820-1895), негов најголем пријател и едномисленик, со кого заедно ја создаваа оваа концепција. Покрај книгите кои ги напишаа заедно, Енгелс и самиот има значајни дела ("Анти-Диринг", "Лудвиг Фојербах и залезот на германската класична филозофија" и др.), како и мошне интересни идеи. За тоа колку следбениците на Маркс биле значајни мислители, со усет за важните проблеми и со инспирација од реалноста (особено за индустриската и т.н. империјалистичка фаза на капитализмот), зборува првата книга на Енгелс "Положбата на работничката класа во Англија" (1845), во која покажува како безобзирната капиталистичка индустрија ја упропастува природата, што денес прозвучува како прво еколошко дело на новата епоха. Маркс и Енгелс целиот живот заедно учествуваа и во политичките борби - Енгелс по смртта на Маркс ќе стане предводник на комунизмот и основач на II Интернационала.

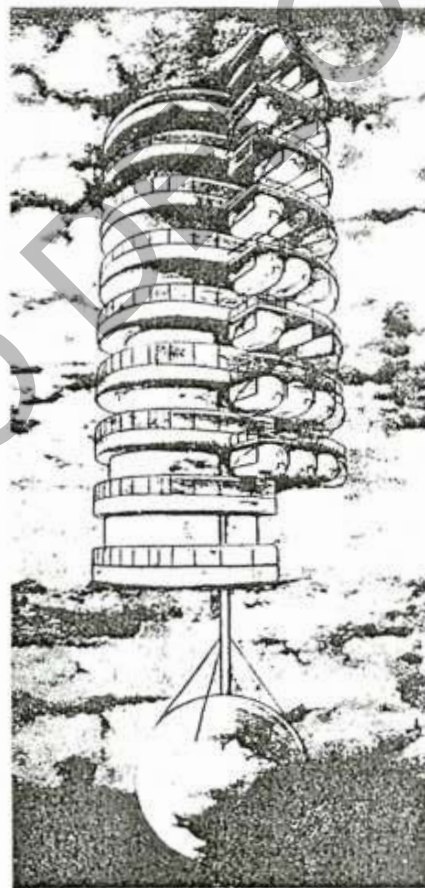
Потоа имаше разни форми и пројави на исти или слични идеи во сообразност со социјалните услови и тенденции. Сите инсистираа дека се научни во својата основа и со тоа го следеа основниот позитивистички дух на современата епоха. Исто така, тие беа социјално-критички интонирани. Овие филозофски, социјални и политички идеи се наречени *марксизам*, а мислителите од оваа ориентација *марксистии*. Меѓу нив се бележити филозофите **Карл Кауцки** (1854-1938), **Едуард Бернштајн** (1850-1932), **Пол Лафарг** (1842-1911), **Георг Плеханов** (1856-1918), **Роза Луксембург** (1871-1919) и други. Тие создаваа убави дела за разни прашања, но сите беа и политички активисти, водачи на левичарски партии, идеолози и сл.

*Комунизмот ѝ ојворил
творечките визији
- рускиот архитект Георг Крушиков
како го замислил новиот летачки град*

Една од најзначајните групи марксистии беа *большевиците* во Русија. Најбележитиот е **Владимир Ленин** (1870-1924), автор на значајни економски, политички и филозофски трудови, водач на партијата и на првата комунистичка Револуција (1917), кога е создадено и првото општество со комунистички режим (СССР). Покрај Ленин беа **Јосиф Сталин** (1879-1953), **Лев Троцки** (1879-1940), **Николај Бухарин** (1888-1938). Нивните дела се многу интересни за согледување на развојот на марксизмот, но и за тоа дека методот на Маркс е многу сложен и тешко се применува за анализа на современите социјални состојби и движења. Следуваше редукција на духовно-научните потенцијали на марксизмот и негово претворање во *догма*, а за секојдневна и за политичка употреба мислите на Маркс се претставувани како неколку "црти" и "закони".

Така беше во сите подоцнежни социјалистички земји - во кои како теоретичари се прославија сите нивни партиски и државни водачи **Мао Цедунг** (1893-1976), **Јосип Броз - Тито** (1892-1980), **Енвер Хоџа** (1908-1985). Покрај Маркс и Енгелс како основни класици, Ленин како "трет класик", секој од нив е оценуван како "класик" на теоријата на марксизмот. Некој од тие политички мислителите не настапуваа догматски, како **Антонио Грамши** (1891-1937), но нивната голема социјална улога влијаеше негативно за критичка рецепција на нивните идеи.

Марксизмот имаше и развој независен од политичките водачи. Без оглед дали некој од таквите *филозофи* се занимаваше со политика, тие сепак беа значајни мислителите и ја развиваа мислата на марксизмот во разни домени и со разни дострели:

Ѓерѓ Лукач (1886-1971), Карл Корш (1886-1961), Ернст Блох (1885-1977), Бертолт Брехт (1896-1956), Анри Лефевр (1905-1991), Лешек Колаковски (р. 1927) и др. Тие инсистираа на креативноста на марксизмот и особено на неговата критичност.

Homo homini homo!

На човекот човек да му биде човек!

Ернст Блох

Имаше и мислители кои беа марксисти, па потоа го *напуштија* овој правец. Врз основа на марксизмот се развија и многу *слични погледи*, кои создаваа плодотворни теории со примена на неговите основни поставки или со поврзување на марксизмот со некоја друга ориентација, како кај **Маркс Хоркхајмер** (1895-1973), **Вилхелм Рајх** (1897-1957), **Теодор Адорно** (1903-1969), **Херберт Маркузе** (1908-1979), **Ерих Фром** (1900-1980) и др. Во сите краишта на светот има и марксистички мислители од следните генерации, а некои од нив се теориски значајни, на пример, оние кои беа собрани околу загрепското списание "Праксис". Сознанијата на марксизмот ќе бидат и натаму присутни, особено во социјалната теорија или во критичката мисла на Третиот свет, но ќе ја немаат доминантната улога што ја имаа во почетокот и во средината на XX век. Дојдоа други прашања и други задачи на човештвото, за кои се верува дека треба да се објаснуваат со поинакви идеи и визии отколку што се оние кои ги даде Карл Маркс.

Откако пропаднаа општествено-политичките системи кои се повикуваа идеолошки на Карл Маркс и на другите марксисти, марксистичките идеи не се толку популарни и раширени. Сепак, станува збор за една значајна мисла и раширена социјална, економска и политичка практика, кои се вградени во основите на современиот свет и за кои треба да се имаат барем основни познавања.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кога живеел и пишуваа Карл Маркс?
- Кои се неговите теми и области на интересирање?
- Какви сознанија Маркс му понудил на човештвото?
- Дали тој самиот се ангажирал да ги спроведе своите идеи во социјалната практика?
- Како се нарекуваат следбениците на Маркс? За што тие се ангажираа?
- Кои се најпознатите марксисти?
- Сега, кога пропадна општествено-политичкиот систем на социјалистичките општества, дали треба да се изучуваат идеите на Маркс и на марксистите?

СОРЕН КИРКЕГОР

Егзистенцијата
е пред есенцијата

Сорен Киркегор

ПЕРИОД НА САМОСВЕСТУВАЊЕТО. - Една од основните тенденции во Новиот век е освестувањето на личноста за нејзината суштина, значење, состојба, потенцијали, изворни стремежи и позиции. Во текот на целиот Нов век трае мошне значајното **будење на самосвеста**, како начин на *себеразбирање* на личноста и на пронаоѓање пат за својот и за општиот развоток на човештвото врз интимните преокупации на луѓето и со решавање на нивните лични проблеми.

Тоа е особено видливо во современата епоха, кога напоредно со позитивистичките настојувања и со зголемувањето на социјалната критика расте интересирањето за индивидуално-психолошката проблематика на личноста. Психологијата е заснована како наука, се расправа за улогата на личноста во социјалниот живот и во религијата, во филозофијата и во културата итн. Такви творци и мислители има во сите современи култури. Меѓу нив се истакнуваат американските филозофи **Ралф Волдо Емерсон** (1803-1882) и **Хенри Дејвид Торо** (1817-1862), кои се големи бранители и учители на индивидуализмот, критичкиот британски поет и мислител **Оскар Вајлд** (1854-1900) и др. Еден од најпознатите современи мислители со такви сознанија е **Сорен Киркегор**.

СОРЕН КИРКЕГОР - ФИЛОЗОФ НА ЛИЧНОСТА. - Данскиот филозоф Сорен Киркегор го сметаат за воспоставувач на основите на егзистенцијализмот.

Сорен Киркегор (1813-1855) е роден во Копенхаген. Татко му го воспитувал во религиозен дух. Киркегор уште од раната младост бил оптоварен со **тегобноста** од исчекување на неодредената казна, што требало да следи за нивното семејство заради младешкиот татков грев, кога еднаш богохулел. Тоа ќе се одрази врз животот на Киркегор и врз неговото учење. Студирал теологија и филозофија и докторирал со тезата за иронијата и нејзината примена кај Сократ. Во Берлин со воодушевување студирал кај Шелинг, но се разочарал и се вратил дома. Во родниот град се посветил на филозофијата. Во животот се вљубил само еднаш, но ја напуштил вереницата, бидејќи премногу ја сакал и мислел дека таа не би била среќна

со него како филозоф кој е постојано *незадоволен од себе и од својот*. Оваа животна историја и што таквите случки ѝ носат на личноста Киркегор ги опишал во делото "Дневник на заводничокот" (кај нас го преведе Александар Темков).

Врз Киркегор најмногу влијаеле Сократ, Шелинг и христијанството. Тој себеси не се сметал за филозоф, колку за **религиозен мислител**. Како Сократ, во родниот град на јавни места и плоштади ги подучувал луѓето на вистина и етички живот. Бил против официјалното христијанство; стоејќи пред вратите на црквата ги одвраќал верниците да влегуваат внатре (протестираше слично како што правел Мартин Лутер). Тоа предизвикувало гнев и бес кај црковната хиерархија. Но исто така Киркегор ја презирал толпата и немал контакти со социјалните движења на своето време. Исцрпен од своите внатрешни тегобности и од противставувањата во животот, истоштен паднал на улица и умрел релативно млад. Денес Данска го слави како свој најголем филозоф. Во протестантската религија е еден од највлијателните современи филозофи на религијата.

Познати дела на Киркегор се: "Страв и треперење", "Или-или", во чии рамки е познатиот "Дневник на заводничокот", "Поимот на тегобноста", "Болест на смрт", "Филозофски трошки", "Осврт кон моето дело" и др.

**Тоа што во мојата филозофија
не е мое, тоа е погрешно.**

Сорен Киркегор

ПРОТИВ СИСТЕМАТСКАТА ФИЛОЗОФИЈА. - Киркегор остро се противставил на тогаш владејачката Хегелова филозофија на апсолутниот дух. Пред сè, тој **го критикува филозофскиот систем**, кој сака сите идеи и сите негови делови да ги направи компактна целина. Со тоа би требало и човекот да го подреди на идејата. Киркегор го претпочита *личниот однос* на човекот кон светот. За него **основниот проблем е егзистенцијата** како единично постоење во светот. Таа е *еднокрајна и неоповторлива*. Егзистенцијата е конкретно постоење, испреплетена е со противречности, со кои човекот како единка е оставен да се бори сам со себе и со задача со нив и да се избори. Никакви поими, никаква рационалност не можат да му ја објаснат на човекот егзистенцијата, ниту пак да му покажат како да живее во светот.

Системот, општото се сосема неважни за егзистенцијата на човекот како единка. Мисловните творби, како поимите, не можат да служат за ништо ако човекот не ги прифати и присвои како субјект. *Вистината постои само во однос на субјектот*, личноста. Киркегор вели: "Вистината е вистина само кога е вистина за мене". Основното е што **самата личност е единствената вистина**.

Егзистенцијата не е податлива за умот да ја мисли како апстракција што ќе може шематски да се изведува во еден сеопфатен систем, со рационална и дијалектичка постапка, како што Хегел го направи за својата филозофија. Киркегор ги критикува Хегеловото учење, неговата дијалектика и апсолутен дух, кои затајуваат во однос на човекот како *егзистенција*, кој треба постојано да се прашува

за своето конкретно, единично постоење во светот. Објективното мислење е рамнодушно за субјектот што мисли и за неговата егзистенција. А самиот субјект егзистира во своето мислење и е мошне живо заинтересиран за егзистенцијата. Само така тој знае дека егзистира.

Егзистенцијата е секогаш нешто единично.

Сорен Киркегор

ШТО Е ЕГЗИСТЕНЦИЈАТА? - Егзистенцијата Киркегор вака ја опишува: "Егзистенцијата е секогаш она единичното; апстрактното не егзистира, субјективната е реалност. Да се заклучува од мислењето кон постоењето е противречно, бидејќи мислењето навистина од реалноста го одзема постоењето и го мисли така што го укинува и го преведува во апстракција".

Човекот како *егзистенција во својот* е сосема несигурен, во ништо нема сигурен темел за своето постоење, таков сигурен темел никој не може да најде ниту во себе ниту надвор од себе. Човекот нема однапред јасно поставена цел или смисла што треба да ги остварува. Нема ни однапред поставена суштина што треба да ја реализира. За Киркегор егзистенцијата е нешто *прво*, таа е пред сè друго - суштината не е тоа, како што е во есенцијалните филозофии.

Човекот како егзистенција е случајна, несигурна, минлива, конечна и неповторлива *единичност*. Неговата егзистенција е *еднокрајна* во својата можност. Човекот е суштество на можности, на слобода и на лична одговорност за тоа што ќе биде, што ќе стане, каква ќе биде неговата судбина и што ќе биде тој, конечно, во својот живот. Со ваквиот пристап Киркегор ги претставува потресеноста и одговорноста за егзистирањето.

Егзистенцијата е *парадоксална*. Таа е *непредвидлива*. Тоа е така затоа што содржи противречности кои се исклучуваат меѓу себе. Човекот е распнат во доживувањето на противречностите меѓу стварноста и идеалот, конечноста и бесконечноста, привременоста и вечноста, човечкото и божественото, смислата и бесмисленоста, смртта и бесмртноста, верата и празнотијата. Овие противречности го доведуваат да се соочи со својата егзистенција како вистина - низ стравот и тегобната, јааните и треперењето, што произлегуваат од личното соочување со животот и со смртта. Човекот е суштество болно на смрт. Смртта доведува до небиднина. Затоа човекот е сигурен само за смртта, а нема извесност за иднината. Сета негова несигурност произлегува од тоа што човекот е суштество на можности, на слобода на избор, на отвореност и грешност, на треперење и тегобност заради одлучувањето и одговорноста.

Човекот е постојано во **грижа** за својата егзистенција, секогаш е во ситуации на **или-или** - да избира, а да не знае што да направи и како тоа да го направи. Од тоа следуваат вина, грев и **очај**. Човекот се наоѓа во безизлезност и во неможност да се определи - со оглед на тоа дека единствено сигурно му е дека ќе умре.

Тоа што постои секогаш е единка,
апстрактното не постои.

Сорен Киркегор

“Дневник на заводничокот”
прва книга од Киркегор на македонски

ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛЕН ИЗБОР. - Во таквата потресеност на егзистенцијата, при таквите можности за избор, на човекот му остануваат само *очај* или *лудило* или *вера* како што е христијанската. Тоа е **егзистенцијален избор**. Со изборот на верата, што е слободно решение, според Киркегор се достигнува вистинското. Но, верата е реткост, бидејќи се однесува на вистинската, автентична егзистенција, којашто луѓето најчесто ја одбегнуваат.

Сепак би било интересно кога човекот би можел некако да ги предвиди силите чија појава ја условува содржината на животот.

Сорен Киркегор: *Дневник на заводничокот* - прев. Александар Темков

На патот на автентичната егзистенција се разликуваат **три стадиуми**. Егзистенцијата ги поминува стадиумите во форма на *развој*, што не се одвива постепено, туку со нагли премини од еден во друг стадиум.

Првиот стадиум е **естетскиот живот**, кога личноста им се препушта на сетилата, фантазијата, на задоволствата на мигот, на неповторливоста во моментот на уживањето. Идеалот на таквиот живот е *Дон Жуан*.

Вториот стадиум е **етичкиот живот**, кој е постапување од должност, во согласност со животниот повик, дејствување со етичка обврска кон другите и кон општеството со надминување на несигурноста. Идеалот на овој стадиум е *Сократ*.

Третиот стадиум е **религиозниот**, кога животот се поставува во релација со Апсолутот, со Бога, кога човекот се откажува од себеси, се негира себеси со тоа што потиснува сè што во него е световно и се стопува со Бог. Идеалот е *Христос*.

Личниот однос кон Бога е најзначаен. Верата е единствениот спас на човекот. А само со вистинската, лична вера во Бога се надминува стравот од минливоста. Овој премин кон Бога е придружен со болка и страдање, а со тоа и со промена на целокупниот живот на човекот. Луѓето многу ретко го достигнуваат тоа - затоа што луѓето многу ретко егзистираат како вистински, слободни и одговорни личности. Според Киркегор, го промашил својот живот секој кој не станал свесен дека е дух и дека стои пред Бога. Само личниот однос кон Бога како лична вера во Бога е

единствениот вистински начин да се најде смислата на егзистенцијата. Верата е приватен, личен однос кон Бога затоа што сите животни проблеми се *индивидуални*. И секој човек мора да го најде својот личен пат кон верата во Бога.

За Киркегор е смешно официјалното христијанство со сите свои обреди и учење напамет молитви, како што е смешно љубовникот да учи од прирачник како да ја заведува љубената. Според него, Црквата и официјалното христијанство се приспособиле на светот и на неговите празни вредности. Со тоа Црквата го изневерила христијанството. Киркегор се трудел своите сограѓани да ги врати кон изворното евангелиско христијанство (со протести, расправи - за што следувале огорчени изливи на непријателство, јавно напаѓање, што многу го погодувало Киркегор).

Киркегор протестира затоа што официјалното христијанство, место да ја воспостави верата, ја понудило сигурноста, место личното барање го поставило учењето напамет. Вистинската религиозност на поединецот се покажува со поимот "повторување". Тоа значи дека христијанинот мора да ја повтори самиот во себе целокупната содржина на вистинската вера. Без таков личен, свој пат не може да се биде религиозен. Исто така, и судбината на Спасителот треба секој во себе да ја повтори. Зошто само со "повторување" може да се негира вредноста на надворешниот свет, без "повторување" единката ќе го загуби своето Јас и нема да биде сопствена егзистенција и автентичност.

Луѓето бегаат од вистината и од слободната егзистенција така што се врзуваат за разни општествени и политички организации, како и за црквата и за семејството. Со тоа се постигнува просечност и се бидува еднаков, т.е. луѓето меѓу себе се еднакви во просечноста. За Киркегор луѓето се еднакви само пред Бога, меѓу себе тие не можат да бидат еднакви. Затоа тој ги критикувал и официјалното христијанство, и демократијата, и социјализмот, и просветителската традиција.

Киркегор се залагал за радикален индивидуализам. Тоа се гледа и во барањето лична вера во Бога како автентична егзистенција на слободата. Иако Киркегор во XIX век бидува заборавен, во XX век го откриваат како **прв филозоф на егзистенцијализмот**. Неговото влијание широко се чувствува во литературата (Ибзен, Стриндберг, Рилке и др.), во филозофијата и во современата теологија.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Каква е тенденцијата за развивање на самосвеста во Новиот век?
- Зошто во XIX век има многу пројави на развиток на самосвеста?
- Како размислувал Киркегор?
- Зошто го критикувал Хегеловиот систем?
- Што, според Киркегор, е примарно - есенцијата или егзистенцијата?
- Кои се карактеристиките на егзистенцијата?
- Што значи егзистенцијалниот избор?
- Какви се трите стадиуми на развојот на личноста според Киркегор?

ФРИДРИХ НИЧЕ

Во потрага
по натчовекот

Фридрих Ниче

ФРИДРИХ НИЧЕ - НОВ ВИД МИСЛИТЕЛ. - Во современата епоха многу е развиена **критиката на духот** - во културата, во етиката, во религијата, во филозофијата, во науката итн. Таа изворот го има во Ренесансата и во другите нововековни духовни струења. Со оваа критика се оценуваат мислите, намерите, смислата на идеите, духовните ориентации, животните цели, начинот на однесување, духовната посветеност и длабочина, определбите, личната и општата култура, како и настојувањата овие да се подобрат, унапредат, духот критички и творечки да се развие. Оваа е истовремено и *духовна критика на современоста*, на тенденциите во неа и на нејзините духовни својства и вредност. Во модерната епоха најрадикален ваков духовен критичар е **Фридрих Ниче**. Најпознатите современи пројави на духовната критика се потпираат токму врз неговата дејност и идеи како еден од најпознатите модерни мислители.

Фридрих Ниче одлично го изрази *критичкиот став* на современата култура, филозофија и наука. Тој истражуваше исклучителни теми, кои имаа голема духовна вредност, пишуваше со висок литературен стил, имаше многу знаења и ги користеше за да ги согледа и оцени современите духовни текови. Главно настапуваше со *импресионистички* метод. Тој создаде мисла која воведуваше во иднината на филозофијата.

Фридрих Ниче (1844 -1900) е најконтroversната личност во современата филозофија. Роден е во протестантско свештеничко семејство. Првин студирал теологија, но набргу се префрлил на студии по класична филологија. Постигнал одлични резултати. Се занимавал и со музика. Се спријателил со големиот германски композитор Рихард Вагнер. На 24 години бил повикан да биде професор по класична филологија на Универзитетот во Базел, но оваа должност ја извршувал кратко заради болките во очите и главоболките, кои сè повеќе ќе се зголемуваат. Патува низ Италија и Швајцарија, живее осаменички. Постојано влегува во конфликт со луѓето со кои соработува или се спријателува (така, иако бил под влијание на

Шопенхауер, ги напуштил неговите учења; го раскинал и пријателството со Вагнер). Меѓутоа, Ниче без прекин пишува филозофски дела и песни. Болеста ќе земе голем замав, па во последните години е душевно болен. Годишите пред смртта ги минал во духовна темнина. Животот на Ниче бил *истражичен*. Бил импулсивен, страстен и го сакал животот, а од него имал само малку. Пишувал со патетичен пророчки тон. Неговите сфаќања биле субјективни и парадоксални. Но се здобил со голема популарност кај младината, која денес е исто толку голема колку и порано.

Во творештвото на Ниче се разликуваат **три периоди**: во првиот бил под големо влијание на Шопенхауер, ја истражувал Антиката и многу ѝ бил посветен на уметноста; во вториот се занимавал со науката и со сознанието на вистината; во третиот бил насочен антихристијански, тоа е заратрустричен период, кога се навраќа кон големите извори на светската мисла. Неговите најпознати дела се: "Раѓањето на трагедијата од духот на музиката", "Мугри", "Така беседеше Заратрустра", "Од онаа страна на доброто и злото", "Генеалогичката на моралот", "Анти-Христ", "Весела наука", "Човечко, премногу човечко", автобиографијата "Есеје homo" (која кај нас ја преведе д-р Кирил Темков) и посмртно објавената "Воља за моќ".

Ниче е критичар на модерната западноевропска цивилизација, на малограѓанштината, на догматизмот и на робувањето на авторитети. Се залага за слобода на личноста и е противник на интелектуализмот и на апстракционизмот. Самиот, впрочем, рекол: "Секогаш сум ги пишувал своите дела со сето свое тело и живот, јас не знам што се подразбира под интелектуални проблеми". Во филозофијата на Ниче ги среќаваме особените теми: Бог е мртов, Воља за моќ, Натчовек и Вечно враќање на истото.

**Вистинска филозофија е онаа
од претсократскиот период.**

Фридрих Ниче

КУЛТУРАТА ВО КРИЗА. - Ниче оценува дека модерната европска култура е во криза. Кризата се согледува во судирот меѓу реалните животни потреби и претставата за самата состојба. Кризата означува отсуство на единство на животот и културата. Штом нема такво единство, вредностите немаат никаква смисла, стануваат бесмислени во однос на конкретниот живот. Таквата состојба во општеството, во самата култура значи **нихилизам** (лат. nihil = ништо). Според Ниче, модерната европска култура е нихилистичка - затоа што вредностите немаат смисла, бидејќи се во спротивност со реалниот живот.

Причината за нихилизмот на европската култура Ниче ја согледува во дискрепацијата меѓу претставата што за себе си ја има европската култура и вистинските животни потреби. Претставата што европската култура ја има за себе е дека таа е **метафизичка** и **христијанска**. Како последици се појавуваат науката со рационалното објаснување на светот и политиката со претстава за еднаквоста. Според Ниче, спојот меѓу метафизичкиот и христијанскиот дух доведе до претстава дека сите луѓе се еднакви и до вера за постоење на вистински вредности иако тие се надвор од конкретниот живот. Самата филозофија извршила поделба,

подвојување на два света: *најсепишлениот* се смета за *вистински*, а појавниот, *конкретниот* живот се определува како *привиден*.

Оваа декаденција, пад, упадок, како Ниче ја нарекува оваа духовна состојба, започнала, според него, со *Сократ* - кога се разликува единството меѓу *дионизискиот* принцип на опијанетост, занес, восхит, возвишеност, оргијастичност и *аполонскиот* принцип на хармонија, пропорција, ред. Со Сократ почна да преовладува аполонскиот принцип, а уште повеќе со Платон и со христијанството.

За Ниче, **вистинската филозофија била во претсократскиот период**, кога постоело единство меѓу културата и животот. Модерната култура доведе таа да се оддели од реалните животни потреби и страсти. А тоа значи дека се случило *пресвртување на вистинските вредности*. Тоа резултира со парадокси: "Историјата на борбата на моралот против инстинктите на животот е најголем неморал којшто светот некогаш го запознал". Токму овој пресврт претставува декаденција на европската култура и е причина за нејзината криза - кога конкретниот живот се смета за привид, а метафизичкото објаснување на животот за вистинска реалност.

Бог е мртов!

Фридрих Ниче

ПРЕВРЕДНУВАЊЕ НА СИТЕ ВРЕДНОСТИ. - Ниче ќе истапи со барањето за **превреднување на сите вредности**. Тоа е неговиот *нихилизам*, кој се состои во отфрлањето на сите постојни вредности за да се создаат услови за повторно воспоставување на единство на културата и животот. Тоа значи да се создаде нов свет, во којшто единството меѓу културата и животот ќе значи дека се смениле постојните сфаќања за светот.

Тоа е можно само доколку се разорат сите досегашни вредности, кои пред сè се отелотворени во поимот Бог. Затоа Ниче говори за смртта на Бога. Ќе каже: **Бог е мртов!** Тоа значи дека Бог треба да стане мртов за модерната европска култура - затоа што сите метафизичко-христијански вредности се *бесмислени* кога се во спротивност со реалниот, конкретен живот (кој се заснова врз односите на капиталот и профитот). Бог е мртов во европската култура кога вредностите што тој ги олицетворува не се реалност во живеењето. Ниче открива нешто спротивно од таквите вредности во европскиот дух: "Каде што сум забележал дека нешто живее, наедно сум откривал и волја за моќ - дури и во волјата на слугата сум откривал волја да биде господар".

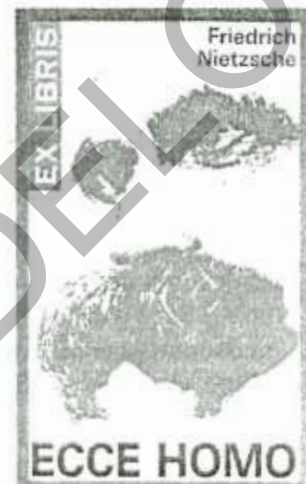
Треба да се инсистира на **волјата за моќ**. Таа е вистина, тоа е вистинската реалност. Волјата за моќ е самиот живот, кој се докажува со постојаниот стремеж да се потврдува. Целта на животот е да се одржува. И сè што го одржува е вредност, а сè што не го одржува и не го развива животот не е вредност (ова се одгласи од модерниот *еволуционизам*). Животот како волја за моќ е постојано себепотврдување на животот. Животот нема никаква друга цел надвор од себе, како што и светот нема никаква цел надвор од себе што треба да ја достигне.

Највисока вредност е волјата за моќ, стремежот да се одржува животот. И во културата целта на сите форми е да се потврдува волјата за моќ, а не некакви

трансцендентни цели. Сета историја го потврдува постоењето и пројавата на волјата за моќ. Штом формите на културата, како што се општествените односи, моралот, правото или знаењето, ќе станат пречка за да се потврдува волјата за моќ, тогаш таквите форми се разоруваат, уриваат и се отфрлаат. И со тоа волјата за моќ се претставува како моќна и посилна над формите на културата. Формите на културата кои го спречуваат потврдувањето на волјата за моќ се декадентни.

Свеста и знаењето се исто така волја за моќ. Нивниот извор е во ирационалниот стремеж за одржување на животот, во постојаното обновување на волјата за моќ, која ништо не може да ја спречи во потврдувањето.

*Прво издание на
автобиографијата на
Фридрих Ниче на
македонски јазик*

Суштината на волјата за моќ е нејзиното *непреситно потврдување*. Оваа суштина значи **вечно враќање на истото** (ова е одглас од индиските филозофски учења). Така постојано се возобновува волјата за моќ. Тоа обновување се случува низ разни форми, кои се најсоодветни за потврдување на нејзината суштина. На пример, таква е *уметноста*. Уметноста е вистинска задача на животот, таа е "метафизичка дејност на животот". Формите низ кои се обновува волјата за моќ за да се потврди се избираат слободно. Тоа е *слободна игра* на вечното враќање на волјата за моќ, небаре ја игра уметничкиот гениј. Тоа вечно враќање на истото како игра се случува како циклично играње: "Сè се урива и сè повторно се создава; вечно се гради истата кука на битието. Сè се разделува и сè повторно се составува; вечно си е верен на себеси кругот на битието".

БАРАЊЕ НА НАТЧОВЕКОТ. - Тој вечен круг на битието е волјата за моќ во сопственото потврдување на животот. Тоа е пројава кај **исклучителните луѓе** со силна волја. Таквите луѓе имаат животна енергија, духовна сила да творат и да создаваат. Наспроти нив се луѓето со слаба волја за моќ, кои проповедаат морал на еднаквост, демократија и социјализам.

За Ниче мерило за вредноста е потврдувањето на волјата за моќ. За иднината треба да се одржуваат само луѓе кои се способни да се *соочат со иднината*, "кои ќе ги отфрлат сите вредности и ќе си поставуваат правила што мнозинството ќе ги следи". Со тоа ќе се појави идејата за натчовекот.

За Ниче **натчовекот** е слободна личност, се потврдува во борбите, тој е воин и гениј, смел и храбар, творец и возвишен, создава големи дела и урива. Не подлегнува на никакви правила, освен на тие што сам си ги поставил. Тоа е "сина сверка" (германски мит) која во занес оди од потфат во потфат.

Од аспектот на постојниот морал, натчовекот прави зло. Но тој ги отфрла наметнатите вредности. Тоа е **иморализмот** на Ниче. Натчовекот е од онаа страна на доброто и злото во вообичаената смисла на зборот. Ниче бара "човекот да биде поет, мислител, како бог, како љубов, како моќ". Тој ќе рече: "Јас ќе се борам да му се вратат на човекот како негова сопственост и негова творба сета убавина и возвишеност што сме ја позајмиле од реалниот и од замислениот свет".

Досега лагата на идеалите била проклетство за реалноста; со неа самото човештво е измамено сè до своите највнатрешни инстинкти и станато лажно - доведено е до обожаване на пресвртени вредности наместо на оние со кои би му биле гарантирани растежот, иднината, високото право на иднина.

Фридрих Ниче: *Ecce homo* - прев. д-р Кирил Темков

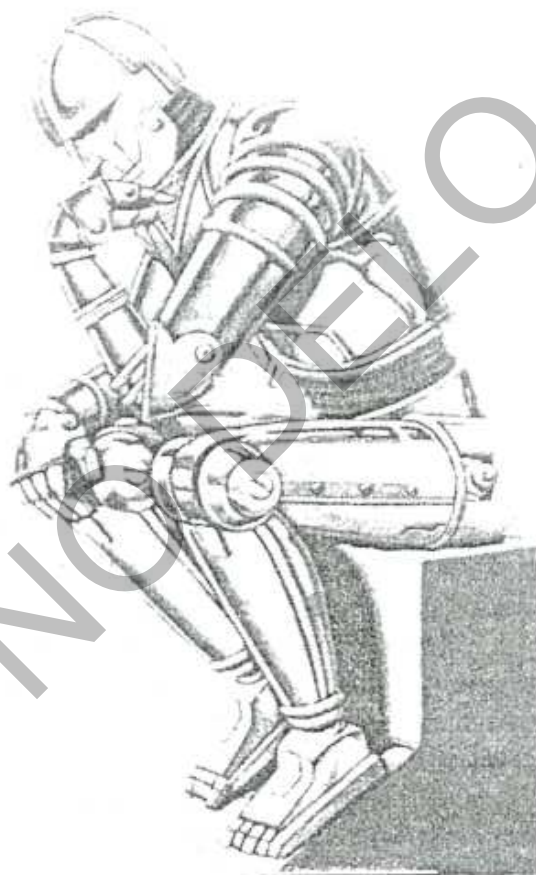
Во своето учење Ниче ги поврзал волунтаризмот и дарвинизмот. Неговото учење е нихилизам, релативизам и аристократски индивидуализам. Неговата филозофија е несистематска и афористичка, има противречности. Но неговите дела се напишани блескаво, со дух и поезија, со филозофска длабочина. Тој извршил големо влијание врз културата на XX век, посебно врз антропологијата, егзистенцијализмот, психоанализата, теоријата на уметноста и врз литературата (од Стринберг до Ками). Ниче умре во 1900 година - со тоа симболично заврши една, а започна друга епоха.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали духовната критика е нужна од современо стојалиште?
- Кои области можат духовно да се критикуваат?
- Каква е улогата на Ниче во развитокот на духовната критика?
- Каква е смислата на волјата за моќ кај Ниче?
- Зошто Ниче барал натчовек?
- Зошто има криза на современата култура?

VI. ФИЛОЗОФИЈАТА НА XX ВЕК

Интересен, бурен, развиен XX век
Современата мисла
Обид за изградба
на универзална мисла
Нов хуманизам
Прагматизмот
Интуicionизмот
Фројдизмот
Феноменологијата
Бертранд Расел
Неопозитивизмот
Егзистенцијализмот
Карл Попер
Кибернетиката
Ерих Фром
Биоетиката и екологијата
Постмодерната
Филозофијата во Македонија

СОВРЕМЕН МИСЛИТЕЛ

Дали роботите ќе може да го
заменат човекот во филозофијата?

СТРУКТУРАТА НА МОДЕРНОТО ОПШТЕСТВО ВЛИЈАЕ ДВОЈНО ВРЗ
ЧОВЕКОТ - ТОЈ Е ПОНЕЗАВИСЕН, ИМА ПОВЕЌЕ САМОДОВЕРБА,
ПОКРИТИЧЕН Е; НО СТАНУВА И ПООДВОЕН, ПООСАМЕН И
ПОИСПЛАШЕН.

Ерих Фром

ЗА ШТО НЕ МОЖЕ ДА СЕ ЗБОРУВА, ЗА ТОА ТРЕБА ДА СЕ МОЛЧИ.

Лујвиг Вишгенштајн

СОВРЕМЕНАТА МИСЛА

Другиот е пекол
Жан-Пол Сартр

Алберт Ајнштајн
најголем современ научник
чии идеи имаат филозофско значење

ИДЕИТЕ И ПРАКТИКАТА. - Во XX век на виделина излезе јасната, директна релација на мислата и практиката. Реалноста ја води (определува?) размислата на луѓето, а човечката мисла се труди да ја зафати реалноста, за чие сознавање има сè повеќе интересирање, потенцијали и средства. Истовремено, во животот сè посилно влијаат сили и појави кои произлегуваат од мислата на луѓето - од развитокот на науката, техниката и технологијата, од плановите и визиите и од увереноста дека можат да ги реализираат своите замисли.

Тоа води кон добри и кон лоши последици. Многу **добрини** во современиот свет многу го променија светот - XX век беше **живо, развиено столетие**. Пленеа неговата модернизација и отвореност, широките знаења на луѓето, разните често (неочекувани) средства и машини, новите вештини и фантастичната технологија, огромниот сообраќај и мултиплицираната комуникација, зголемениот стандард, дострели кои човештвото никогаш досега не ги направило... Тоа придонесе за **развиток** на светот и за **оптимистичко** однесување кон животот и кон неговите проблеми.

Истовремено во современата епоха имаше многу **лоши нешта** - војни, омрази, конфликти, разни **страдања**, зголемено уништување на природата и загадување на животната средина, закани од страшни оружја, посебно од нуклеарните, нови тешки болести... Тоа придонесе за подем на **тегобноста** и на **психичките растројства**, како и за разни видови социјални и политички **судии**.

Филозофијата на денешницата не одбегна да даде придонес кон развитокот на разбирањето на светот. Некои **дисциплини** многу се развија (симболичка логика, естетика, филозофија на науката), а има и нови дисциплини (антропологија, културологија, аксиологија, филозофија на јазикот, футурологија, биоетика). Заради многу проблеми во човечкото живеење се појави потребата да се развива **етиката**, која на крајот на векот стана доминантна светска духовна дисциплина. Во современата епоха се појавија нови филозофски правци, се обновија и се развија

некои од постарите. Се развија **нови методи**, некои поврзани со природонаучниот дух, некои со психолошките капацитети на личноста, некои со развиениот практичен дух и потреби на денешницата, некои со потенцијалите во новите технички и информативни средства, некои со развивањето на потенцијалите во старите методи. Во филозофијата има и сè повеќе *поврзување* на идеите од сите краишта на светот - кој станува единствена **универзална целина**. Тоа е суштината на XX век - **светот се поврзува**, но времето ќе покаже дали со тоа ќе се случи и продуктивно поврзување на луѓето или тие ќе станат уште поодделени и поосамени, што е согледливо во многу аспекти.

На крајот на XX век и кон почетокот на новиот век и милениум **мислата на денешницата** е жива и развиена. Таа е свртена кон практиката, некогаш заинтересирана да ја испита, некогаш со перспекција за прагматично дејствување. Во секој случај, иако на почетокот на XX век изгледаше дека филозофијата е без перспектива во новото човештво, а некои дури предвидуваа нејзин залез и исчезнување - *филозофијата е сега витална и ангажирана, нужна и барана*. На луѓето им е потребна и за толкување на случувањата и за создавање идеи кои ќе ја обликуваат новата општочовечка практика.

Но, по многуте настани, дострели и, особено, по многуте *негативниите* случувања во XX век, филозофијата мора да биде поразлична отколку досега. По логорот Аушвиц/Ошвјенцим, во кој за 4 години во простор од неколку квадратни километри безмилосно се убиени над еден милион безсилни невини луѓе - и по уште разни страшни или неочекувани нешта, како што е искачување на човекот на Месечината - **ништо нема да биде исто како порано!**

*XX век - наредок
Човек на Месечината*

*Нил Армстронг
(20 јули 1969):*

*Ова е мал чекор за еден човек,
но голем чекор за човештвото*

КАРАКТЕРИСТИКИ НА НОВАТА МИСЛА. - Во последните стотина години се случија исклучително значајни промени во човечкото живеење, за кои филозофијата постави нови прашања и се обиде да даде одговори кои ќе бидат корисни за натамошниот развиток на човештвото.

Основните карактеристики на најновата епоха и на мисловните напори и дострели во неа се:

- се зголеми и се измени човештвото;
- основен начин за создавање на условите за живеење во целиот свет стана **индустријата**, а светот тргна и натаму - се појави и сè повеќе се развива **постиндустриското производство**; услугите; информатичката дејност; работата на далечина; научното и генетско земјоделство;
- основната карактеристика на оваа епоха може да се означи како **научна** - заради огромниот подем на науката во сите области (особено во физиката, хемијата, биологијата, медицината, математиката, астрономијата и во многуте други појавени специјалистички и супспецијалистички науки) и во сите краишта на Земјата, заради развојот на високото образование и на постдипломските студии, а посебно заради примената на научните сознанија во сите области на животот;
- во научните сознанија имаше многу **важни и оригинални откритија**, кои влијаеја врз целината на човечкото мислење, дури и **ја инспирираа филозофијата**;
- многу е **забрзано движењето и живеењето** на луѓето - што мора да доведе до последици за доживувањето на светот;
- се создадоа првите **машини кои го заменуваат човекот интелектуално** - за сметање, за комуникација, роботи, компјутери, но уште не е многу развиена свеста за нивното вистинско значење и граници во човечкиот живот;
- огромен е **подемот на образованието**, така што денес секој човек оди на училиште, а во развиените земји дури секој станува и стручњак, се труди да стане тесен специјалист и секој треба да се образува во текот на целиот живот;
- се зголемува и се забрзува **комуникацијата** насекаде, се шират **средствата за информација** (медиуми) и нивното влијание, се појавува развиена **масовна култура**;
- во светот надвладаа дух на **модернизмот** и во него е вграден непрестаен стремеж за нови, брзи реализации;
- човекот ги надмина ограниченостите на своите региони и на целата Земја, се упати **кон космосот** - но и станува свесен за живеењето и за животните проблеми (на сите луѓе, неговите лични, во неговиот крај);
- се зголемуваат **личната и општествената моќ** на разни полиња, кои често се употребуваат нерационално и невнимателно, дури и се злоупотребуваат;
- се случија огромни **промени во односите меѓу луѓето** во насока на рамноправност, соработка и солидарност, пошироко развивање на човечките потенцијали, поврзување на луѓето, проширување на меѓусебното разбирање за проблемите, создавање средства и институции за меѓусебна помош и соработка и укажување помош за надминување на тешкотиите;
- имаше **огромни судири** и во нациите и на светско рамниште, со големи уништувања и со многу лоши последици за животот на луѓето и за моралот;
- се појавија разни видови **манипулации со луѓето** - дехуманизација во работните процеси и во социјалните односи, идеолошка зависност, културна зависност, "перење мозоци", наметнување потрошувачко однесување;
- покрај старите видови културни, социјални и политички **дискриминации**, се разгореа нови видови разлики, кои доведоа до остри, суштествени конфликти на делови на човештвото - **идеолошки судири** (ставање "железни завеси" или сид меѓу луѓето),

*XX век - силно насилство
Против коѝ и зошто
се воѝа модерниѝе војни?*

- наметнување догми, **студена војна**; но развиениот либерализам водеше кон **уривање на меѓите**, кон **толеранција**, кон **конвергенција** на погледите и на системите;
- **младите станаа исклучително важен нов слој - тинејџери**; исто така, **младите се бунтуваа** - стануваа значаен фактор во социјалниот живот, а не беа задоволни од бесмислените и недостојни животни насоки и решенија; се зародија многу нови движења (егзистенцијалисти, хипи, панк... - некои од нив со филозофска основа), кои оставија големи духовни траги - **рок културата** стана една од главните духовни карактеристики на денешницата;
- старите форми на натпревар меѓу **колективизмот** и **индивидуализмот** беа водени со најсилни политички средства - сега предничи индивидуалистичкиот дух, но сите се свесни дека живеат во заедница, за која треба да водат сметка;
- главна етичка струја во развиените земји стана **утилитаризмот** - зашто луѓето сакаат да имаат лична и општествена полза од своето дејствување;
- се кренаа многу **социјални револуции** - но речиси сите станаа апсолутистички и многу радикални, за потоа речиси сите пропаднаа;
- процуте **насилството** - кое сега има светско значење, сила му даваат незапрените и разгорени фанатизми, новите оружја и можноста за брзо и широко информирање за злосторствата;
- основен политички систем стана **демократијата** (и диктаторите се фалат дека се избрани од народот и имаат соодветни институционални форми за лакировка) - се раѓаат идеи за натамошни демократски пробиви во самоуправата, регионалната организација, невладиното дејствување, директното политичко изјаснување за секое прашање и сл.
- се роди и се развива **алтернативниот дух** како израз на силните човечки творечки потенцијали и амбиции - естетиката ја шири својата толереанција и врз другите сфери на животот;
- силен е **нихилизмот**, но се развива и **позитивниот дух**;
- идејата и практиката на **човековите права** по првпат во историјата станаа составен дел на секојдневието, се создадоа основни документи и институции за тоа, за во иднината тоа да биде најзначајната социјално-етичка цел и област;

- повеќе **нема колонии** - иако уште не е загубен духот на колонизација, окупација, денационализација, експлоатација;
- се развива општо поврзување на светот во сите (во разни) сфери - **глобализација**, а заради многуте стари и нови негативни пројави во човештвото луѓето се плашат и од овој нов универзализам, но тој процес изгледа незапирлив и се прават напори да биде ублажен со *диференцијализмот* како филозофија на различноста;
- почна да се објаснува и да се гради **довербата** како најважна идна вредност и појава меѓу луѓето во сите области, во својот живот и во животот на светско рамниште;
- од научниот, индустрискиот и општествениот развој се родија многу нови **благопријатни околности** за животот на човекот, но се појавија и исклучително **тешки последици**, што предизвикува **неизвесност и страв** кај луѓето; за првпат луѓето не гледаат во науката само средство за напредок - и инсистираат во науката и во техниката да се внесе **одговорност за последиците**;
- сè повеќе **светот се поврзува духовно** - вредностите од еден регион се шират и се разбираат и прифаќаат во другите или во целиот свет, почна да се создава **Универзална етика**, чии главни и основни вредности се мир, ахимса, толеранција, разбирање, соработка, помош;
- се разви човековата самосвест, што се изразува и со **свртување кон личноста на човекот** како главна тема и највисока задача на филозофијата и многу е направено за тоа - но се забележува дека многу се расправа апстрактно за човекот, а се заборава конкретната личност;
- во текот на XX век **филозофијата имаше бурен развој** (иако се очекуваше дека во новата, поразвиена научна епоха ќе се намали нејзината улога и значење) - некои од филозофите беа меѓу најзначајните интелектуалци во овој период во своите нации или во целиот свет;
- се развија **нови филозофски сознанија и правци**, од кои мнозина зборуваат за местоположбата на човекот и ги изразуваат новите дострели на општеството и на науката, а истовремено се развија разни **филозофски дисциплини**, како дополние на науката или како израз на новите потреби и сознјани дострели на човештвото;
- во почетокот на XX век филозофијата имаше неколку значајни придонеси во откривањето и во развивањето на **патиштата на сознанието**;
- кон средината на векот филозофијата ги разви сознанијата за **егзистенцијалните проблеми** на човекот; се потенцираше потребата од **хуманизам**;
- многу **нови сознанија** со огромно значење за човештвото се појавија и применија во практичните области - економија, школство, медицина, комуникации и др.;
- се инсистираше дека се нужни **нови вредности** и нови сознанија за објаснување на новите пројави и состојби - дури се *возобновуваат* старите значајни идеи и вредности, така што има многу системи со **нео** - **неопозитивизам**, **неотомизам**, **неокантијанство**, **неохегелијанство** и др. (познатите млади мислители во 1970-80-тите години во Франција ги нарекуваа **нови филозофи**);
- имаше подем на борбата и на шансите за рамноправност и слободен развој на **жените**; тоа се изрази со особени движења и идеи (сифражеткињи, феминизам, "женска етика"...); првпат во историјата се појавија големи филозофи жени (Симон де Бовоар, Хана Арент), големи научници жени (Марија Кири) и големи светски хуманисти жени (Хелен Келер, Рејчел Карсон, Мајка Тереза);

- по големите социјални и воени катаклизми во филозофијата се разви **критичка димензија** на откривање на проблемите, на толкување на законитоста на нивното пројавување и на пронаоѓање можности за нивно разрешување;
- кон крајот на векот се откри најголемиот проблем на **загрозувањето на Природата** и филозофијата се вклучи во создавањето вредности за пособразен однос кон Природата и кон човековото здравје;
- се зароди нов вид мисла и култура **постмодерна** - која не инсистира на строгата научност и кохерентност, а пособразни за духовно комуницирање во разбранетиот современ свет ги смета слободниот дух, фрагментацијата, еклектицизмот и различните изразни форми; таа широко го афирмира во сите домени **дијалогот**, кој е изворен филозофски метод;
- започна понастојчива **светска поврзаност на духовните пастојувања** - универзализација, екуменизам. првата светска организација за култура (УНЕСКО) направи прва заедничка светска културна историја, се направија низа светски енциклопедии, а почна да работи и прва светска мрежа за активна комуникација (Интернет) итн. - а и првата светска Универзална етика ги присобира за обединетото човештво најдобрите вредности од сите народи и сите епохи;
- се создаде нов вид наука и филозофска дисциплина **Футурологија** - која согледува каков ќе биде идниот светски развој, што ќе се знае, што ќе се открива и како тие интелектуални, материјални и духовни дострели ќе влијаат врз развојот на човештвото;
- **науката** беше најголема пречка филозофијата да биде прифатена во светот како слободна размисла - сега таа **развија сознанија кои се суштествено филозофски** или не можат да се докажат со егзактните средства; така **филозофијата повторно стана придружничка на науката во изворна смисла на зборот.**

За сите овие бројни нови и карактеристични пројави има развиено мисла и напишано книги, кои вкупно или посебно ги објаснуваат, критикуваат или напаѓаат. Во еден сложен, развиен, напреден век мислата е многу развиена.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто кон крајот на XIX век и на почетокот на XX век се сметаше дека филозофијата нема повеќе потенцијали и се очекуваше таа да исчезне?
- Што предизвика во современата епоха подем на мислата и филозофијата?
- Кои социјални појави бараат и понатаму филозофски идеи и одговори?
- Какви сознјатни дилеми принципиелно спаѓаат во доменот на современата филозофија?
- Кои денешни социјални и морални проблеми бараат ангажман и етика?

ПРАГМАТИЗМОТ

Вистината треба
да дава резултати

Вилијам Џејмс

ФИЛОЗОФИЈАТА ВО АМЕРИКА. - Америка не е само континент населен и модернизирани релативно скоро од Европејците, туку и земја со огромни потенцијали, со големи ресурси, силна индустрија и економија, со подем и енормни богатства. Има големи Универзитети, најразвиена наука, комуникација и електроника во светот, во неколку културни форми предничи во светски размери - архитектура, библиотеки, филмска индустрија, музеи, танц, џез и популарна музика. Но се сметаше дека нема развиена филозофија. Во современата епоха во Америка се разви филозофска култура и се појавија големи мислители кои ја унапредуваат и светска мисла.

До средината на XIX век во САД се ширеше англосаксонската емпиристичка филозофија (која влијаеше врз политичките идеи, создавањето на Декларацијата за независноста и на Уставот на САД), како и разни протестантски идеи. Тогаш дејствуваа филозофите Ралф Емерсон и Дејвид Торо, се јавија и универзитетски професори, како Џорџ Сантајана и др. Потоа се зголеми бројот на мислителите. Некои од нив се доселеници, особено во Втората светска војна, бегалки пред нацистичкиот терор, некои се родени и школувани во САД. Во XX век во Америка се создадени неколку значајни филозофски правци - прагматизам, функционализам, кибернетика, еколошка етика, биоетика и етика на грижата, футуризам, развиена е логиката и неколку хуманистички струи блиски до критичката мисла, како и многу други идејни движења. Сега посебно се развива филозофијата на науката, филозофијата на менаџерството и филозофијата на образованието, како и други нови и актуелни филозофски дисциплини.

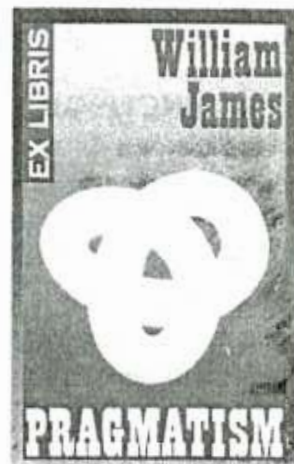
ПРАГМАТИЗМОТ НА ВИЛИЈАМ ЏЕЈМС. - Најавтентичниот американски филозофски правец е **прагматизмот**. Роден од идеите на бележитиот логичар **Чарлс Сандрес Перс** (1839-1914), прагматизмот претставува своевидно продолжување и адаптација на емпиризмот и на утилитаризмот. Во 1878 година Перс прв го употреби

терминот *прагматизам* за да означи мисла која укажува дека *сознанијата* имаат значење за *живото* и дека *нивната вредност* зависи од *ефикасноста* и од *корисноста* што ја имаат за луѓето. Кога се мисли за нешто, треба да се замисли *какви практични последици* носи тој предмет или таа замисла и *нивната вредност* да се оценува според успехот во реализацијата.

Прочуениот психолог и филозоф **Вилијам Џејмс** го разви прагматизмот во популарна мисла која најдобро говори за *духот на Америка* и е многу потребна и ефикасна денес.

Вилијам Џејмс (1842-1910) потекнува од интелектуално семејство. Татко му бил еден од најзначајните верски проповедници, а брат му Хенри е најбележитиот американски писател на генерацијата. Се школувал во Европа. Бил на експедиција во Бразил, завршил медицина на најпознатиот американски Универзитет Харвард (Бостон), таму станал професор по анатомија и по физиологија, па по психологија - ја основал првата лабораторија за експериментална психологија (во исто време кога и во Лајпциг филозофот Вилхелм Вунт основа таква лабораторија). Потоа Џејмс стана професор по филозофија. Исклучително работлива и храбра личност, по болеста во која е парализиран, по 11 години вежбање научил повторно да зборува и да се движи, иако повеќе не можел да се служи со раката за да пишува. Автор е на најзначајната психолошка книга на епохата "Принципи на психологијата", како и на дела за филозофијата на религијата "Волја за вера" и "Разновидноста на религиозното искуство". Од многуте негови дела за прагматистичката филозофија, најзначајна е книгата "Прагматизам", *најпознатото дело на американската филозофија*, која ја создаде како серија предавања во 1907 година (оваа книга кај нас ја преведе д-р Кирил Темков).

Џејмс го означува прагматизмот како "радикален емпиризам". Основен критериум на сознанието е неговата **практична вредност** (*хел.* прагма = практика), *корисност*. Нема смисла да се водат метафизички расправи, зашто тие не даваат решенија со практично значење - двете страни во расправите може да имаат право или двете да се во заблуда. Расправите немаат крај, а Џејмс бара со мислењето и со дискусиите да се дојде до успешно практично решение. Вистинитоста и успешноста на мислата се проверува во практиката - **ако некоја мисла донесува резултати таа е добра и вистинита**, а ако не дава резултати треба да се менува.

*"Прагматизам" на Вилијам Џејмс кај нас
(на насловната страница е графика од
современикот на Џејмс холандскиот уметник Ешер)*

Џејмс сака да ги смири филозофите кои се расправаат за проблемите кои немаат практично значење. Но тој не бара помирување и синтеза на различни ставови, туку сака ставовите да донесат успех. Реалноста ќе реши кој став е вистинит. Реалноста е *отворена*, во неа нешто постојано се случува и настанува нешто ново. Затоа не е можно апстрактно, со неизменети идеи и со непроверни позиции да се толкуваат настаните и да се наоѓа **потребен одговор**. Нашето мислење треба постојано и секогаш одново да се *проверува* во практиката и да се *адаптира* за да води кон корисни решенија.

Со прагматизмот се истакнува значењето на единката и на секоја иницијатива. Секој човек има *своја филозофија*, свој поглед за светот. Од определбата зависи снаоѓањето во светот, кој не е дефинитивно завршен, а од нас се очекува наше добро дејствување во него. За таа цел ние треба постојано да сме свртени кон *искуството* и него да го испитуваме и толкуваме. Прагматизмот е филозофија на **активноста** и на **успехот**, нешто "типично американски" (но денес овој поглед е раширен низ светот - тоа е духовен принцип во прогресивните земји). Прагматизмот ја надминува метафизичката ориентација во филозофијата (иако секој може да ја развива, исто како и религијата, ако мисли дека му се корисни, му значат нешто, му требаат и му донесуваат нешто полезно). Прагматизмот ја афирмира деловната психологија, за која е најважно да се покажува *иницијатива* и да се постигнува *успех*. Оваа филозофија е **оптимистичка**, укажува дека луѓето можат со свое ангажирање да најдат излез од секоја ситуација. Нејзината етика е **мелнористичка** - т.е. етички е најважно да се *подобруваме* и да се трудиме да *бидеме сè подобри*. Тоа може да се направи со добра волја, со преданост и во добро уредена заедница (тоа е основата на новиот тренд на **позитивно мислење** и однесување со лозунгот Be positive! = *Биди позитивен!*).

Иако прагматизмот често се критикува од застапниците на строгата филозофија, тој е раширена и мошне потребна позиција, а неговите идеи се вградени во многу современи правци. Современите земји, особено неразвиените, имаат потреба од прагматистичката идеја - дека треба и дека може да се промислат и да се усовршат погледите, дека се потребни сознанија кои ќе дадат успех и дека идеите може и мора да се проверуваат во практиката.

ИНСТРУМЕНТАЛИЗМОТ НА ЏОН ДЈУИ. - Вилијам Џејмс е најзначајниот американски филозоф со оглед на успехот на неговиот прагматизам, кој суштествено го објасни современиот практичен и ефикасен дух. Неговиот ученик **Џон Дјуи** (1859-1952) е еден од *највлијателниите* современи светски филозофи и педагози. Има напишано 200 книги од сите области на филозофијата (книгата "Демократијата и образованието" е најпознато дело на современата педагошка теорија; според тие идеи се спроведува денешното општо образование во светот). Бил професор на разни Универзитети, советник во повеќе земји, а имал значајна функција на главен советник на Председателот Френклин Рузвелт во спасувањето на САД по економската криза и во развојот пред и за време на Втората светска војна.

Мислата е инструмент за практични животни решенија.

Џон Дјуи

Џон Дјуи

Идеите на Дјуи се блиски на оние на Перс и на Џејмс. Неговиот основен став е дека нештата не треба да се објаснуваат со некои натприродни причини, туку со нивното место и функција во нивната средина. Затоа за Дјуи современата задача на филозофијата е "на луѓето да им ги разјасни идеите во врска со социјалните и моралните судири денес". Дјуи е против традиционалната филозофија и метафизичките спекулации, тој бара **реконструкција на филозофијата**, а ова би се направило со поврзување на теоријата и практиката, со негирање на апстрактните шеми и со разработка на научни методи за решавање на проблемите на современото свет. Според Дјуи, филозофијата не се занимава само со истражување на фактите, туку и со критичко прочитување на вредностите и на искуството и со поставување нови хуманистички решенија. Филозофијата има социјално-педагошка функција да служи за изградба на подобар човек и на поправен општествен систем.

Учењето на Дјуи е варијанта на прагматизмот и е наречено **инструментализам**. Филозофијата е слична на физиката и може да стане егзактна наука. Инспириран од теоријата на еволуцијата, Дјуи смета дека мислењето е средство за адаптација на средината, орган сличен на забите или на рацете. Идеите се експерименти за приспособувањето, кое значи желба за совладување на животните околности. Затоа проблемот не е како ќе го сознаеме надворешниот свет, туку како да научиме да го владееме, да го промениме, а и каква е нашата цел за тоа. Сознанието потекнува од искуството. Тоа има вредност само ако служи како **инструмент**, како средство за практични животни решенија. Мислењето и знаењето на луѓето се алатки за успешно средување на сетилните податоци и за завладување со реалноста. Знаењето, според Дјуи, не е теорија, туку моќ, и не смее да се употреби врз луѓето, туку врз природата, и треба да служи за општествениот прогрес.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Дали во САД има оригинална филозофија?
- Дали познавате некоја теорија создадена во САД? Со што се одликува таа?
- Кој го создал поимот прагматизам? Дали во обичниот живот се користи тој термин?
- Кој е авторот на "Прагматизам"?
- Што за врска меѓу сознанието и искуството мисли Вилијам Џејмс? Со што се мери успехот на некоја идеја?
- Каква задача ѝ дава Дјуи на филозофијата?

ИНТУИЦИОНИЗМОТ

Анри Бергсон

Суштината се дофаќа
со интуицијата

ПОЈАВА НА ИНТУИЦИОНИЗМОТ. - Современиот **интуиционизам** е израз на *оппозитот* против нагласениот рационализам на логиката и против владеењето на егзактниот метод на науката. Но тоа истовремено е и поширока концепција за универзалноста на човековите сознājни и духовни моќи. Главен претставник на интуиционизмот е **Анри Бергсон**.

Анри Бергсон (1859-1941) бил најпознат париски професор. Татко му бил прочуен музичар. Како млад добил награда за одлично решен математички проблем, но, заради начинот на решавањето, професорот оценил дека не би можел да биде математичар, но дека ќе стане филозоф. Напишал многу книги со убав допадлив стил, го нарекувале "филозоф-поет". Главното дело "Творчката еволуција" му донесе светска слава. Бил член и претседател на Француската академија. По Првата светска војна во новооснованото Друштво на народите бил претседател на Комисијата за светска духовна соработка (слично на денешното УНЕСКО). Иналму многу пријатели уметници и влијал врз нивното творештво. Ја добил Нобеловата награда за литература (1927). За време на Втората светска војна, иако стар и болен, во окупираниот Париз го присилувале да се јавува во канцеларијата за попис на француските Евреи.

Делата му се напишани со стил, духовито, со убави споредби. Најважните се: "Есеј за непосредните факти за свеста", "За смеата", "Творчката еволуција".

Бергсон покажа отпор кон позитивистичките настојувања во епохата на силниот развој на науките и на техниката. Кога научниот дух ја отфрлаше метафизиката, тој тврдеше дека таа е единствениот вистински начин на филозофирање. Науките имаат вредност и потребни се за животот, но *ајсолутивно* може да се открие само со филозофски *инстинкт*. Бергсон е инспириран од идеите за слободата на творештвото, го критикува механицизмот во толкувањето на природата. Нему му се допаѓа идејата дека *човекој е самопродукт на своите решенија*, дека се создава самиот себе.

Според Бергсон, *волјата и преходот на свеста*, актите на волјата се пред мислата. Тој ја брани автономијата на духовното наспроти телесното. Разумското

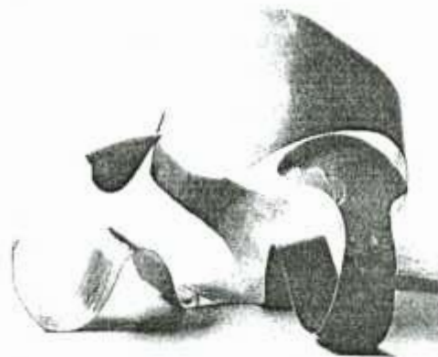
сознание е во служба на човековото живеење и дејствување, помага во практиката и претставува барање на патиштата со кои човекот се приспособува на животните услови и интереси. Но филозофскиот пристап е поинаков - до филозофските сознанија не се доаѓа со постапно истражување на фактите или со детално насобирање на сето знаење. Филозофското откритие е *"блесокот на јасноста"*. Бергсон бара такво *директно* навлегување во проблемот, надминување на релативните сознанија и *непосредно откривање на апсолутното*.

Научниот пристап, според Бергсон, ја открива логиката на цврстите тела, на безживотната материја; филозофскиот пат го одгатува траењето на животот, го дофаќа битието во неговата творечка целост. Ова го открива **интуицијата**. Таа е доживелица која им претходи на судовите и на логичкото мислење. **Со интуицијата се открива суштината на сè што постои и суштината на личноста која создава.** Наспроти природонаучните сознанија, кои се статични слики, со интуицијата може да се согледа динамичноста на животот и да се открие вистината за реалноста.

ТВОРЕЧКА ОСНОВА НА ЖИВОТОТ. - Бергсон поаѓа од *субјектот*. За филозофијата основниот, дури единствениот проблем е **Животот**. Тој може да биде разбран од нас само затоа што сме живи - движењето го разбираме затоа што сме внатрешно подвижни, а тоа што сме слободни во нашата длабочина ни овозможува да ја разбереме *творечката еволуција*, во која се изградуваат и случуваат сите форми на животот.

Затоа Бергсон ја истакнува разликата меѓу науката и филозофијата. Според него, на филозофијата ѝ припаѓа доменот на *времето*, додека науките се однесуваат на *просторот*; филозофијата тргнува од *душата* и ја испитува свеста, науките се занимаваат со *телото* и со материјата; филозофијата ја открива слободата, а науката ја открива нужноста. Разумот мери, брои, анализира - интуицијата *во непосреден* ѝ ги открива траењето и творештвото, животот, внатрешноста, суштината на творечкото и на постојното.

Филозоф
Современовидување на мислителот
и на неговите дилеми

Творечките димензии се сосредоточени во еден агенс, кој се открива во сите животни појави. Бергсон го нарече **"животен елан"** (*élan vital*), што значи полет и подем на животот. Во сите животни слоеви еланот предизвикува нови животни

форми. Тој е подвижник на сето движење и развнток; секогаш е свртен кон иднината. Творештвото (творечката еволуција) не може да се пресмета однапред, за него нема шеми, постојано можат да настануваат нови, непредвидливи форми на животот од безбројните можности на битието како вечен агенс на постоењето. Светот и животот се секогаш во настанување. *Нема ситајично постоење*, тоа е погрешна слика на разумот. Во светот и во животот сè е *непреситен полет и творештво*. Активноста е карактеристика на сè што постои.

**Човековото општество
е збир од слободни суштества.**

Анри Бергсон

ЗАТВОРЕН И ОТВОРЕН СВЕТ. - Во овој дух е изградена и етичката теорија на Бергсон во книгата "Два извора на моралот и на религијата" (1932). Од различните начини на човечкото живеење настанале два типа луѓе и два вида морал. Едниот е попримитивен, тој уште е доминантен во општеството, тој е **притисок** врз личноста да реализира нужни морални норми. Вториот настанал подоцна, резултат е на изворните духовни човечки квалитети и го претставува **прогресивниот дух на слободната личност**. Така се развиваат два вида морал - "**затворен**" и "**отворен**" (оваа идеја подоцна ќе ја искористи Карл Попер во учењето за отвореното општество).

Затворениот морал значи морал на една определена заедница, тоа е "обврска која ја наметнува општеството". Тоа се ставови и норми за дејствување наложени на човекот и постапки што тој ги прави од навика или од солидарност кон заедницата: "Секој од нас му припаѓа на општеството исто толку колку и на себе самиот". Овие наложени дејства се слични на инстинктите кај животните, реакциите се вообличени и стандардизирани: "Општеството ѝ ја определува на единката програмата за нејзино секојдневно живеење". Овие дејства луѓето ги прават во замена за заштитата што ја уживаат во заедницата; тоа е еден вид "сојуз", за којшто се согласни личностите во неа. "Затвореното општество" има свои форми на односи, брак, роднинство, народ, во него се ограничени изборот и слободата на единката. Моралните дејности во ваквото општество се случуваат како автоматски дела, по навика. Моралот има функционална цел за опстанок и за просперитет на заедницата, а луѓето дословно му се подредени.

Секое вакво општество има свои начела и цели, а нивните морални норми не се исти според содржината, иако се исти според формата. Моралот на една заедница не вреди за другата. Тие често се во конфликт, ги истакнуваат своите морални разлики, кои се извор за непријателства и за судири.

Отворениот морал ја претставува креативната етичка димензија на човечкото суштествување. Тој морал го откриваат, обликуваат, предлагаат и го реализираат "исклучителни личности". Тие се **херои на животот**, виш тип луѓе. Тие понудуваат претстава која Бергсон ја нарекува "апсолутна моралност". Начелата на тој морал не се широко познати во општеството, ниту се применуваат масовно. Нивни извор не е заедницата, туку големите етички личности. Тие принципи се создадени од

единката која во себе го чувствува *повишок* на слободата и сака да му даде свој придонес; тоа Бергсон го нарече "напор за творење". Таквата единка е насочена кон нешто *повишио*, кон она што е *подобро* од она што сега важи во општеството. Етичките принципи на творечките личности се изнајдени со нивната интуиција, со непосредното сфаќање на целината и на длабочината на животот. Нив ги носи љубовта. Тие имаат "отворена душа" (блиску до ова е прекарот Махатма на Ганди - "голема душа").

Творечките етички личности говорат дека во нив се јавува "чувство на ослободување". Тие се рамнодушни кон благосостојбата, задоволствата, богатството, кон сè она за што се врзуваат мнозинството луѓе. Во таа слобода тие најнапред чувствуваат леснотија, а потоа радост. Тоа е "одење натаму", а за тоа треба да се остави тешкиот багаж што притиска. Се создава "поцелосна човечност". Раздвижената душа сочувствува со другите души, ја надоместува чувствената неподвижност што луѓето ја имаат во затворените општества. Таквата душа не се плаши од пречките, таа има "сила на еден стремеж или на еден полет" - кој, според Бергсон, довел до создавање на човечкиот род, до општествениот живот воопшто.

Душите од благороден вид чувствуваат дека се блиски со сите души; во љубовта исполнета со занес, тие се насочуваат кон човештвото воопшто.

Анри Бергсон: *Два извора на моралот и на религијата*

Таквите личности немаат обрасци, но самите стануваат обрасци за луѓето кои ќе дојдат по нив. Тие изложуваат прогресивни начела, кои најчесто се реализираат подоцна; начелата не се наменети за сегашнината, туку за иднината. Луѓето кои се извршители на "затворениот морал" се против ваквите модерни визии и зафати и се судираат со моралните творци. Но новите генерации се воодушевуваат од новите принципи, зашто тие се начела на животот и претставуваат за новите луѓе слика за вредноста на живеењето.

Принципите на творечкиот морал ги надминуваат рамките на затворените општества, тие не се извор за непријателство и за судири меѓу заедниците. Тие стануваат највиши етички начела за целото човештво, бидејќи се однесуваат на човекот воопшто. Бергсон се сомневал дека ќе дојде до општо поврзување на човештвото во една морална заедница, односно велел дека и понатаму ќе останат поделбите на заедниците со оглед на нивниот затворен морал, но дека ќе расте универзалината улога на моралните творци кон отворање и постапно поврзување на моралите.

Двете основни етички тенденции според Бергсон се: да се следи постојниот морал и да се отвора и да работи етичката креативна свест на човекот. Едното е израз на *стабилноста*, другото на *движењето*, на минатото и на иднината. Разликата помеѓу нив, според Бергсон, не е само квантитативна, туку и квалитативна. Тој ќе ги нарече "општествен" и "човечки" морал. Двете морални форми не се исклучуваат во реалноста, иако првата форма се среќава масовно, а втората ретко може да се види (истото се однесува и на двата вида религија според Бергсон -

“статична” и “динамична”). Двете морални форми ја претставуваат суштината на моралот како карактеристичен феномен за човекот - кој е и статично, затворено, подјармено, недоволно креативно суштество, но во секоја епоха се пројавуваат некои личности кои ги отвораат етичките и животните перспективи на луѓето со своите визији и етички идеали, со својот етички творечки нагон и морална динамика.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Бергсон истакна други сили во човекот наспроти разумот? Што мислите, дали има право?
- Која е основната сила на живеењето според Бергсон?
- Како се создаваат суштините, со која психичка сила во човекот?

- Дали креативноста е можна без занес?
- Кои се двата вида морал? Кои се нивните застапници?
- Што, според Бергсон, значи отворен, а што затворен морал?

ЗИГМУНД ФРОЈД

Нурнување во длабочините на човекот

Зигмунд Фројд

РАЃАЊЕ НА ДЛАБИНСКАТА ПСИХОЛОГИЈА. - Новата медицина и психологијата се занимаваат со механизмите и со функционирањето на телото и на душата на човекот, како и со мерењето на процесите и на реакциите. Се инсистираше новата посебна наука за душата (*хел. психе* = душа) да биде егзактна и се основаа првите *психолошки лаборатории* во кои со експерименти се испитуваа психичките реакции, ставови и својства. Со ова почна создавањето на **научната психологија**, која ќе забележи извонреден развој во современата епоха. Првите такви истражувачи беа Вилијам Џејмс во САД (Универзитет Харвард) и германските филозофи Вилхелм Вунт и Теодор Фехнер (Универзитет во Лајпциг).

По тоа започнаа истражувањата во тн. *длабинска психологија*, еден вид интердисциплинарна медицинска и психолошка наука; така се роди новата медицинска наука **психијатрија** и една посебна теорија и практика, исклучително значајна за разбирање на човекот, наречена **психоанализа**. Нејзин создавач и најзначаен мислител е виенскиот лекар **Зигмунд Фројд**. Патот што тој го претставуваше е нова согледба на суштината и на животот на човекот, голем придонес кон хуманите науки и филозофијата.

Зигмунд Фројд (1856-1939) студирал во Виена и специјализирал во Париз кај д-р Шарко, кој прв правел значајни длабински истражувања на психата. Фројд и д-р Броер ја направија (1895) првата психоаналитичка студија за улогата на хипнозата кај хистеријата. Брзо се прочу новиот метод, кој Фројд успешно го развиваше напоредно со создавањето значајни дела: "Толкување на соништата", "Психопатологијата на секојдневниот живот" (1904), "Вовед во психоанализата" и др. Тие спаѓаат меѓу најпознатите дела на современата култура и антропологија; со книгите од Фројд треба да се запознае секоја млада личност.

Фројд брзо доби следбеници, најчесто од странство; од своите почетоци психоанализата е интернационална наука. Основано е списание и Интернационално психоаналитичко здружение (1910). Самиот Фројд до крајот од животот, кој го дочека во Лондон, откако нацистите го изгонија од Австрија, правеше значајни истражувања и ја развиваше својата теорија - која кај него, како и кај некои од

неговите следбеници, беше примено како **поглед на светот**, како филозофска теорија, а не само како интересна и важна психо-медицинска практика.

Сакав само да ви дадам објаснувања и поттици.

Зигмунд Фројд

ФИЛОЗОФСКАТА КОНЦЕПЦИЈА НА ПСИХОАНАЛИЗАТА. - Психоанализата поаѓа од идејата дека може да се испитуваат длабинските слоеви на душата преку комуникација со движењата и со изјавите на пациентите (особено е важен *разговорот* со нив) и дека може да им се помогне со соодветен третман.

Значи, психоанализата е *медицинска наука*. Но, медицината не е само мошне важна за животот на современиот човек, па секоја идеја, вредност, активност и дострели во неа се битни за разбирање на човекот и за унапредување на неговиот живот (медицината е најразвиена, најпотребна и најценета наука на денешницата), и таа не е само една од најважните практични етички дејства на човекот (која помага, укажува што не чини, го разликува доброто од злото...) - туку *медицината иманентно содржи филозофска концепција*. Медицинските идеи ја овозможуваат духовната и морална ориентација на луѓето кон здравје, а од тоа зависи и природот кон болеста, нејзиното истражување и санирање. И од психоанализата и од нејзините толкувања и зафати проблеснуваат соодветни филозофски сознанија - уште повеќе што во современата епоха се развива **антропологијата**, а психоанализата даде мошне значајни сознанија за човекот. *Основните учења на психоанализата се филозофски*, и тоа не како истражувањата на оние современи мислители кои сакаат да прават наука, а природно остануваат на полето на филозофијата, туку како еден *нов феномен* - од амбицијата и напорот научно да се проникне во најсуштествените прашања на светот, животот, човекот и општеството се стига до сознанија и толкувања кои имаат филозофско значење и квалитет (такви се истражувањата на Ајнштајн и на другите големи физичари за микросветот, за материјата, просторот и времето, за законитоста и за релативноста, за можноста за сознание на најситните честички; или астрономските истражувања на Стивен Хокинг за почетоците, структурата и движењето на вселената, и сл.). И основните учења на психоанализата водат кон одредени филозофски сознанија. За развивање на теоријата мораше да се постават одредени филозофски поставки, и тоа Фројд го направи.

Основното е ставот за *човечката природа*. Фројд открива кај човекот три фактори - **Ид, Его и Суперего** (*лат.* = Тоа-Нешто, Јас и Над-Јас). Основниот елемент на човечката природа е *сексуалниот нагон* (*либидо* - како природен нагон). Овие фактори и овој нагон се најважен дел од **несвесното** кај човекот; истражувањата на Фројд се концентрирани токму врз потсвесното. **Егото** е *центар на рационалната свесност*, на постапките насочени кон јасни и јавни резултати. **Суперегото** е израз на притисокот *однавор*, од општеството; од него извираат моралните норми и другите соодветни барања кон личноста. Во психата од **идот** доаѓа *либидото* (сексуалниот нагон, енергија). Либидото (*лат.* = желба, страст) е основна категорија на фројдистичката психоанализа. Тоа не е целина на сите нагони, туку специфичен *најсилен нагон*. Се однесува само на еротското, љубовното (либидото е за љубовта

исто она што и гладот за хранењето). Во животот егото е распнато меѓу натисоците од идот и од суперегото, кои се разликуваат и се натпреваруваат. Егото се труди да најде баланс, тоа сака да ги задоволи двете страни. Кога барањата на идот предизвикуваат голем судир со суперегото, тогаш егото и суперегото ги отстрануваат, а неговата содржина се *потиснува во несвесниот дел* на психата. Фројд инсистира дека секоја потсвесна содржина некогаш била свесна и во психата влегла преку искуството (тој е *емпирист*). Иако сега е сместена во подсвеста, таа содржина на различни скришни начини влијае врз свеста. Со *сублимација* (*лат.* = возвишување, претворање на нешто пониско во ценета содржина) таквите содржини стануваат извор на творештвото во разни области, бидејќи складот на енергијата се насочува во прифатливи канали. Кога ова не функционира, најчесто како *блокади*, се јавува *невроза* (*лат.* = растројство на нервите, возбуденост, слабост).

Слично е и кај *соништата* - тука Фројд открива дека човекот во сонот постигнува исполнување на желбите и на посакувањата што се потиснати во обичниот живот. Со анализата и толкувањето се открива вистинската смисла на сонот. И *грешките и заборавањето* Фројд ги поврзува со психичката репресија и со отпорот кон неа. Ние забораваме затоа што во некој определен миг се плашине да се сеќаваме. За да го разбереме ова, треба да се *анализира зошто* тоа ни се случува, зошто се воздржуваме од сеќавање.

Психоанализата е *терапиија*. При неврозите е можно враќање кон нормалното. Психоанализата го испитува несвесното - терапевтот е *аналиичар*, тој разделува, споредува, согледува, заклучува, значи го поттикнува сеќавањето, ги користи сонштата и несвесните грешки за да разбере како потиснатата содржина предизвикала тегоби. Содржината треба да се доведе до свеста на невротичниот; се претпоставува дека така таа ќе ја загуби својата функција да ја нарушува психата. Според Фројд, главни причинители за неврозата се *сексуалните проблеми* - со оглед на силата и значењето на либидото и можните невротични последици што ги создава.

Најчести невротични содржини се *инцестуозни* - се однесуваат на недозволените, забранети мотиви за полови односи меѓу најблиските (таквиот став на момче кон мајка му е наречен *Едипов комплекс* - според царот Едип кој бил во брак со мајка му; Јунг воведо поим Електрин комплекс, за слични паралелни тајни стремежи кај момчињата, но Фројд образложи зошто е против оваа дополна). За разрешување на неврозите се изградени методи за работа на *аналиичарите* (ова име се користи за приврзаниците и следбениците на оваа концепција и вид терапија, додека психијатрите користат и други теории и методи).

Луѓето ја разбираат смислата на овие неврози, тоа е претставено во многу митови и уметнички дела. Во животот има разни методи и сили за регулирање на овие лични (според Фројд - основни) човекови проблеми. За Фројд еден од нив е *религијата*, која е проекција во космички димензии на заповедите и забраните од таткото како глава на семејството. Низ религијата возрасните ја постигнуваат сигурноста што ја имале во детството и си ја продолжуваат *детската состојба* низ целиот живот. Со вакви илузии или масовни неврози може да се избегнат индивидуалните неврози.

Личноста ја достигнува зрелоста кога илузиите ќе ги замени со два принципа - на **реалноста** и на **задоволствата**. Овие треба да станат *цели* на животот. Задоволствата за Фројд главно се сконцентрирани околу сексуалното уживање. Во оваа смисла Фројд ја изнесе и теоријата, која ќе биде многу користена, а која говори за разликата меѓу принципите Ерос и Танатос. **Ерос** (хел. = сексуална љубов и бог на љубовта) е инстинкт на задоволството. **Танатос** (хел. = смрт и бог на смртта) е инстинкт за смрт. Тоа се основни животни инстинкти меѓу кои е распната личноста, како и целото човештво.

ЗНАЧЕЊЕТО НА ПСИХОАНАЛИЗАТА. - Основните идеи и толкувања на Фројд се *научна новина* и постигнаа *голем успех*. Фројд е еден од најзначајните научници на новата ера. Не само што посочи еден вид терапија, која им треба и им помага на луѓето, туку даде и значаен импулс и идеи за разбирање на многу пројави во човештвото.

Психоанализата дури стана и **мода** во развиените земји ("секој има аналитичар"), што предизвикува иронија, но психоанализата, разговор со стручњак, проникнување во своите проблеми итн., навистина може да им помогне во сè потешкото живеење на развиените, богатите, учените, но кривки денешни личности. Се разбира, бучавата околу психоанализата, особено нејзината сексуално заснована теорија, предизвикува и оградување и напади од малограѓанската свест, која заради принципите ("суперего") сака да ги сокрие проблемите (од "ид"). Исто така е интересно што Фројдовите учења беа **забранети** во бившите социјалистички општества (иако марксизмот изворно инсистираше на "слободната љубов" како пат за ослободување на личноста од буржујските навики - главен теоретичар на оваа идеја е *Александра Колонџај*, соработничка на Ленин, прва жена министер во историјата, автор на книгата "Нова жена"). Отпорот кон психоанализата одеше дотаму што во социјалистичките земји имаше предмет *Критика на фројдизмот*, но студентите не смееја да читаат оригинални трудови, туку само дозволените осуди на учењето на Фројд.

Фројд има голем број следбеници. Најистакнатите од првата генерација се големите научници и мислители Адлер, Јунг и Корнај, а од оние кои идеите на Фројд творечки ги поврзуваа со другите погледи најистакнати се Рајх и Ерих Фром.

Алфред Адлер (1870-1937), психијатар во Виена, е еден од првите соработници и следбеници на Фројд. Адлер посебно внимание му посвети на проблемот на **компензацијата**. Уште Фројд забележа случаи, кога нема целосен сексуален развој, дека личноста ја нагласува во своето однесување машката односно женската страна. Адлер тврди дека тоа редовно се случува во биологијата, кога некој орган е повреден неговата функција ја презема другиот орган. Кај луѓето Адлер го дополнува ова со социјалните аспекти. Човекот истакнува некое поведење како надоместок таму каде што се чувствува неуспешен. Ако има некои физички, психички или социјални недостатоци, тој тоа го компензира со копнежот да се афирмира во средината и да завладее со неа (Адлер ја сметаше **афирмацијата** за основен стремеж кај личноста, дури и либидото го изведуваше од неа). И невротите се вид компензација. Откако

соработуваше со Фројд 10 години, Адлер се оддели и направи свој правец и група - наречени **индивидуална психологија**.

Карл Густав Јунг (1875-1961), психијатар од Цирих, бил прв претседател на Интернационалното психоаналитичко здружение. И тој раскина со Фројд во 1912 година, а своето учење го нарече **аналитичка психологија** или **комплексна психологија**. Основното дело на Јунг е "Симболи на духот" (1948). Тој го прошири поимот на **потсвеста**, а го стесни поимот на свеста. Потсвеста ја смета за *најавиен типичен дел на човековата психа*, таа е суштина која го поврзува човекот со самиот себе и со сето постојно. Нејзината содржина не може да се изнајде со мисловен процес, туку *интуитивно* и преку **симболи**. За Јунг симболите се средство за сознание, од едни симболи се оди кон сè подлабоки симболи, но не може да се стигне до конечната и најдлабока реалност. Симболите претставуваат преобразување на биолошката енергија во психичка енергија - затоа тие се суштина на сè. Јунг ја истакнува разликата меѓу **личното** и **колективното несвесно**. Содржините на личното несвесно се формираат во личноста во текот на нејзиниот живот, во колективното несвесно содржините се своевидно *расно помнење*, кое се формирало во текот на развојот на родот и на историјата. Содржината на колективната свест се **архетипови** - пластови од историски искуства, праформи на сè значајно што доживеало човештвото. Она што е во личната потсвест може да дојде до свеста со насочено внимание или со попуштање на одбранбените механизми. Колективната потсвест никогаш не стигнува до свеста на единката. Нејзе може да ѝ се доближime со интуиција, но таа е "заклучена" во длабочините на душевноста. Сепак таа силно влијае врз животот на единката и на општеството преку уметноста, митологијата, религијата, соништата (а кај примитивниот човек таа дури владее со неговото мислење).

Карен Хорнај (1885-1952) е најзначајна жена психоаналитичар. Го отфрли апсолутизирањето на либидото и детерминизмот на изминатите искуства - но го истакнува значењето на детството и на потсвесните процеси. Особено е интересно нејзиното учење за **конфликтноста на човековиот живот** (книга "Невротичната личност на нашата епоха"). За тоа централно место имаат односите меѓу луѓето, културата, чувството на тегобност и желбата за самореализација. Човекот има желба да расте и способен е за тоа. Но растењето го попречуваат невротските конфликти и основните тегобности (анксиозности, стравови). Невротскиот конфликт е израз на спротивставените потреби. Има решенија за амбициите, но невротикот е бессилен и не прави избор. Темелниот конфликт е меѓу ставовите на човекот за самиот себе и за другите луѓе. Тој ги потиснува омразите што ги чувствува, но тие предизвикуваат чувство на вина. Така се нарушува патот кон *самореализацијата*, невротата целосно ја блокира личноста. Условот за оздравување е освестувањето.

Вилхелм Рајх (1897-1957) соработуваше со Фројд само 3 години, но тоа ги детерминираше неговите идеи. Тој е учесник во движењето за политичка и сексуална револуција (*Сексиол*), а е еден од градителите на *фројдомаркизмот*, кој се трудеше да ги спои учењата на Маркс и на Фројд (уште во 1933 година напиша одлична книга "Масовна психологија на фашизмот"). Но го отфрлија и марксистите и аналитичарите. Рајх ја нагласува *сексуалноста*. Нејзиното попречување ѝ донесува на личноста несреќа, страдање и душевни растројства. Општеството прави

насилство над личноста оневозможувајќи го сексуалното доживување. Тоа е темелот на општественото угнетување, а со него човекот се учи на покорност. Класното општество е израз на тие стремежи да се укинуваат нагоните. Психоанализата може да му помогне некому како единка, но ослободувањето во општествена смисла е можно само со комунистичка револуција, која ќе го укине ограничувањето на сексуалниот нагон и со тоа ќе го ослободи човекот. Кога ќе нема полови девијации ќе се загубат и психичките болести. Потоа Рајх изгради теорија за *космичката природа на сексуалноста*, која во вид **оргон** се јавува во целата Вселена (тоа е една од пројавите на космизмот како нов вид теории).

Фројд и фројдистите, како и оние кои произлегоа од овој правец, создадоа мошне важна филозофска и научна концепција за улогата на нагоните и на нивното реализирање или попречување во целината на човековото живеење, лично и заедничко со другите луѓе.

Тие се основа за многу современи уметнички, социјални, политички и други теории - во некои правци и филозофски концепции влијанието на ваквите идеи е клучно, како кај **Мишел Фуко** (1926-1984, "Болеста и цивилизацијата", "Историја на сексуалноста"), кај творецот на антипсихијатријата **Роналд Дејвид Лејнг** (1927-1989, "Разумот и насилиството", "Разделен Јас") или кај творецот на алтернативната психијатрија **Франко Базаља** ("Негација на институциите", "Заталкано мнозинство").

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто беше важно да се создадат научна психологија и психијатрија?
- Како е создадена психоанализата?
- Кој е создавач и главен теоретичар на психоанализата?
- Како се толкуваат соништата и заборавањето во психоанализата?
- Колку елементи на личноста постојат според психоанализата?
- Кои се најзначајните следбеници на Фројд?

ФЕНОМЕНОЛОГИЈАТА

Нов научен метод за откривање на суштината

Едмунд Хусерл

ИДЕЈАТА ЗА ФЕНОМЕНОЛОГИЈА. - Многуге научни методолошки дострели, меѓу кои и средствата за истражување (апарати, процедури и сл.), влијаат врз размислата за сознанието и за неговите патишта. Една од амбициите да се создаде нов научен пристап во филозофијата е **феноменологијата** на Едмунд Хусерл, која е еден од најбележитите духовни придонеси на новата епоха.

На почетокот на XX век почна да се шири свеста за **кризата на науките**. Како излез се побара создавање соодветни научни методи кои ќе го тласнат натамошниот развоток на науките. Еден од тие методи е **феноменологијата** - што значи "наука за појавите", но овде е разбрана не како опишување на надворешноста на нештата, туку како **проникнување во суштината** на појавите. Тој метод го создаде Едмунд Хусерл (1859-1938), еден од најзначајните и највлијателни филозофи на современата епоха. Овој метод многу филозофи ќе го применуваат во разни области. Хусерл бил германски математичар, логичар и филозоф, по потекло Евреин, професор и ректор на Универзитетот во Фрајбург, откаде е отстранет во 1933 година кога на власт дојдоа националсоцијалистите. Врз Хусерл влијаеле идеите на неговиот учител Франц Бретано за интенционалноста на свеста, а исто така и идеите на Декарт, Кант, Хјум, Платон и Аристотел.

Најзначајни дела на Хусерл се: "Филозофија на аритметиката", "Логички истражувања", "Филозофијата како строга наука", "Идеја за една чиста феноменологија и феноменолошка филозофија", "Картезијански медитации", "Кризата на европските науки и трансценденталната феноменологија". За делото на големиот филозоф прва напиша дисертација и ја одбрани пред учениците на Хусерл д-р Загорка Микиќ, која потоа беше професор на Филозофскиот факултет во Скопје.

Хусерл првин ги истражувал *математиката* и *логиката*. Тоа го одвело кон испитување на претпоставките на овие две науки, а оттаму кон истражување на сето сознание воопшто. Тој во науките и во филозофијата забележал психологизам, релативизам и субјективизам - што не може да биде сигурна основа за науките, за филозофијата и за самата култура. Затоа Хусерл ќе истапи против секаков вид такви интелектуални грешки.

Хусерл изгради метод и правец **феноменологија** (хел. фаиноменон = појава), која за него е **наука за појавите во свеста**. Со својот феноменолошки метод тој ќе се обиде филозофијата да ја постави како **строга наука** која би била основа за опфаќање на целата реалност во сето нејзино единство. Со тоа Хусерл мислел дека ќе може да се надмине кризата на европските науки и култура.

Назад кон субјектот, кон свеста како извор на нашето знаење за објектите.

Едмунд Хусерл

РЕШАВАЊЕ НА КРИЗАТА НА НАУКИТЕ. - Кризата на европските науки Хусерл ја согледува во многуте *противставени научни теорци и филозофски учења*. Несогласувањето предизвикува *скептицизам* во однос на втемелноста на науките, како и *релативизам* во општеството.

Хусерл тргнува од ставот дека *европскиот начин на живот се темели врз науката*, односно врз еден *единствен човечки ум* кој е основа и за науката и за филозофијата. Затоа тој ги критикува сите правци во филозофијата кои се сомневаат во рационалноста и во рационалното водење на животот, како и сите догматско-метафизички системи, кои некритички создаваат погрешна слика за реалноста. Со надминувањето на кризата во науките и во целокупната европска култура ќе може да се отвори историска перспектива и да се изгради хуманизам. Затоа Хусерл се обидува да постави единствена научна основа и инсистира филозофијата да биде строга наука како универзално знаење засновано врз единството на човечкиот ум.

Основа на сите науки треба да биде филозофијата. Филозофијата ги разјаснува *темелните претпоставки на сознанието*. За тоа е неопходно "апсолутно ослободување од сите претпоставки", кои се нешто необразложено. Треба да се потпреме врз умот, кој е темел на европската наука и култура и со него се гради филозофијата.

Испитувањето на основите на сознанието бара еден *универзален метод*, со кој ќе може да се преиспитаат сите претпоставки на науките, она што нив ги втемелува како научност. Тој метод е феноменологијата. Нејзината крајна цел е да се пронајдат **сигурни темели на сознанието**. Феноменологијата ќе биде *новиот начин* на засновање на науките и можност за опстанок на човештвото *врз основа на умот* (ова е нов вид рационализам - Хусерл се надоврзува на Декарт и пишува книга за мислата на Декарт).

ЕЛЕМЕНТИТЕ НА ФЕНОМЕНОЛОШКИОТ МЕТОД. - Феноменолошкиот метод се стреми во самото мислење да се покаже предметот на мислењето, таков каков што е. Хусерл инсистира филозофијата **"да се врати кон самите нешта"**. Ништо не треба да им се додава на нештата. Методот треба да овозможи да се покаже како нештата, предметите навистина изворно се појавуваат во свеста.

Феноменологијата не се занимава со предметите што постојат надвор од нашата свест, туку со *појавите во нашата свест*. Феноменологијата не се изјаснува

за светот кој е надвор од нашата свест, за тоа дали тој постои или не. Таа смета дека нема смисла таквото изјаснување. Во секојдневниот живот нашето искуство, како и посебните науки, претпоставуваат дека постои свет независно од нашата свест. Ова се нарекува "*природен став*", но тој е некритичен, догматски и наивен. Филозофијата мора да се ослободи од таквиот став со **воздржување од изјаснување**, односно таа го "*става во заграда*". Ова се нарекува феноменолошко *epoché* (земено е од скептичката филозофија, во која значи воздржување од какво било искажување на суд за нешто).

Со ова се отвора непосредниот пристап кон феномените на свеста. Кога ќе се исклучи она што го содржи природниот став, тогаш се отвора можноста за сигурно знаење, што се пронаоѓа во првичното искуство на свеста. Тоа се **изворните доживувања на самата свест**. Тоа е *трансцендентална субјективност*. Овде не станува збор за индивидуалната единична свест, туку за човечкиот ум воопшто.

Хусерл разликува три вида свест: *емпириска свест*, чија содржина се психичките доживувања; свест како *внатрешен набљудувач на сопствениите доживувања*; и свест како форма на *психички интенционални доживувања*. Феноменолошкиот метод се занимава со третиот вид свест. Таквата свест е изворна, првична и чиста (а не празна), му претходи на секое искуство. Феноменологијата ги опишува феномените што се појавуваат во свеста и се потврдуваат како очигледни во свеста.

Чистата свест е активен тек, кој секогаш е **насочен** кој некој предмет. Тоа е нејзина **интенција** (*лат.* = намера, насоченост, свесно доживување на нешто). Секоја свест е "*свест за нешто*". Оваа насоченост-интенционалност на свеста кон предметот е нејзино основно својство.

Со следењето на доживувањата може да се забележи дека свеста има способност сопствената активност да ја постави како свој предмет; така е насочена кон самата себе. Тоа својство на свеста е *рефлексивност*. Така феноменологијата ја следи активноста на свеста во нејзината рефлексивна активност.

Со рефлексивната активност, во доживувањата се забележуваат два слоја: *ноеза* и *ноема*. Ноезата е единственост на текот на свеста. Ноемата е нејзиниот единствен предмет како спонтано создадена смисла, која во интенционалниот тек на свеста настанува како значење со идентитет единствен со предметот. Се покажува дека секој акт на свеста има соодветен корелат.

И во чистата свест постојат разновидни слоеви на интенционални доживувања, од познание до вреднување. Овие доживувања сочинуваат единствен предмет на свеста, а тоа е **светот** - кога доживувањата припаѓаат на еден тек на свеста и имаат интерсубјективно значење, т.е. важат објективно.

Со следењето на рефлексивноста се доаѓа до *резидуумот*, односно остатокот, кој претставува одреден начин на појавување на предметот во свеста. Тоа ја определува суштината на самиот предмет. **Суштината** е *карактеристика за предметот*.

Суштините се априорни форми или предискуствени услови за појавување на предметот во свеста. Свеста во која се појавуваат суштините е **ејдетска свест** (*хел.* ейдос = идеја, суштина). Мислењето на суштините се случува спонтано, односно со

интуицијата *нејосредно се согледува* доживувањето на согласување на текот на свеста со нејзиниот интенционален предмет, а тоа е светот како корелат на свеста. Тука се покажува сигурниот темел на вистинитоста како основно својство на умот. Исто така, се согледува дека феноменологијата е *наука за суштината*.

УМОТ - ОСНОВА НА ЕВРОПСКИОТ НАЧИН НА ЖИВОТ. - Со спонтаната согледба на суштините се открива сигурност во објективноста на умот. Тоа треба да претставува основа за единственоста на науките, врз чија основа ќе се дејствува и ќе се живее. Хусерл сметал дека со тоа е пронајден темелот за надминување на кризата на европските науки и култура.

Кон крајот од кариерата Хусерл, сепак, сфатил дека **филозофијата не може да биде строга наука**, универзална основа на општеството. Таа не може барем во целост да биде таква, затоа што една цивилизација, што тој ја определува како **животен свет**, се состои и од теориски и од нетеориски форми на активности и верувања. Во животниот свет е изворот на сите познавања, во него се потврдуваат нашите верувања. И покрај тоа Хусерл смета дека *умот треба да е доминантен во европскиот начин на живеење* и да е универзален како основа и пример за развојот на другите култури. Инаку, ако се нема верба во умот, човештвото може лесно да западне во варваризам.

Многу филозофи на XX век директно се надоврзуваат на идеите на Едмунд Хусерл, некои како негови ученици, некои како идејни следбеници. Макс Шелер развил феноменолошка етика и антропологија. Роман Ингарден естетика, Лудвиг Ландгребе и Еуген Функ антропологија. Некои тој метод го користат за создавање на своите оригинални погледи, како Никола Хартман, Карл Јасперс, Морис Мерло-Понти, Жан-Пол Сартр и Мартин Хајдегер.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Зошто во кризата на науките се бара помош од филозофијата?
- Што може да направи филозофијата за да им помогне на науките?
- Како Едмунд Хусерл решил да го искористи феноменолошкиот метод?

- Дали во неговата феноменологија методот се занимава со реалните појави надвор од свеста или со суштините на појавите во свеста?
- Како тече феноменолошкиот метод?
- Дали има право Хусерл кога инсистира на умот како основа на европскиот начин на живеење?

БЕРТРАНД РАСЕЛ

Логиката е основа на математиката

Бертранд Расел

PRINCIPIA MATHEMATICA. - Во современата филозофија се испитуваат и проверуваат сите научни методи. И основниот научен метод **математиката** беше истражуван во корелација со **логиката** како база за филозофијата. Најголем придонес за тоа даде еден од најбележитите филозофи на XX век **Бертранд Расел** со истражувањата на основите на математиката и на аксиоматското мислење, а познат е и со другите свои филозофски сознанија и етички ставови и акции.

Бертранд Расел (1872-1970), од англиско благородничко семејство, математичар и филозоф, е познат пацифист и доследен противник на војувањето и на трката за вооружување во светот. Студирал математика и филозофија во Кембриџ и првин таму предавал. За време на Првата светска војна одбил да оди во војска. Го загубил местото на Универзитетот, но наскоро ќе стане многу популарен со своите смели и напредни сфаќања за разни научни, социјални и политички прашања. Бил професор во Оксфорд, Чикаго, Лос Анџелес и Пекинг. Ја доби Нобеловата награда за литература (1950). Лорд Расел бил страстен популаризатор на филозофијата, математиката и науката, напишал 70 книги. Активно учествувал со младите во демонстрациите против "лудилото на студената војна" и во антинуклеарните протести. Тој го основа и беше претседател (1960-1970-тите) на меѓународниот суд, наречен "Раселов суд", со многу други интелектуалци (меѓу кои и Жан-Пол Сартр), за утврдување на воените злосторства во Виетнам. До крајот на животот Расел останал ангажиран против сите форми на дехуманизација и деградација на човекот и на човечката заедница.

Негови позначајни дела се: "Principia mathematica" (заедно со Алфред Норт Вајтхед), кое е најпознато дело на современата логика и математика (во 3 тома, 1910-1915), "Вовед во математичката филозофија", "Логичкиот атомизам", "Освојување на среќата", "Историја на западната филозофија", "Човечкото знаење" и многу други.

Расел влегува во филозофијата преку математиката (во првата книга пишува за Лајбниц и ги изложува неговите рудиментарни идеи за модерната логика). Расел создал посебен вид *математичка логика*. Поставил теза дека сите математички

аксиоми можат да се сведат на логичките принципи. Со **сведување на математиката на логика** тој го изгради *логицизмот* (во математицизмот логиката се сведува на принципите на математиката). Сите логички прашања Расел ги излага со вештачки јазик од симболи и со правила за употреба на симболите. За него, *логиката е вештачки јазик*. Со тоа предметот на изучувањето на логиката станува достапен за сетилата, а логиката е емпириска наука, која оперира со симболи преку соодветни правила. Основната идеја е дека со логичката анализа може да се постигне ист степен на сигурност што ја има и математиката.

Во логиката Расел открил парадокси, со што станал познат. Така наречениот "Раселов парадокс" се однесува за класата на класите, која сама по себе е класа, а е и сопствен член. Настанува незгода кога треба да се класифицираат класите на класите што не се сопствени членови. Не може да се одговори на прашањето: Дали класата на сите класи кои не се сопствени членови е сопствен член или не е? (Ова стана извор за решавање на старите Зенонови апории.)

Со своите математичко-логички истражувања и соодветни филозофски размисли Бертранд Расел, заедно со Лудвиг Витгенштајн, со кого соработувале, придонел за појавата на неопозитивизмот и за големиот развој на аналитичката филозофија во современата епоха.

Истовремено, Расел даде основи за еден многу важен, нов метод во науката - **аксиоматскиот**, кој е развиен во "Principia mathematica". Имено, науката инсистираше на индуктивни методи. Аксиоматскиот метод, како суштина на математичкото и на логичкото знаење, укажува дека и науката може да се гради дедуктивно, а тоа сепак не мора да биде спекулативно, одделно од реалноста. Со аксиомите како појдовна точка во изводите, кои се прават според математичкиот терк, сега се изведуваат сложени и комплицирани истражувања. Во нив се доаѓа до разни потенцијални сознанија - логички точни, кои треба да се проверат во практиката. Ова стана продуктивно научно средство за нови проби во разни области, меѓу кои се важни проширувањата на сознанијата во биологијата и биотехничките науки (медицина и др.). На тој начин се откриени ДНК и генетската структура на организмот, како најзначајни нови откритија во науката (до кои е дојдено со филозофска идеја). Тоа е продуктивноста на врската меѓу науката и филозофијата во новата епоха.

Филозофијата создава навика за совесна вистинољубивост.

Бертранд Расел

ПОВИКОТ НА ФИЛОЗОФОТ. - Расел се занимава со тоа што е повикот на филозофот денес, во што е смислата на филозофијата. Расел смета дека филозофот е повикан да се **бори за вистината**. Смислата на филозофијата е **барањето на вистината**.

Доколку филозофијата му служи на филозофот за нешто друго, а не за непристрасно барање на вистината, тој ја предава филозофијата. Тогаш е морално одговорен - затоа што ја изневерува самата смисла на филозофијата како барање на вистината.

Но Расел смета дека вистината треба да биде *научно вистемелена, без предрасуди и без нејтреливост*. Вистината мора да биде егзактно поставена, без субјективизми. Само вака поставената вистина ќе овозможи, според Расел, симпатии и разбирање меѓу луѓето.

ЛОГИЧКИОТ АТОМИЗАМ. - Целокупното знаење Расел го дели на *нејопосредно сознание* и на сознание со опис, *описување* (дескрипција). Непосредното сознавање е директно ментално претставување на објектот. Според него, целото знаење би требало да биде од овој вид. Меѓутоа, сè не може да биде директно, непосредно сознавано. Затоа постои и вториот вид сознание, со опис, дескрипција, со која ќе дојдеме до низа детали за нештата што непосредно не ги познаваме.

Во гносеологијата Расел ја развива својата специфична теорија на вистината како **кореспонденција**. За него вистината е “копија” на реалноста (соодветствува на неа). Таа е “копија” на самите предмети, а не на “состојбата на предметите”.

Според Расел, супстанцијата, материјата и единичните предмети не се реалитети, туку логички конструкции. Тоа е неговиот **логички атомизам**. Светот е сложен, но се состои од меѓусебно независни делови. Со анализата ние ги откриваме најпростите елементи, кои се **логички атоми на светот**. Деловите на реалниот свет се предмети или факти (својства и односи). Тие просто постојат. Тие не се ни вистинити ни неистинити. Дури исказите се такви. Односот кон фактите ги прави судовите вистинити или неистинити. Со ова оди напредно анализата на исказите, кои ги има прости (кои соодветствуваат на фактите) и сложени. Така се изведуваат логичките конструкции.

Како и другите логичари, и Расел се занимава со *идеалниот јазик*, кој според својата структура би бил сличен на структурата на фактите што ги означува. Таквиот идеален јазик не би бил употреблив во секојдневниот живот, но може да послужи за напредок на логиката и на науката.

Модерниот аналитички емпиризам, за којшто јас дадов нацрт, се разликува од емпиризмот на Лок, Беркли и на Хјум со воведувањето на математиката и со развивањето силна логичка техника. Значи, тој е способен во поглед на некои проблеми да постигне конечни одговори кои имаат повеќе научен одошто филозофски карактер. Во споредба со филозофијата на градителите на системи, тој ја има предноста што е во состојба да се фати во костец посебно со секој од своите проблеми, наместо со еден удар да пронаоѓа некое монолитно учење за целиот космос. Во таа смисла, неговите методи се слични на научните методи. Не се сомневам дека филозофските сознанија, доколку се можни, мора да се бараат само со такви методи; исто така, не се сомневам дека со таквите методи се можни решенија на многу од старите проблеми.

Бертранд Расел: *Историја на западната филозофија*

ПОСЕБНО УЧЕЊЕ ЗА ЕТИКАТА И КУЛТУРАТА. - Според Расел, етичките и аксиолошките проблеми, иако се составен дел на филозофијата, треба да се одделат од научната поставеност и иследување затоа што чувствата и вредностите не може да се испитуваат со научните методи. Науката не може да докаже дека животот има смисла. Затоа Расел тврди дека *филозофијата на природата* треба да се оддели од *филозофијата на вредностите* - според тоа, ние сме творци на вредностите, а природата е она што е.

Расел е мошне критичен кон современото граѓанско општество и култура. Тој смета дека приватната и државната сопственост станале опасност за општеството. Сите културни сили - државата, црквата, воспитанието откажале при решавањето на важните социјални проблеми и не биле во состојба да ја спречат бесмислената војна. Затоа Расел *не признава никакви законитости во историјата*.

Во своите публицистички, ангажирани трудови, без предрасуди, рационално, со духовити парадокси и со оптимизам тој се ангажира за еден похуман начин на живеење, кој претпоставува "постојано намалување на фанатизмот и зголемување на способностите за симпатија и за меѓусебно разбирање" (што ќе стане основна етичка цел и метод на почетокот на нашиот век). Со делото "Освојување на среќата" Расел популарно, но со хуманистичка загриженост и просветителска дарба, ги подучува младите како и каде да си ја побараат среќата (ова дело е преведено и кај нас).

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Како Бертранд Расел придонел за развитокот на логиката и на математиката во XX век?
- Која е неговата концепција - логицизам или математицизам?
- Што учи Расел за повикот на филозофот?
- Која е неговата филозофска концепција?
- Која е главната задача и вредност на филозофијата?
- Што предлага Расел во етиката за односите меѓу луѓето?
- Како Расел водел борба против војната и против вооружувањето?

НЕОПОЗИТИВИЗМОТ

Логичка изградба на светот

Лудвиг Витгенштајн

ШТО Е НЕОПОЗИТИВИЗМОТ? - Неопозитивизмот се појави како современо продолжување на класичната позитивистичка позиција. Основното беше **апологија на научниот пристап и критика на метафизичката ориентација** на филозофијата (небаре ова значи оддалечување од реалноста). Истовремено новиот правец поттикна и разработи нови методи на **математичко истражување** и засновање на знаењата. Најпознати неопозитивистички придонеси дадоа Лудвиг Витгенштајн, Рудолф Карнап и Ханс Рајхенбах. Оваа струја се смета за една од најважните во современата филозофија, а во целиот свет има приврзаници и бележити следбеници.

Ова научно и филозофско движење се појави на почетокот на XX век и во периодот помеѓу двете светски војни. Наречено е "логички позитивизам" како своевиден нов подем на позитивизмот, направен благодарейќи на развојот на математиката и на физиката во современата епоха. Со поимот "неопозитивизам" се означуваат сите позитивистички односно сциентистички тенденции во современата филозофија. Заради големата улога на математиката и на логиката во артикулацијата на овие погледи, неопозитивизмот се разликува од постарите видови позитивизам (историско-социолошкиот на Огист Конт и др.). Оваа ориентација, како стил на филозофирање, денес се нарекува **аналитичка филозофија**.

Според неопозитивистите, математичките аксиоми и теореми, како и логичните закони, немаат емпириско потекло, туку претставуваат *систем од знаци* (симболи) и *правила за нивна употреба*. Творците на логичкиот позитивизам се луѓе од науката, математичко-технички образовани и изградени во експериментално-техничките истражувања. Тие имаат заслуга за развојот на современата логика, математика и физика, кои имаат исклучителен подем. Се занимаваат со филозофијата на науката и со обединување на нејзините резултати врз основа на физиката. Нивна преокупација се прашањата на *знаењето и филозофијата на јазикот*.

Логичкиот позитивизам смета дека неминовна современа задача на филозофијата е да ги *елиминира метафизичките искази* како "бесмислени", нив да ги разликува јасно од ставовите од науката. Воедно се бараат усилби да се конституира прецизен *јазик*, кој ќе се користи за да се елиминираат заблудите и секоја двосмисленост на исказите. Кај нив првин е анализата на смислата и значењето на јазикот.

Неопозитивистите се интересираат за една посебна концепција на математиката, како и за науката исчистена од сите филозофски (метафизички) поими и претпоставки. Бараат и создаваат критериум за смислата и за значењето на исказите, за разграничувањето на "вистинските" од "лажните" проблеми, односно на ставовите кои имаат смисла од оние кои се создајно бесмислени (верификација). Во однос на филозофијата, за која сиот позитивизам смета дека треба да се намали нејзиното значење, а да се зголеми доменот и значењето на науката, тие ја исклучуваат и ја критикуваат филозофијата доколку вклучува прашања кои можат да бидат размислени и решени на практично-технички начин (значи нејзе можат да ѝ останат прашањата на вредностите и на емотивните определби). Заедничко за сите претставници на неопозитивизмот е стремежот **филозофијата да се изгради како наука** и да биде поврзана со резултатите на најсовремените науки.

Како зачетници на неопозитивизмот се сметаат Берtrand Расел, Џорџ Мур и Лудвиг Витгенштајн. Во Австрија постоеше **Виенски круг** со членовите Мориц Шлик, Рудолф Карнап, Филип Франк, Ото Нојрат, Виктор Краф и др. Во **Берлинскиот круг** се познати Ханс Рајхенбах, Рудолф фон Мизес, Виктор Дубислаф и др. Во Англија е **Оксфордскиот круг** со Џилберт Рајл, Л.Х. Новел-Смит и др. Во Полска работеше **Варшавско-Лавовската школа** со Алфред Тарски, Тадеуш Котарбински, Јан Лукашиевич и др. Неопозитивисти имало и во другите земји. За времето на Хитлер многу неопозитивисти заминале во Англија и во САД, каде што сега се центрите за аналитичката филозофија. Во Македонија за неопозитивизмот пишуваа филозофот и логичар Јонче Јосифовски, неговите книги "Неопозитивизмот" и "Семантиката и семантичката филозофија" се првите претставувања на овој правец во нашата култура.

Функцијата на логичката анализа е да го анализира сето сознание, сите ставови на науките и на секојдневниот живот - за некако да се разјасни смислата на секој такو став и врската помеѓу нив.

Рудолф Карнап: *Логичка изградба на светот*

ЛУДВИГ ВИТГЕНШТАЈН. - Лудвиг Витгенштајн (1889-1951), по потекло од Виена, извршил големо влијание врз настанокот на логичкиот позитивизам. Бил професор во Кембриџ, а неговите дела "Tractatus logico-philosophicus" (Логичко-филозофска расправа, 1922) и "Филозофски истражувања" (1953) се камен-темелник на овој правец.

Витгенштајн ги напаѓа метафизиката и филозофијата **воопшто**. Според него, филозофијата *не може* да искажува вистинити искази за реалноста. Филозофијата треба да се ограничи само на **анализа на јазичните искази**, на утврдувањето на границата помеѓу смислата и бесмислата во јазикот. Според него, *само во логиката, математиката и во природните науки се искажуваат смислени искази за реалноста*. Сите други искази се "псевдо-искази" - такви се и во филозофијата. Според Витгенштајн, секој исказ којшто не може да се сведе на сетилно искуство нема смисла, не содржи смисла и не е смислен исказ. Само природните науки даваат

смислени искази за реалноста бидејќи се засноваат врз *сетилното искуство*. Затоа филозофијата нема задача да говори за реалноста и треба да се исклучи себеси како теорија за реалноста (како таква таа е одвишна) и да се утврди како дејност што ќе ги утврдува критериумите за смислата на јазикот.

Со тоа филозофијата станува **логичка анализа на јазикот**. Со самото тоа што во индивидуалното сетилно искуство покажат се зема како единствен критериум за докажување на смислата и на вистината (*позитивно* е) - тогаш и исказите за јазикот не можат да се докажат, па и тие мора да се отфрлат. Со тоа филозофијата нема свој предмет на спознавање. Таа не е теорија, туку *активност за чистење на јазикот од бесмислици*.

Тоа што може да се изрече, може да се каже јасно; а за тоа што не може да се говори, за тоа мора да се молчи.

Лудвиг Витгенштајн: *Tractatus logico-philosophicus*

ВИЕНСКИОТ КРУГ. - Виена пред и по Првата светска војна била голем научен центар. Тука работеле Фројд и значајни социјални и економски научници, а посебно дејствувале и голем број научници од разни екзактни научни области. Тие создале научен клуб **Виенски круг** околу *Мориц Шлик* (1882-1936). Таму ги дискутирале прашањата за организацијата и за ширењето на научните истражувања и сознанија. Основната позиција е ставот на Витгенштајн дека **сознание има единствено во природните науки**, а целта на филозофијата е само анализа на значењата на јазичките искази.

Еден од најзначајните виенски неопозитивисти е **Рудолф Карнап** (1891-1970), кој во делото "Логичка синтакса на јазикот" настојува исказите да бидат смислени ставови, а филозофијата да биде теорија на значењата на јазичките искази. Според него, филозофијата е можна само како **логичка синтакса на јазикот**, затоа што анализата на јазикот е можна само како синтакса - анализа на *структурата* и *комбинирање* на јазичните искази. Тоа се заснова врз логички правила, кои се правила за формирање на јазичките системи и за изведување на еден исказ од друг.

Според Карнап, филозофијата е логичка синтакса на јазикот, кој говори за објектите. Предмет на филозофијата е анализа на значењето на јазичките искази. Логичката синтакса ги определува правилата според кои се изведува еден симбол (термин, исказ) и како тој се комбинира со други симболи. Овие правила се основни за јазичките искази. Ние може тие правила *слободно* да ги *поставуваме*. Карнап ќе рече: "Ние имаме целосна слобода да избираме форма на јазикот, правила за конструкција на реченицата и правила за трансформација; овие може да бидат наполно произволно избрани".

Ние самите ги измислуваме јазичите и постои неограничена можност за измислување јазични системи. Јазичните изрази добиваат значење не од објектите, туку од постулатите и од правилата за изведување искази од постулатите. Во

прочуената книга "Логичка изградба на светот" (1928) Карнап покажа како со логиката се градат сознанија за целата реалност.

ХАНС РАЈХЕНБАХ. - Во Берлинскиот круг е најзначаен Ханс Рајхенбах (1891-1953), кој смета дека филозофијата е **теорија на научното познавање**. Своите принципи филозофијата треба да ги изведува од анализата на методите на емпириските, позитивни науки.

Основен проблем на филозофијата е односот меѓу свеста и објективните предмети. Сите искази за реалноста се искази за веројатноста на постоењето и за веројатноста на одредени карактеристики на природните објекти. Според Рајхенбах, исказот има смисла доколку може да се одреди *својеној на веројатноста на искажувањето за реалноста* и да се изрази веројатноста на зачестеноста на природните појави и збиднувања. Оваа зачестеност Рајхенбах ја нарекува *позитив*. Позитот е исказ со кој се предвидува веројатноста на идните појави и настани.

Според Рајхенбах, научникот не е ниту пророк (кој говори апсолутни вистини за иднината), ниту скептик (кој се откажува од предвидувања), туку е - коцкар кој се обложува на иднината. Филозофијата има само една цел, да биде *методологија на природно-научната практика*. Филозофијата нема што да се искажува за другите егзистенцијални човечки проблеми. А науката може да расправа само за тоа какви средства се соодветни за остварување на одредени цели, но не и да расправа за карактерот на избраните животни цели. Не може рационално да се расправа за проблемите на човекот, за неговото место во светот и за смислата на постоењето, туку тоа е лична морална определба на секој поединечно. Рајхенбах забележува: "Научната филозофија не може да дава морални принципи, тоа е еден од нејзините резултати и не може да се искористи против неа. Сакате **вистина и само вистина**. Тогаш, не барајте морални упатства од филозофијата. Оние кои сакаат од своите филозофии да изведуваат за вас морални упатства, можат да ви дадат единствено божемски доказ. Нема никаква смисла да се бара невозможното!"

АНАЛИТИЧКАТА ФИЛОСОФИЈА. - Претставниците на Оксфордската школа задачата на филозофијата ја сведуваат на критика на "метафизичкиот јазик", на *критика на сите ставови што не произлегуваат од секојдневниот јазик*. Филозофијата е **анализа на значењето на јазикот**. Со тоа филозофијата се ограничува на стандардната употреба на јазичките искази во секојдневниот јазик. *Филозофијата не дава никакви нови знаења*. Филозофијата на обичниот јазик е теорија која својот единствено можен предмет го има во констатирањето и забележувањето на употребата на стандардните јазички искази.

Со тоа филозофијата се гради како *филозофија на јазикот*. Во современата филозофија многу е развиена токму **аналитичката филозофија**, според која задачата на филозофијата е во правилното анализирање на нашите искази, а не занимавање со апстрактните "суштини" за непостојните објекти. Таа е метод за анализирање на поимите.

Современата аналитичка филозофија, покрај анализата на јазикот и на логиката, исто така е и своевидна психологија, каде што се разгледува **односот меѓу духот и телото**.

Неопозитивизмот и аналитичката филозофија се израз на напорот во современата епоха (кога се развиени науките и математиката) самата филозофија да се воспостави *како наука*, но тоа бара да се *редуцира нејзиниот предмет*. Придобивка од аналитичката филозофија е строгата, успешна анализа на поимите и на значењата на исказите, без што не може да се иследува во современата филозофија, а посебно во науките.

Повеќето ставови и прашања што биле напишани за филозофските работи не се лажни, туку бесмислени. Затоа на прашањата од тој вид воопшто не може да одговориме, туку може само да ја утврдиме нивната бесмисленост... Целта на филозофијата е разјаснување на мислите. Филозофијата не е теорија, туку активност. Филозофското дело се состои всушност во расветлувањето. Резултат на филозофијата не се "филозофски ставови", туку појаснување на ставовите. Филозофијата мора нив да ги направи *јасни* и остро да ги *разграничи*, зашто тие, поинаку, се речиси матни и расплинати.

Лудвиг Витгенштајн: *Tractatus logico-philosophicus*

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што е неопозитивизмот? Кога се појавил? Каде се развивал?
- Во што е разликата меѓу стариот позитивизам и неопозитивизмот?
- Врз кои науки се потпираат неопозитивистите?
- Што мислат неопозитивистите за филозофијата? Што сметаат дека може да остане нејзин единствен предмет?

ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛИЗМОТ

Претставување на човековите
грижи и тегобности

Жан-Пол Сартр
иодгошвува една своја
егзистенцијалистичка ииеса

РАЃАЊЕТО НА ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛИЗМОТ. - За човекот во новата епоха се карактеристични неговите *сйравови* и *неизвесности*. Група мошне значајни мислители во средината на XX век ги испитуваше тешките последици од човечкиот развој и создаде **егзистенцијалистичка филозофија**, особена филозофска размисла за смислата, тешкотиите и за насоките на човековото постоење. Најзначајни автори се Карл Јасперс, Жан-Пол Сартр, Мартин Хајдегер и др. Со мали разлики, се диференцираат два правца - **филозофија на егзистенцијата** и **егзистенцијализам**.

Првата светска војна ги потресе душите на луѓето со насилството и страдањата, со фрленоста на човекот во бесмислени ситуации и огромни тешкотии, со апсурдноста на живеењето и со безизгледноста на иднината (чувствата на луѓето најубаво ги опишува насловот на романот на Ремарк "На Западот ништо ново!"). Тогаш во Западна Европа се појави филозофски правец кој во средиштето на своето истражување го постави **проблемот на егзистенцијата**. Оваа филозофија настана во 1920-тите години, најпрвин во Германија, а подоцна во различни варијанти и во другите европски земји, а за време на Втората светска војна стана уште попопуларна, а по војната во Франција речиси мода и *култура на живеењето*. За тоа многу придонесе антрополошката, психолошка и критичка насоченост на оваа мисла. Таа стана значајна и со широкото влијание што го изврши литературата пишувана од исти позиции - на романите, расказите, драмите со егзистенцијалистички теми и ориентација станаа најпопуларни во целиот свет.

Појавата на егзистенцијализмот во современата филозофија е условена од тешката, драматична лична положба на човекот во историската и социјална ситуација во првата половина на XX век, од општата **разочараност** во прогресот и од кризата на европската цивилизација. Тоа ги потресе сфаќањата на луѓето за вредноста на живеењето и предизвика да се создадат *иесимистички* и критички идеи, кои ја изразуваат загриженоста на луѓето.

Предвесници на оваа филозофија се Киркегор и Ниче, кај кои филозофијата е поврзана со егзистенцијата на човекот. Големо влијание врз овие филозофски идеи извршија и Блез Паскал, Шелинг, Шопенхауер, како и писателите со критичка и филозофска конотација Фјодор Достоевски и Франц Кафка. Од новите филозофски правци, силно е влијанието на Фројд, како и на феноменолошката филозофија и метод на Хусерл.

ФИЛОЗОФИЈАТА НА ЕГЗИСТЕНЦИЈАТА. - *Филозофијата на егзистенцијата* (лат. = постоење, конкретно живеење) е своевидна реакција во однос на позитивизмот и неговиот оптимизам во науката, во однос на техниката и на сомнителниот просперитет и хуманост на индустриското општество. Воедно овој правец се противставува на рационализмот и на филозофијата на апсолутот. За оваа филозофија исходното е **единичната егзистенција** на човекот и неговото место во светот. Таа ја истакнува разнебитеноста кај човекот и несигурноста што произлегува од светот во којшто живее. Човекот е среде светот, кој го збунува и плаши, тој има сомневања, опкружен е со опасности. Се чувствува *оставен* и *осамен*, оставен на самиот себе, без сигурен темел за постоењето, а истовремено има одговорности што произлегуваат од слободата што ја има.

Основниот поим *егзистенција* се среќава уште кај Платон и Аристотел, а најмногу се развива во средновековната схоластичка филозофија. Ова е определба за постоењето на некое единично нешто. Но и во единичното нешто вистинито е она што е општо. Општото-есенцијата е она што е заедничко, суштествено во сите истородни нешта. Тргувајќи од тоа, во егзистенцијата на единката е вистинито само она коешто и во колкава мера ги содржи општите начела, суштествените својства на човечкиот род.

Филозофијата на егзистенцијата има специфичен, нов пристап кон егзистенцијата. Таа егзистенцијата на човекот ја сфаќа како *исобна специфична форма на постоењето*, кое се разликува од постоењето на другите нешта во светот. Пред сè, човекот е единственото суштество кое **свесно се однесува кон своето постоење**.

Оној кој мисли дека може да проникне во сè, тој повеќе не филозофира. Кој научното знаење го смета за сознание на битието како такво и за сознание на целото битие, тој влегол во еден вид научно празноверие. Кој повеќе не се зачудува, тој повеќе не прашува. Кој повеќе не знае ни една тајна, тој повеќе не ја ни бара. Заедно со темелната воздржаност за границите на можноста за знаење, филозофијата познава и целосна отвореност за она што на границите на знаењето се покажува како нешто што не може да се знае.

Карл Јасперс: *Вовед во филозофијата*

Човековата личност не може докрај да се разбере научно и рационално. Таа не може да се третира како предмет на сознанието слично како сите други нешта. Човековото постоење во светот е **пособен начин на постоење**. Тој има *слобода на*

избор, неговото постоење е неповторливо, конечно. Основни својства на човековата егзистенција, наречени **егзистенцијали**, се индивидуалноста, индетерминизмот, историчноста. Јасно е дека егзистенцијалите не можат да се создаваат со научен метод и со доза на рационалност. Поради тоа, за да проникне во егзистенцијата, во нејзината срцевина и сушност, егзистенцијализмот се служи со поими како што се: очај, загриженост, страв, тегобност, јанса, страдање, мачнотија, пораз, пад, закана, проклетство, досада, апсурд, смрт, ништо... Со тоа егзистенцијалната ситуација на човекот во светот се опишува како еднократна, неповторлива, лична и минлива.

Оваа филозофија, во зависност од пристапот кон егзистенцијата, се јавува во неколку варијанти. Претставници на **филозофијата на егзистенцијата** во потесна смисла се Карл Јасперс, Габриел Марсел и др. **Карл Јасперс** (1883-1969) е најзначаен филозоф од оваа ориентација (инаку најнапред психијатар по професија); од огромниот број дела најпознати му се: "Духовната ситуација на времето" (1932), "Филозофија на егзистенцијата", "Атомската бомба и иднината на човештвото". Јасперс разликува три темелни области на филозофирањето како *трансцендирање* ("преминување преку") на објективно даденото: филозофска ориентација, осветлување на егзистенцијата и метафизика. Основната теза во учењето на Јасперс е дека егзистенцијата е небаре *остварување на вечносџа во времето*. Како таква таа не може предметно да се создава, т.е. да се мисли, самата егзистенција е секогаш воздржување пред неискажливото.

Највиден претставник на правецот кој се нарекува **егзистенцијална филозофија** е **Мартин Хајдегер** (1889-1976), еден од најпознатите светски филозофи, чија најзначајна книга е "Битието и времето" (1927). Во својата филозофија Хајдегер се запрашува за битието. Според него, испитувањето на егзистенцијата (која е во времето), т.е. на самата човекова опстојба (Dasein = "битие кое е тука, излезено на виделина"), е подготовка за прашување на самото битие (Sein). Да се мисли тоа што е битието може само ако човековата суштина се промислува како *ек-систенција*, т.е. како отвореност за вистината на битието како "дом" на битието. Хајдегер посебно ги испитува и објаснува категориите на проблематичното човеково постоење во современата епоха - загриженост, дело, смрт итн.

Прашањето што е филозофијата и самото мора да значи филозофирање. Кога филозофираме? Очигледно дури тогаш кога ќе почнеме да разговараме со филозофите. Тоа вклучува да го разгледаме со нив она за што тие зборуваат. Таквото заедничко разгледување на она што изгледа дека се однесува само на филозофот, тоа е филозофски разговор, разговор во смисла на дијалог.

Мартин Хајдегер: *Што е филозофијата*

ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛИЗМОТ НА ЖАН-ПОЛ САРТР. - Третата варијанта на овој филозофски правец е наречена **егзистенцијализам**. Нејзини најзначајни претставници се Жан-Пол Сартр, Морис Мерло-Понти, Симон де Бовоар, а некои го приклучуваат и Албер Ками.

Жан-Пол Сартр (1905-1980) е главниот претставник на правецот кој се вика егзистенцијализам. Роден е во Париз (дедо му по мајка е брат на големиот хуманист Алберт Швајцер). На две години останал без татко. Завршил познати училишта и дипломирал филозофија на најпознатиот факултет. Работел како професор по филозофија во неколку француски градови. На специјализацијата во Берлин се запознал непосредно со феноменологијата на Хусерл и со новопројавената филозофија на егзистенцијата на Јасперс и Хајдегер. Се истакнал млад како писател на филозофско-психолошки и на литературни дела. За време на Втората светска војна учествувал во Движењето на отпорот против нацизмот. Во 1945 година ја напуштил професорската работа и оттогаш живеел од литературната дејност. Со своите пријатели основал едно од најпознатите современи списанија "Модерни времиња". Се здоби со светска слава со своите филозофски и книжевни дела (романи и драми). Ја доби Нобеловата награда за литература (1964), но одби да ја прими (тоа е единствен случај досега), останувајќи доследен на своите уверувања.

Сартр е познат и со својот ангажман во општествениот живот и во политичките акции. Особено силно ги критикуваше капитализмот, Америка, империјалистичките војни и секој вид империјализам и експлоатација. Беше еден од членовите на Меѓународниот Раселов суд против војната во Виетнам. Сартр е плоден филозоф, публицист и книжевник. Со своите литературни дела ги изразува своите филозофски ставови, а тие беа највредно популарно филозофско четиво за повеќе генерации. Неговите познати книжевни дела се: драмите "Муви", "Зад затворени врати" и "Гаволот и добриот Бог", романите "Тегобност" и "Патиштата на слободата". Најзначајните филозофски дела на Сартр се: "Битието и Ништо" (1943), "Егзистенцијализмот е хуманизам", "Критика на дијалектичкиот ум".

Жан-Пол Сартр е под влијание на Хегел, Киркегор, Макс Шелер, Хајдегер и посебно на Хусерл, а во последната фаза од својата филозофија под влијание на Маркс. Инспириран од феноменологијата на Хусерл, Сартр ја изградува својата онтологија со разгледување на **односот меѓу човекот и светот**. Притоа ги критикува и материјализмот и идеализмот, кои не можат со своите погледи да ги објаснат тие релации, суштествени за човекот. Материјализмот овој однос го објаснува како однос на субјектот и на од него независниот објект што се одразува во свеста, т.е. човековата свест е одраз на законите на материјата, на реалноста. Тоа Сартр го смета самоизмама, за да се прикрие фактот дека *човекој е апсолутно слободен*. Идеализмот, пак, односот човек-свет го објаснува како идентитет на свеста и реалноста. Со тоа идеализмот го сокрива фактот на *постојаниот судир меѓу свеста и реалноста*.

Наспроти материјализмот и идеализмот, Сартр **егзистенцијата ја сфаќа како она што ѝ претходи на есенцијата**. Тој прави радикален пресврт во третирањето на односот меѓу есенцијата и егзистенцијата. Традиционалната филозофија ја претпочиташе *есенцијата* (суштината) и сметаше дека таа ѝ претходи на *егзистенцијата* (постоењето), која е само материјализирање на есенцијата во

реалноста. Пресвртот на Сартр значи дека сега егзистенцијата ѝ претходи на есенцијата. Човекот најпрвин постои и тоа е напред, тоа претходи, а потоа, како што живее, се развива и умира, се определува неговата суштина. Така, во романот "Тегобност" (кај нас го преведе Мирјана Чепинчиќ-Јовановска) Сартр ни го опишува главниот јунак како ја осознава својата егзистенција во миговите на вдохновеност, размислувајќи за коренот на едно дрво што го набљудувал. За парадоксот на личното постоење, говори мотото на овој најпопуларен филозофски роман во нашата епоха: "Тоа е младич без некоја општа важност, всушност само една единка".

Во неговото главно стручно филозофско дело "Битието и Ништо" Сартр односот свест-реалност го објаснува како однос меѓу *битието-по-себе* (*être-en-soi*) и *битието-за-себе* (*être-pour-soi*). Битието-по-себе е сета реалност, освен човекот, кој е битие-за-себе. Начинот на нивното постоење ја прави разликата меѓу предметите и човекот. Предметите се материјални, тешки, цврсти, масивни, валкани и троми, тие даваат отпор и немаат никаква смисла. Човекот со свеста како битие-за-себе ја определува смислата на постојанојто, на нештата, на битието-по-себе. Човекот како егзистенција е во постојано менување и развивање, насочен е кон иднината. Тој не може да се дефинира, ниту да се определи (дефинира) што е. Само може да се каже за човекот дека е она што не е и не е она што е. Откако ќе умре и ќе стане битие-по-себе може да се каже за човекот што е. А со тоа тој престанува да биде она што бил. Со тоа во битието-за-себе се појавува недостаток, ништо кое во него поништува. Тоа е важно за човекот, бидејќи се појавува како нешто над битието, постоењето. Ова откривање на тоа ништо значи извор на вредностите. Вредностите произлегуваат од основната човекова побуда што сака да ја оствари - а тоа е синтеза на свеста и битието. Со тоа човекот има желба да има апсолутна егзистенција, од која ќе биде исклучен недостатокот, за така човекот да стане Бог. Сартр вели: "Ако Бог постои, тогаш човекот не постои; еден со друг се исклучуваат".

Со тоа Сартр доаѓа до својата главна тема СЛОБОДАТА. Сартр открива дека во човекот она што поништува го надминува битието - тоа се изразува во слободата, која се открива низ чувството на уплав. Тоа е "кога човекот станува свесен за својата слобода". Самиот страв е начин на постоењето на слободата. Човекот е фрлен во светот. Човекот е осуден да биде слободен. Всушност, **човекот е слобода**. Сам во светов, без Бога, напуштен и без да е поврзан со нешто како Битие, тој ја остварува својата смисла со активноста. Според Сартр, човекот е она што "самиот од себе ќе направи со својата дејност". Слободата е смислата на неговата егзистенција. Каков ќе биде човековиот живот зависи од него: со смисла или бесмислен, тој самиот е одговорен за тоа како ќе се определува, како ќе се ангажира.

Човекот мора да избира. Тој е осуден на тоа да бира, да избира. Ставен е пред многу можности и со тоа мора да ја прифати одговорноста за она што ќе се случи, како и за ризикот на своето постоење. Секогаш зад секоја постапка се крие ризик заради безброј непредвидени опасности, кои човекот постојано го изложуваат на страв и неспокојство. А од тоа се предизвикуваат јансата и тегобноста во човековиот живот, заради што станува бесмислено неговото постоење.

Со своите планови и проекти човекот доаѓа во судир со другите, кои, исто така, имаат свои планови и проекти. Со тоа се појавуваат отпори во можноста да се остварат плановите и проектите. Секој сака другиот да го искористи како објект за својот проект. Сартр вели: **“Пеколот, тоа се другите”**. Другите мојата слобода ја ценат според својата волја. Слободата на другиот е негација на мојата слобода - како и обратно.

Со одлуките, кои мора да ги донесува, човекот фактички *се определува*. Тоа е **ангажираноста**; со неа тој се определува што е и што ќе биде. Одлуката тешко се донесува и претставува тегобност за човекот, затоа што секогаш е поврзана со одговорноста и со ризиците (во зависност од тоа во која насока ќе се одвива самата егзистенција). Тоа е тешко за човекот, бидејќи одлуката е акт на определување на себе, а отфрлање на другите можности. Во тоа е тегобноста на неможноста на човекот да се одлучи. Но човекот мора да одлучува, да се определува. Тоа е неговиот живот, тоа е неговиот ангажман, кој ќе трае сè додека човекот не стане битие-посебе. Штом ќе умре, дефинитивно се определува неговата есенција. Хуманизмот е можен само ако се заснова врз ангажираноста на единката која има свест и чувство на одговорност за своите постапки.

Сартр го направи **популарен** егзистенцијализмот како филозофија во повоенит живот во Европа. Париз беше центар на егзистенцијалистичкото движење, по кафеаните и во книжарниците се дискутираше за слободата и за тегобноста, се пееше за човековите јанси и душевни страдања. Но тоа не беше песимизам на болка, туку поттик за ангажман, за борба, за храбро настапување и за одбрана на слободата. Во сите последователни тешки ситуации за луѓето, повторно заживуваат категориите и сознанијата, духот и атмосферата на егзистенцијализмот.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што е филозофијата на егзистенцијата?
- Кога се појавила филозофијата на егзистенцијата?
- Каква е положбата на современиот човек - која ја анализира филозофијата на егзистенцијата?
- Против кои филозофски правци настапува филозофијата на егзистенцијата?
- Според филозофијата на егзистенцијата, што е прво - егзистенцијата или есенцијата?
- Какви видови филозофија на егзистенцијата се развиени?
- Што учел егзистенцијализмот на Сартр?
- Што е човекот, која е неговата главна карактеристика?

КАРЛ ПОПЕР

Карл Попер

Отворено сознание
и општество

ДЕЛОТО НА КАРЛ ПОПЕР. - Современата наука е составена од огромен број нови факти и истражувања, идеи и хипотези, сознанија и гроздови од знаења, толкувања и теории. За позицијата на науката и на нејзините сознанија мошне е важен проблемот на **проверка** и на докажување на вистинитоста на ставовите. Исто така, огромна е **социјалната одговорност** на науката и научниците за развој на општеството. Тие треба да укажуваат кое знаење е вистинито и кој општествен систем е најдобар. За овие проблеми се исклучително важни концепциите на **Карл Попер**, еден од најпознатите современи филозофи на науката и на политиката.

Карл Попер (1902-1994) е роден во Виена. Пред нацистичката опасност премина на Нов Зеланд, а потоа бил наставник на прочуената Лондонска школа за економија, која ќе стане светски центар на современите социјални науки. Се истакнал со истражувањата во филозофијата на науката и во филозофијата на општеството. Најзначајни дела му се "Логика на научното истражување" (1935) и "Отвореното општество и неговите непријатели" (1945). Напиша и филозофска автобиографија "Во потрага по подобра свет" (објавена и кај нас).

Значењето на Попер е во **оригиналноста** на неговите идеи, кои се однесуваат на најзначајните прашања на човечкото живеење. Неговите погледи за науката и за политиката значат голем пробив на новиот, храбар начин на градење, изнесување и застапување идеи кои имаат **трајна вредност** во филозофијата.

Сите луѓе се филозофи. Сите ние имаме идеи за тоа како да ги подобриме своите животи - нашите и животите на своите пријатели и на сите луѓе.

Карл Попер: *Отвореното општество и неговите непријатели*

ДО ВИСТИНАТА ПРЕКУ НЕГИРАЊЕ НА СТАВОВИТЕ. - Ставовите за науката и за откривањето на вистината Попер ги изложи во трудовите "Логика на научното откритие", "Претпоставки и побивања", "Објективно знаење" и др. Во нив дава коментар за современите методолошки погледи и теории и предлага како да

се открива вистината. Тој предлог е едноставен - треба да се тргне по *сиропиивен* пат (via negativa). Не треба директно да се докажува вистината на некоја теорија, за тоа би биле потребни бесконечно многу малечки докажувања, примери од искуството итн., кои не прават ништо. Посуштествено е ако се *побива* точноста, вредноста на теоријата, а тоа може да се изведе поедноставно и со мал број примери. Ако се успее во побивањето, теоријата не е точна; ако не се успее и сè додека не се успее, треба да се смета дека е точна-вистинита. Како пандан на *верификацијата* како постапка со која се востановува вистинитоста, својот предложен став Попер го нарече докажување на неточноста - **фалсификација**.

Научните знаења и теории се многу важни за современиот живот, тие се негова основа. Затоа е неопходно да се има сигурност во нив. Попер се свртува кон логиката на науката за да ги открие и да ги претстави суштината, начинот на настанување и квалитетот на научните теории. Тој покажува дека теориите настануваат на разни начини, најчесто со "имагинативен скок"; во нивното градење учествуваат и предрасудите, псевдонауките, филозофијата. Исто така, вредноста на научните сознанија не се докажува лесно. Затоа е важно да се пронајде лесен, употреблив начин за нивна проверка.

Попер го критикува позитивизмот и неговата апологија на својата безгрешност (Попер посебно го отфрла индуктивниот метод). Исто така, тој е противник на неопозитивизмот, кој изгради принцип на верификација со кој се бара апсолутна основа за точноста на знаењето. Во погледите на Попер имплиците е вградена и прагматистичката идеја. Попер првин инсистира на **демаркацијата**, на разграничувањето меѓу научните и обичните животни ставови (за него ова е важна задача на филозофијата). Неговата слика за сознанието е историска, критичка и реалистичка. Научните знаења се создаваат слично на митот кој треба да стане наука (тука Попер ги користи идеите на еволуционизмот - научното знаење е само дел од општите развојни процеси). Знаењето е потребно зашто треба да се решат проблеми, но тоа напредува преку хипотези, пробувања и грешки, преку претпоставки и нивно побивање. Секое научно знаење има само хипотетична вистинитост, тоа е претпоставка - бидејќи не е заштитено од грешки.

Дали може нешто да знаеме?... Ние може да учиме врз своите грешки. Можно е да се доближуваме до вистината, но не може да дојдеме до сигурно знаење. Нашето знаење е критичка претпоставка, низа од хипотези, сплет од насетувања.

Карл Попер: *Лоџика на научното истражување*

Поединечните перцепции не можат дефинитивно да верифицираат ниеден став, но можат да го побият. Затоа е потребно постојано да се бараат негативни случаи за да се негира некое сознание.

Логиката и психолошката аргументација на Попер покажува дека неговите погледи не се практично непознати. Нормално кон ставовите се однесуваме со проверка на нивната неточност. Колку што ставот е поинтересен и поважен, тој привлекува повеќе внимание за побивање. Заинтересираноста за проверка сведочи

за значењето на некој став - колку што тој е позначаен, толку се напаѓа од повеќе страни и пожестoko. Ако ја издржи проверката, ако не се најде аргументирана негација, ставот повеќе се зацврстува. Од човечка гледна точка, во него почнува да се има поголема доверба, тој станува поважен. Така преку *ирейиосџавки и љобивања* се доближуваме до вистинитоста.

Всушност, позицијата на Попер е дека науката нужно е нецелосна, а нејзините теории привремени. Примери за тоа има низ целата историја на човештвото и на науката. Како точно, важно и успешно може да се смета секое сознание сè додека не се докаже неговата неточност.

**Обидот да се направи рај на земјата
секогаш создава некој некол.**

Карл Попер

ОТВОРЕНОТО ОПШТЕСТВО. - Карл Попер е и водечки мислител на либерализмот во современата епоха. Неговото дело **“Отвореното општество и неговите непријатели”** е едно од најзначајните светски политички дела. Во него тој покажува дека **слободата и правата на единката се најважни** за добра заедница и за добро живеење.

Ова исклучително важно дело на современата светска критичка мисла е направено под инспирација од Втората светска војна и опасноста од еден *аисолуџиисџички* систем, кој сака да проголта сè, а во него единката и човечката личност не значи ништо. За таа цел е искористена не директна критика на фашизмот и на сталинизмот, туку анализа на ставовите на социјалните мислители за кои целината е поважна од деловите-луѓето и сакаат да изнајдат (замислат) ефикасна сила која ќе владее со општеството на апсолутен начин.

Попер дава **критика на историцизмот** во социјалната и во политичката филозофија, т.е. на оние кои сметаат дека општествените науки имаат задача да го откријат законот и трендот на развитокот на општеството за да може да се направи претскажување на иднината. Според Попер, “верувањето во историската судбина е празноверие”. Текот на човечката историја не може да се предвиди со научни ниту со други рационални методи.

Попер е *критичар* на секој догматизам, тоталитаризам и на сите идеологии. Посебно ги критикува идеологиите на затвореното општество, според кои може да се создаде *идеално општество* во форма на *затворен систем*. Попер се застапува за **отворено општество**, кое нема да биде водено од некоја идеологија, во кое би вилееле различни интереси, во кое човекот би бил слободен и би се однесувал онака како што верува дека е добро за него и за неговите блиски.

Покрај ставовите за отвореното и за затвореното општество (слично на теоријата на Бергсон за тој проблем), во делото “Отвореното општество и неговите непријатели” посебно се критикуваат погледите на тројца меѓу најзначајните филозофи кои со своите учења афирмираа антилиберални позици - Платон, Хегел и Маркс. Попер вели дека оваа критика на некои од “најзначајните интелектуални

водачи на човештвото нема намера нив да ги омаловажи", туку да покаже дека треба да престанеме да се покоруваме на великите луѓе. Тоа е неопходно ако сакаме оваа цивилизација да опстане. Великите луѓе можат да направат и големи грешки, а нивните ставови да значат поддршка за напаѓање против разумот и слободата.

Платон се критикува заради идејата дека општеството треба да биде суредено во слоеви и со него да управуваат избраните и низ студии подготвени "филозофи". Тоа Попер го нарекува "тоталирана праведност". Хегел го критикува заради апсолутизацијата на улогата на државата во животот на луѓето и заради идеализирањето на пруската покорност на единката кон владетелот и кон заповедите на надредените. Попер ова го нарекува "трибализам" (племенски дух). Маркс го критикува заради идеализацијата на работничката класа, која колективно треба да завладее над целото општество, негирајќи ги сите други, што суштествено води кон унификација на мислењето и кон диктатура над сите луѓе. Попер ги нарекува нив "негативни пророци" кои ја напаѓаат демократијата и слободата. Погледите на Платон, Хегел и Маркс, кои поставија начела на "добри општества", а кои ќе ги водат надредени личности или слоеви, претставуваат негирање на слободата на сите и на слободната употреба на умот во односите меѓу луѓето и за разрешување на животните и на социјалните проблеми. Затоа Попер смета дека е нужно да се критикуваат најистакнатите меѓу мислителите од овој вид.

Утопискиот обид за реализирање на идеална држава, која се однесува на општеството како целина, бара силна централизирана власт на неколку луѓе и, според тоа, е погоден да води во диктатура.

Карл Попер: *Отвореното општество и неговите негирајќи* - прев. Александар Темков

Со книгата на Попер поимот "отворено општество" влезе во општа употреба. Денес сме во епохата на отворена мисла, сетила, чувства, вредности, живеење, однесување, активност, визији, во епохата на демократија, толеранција, дијалог. Пред 80 години Бергсон, а пред 60 години Попер први ги изложија тие ставови. Денес тие се општа придобивка на човештвото (името "Отворено општество" за една позната невладина дејност е дадено од Џорџ Сорос, кој бил студент на Карл Попер).

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што мислите за идејата на Попер дека секој став може да се смета за важен и вистинит додека не се докаже спротивното?
- Како, според Попер, се докажува вистинитоста на некоја теорија или став?

- Дали слободата е важна за современиот човек?
- Како би ја објасниле идејата за отворено општество?
- Зошто Попер тврди дека нема закони на движењето на историјата?

КИБЕРНЕТИКАТА

Современа слика
за односот човек-машина

Норберт Винер

НОРБЕРТ ВИНЕР - ТАТКО НА КИБЕРНЕТИКАТА. - Новата филозофија се раѓа и од откријата и духот на науката - така е во случајот на **кибернетиката**, која ја создаде прочуениот математичар **Норберт Винер** (1894-1964). Станува збор за идеи поврзани со решавањето на проблемот на *енџироијата*. Ова е претворање на енергијата од еден вид во друг, при што количеството на енергијата останува исто, но се зголемува бројот на телата кои учествуваат во процесот; бидејќи во природата процесите се иреверзибилни (неповратни) - ентропијата се зголемува (парцијално се загубува енергијата, опаѓаат силите на определено суштество, се деградира некој процес итн.), за во најдалечна перспектива да завладее изедначување на температурата во Вселената. Винер тргна од човековото настојување да го совлада проблемот на ентропијата и оттука создаде теоретска и духовна основа за развој на *информатиката* и на другите нови пројави во човечката мисла и култура.

Ова на посебен начин се одрази врз развојот на **компјутерите**, чија суштина и дејност се поврзани со информатиката. Првите вакви апарати за механичко мислење врз основа на импулсите што ќе бидат внесени, а потоа од нив ќе излезе информација, беа создадени околу Втората светска војна. Првиот јавно познат компјутер е ENIAC (1946), машина од 30 тони, со која се решени многу важни сложени (посебно воени) проекти. Во создавањето на претходната воена IBM машина во Харвард учествуваше и Винер. Подоцна се дозна дека **Ален Тјуринг** (1912-1954) направил во Англија успешна машина, со која е разбиена германската тајна шифра. Во 1930-тите бугарскиот емигрант **Атанасов** направил на Универзитетот во Ајова машина, која подоцна е оценета како прв создаден компјутер. За ова е исто толку важно и создавањето на транзисторот (1947), со кој вакумираните ламби се заменети со полупроводници. Нивни творец е нобеловецот **Вилијам Шокли** (1910-1989). Потоа почна голем развој на ова поле, посебно со појавата на персоналните компјутери и на меѓународната врска Интернет, со што се изменети сите димензии на информирањето и комуникацијата во нашата епоха. Денес најмоќната личност за софтверот Бил Гејтс изјави дека уште сме во "камената ера" на компјутеризацијата, т.е. дека човештвото на тоа поле го очекува **невиден напредок**, со големи животни, духовни и социјални последици.

Идејата и поимот *кибернетика* ги создаде Норберт Винер, автор на книгите "Кибернетиката - или управувањето во живиот организам и во машината" (1948) и "Кибернетиката и општеството". **Кибернетика** (хел. кибернетес = кормилар) означува мислење-дејствување во духот на повратна спрега-процес, т.е. расправа за односот меѓу "она што влегува како информација" (in-put) и она што "доаѓа оттаму, излегува како одговор" (out-put). Посебен дел на ова е учењето за машините создадени во духот на повратна спрега и имаат таков механизам. Компјутерите се машини кои можат да го менуваат своето дејствување во зависност од импулсите кои ќе стигнат до нив. Тоа ги разбуди филозофските сознанија - ќе се постави прашањето за природата на интелигенцијата и на реакциите кај луѓето и во машините, а посебно и прашањето како *човекои да реагира оиќако ќе ги сознае проблемите на оиѕианокои*.

Структурата на машината или на организмот ги покажува дејствата што од нив може да се очекуваат.

Норберт Винер

МАШИНИ ШТО МИСЛАТ. - Винер укажува дека во XX век **настапиле суштествени промени во погледите на луѓето**. Според него, филозофската компонента на кибернетиката се однесува на нашата нужност да разбереме "што правиме и како треба да реагираме на новиот свет со којшто сме соочени". Нашата епоха е проникната од техничкиот дух и појави. Поимот **техника** означува процес на *вештачко создавање*. Целата реалност во која живеат луѓето е вештачки обликувана од нив. Во процесот на трудот има сè повеќе апарати, машини и роботи кои работат наместо луѓето. Тие ги извршуваат, но и ги контролираат-управуваат дејствата, кои често се извршуваат без учество на луѓето и подобро отколку што тие можат да го направат тоа. Тоа значи дека ќе се конструираат и машини кои учат.

Суштината на овие процеси и машини е **имитирање**, подражавање на телесните, но и на органските процеси. Тоа денес е реалност, па затоа едно од основните духовни прашања се поврза со технизирањето на животот, на човекот и на природата: **Што е уште природно, а што дело на човекот** (т.е. техничко-вештачко)?

Едноставен пример за вакви процеси-машини е фрижидерот, кој помага да се продолжи корисноста на некоја материја, а самиот се вклучува кога треба; пример се и апаратите за одржување на животните функции и сл. - такви се и биолошко-генетските активности за забрзување на растењето, за подобрување на видот и на приносот итн. Всушност, откако настана човекот, тој настојува да најде *помош за природните функции*, нив да ги замени со машини. Тоа се однесуваше најнапред на физичките дејства - а сè повеќе и на мисловните процеси (филозофите Рејмон Лул, Блез Паскал, Лајбниц не само што зборуваа за машини за сметање, туку создаваа и теорија за нивното дејствување, а исто така лично направија такви машини).

Во современиот свет овие аспекти се сконцентрирани во информатиката - што е поврзано со прашањата како се создава, како се пренесува, како се чува, како се

спојува и умножува пораката и информацијата итн. Кибернетиката е поширока визија, таа е и **теорија на пораките**. Притоа не е значајно само тоа што за мислење и за комуникација сè повеќе се користат машини (компјутери и др.); исто толку е важно и тоа што човековите пронајдоци учествуваат во природните процеси. Речиси стана симбол интеллигентната машина **робот** која чита, пишува, реагира, игра шах, може да донесува решенија за малите проблеми. Ова е познато под името **вештачка интелигенција**. Станува збор за имитирање на органските процеси на механички начин. Овие машини не реагираат автоматски, според научените процеси, туку им се додадени потенцијали за слободно менување на командите. Старите автомати имаат затворен систем - новите имаат **отворен систем** и се поврзуваат со новиот дух на отвореност за предизвиците и на приспособување за нив.

*Компјутерите суштествено
служат за работа
и за корисни резултати
- на овие машини на "Просветно дело"
е наведен овој учебник*

Машините учат (исто како и живите суштества) со "проби и грешки". Развојот е ненасетено бескраен. Се верува дека може да се конструираат машини кои ќе можат продуктивно да го развиваат своето дејствување (одговори и однесување), така што нема да можат да се разликуваат од луѓето (во 1924 година големиот чешки писател и хуманист Карел Чапек го создаде поимот "**робот**" за такви машини-суштества). Дали тогаш на машините ќе им се признае дека знаат да мислат? Винер смета дека на прашањето дали машината е жива или не може да одговориме прагматистички - како што нам ни е згодно. *Ален Туринг* тврдеше дека може да се конструираат машини чие дејствување нема да се разликува од човечкото. Кога ќе се случи тоа, на машините ќе мора да им се признае дека **можат да мислат**.

Природно е човечкото општество да биде базирано врз учењето, како што за заедницата на мравките е природно да биде базирана врз наследениот калап. Како и сите други организми, и човекот живее во случаен простор, но човекот ја има предноста над останата природа што има физиолошки, па оттука и интелектуални орудија, кои му овозможуваат да се приспособува на радикалните промени на својата средина. Човечкиот вид е силен само ако се користи со вродената способност за приспособување и за учење.

Норберт Винер: *Кибернетиката и општеството*

ЗНАЧЕЊЕТО НА КИБЕРНЕТИКАТА. - Последиците од кибернетиката се многу големи и значајни за човечкото постоење и за филозофијата. Тие отворија нови перспективи на мислењето и нови задачи за луѓето.

Многу нешта во современиот свет се поврзани. Науката го промени односот кон сознанијата - Винер укажува дека и физиката повеќе не кажува дека нешто сигурно ќе се случи, туку дека ќе се случи со *најголема веројатност* (тоа е основата на критиките и на уточнувањето на теоријата на фалсификацијата на Попер - некој став важи ако она за што зборува *може* да се случи). Така *случајноста*, а не детерминизмот, стана градбен елемент на размислувањето (нобеловецот Жак Моно укажа на односот детерминизам-случајност во биолошкиот свет). Во природата има статистички стремеж кон *нерег* (стихијна ентропија). Битно е и укажувањето од Фројд дека во човечкото мислење и однесување има нешто *ирационално*. Во сите процеси се појавуваат стремежи кон *дезорганизација*, преку кои се развива ентропијата. За тоа луѓето треба да се свесни и подготвени за реакција.

Кибернетиката подучува дека комуникацијата и управувањето со процесите се значајни делови од животот (во тој комплекс спаѓа како се создава став, како се пренесува, како се прима, како се разбира, како се извршува, каква повратна спрега има...). Затоа станува важно како ќе се развиваат пораката и средствата за комуникација - а меѓу нив спаѓаат и проблемите на комуникацијата меѓу човекот и друг човек, меѓу човекот и машината и меѓу машината и човекот, па и меѓу една и друга машина, како и меѓу човекот и средината, односно меѓу човекот и целото постоење. Целта е да се изгради **сфаќање** за овие суштествени односи на современото живеење на луѓето и да се развијат **јазик и техника** на комуникацијата. За Винер *информацијата е нешто суштествено*. Таа е "содржина на она што го разменуваме со надворешниот свет додека му се приспособуваме и додека влијаеме врз него со своето приспособување. Процесот на примање и користење на информацијата е процес на нашето приспособување на случајностите на надворешната средина и на нашето настојување да живееме успешно во таа средина". Затоа ќе заклучи: **"Да се живее ефикасно и успешно, тоа значи да се биде секогаш добро информиран.** Комуникациите и управувањето спаѓаат во суштината на човековиот внатрешен живот, како што се дел и од неговиот живот во општеството".

Според Винер, постои сличност меѓу дејствувањето на човекот и работата на некои нови машини. Кај човекот (и кај животните) има повратна спрега со известување за извршеното дејство - треба да имаме одговор како се извршени нашите замисли, какви се резултатите и дали треба да се менуваат целите. А се појавија машини кои можат да ги менуваат своите одговори ("однесување") според напливот и својствата на информациите што ги добиваат. Значи, може да се забележи-истражува сличноста на однесувањето кај луѓето и кај машините.

Секој човек и луѓето не се изолирани системи. Тие се дел од еден општ поврзан систем-поширок свет, во кој се содржани изворите за нашиот живот. Затоа за нас е исклучително важно да ги истражуваме и да ги откриваме процесите во кои се зголемува организираноста и информираноста. *Грубата организација води кон нерег и кон губење енергија.* Важно е што кибернетиката откри дека општиот

стремеж на животот е да се зголеми конфузијата, да се намалува среденоста на нештата - но и тоа дека ова не важи за некој дел, кој не е изолиран, но сепак е целост за себе. Во светот ентропијата има тенденција да расте, но во некои "острови" се намалува. Овие се во прогрес, не во опаѓање. Вредноста на кибернетиката е содржана во пораката на Винер, кој, зборувајќи за човечкиот ум, ја има предвид смислата и силата на науката и филозофијата: **"Научникот непрестајно се стреми да проникне во редот и во организацијата на светот и да учествува во играта против дезорганизацијата"** (тој неа ја нарекува "подмолен непријател").

Ова е модерна Просветеност, ја поттикнува идејата за прогрес. Ни во ерата на Просветителството не беа сите уверени во нужноста и оправданоста на прогресот (Русо директно укажа на промашувањата на историскиот прогрес). Според Винер, дали вториот аспект на ентропијата (изразен со вториот закон на термодинамиката) ќе се толкува *песимистички* зависи од видувањето на постоењето/Вселената како целина и на "островите" со локално намалување на ентропијата. Од нас зависи дали ќе инсистираме дека основна задача е прогресот - или ќе се пасивизираме. Тоа е наш одговор на ентропијата. Винер смета дека треба да се гледа најнапред - и да се видат последиците.

Вака блокирани се оние кои не знаат како треба да се постојува, кои не знаат да се снајдат и кои дејствуваат погрешно

Винер инсистира да ја разбереме случајноста на постоењето на животот на нашата планета и случајноста на настанувањето и постоењето на луѓето и на нашиот живот - и на тоа да одговориме со **позитивни вредности**. Без оглед на тоа што според природата се е минливо, ние го имаме нашето живеење како можен организиран и смислен помин. "Ние сме во вистинска смисла бродоломници на проколнатата планета. Но дури и во бродоломот човечката чесност и човечките вредности не мора секогаш да исчезнат и наша должност е нив до максимум да ги искористиме". Перспективата на далечната конечна смрт на сиот живот, порачува Винер, "ни оддалеку не може да го попречи животот, и тоа не само на цивилизацијата и на човечката раса, туку и на секоја единка како нејзин составен дел".

Ние својата средина сме ја измениле толку радикално што сега и самите ние мора да се смениме за да може да опстанеме во таа нова средина.

Норберт Винер: *Кибернетиката и општеството*

Тоа значи дека е неопходна **нова структура на човечкото однесување**. *Случајната иднина* е услов за човечкото живеење. Затоа е важно **учењето** како општ начин на егзистенцијата на луѓето и како клуч за благородни човечки дострели. И развојот на информацијата и на автоматизацијата се еден од значајните фактори на човечкото натамошно живеење. Општествениот развој има фази - по зафаќањето од природата, потоа индустријата како преработка на ресурсите и создавање услови за човечко живеење и по економијата на услугите, сега настанува **ерата на информацијата**. Најважно станува **знаењето**. Ќе се измени и начинот на организација на економијата во вид на постиндустриско општество - мали форми, индивидуална работа дома, бизнис на дистанца... Расте *глобалната електронска цивилизација* со синтеза на компјутерите, телевизијата и енергетиката. Компјутерската револуција ќе доведе до замена на печатот со електронски "книги", ќе се сменат идеологијата, секојдневните сфаќања и начините на обичната комуникација меѓу луѓето. Ќе се развие демократијата - електронската мрежа ќе овозможи повратна врска меѓу граѓаните и властите, за да биде земено предвид мислењето на сите (ќе се измени логиката на политиката). За ова посебно говори новата гранка **футурологија** (филозофска наука за иднината), чија најзначајна книга "Идните 200 години" од Херман Кан прави научна проекција за развојот на сознанијата, техниката и на човечкото живеење во 2176 година.

Покрај тоа, многу мислителите укажуваат и на отуѓувањето и на **дехуманизацијата**, како големи проблеми на човештвото. **Иднината е отворена**. Од човекот ќе зависи каква ќе биде.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Нашата епоха има многу карактеристики - дали може да се каже дека ова е век на компјутерите?
- Колку информацијата е важна во животот? Се вели дека денес владее оној кој ја има информацијата - што значи тоа?
- Кој е создавач на идејата на кибернетиката?
- Што значи кибернетиката?
- Какви последици има за животните процеси?
- Какви искуства нуди кибернетиката за филозофското размислување?

Ерих Фром

ХУМАНИЗМОТ ВО СОВРЕМЕНАТА ЕПОХА. - Низ историјата растеа сознанијата за човекот, како и неговата *самосвест* за својата посебна положба на Земјата и за своите животни и општи задачи. Денес дури сме во **ерата на човекот**.

Во современата епоха најмногу се говори за човекот и се истакнуваат човечките интереси, сè се свртува "кон човекот", се создаваат посебни социјални и политички идеи за унапредување на човечката положба, речиси сè во современата свест и живот има *антропоцентрична* смисла (од човекот произлегува секоја вредност, кон човекот е свртена секоја цел). Се разви **антропологијата** (хел. антропос = човек) како систем од особени науки за човекот (*филозофска антропологија* - човекот го проучува општо; *физичка* - го проучува како живо суштество; *културна* - ги проучува човечките вредности и дела; *социјална* - ги проучува општествените форми на човечкиот живот). Сите визии денес се **хуманистички** (лат. homo = човек) - или пред сè зборуваат за човекот (а сите други нешта ги подредуваат на човекот), или имаат стремеж да му помогнат на човекот, или ја истакнуваат величината на човекот и сакаат да ја зголемат, или укажуваат на тешкотите на човечкото живеење и се трудат да им помогнат на луѓето.

Филозофијата *предничи* во тој општ хуманистички бран. Откако во Ренесансата посочи дека е најважно да се унапредат човековата слобода и сознанија, таа низ сите свои правци оттогаш (емпиризам, рационализам, Просветителство, епикурејство, критика, позитивизам, либерализам, марксизам, неопозитивизам, прагматизам, феноменологија...) само го фалеше човекот и укажуваше на неговите сили да го создае и завладее светот. Укажувањата од Ниче дека човекот е во декаденција беа надоместени со неговата вера во натчовекот. Егзистенцијалистичките стравувања за човековата грда судбина во модерната епоха одеа заедно со повикот за измена на состојбите.

Состојбите на човекот денес навистина не се добри. Суровата реалност, војните, кризите, експлоатацијата, судирите, тегобностите го погодуваат човекот. Силно е и инсистирањето за предимството на научното-*објективно* над човекот-*субјективно*. Човекот ја повредува природата, со што си ја уништува и основата

на постоењето и си го одзема легитимитетот за слободно дејствување. Со свеста на луѓето уште владеат предрасуди (дискриминација, сегрегација, фанатизми), нетрпеливост, лоши цели (насилство), погрешни визии (потрошувачки дух, зависности). Тоа предизвика појава и растење на **новиот хуманизам**. Тој со научни средства, особено со психолошки истражувања, со филозофски позитивен дух, како и со сите други сили на луѓето (етика, уметност, религија, грижа за здравјето и за образованието, добра политика) ги критикува состојбите, но и го охрабрува човекот да живее благородно и го поттикнува да оди по патот на хуман развој, а не на пропаѓање на човештината и на човештвото.

За новиот хуманизам посебно е значаен развитокот на Психологијата. До средината на XIX век таа се развиваше во рамките на филозофијата ("рационална психологија"); оттогаш повеќето нејзини истражувања се во форма на емпириска наука. За сознанијата за психичките функции, состојби и длабочини на човекот важни се и делата на медицинската наука Психијатрија, а во нејзини рамки и на психоанализата-фрејдизмот. Во XX век многу истакнати мислители дадоа нови филозофски придонеси за развитокот на психолошките сознанија - Жан Пијаже (1896-1980) и Лоренс Колберг (1927-1987), Жан-Пол Сартр, Симон де Бовоар, Морис Мерло-Понти, Емануел Муније, Жан Лакан и др. За овој вид психолошко-филозофско поврзување е значајна и Франкфуртската школа, која настојуваше да развие врска меѓу психологијата и социјалните науки.

Многу од новите хуманисти со практичен придонес, со борба и со пример покажуваат љубов за човекот и го поттикнуваат и тој да се однесува хумано кон другите луѓе - најпознати се **Лав Толстој** (1828-1910), **Махатма Ганди** (1869-1948), **Мартин Лутер Кинг** (1929-1968), **Алберт Швајцер** (1875-1965), доктор по филозофија и медицина, кој направи болница во африканската држава Габон, и **Мајка Тереза** (1910-1997), по потекло од Скопје, создавач на нов религиозно-етички ред за помош на страдалниците, се и теоретичари и практичари на хуманизмот.

Не можеме да правиме големи работи, но малечките можеме да ги правиме со голема љубов.

Мајка Тереза

*Мајка Тереза
најпопуларен хуманист
на денешницата*

Нова продуктивна врска меѓу филозофијата и психологијата разви мошне популарниот филозоф **Ерих Фром**, најзначајниот етичар во втората половина на XX век, кој врз основа на неколку големи мисловни правци (психоанализа, марксизам, религија, егзистенцијализам) создаде нов импулс за **хуманизмот**.

Ерих Фром (1900-1980) студирал психологија и социологија, докторирал филозофија во Хајделберг и специјализирал психоанализа. Бил член на Франкфуртската школа. Емигрирал пред нацистите и бил професор во САД и во Мексико. Автор е на филозофските бестселери: "Здраво општество", "Бегство од слободата", "Човекот да биде свој", "Вештината на љубовта", "Анатомијата на човечката деструктивност", "Да се има или да се биде" и др. (кај нас д-р Слободанка Марковска преведе неколку дела од Фром и напиша книга за неговата антропологија).

Модерниот човек чувствува тегобност.

Ерих Фром

БЕГСТВО ОД СЛОБОДАТА. - Централните истражувања на Фром се посветени на *проптивречностите на човечката егзистенција*; овие не се само лична позиција на човекот, туку суштествена карактеристика на луѓето. Основната идеја е дека современиот човек самиот се *општува* во животот и во општеството. Суштината е во **бегството** од слободата и од одлучувањето - човекот се стреми кон "слобода од", а не кон "слобода за". Тоа е основа за развивање на *насилничките* форми на волјата за моќ, кои се шират на разни начини - со стремежот да се господари над друг, со авторитарноста на ставовите, кои безобзирно се наметнуваат, со уништувањето итн. Фром посебно пишува за деструктивната природа на човекот.

Фром покажува дека во човекот се судруваат два вида ставови и односи - **авторитарност** и **хуманост**. Тие се изразуваат и во психата на личноста и во нејзините социјални релации. Една од најзначајните нови појави кај човекот е неговото чувство на **осаменост**. Овие појави нужно бараат нивна согледба, истражување, експликација, треба да се укажува на негативностите и тие јавно, остро и непрестајно да се критикуваат и да се посочува позитивноста на живеењето, а луѓето да се учат како да градат добри цели и да прават добри дела

Според Фром, кон овие прашања човекот може да се однесува на два начина - или со здружување со другите преку **љубов** и со **давање придонес кон општествениот развој**, или со препуштање на авторитетот, со покорување на другите со лоши цели. Во тоталитарните режими, кои ги имаше доста во современата епоха, нивните членови се препуштаат на власта на другите, така предавајќи ја својата слобода. Во современата епоха луѓето може да се отуѓени и заради општеството ако тоа не води сметка за работливите и за оние кои имаат позитивни ставови. Општеството може ја да ограничува слободата на единката и како *мегаломашина*, огромен апарат за угнетување и за ширење на нехуманите тенденции.

Решението зависи од човекот. Тоа се базира врз неговата способност себе, својот живот и среќа да ги разбере сериозно, врз неговата желба да се соочи со своите морални проблеми и со моралните проблеми на своето општество. Тоа се базира врз неговата храброст да биде свој и за себе!

Ерих Фром: *Човекот да биде свој*

ЧОВЕЧКИТЕ КАРАКТЕРИ. - Од многуте учења на Фром, интересна е неговата современа анализа на човечките карактери. Тоа е негов придонес кон самосознанието на човекот и кон продуктивната социјална психологија и антропологија, кои треба да помогнат во организирањето на современото живеење меѓу луѓето.

“Карактерот е (релативно постојана) форма во која човечката енергија се канализира во процесот на поврзување и социјализација”. Поимот “социјален карактер” ги обединува психата на личноста и социјалната структура на општеството - и покажува како се развива западната култура, каква е и колкава е деперсонализацијата и дехуманизацијата во неа.

Фром претставува и објаснува 5 вида **карактери** и видови **однесување**, кои имаат последици за социјалните односи на тие личности:

- **рецептивни** - оние луѓе кои примаат, а не даваат;
- **пасобирачки** - оние кои собираат и сè задржуваат за себе и не го делат со другите;
- **искористувачки**, експлоататорски - оние кои од другите земаат со насилство и итрина;
- **трговски** - оние кои сметаат дека и себе и своите квалитети можат да ги продаваат како стока;
- **продуктивни** - оние кои своите потенцијали ги реализираат на позитивен и општествено вреден начин.

Истакнувањето на продуктивноста како најзначаен, позитивен карактер е поврзано со Фромовото сфаќање на **трудот како суштинска потреба на човекот** - додека во негативна смисла човекот ја користи работата само како средство за опстојба или за постигнување успех. Ова е поврзано со учењето за смислата на животот, со посочувањето дека човекот треба да ја научи **вештината на живеењето**, - како посебна уметност, творечки импулс и своја сила. Фром посебно ја истакнува и **вештината на љубовта**, како најважно и најблагородно чувство на човекот. *Способноста за љубов* е вистинска човечка вредност, суштина за човечкото постоење и може на човекот да му даде одговор за проблемите на егзистенцијата. Љубовта оди заедно со **почитувањето кон животот**, со потребата на човекот да се поврзува со светот и со другите луѓе итн. Фром постојано говори за квалитетот на заедничкото живеење на луѓето, за доброто и злото што ги води во животот, за надежта која ги охрабрува и за безнадежноста која ги погодува.

Стремежот да се сознаеме себеси, да ги сознаеме другите е изразен во античкото мото *Сознај се себеси!* Тоа е основниот мотив на целата психологија. Доколку, сепак, имаме желба да сознаеме сè што е во човекот, да ги согледаме неговите најголеми тајни, нашата цел никогаш не може да биде постигната само со сознание преку мислата... Единствениот начин за целосно сознание е актот на љубовта. Овој ја надминува мислата, се крева над зборовите. Тој е остар скок кон сплотувањето.

Ерих Фром: *Вештината на љубовта*

Човекот, според Фром, е дел од природата, па и човечката ситуација е определена од природните својства на човекот. Но човекот ја надминува природната положба зашто има самосвест. Противречноста меѓу разумот и природата предизвикува многу конфликти кај човекот, а тоа истовремено е и извор за неговиот хуманизам. Човекот не може да остане пасивен, туку бара да ја најде смислата на своето постоење (која постојано се доградува). Тоа го прави преку проникнување на својата суштина со природата, со општеството, како и со самиот себе како свој важен објект. Тој може да воспостави хармонија со нив ако се изгради во самостојна, неавторитарна личност, која ќе ги развива специфичните човечки сили - производноста, разумот и љубовта.

Во филозофско-психолошка смисла сè се резимира во модерната дилема **да се има или да се биде**. Модерниот човек, според Фром, треба да биде готов на откажување од сите форми на поседување за да може *целосно да се реализира*, да биде. Личноста не е слободна ако има желба за имање, поседување, владеење со светот и со другите луѓе и со робување на своите потреби. Затоа новото хумано општество треба кај личноста да развива чувство на идентитет и на доверба, базирани врз вербата во она што човекот е, врз потребата за релации, љубов, хумани интересирања, солидарност со светот околу себе. За сè е најважна перспективата за слободен и творечки развој и живеење на личноста.

Фром се стреми кон излекување на западната цивилизација (затоа бара и на Исток идеи кои можат да помогнат во разбирањето и решавањето на противречностите кај луѓето). Учењата на Фром се мошне популарни заради нивната хуманост, човечка доблест и универзалност. Тие понудуваат еден суштински значаен хуманистички пристап кон човекот и современото човештво.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Какво е значењето на човекот за современата епоха?
- Зошто во современата филозофија има поврзувања со психологијата?
- Дали познавате некој обид за поширока психолошка анализа на некои појави или видови односи во современото општество?
- Дали има обиди да се поврзат фројдизмот и социјално-критичките учења?

- Како Ерих Фром го гради своето дело?
- Кои се најпознатите теми на Фром?
- Која вредност Фром ја смета основна за човекот и за хуманоста?
- Дали учењата на Фром даваат придонес кон современиот хуманизам?

БИОЕТИКАТА И ЕКОЛОГИЈАТА

Чувај го живото!

Рејчел Карсон

СУДИР СО ПРИРОДАТА. - Најновите филозофски правци се **глобални**, се однесуваат на целиот човечки свет. Тоа е така со речиси сите филозофски правци на XX век. Тие расправаат за животната реалност на луѓето, а денес светот е *поврзан*; затоа мислата служи за разбирање на севкупниот живот. Како што физиката се однесува на целиот свет, а биолошката наука на целиот живот и на сите суштества - така и филозофските истражувања расправаат за целината на човечкото постоење и ги засегаат сите луѓе. Такви се современите правци еволуционизам, прагматизам, интуиционизам, неопозитивизам, егзистенцијализам, хуманизам, како и посебните дисциплини логика, филозофија на науката и филозофија на јазикот, економија и политика, етика и филозофија на правото, естетика и културологија, антропологија и педагогија. Поновите правци и филозофски науки уште понагласено се **универзални**. Тие ја изразуваат реалноста дека во филозофска и научна смисла постоењето повеќе не е ограничено и никој не размислува строго локално, **целиот свет е објект на човечкиот ум**, се објаснува универзалното постоење и се предлагаат решенија за целиот свет. Ова особено е карактеристично за најновите филозофски дисциплини *футурологија* и *биоетики* и за најновиот вид мислење *постмодернизам*.

Биоетиката изразува една мошне сериозна реалност. Станува збор за *иешката состојба во Природата* и за многбројните *проблеми во човечката остојба поврзани со биолошките аспекти* на постоењето. Денес **Природата е многу повредена**. Не се запира нејзиното *претерано и невнимателно кориснење*, се намалуваат нејзините ресурси, средината се загадува со разни средства и човечки активности, се стеснуваат природните услови за човечкото живеење и за животот на сите други суштества.

Земјата и Природата се многу убави, но **ограничени** - нивните капацитети не може да се зголемуваат. Но бројот на луѓето е многу покачен за сто години - на почетокот на XX век имаше 1 милијарда луѓе, денес над 6 милијарди луѓе. Човештвото троши премногу енергија, особено во развиените земји, а кон тоа се

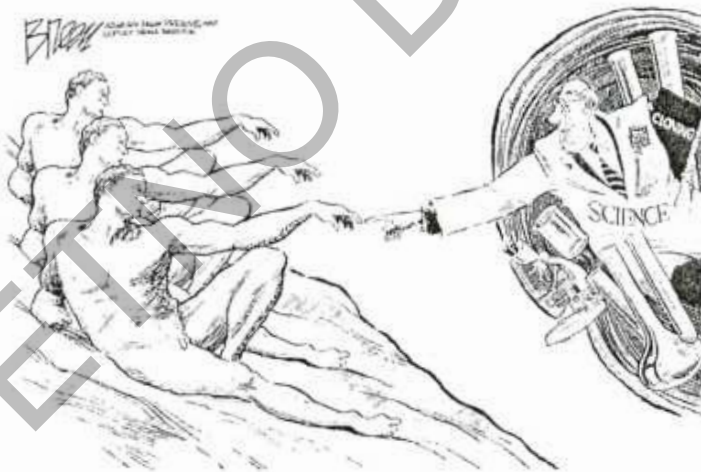
стремат и сите други - значи многу се искористуваат природните блага (дрва, јаглен, нафта), а со тоа се менуваат топлотната состојба и климата на планетата. Количествата на кислородот се ограничени, а се намалуваат со сечењето на шумите и со порастот на бројот на машините кои работат со согорување (сообраќајни и иднустриски средства и др.). Има сè помалку чиста вода, има сè повеќе ѓубре и загаденост, посебно од исфрлањето на хемиски материи во природата и од создавањето материи кои не се разложуваат (пластични маси и сл.). Со нуклеарната енергија му се заканува трајно уништување на животот на Земјата. Се шират пустините и други неплодни предели. Невозможно е за толку луѓе храната да се произведува без хемиски средства и генетски модификации, а овие ги загрозуваат животните основи на организмот. Човекот уништил и понатаму уништува многу животински видови. Гради и нехумани живеалишта. Конфликтниот живот им нанесува болка и страдања на луѓето и води кон психички растројства. Човекот сè повеќе е загрижен за своето здравје и многу стори за да го поправи и да ги лекува тешките болести, но се појавуваат нови, мошне опасни. Посебен проблем се тешките последици од научните истражувања, кои овозможуваат прогрес на луѓето, но истовремено со многу аспекти им се закануваат на луѓето со многу опасности и неизвесна иднина.

Очигледно е дека човекот, како разумно и најмоќно суштество - треба да стане **свесен** за проблемите што ги создава и да ја преземе **одговорноста** за повнимателно и исправно однесување, кое *нема да ги повредува Природата и животот*, туку *ќе ги чува и ќе ги унапредува*. Човекот не смее да се однесува спротивно на Природата и на човештината, себеси и на другите да им нанесува катастрофални штети. Тешката ситуација и големите неизвесности треба да ги растревожат луѓето, тие треба да престанат да се однесуваат како досега и да почнат да прават корисни нешта за себе и за Природата. Потребни се *нови сознанија* за биолошката основа на човечкото живеење, нужно е човечко *освесетување*, како и воспоставување на *нови вредности и одговорно однесување* на луѓето во однос на Природата и на другите биолошки проблеми. Таквата врска помеѓу биологијата и етиката е наречена **Биоетика**.

БИОЕТИКАТА КАКО НОВА ЕТИКА. - Поимот **биоетика** е нов, создаден е во 1971 година од американскиот научник Ван Ренселар Потер во книгата "Биоетиката - мост кон утрешнината". За три децении таа стана една од познатите и важни научни поими и области. Впрочем, тоа е дел од **големото разбудување на етиката во нашата епоха**, што беше поттикнато најмногу од *незаинтересниот сосвојби во сферата на животот*. Биоетиката (хел. биос = живот) е **наука за одговорноста на човекот за разбирање на животот и на животните форми и за нивна заштита**. Биоетиката побара луѓето да бидат сериозни пред големите прашања на природните основи, ги насочува кон создавање и водење чист и добар живот и ги поттикнува да се ангажираат да ја унапредуваат виталната основа на човечкото постоење (*латин. vita = живот*).

Во своите први пројави биоетиката се развиваше најмногу како **медицинска етика** (дури и денес некои ја идентификуваат со неа). Сепак нејзината смисла е многу поширока. Таа ги опфаќа **екологијата (еколошката етика)**, етиката на **здравјето**, етиката на **исхраната**, етиката на **движењето и спортувањето**, етиката на **зависностите**, етиката на **заштитата на животните**, етиката на **дефектологијата**, етиката на **староста**, етиката на **науката** (заради нејзините големи последици за животот и за Природата) и разни други дисциплини или посебни прашања кои се важни за животот (како: евтаназија, абортус, допинг, продавање и манипулација со органите, бучава, генетски инженеринг, вештачко оплодување, клонирање итн.). Сè се ова важни, потресни и актуелни прашања, така што биоетиката е **најзначајна етичка дисциплина на денешницата**, а можеби и **најважна наука на човештвото денес**. Биоетиката е истовремено основа за **универзализацијата** на современата етика. Таа се гради како единствен вредносен систем, со **исти морални норми за сите луѓе во светот**. Биоетиката ги поврзува луѓето во **една морална заедница**, укажувајќи им на основата на нивната егзистенција и барајќи од нив заедничка акција за запазување и унапредување на животот.

*Ново создавање на човекој?
(миштој за
создавањето на човекој
сега гласи - клонирање
со помош на науката)*

Како започна биоетиката покажува примерот на биологот **Рејчел Карсон** (1907-1964). Таа откри дека ди-ди-ти, со кој е прскано против комарците, ги уништил и птиците. Во книгата "Замолчана пролет" (1962) Карсон ги објасни опасностите од хемиските средства и од нивната неконтролирана употреба, со што се загрозуваат животните видови и генетските основи на човекот (исто е така и со зрачењата по атомските бомби). Врз основа на нејзината критика забранети се такви средства и почна да се води барем малку сметка за човечките дела. Науката сама по себе не е повеќе алиби за несериозни дела кои ги загрозуваат луѓето и Природата. Карсон предупреди дека идејата за "покорување на природата" е **арогантна фраза**, плод на "неандер-талската епоха на биологијата и филозофијата, кога се мислеше дека Природата постои заради удобство на човекот". Таа прва покажа дека прогресот на луѓето не може да се спроведува на сметка на Природата, животните основи и животната средина. Со голема љубов за Природата Карсон на луѓето им всади идеја за нејзиното поцелосно разбирање и чување.

Човекот е дел од Природата и неговата војна против Природата неизбежно е војна против самиот себе.

Рејчел Карсон: *Замолчана пролећ*

Проблемите и истражувањата на биоетиката се сконцентрирани врз суштината на три големи животни категории: **Живот, Природа и Личност** и врз односот меѓу нив. Тие се најзначајни биолошки форми, кои сега меѓусебно се поврзани и во етичка релација. Филозофијата и науката треба да ги објаснуваат, да посочуваат на нивното значење и да ја градат свеста за обврската тие да бидат чувани и развивани.

Животот е **начин на постоење** на нашата планета. Низ еволуцијата се изградиле неговите форми, од најмалечките клетки до најразвиеното суштество Човекот. Основата на живиот свет на Земјата е единствена. Сите живи суштества имаат слична хемиска и биолошка структура, произлегуваат едни од другите и го сочинуваат единството на живиот свет на планетава. Тие се блиски и како вредност - секое живо суштество е единствено постоење за себе, а сите заедно ја градат целината на нашиот жив свет. Без потреба, ниедно од нив ниту сите заедно не треба да бидат загрозувани, деградирани или уништени.

Природата е **единствена основа** на животот на Земјата. Таа ги содржи сите елементи на постоењето и сите сили на творештвото. Природата значи живот на нашата планета, а истовремено ги дава условите за опстанокот на неа. Нејзините ресурси го овозможуваат животот и неговото развивање. Но и самата таа е форма на животот. Таа е едно *живо суштество*, со потенцијали, здив, енергија и развој. Таа не може да биде искористувана над нејзините капацитети, ниту да биде уништувана, дел по дел или во целост - со тоа се загрозуваат и квалитетот на животот и неговото постоење. Природата мора да се чува - воопшто и на сите можни начини - како наша голема Мајка.

Личноста е **највисок дострел** на развитокот на животот на Земјата. Современата филозофија најмногу се занимава со суштината на човекот, со неговите моќи и дострели. Човекот е високо биолошко суштество, но истовремено и психичко, социјално и етичко. Со своите димензии тој е одговорен субјект. Човекот не може само да живее и да зема, туку мора и да мисли, добро да планира, да се грижи и да дава. Уривањето и градењето се меѓусебно поврзани кај човекот (деструктивноста на човекот ја опишува Фром), но човекот треба да ја унапредува својата градителска страна, да биде свртен кон унапредувањето и издигањето, треба да го прави она што е добро и што е нужно.

Биоетиката ги поврзува Животот, Природата и Човекот во една *духовна целосност* - таа укажува на нивното нераскинливо единство и, пред сè, посочува дека луѓето мора да се ангажираат да ги заштитиуваат и унапредуваат трите основни животни елементи. Се развија нови идеали - **живот и опстанок**; главните вредности се **вчувствување** (емпатија) и **разбирање**; нормите бараат **загриженост и грижа**, водење сметка за **реалните животни проблеми**; моралното однесување се свртува

кон блиските и ближните, кон сите луѓе и другите живи суштества, кон повредените и бессилните, со цел да се поправат длабоките трауми во Природата и во животот на луѓето. Тоа се вика **етика на грижата** (а бидејќи е слична на односот на мајката кон потомството, т.е. на благотворната природа кај женските суштества - оваа етика, во шегата, но и со почит, се нарекува и “женска етика”). Основен е филозофскиот став за **вредноста на живата природа** и за **достойнството на живите суштества**. На помош се повикуваат човечките чувства, разум и волја - за да се засака и да се разбере животот и да се дејствува *биолошки правилно*. За тоа човекот треба да ги поврзе своите сили и дела, да изгради добар став, да создаде правилни норми, да реши да дејствува благородно и да создава добри резултати, кои му се потребни на светот и животот. Посебно е важна потребата да се воспостави *нова филозофија* - човекот да се ориентира кон **разбирање со природата**, кон воспоставување **единство со Природата** и кон изградба **хармонија со животот**. Основна вредност на биоетиката е: **Чувај го животот! Чувај го животот!** Тоа е можеби најнеопходното ново сознание и истовремено најзначајната етичка норма на целото човештво денес. Ако не заради општите потреби на човекот и човештвото - тогаш сигурно заради биоетиката младите треба обврзно да учат Етика (светската организација УНЕСКО инсистира сите млади да почнат да учат Етика на сите нивоа на образованието).

Општите цели на биоетиката, како израз на разумното човеково однесување и на заштитата на животот во сите негови форми и обем, ги изразува широката норма: **Не повредувај ни едно живо суштество, не прави ништо што може да предизвика страдање и смрт на живите суштества, мисли на последиците од своите дејства за Природата и за животот, во дејноста вгради идеја и цел за заштита на Природата, упредувај ги сите елементи на Природата, чувај ја и не троши ја безразумно, внимавај на луѓето и на другите живи суштества и чувај ги, чувај го своето здравје и здравјето на сите луѓе, помагај им на страдалниците, знај дека од моќта на човекот и од неговите правилни дејства зависат добриот живот и опстанокот на животот на планетава!**

**Мисли глобално,
дејствувај локално!**

лозунг на еколозите

ЕКОСОФИЈА И ЕКОЕТИКА. - Нововековната филозофија го има лозунгот “Знаењето е моќ” како основен за ослободувањето и за напредувањето на човекот. Идеалот беше човекот да воспостави **власт над Природата** (се однесуваше првин на сознанието на нејзините закони, па на искористувањето на нејзините законитости и ресурси - за да се претвори во трка за неограничено искористување на Природата). Но сега повредите на Природата укажаа на невнимателното, дрско, неодговорно однесување на човекот кон природните извори и кон животната средина. Покрај несвесноста на луѓето, фрлањето ѓубре, уништувањето на растенијата и на животните

и неограниченото користење на ресурсите - се покажа дека извори за загадувањето и за уништувачките последици од човечките дела се и **науката** и **техниката**, кои создаваа сила и средства за човековото завладување со Природата. Почна да се анализираат и да се согледуваат лошите состојби во животната средина на човекот, се градат вредности за нејзино поправање и за измена на човековото однесување, луѓето се ангажираат да постапуваат правилно кон средината, да ја чуваат и унапредуваат. Тоа е наречено **екологија**.

*Бомба против животот и светот
- нуклеарното оружје јасно покажува
колку човекот ја повредува Природата
и дека може да ја уништи убавата планета
која за првпат сега луѓето ја видоа цела
- дали човекот ќе го направи
штоа злосторство?*

Терминот **екологија** го создаде (1886) германскиот биолог **Ернст Хекел**, следбеник на Дарвин. Екологијата е наука за тоа како живите суштества се поврзани меѓусебно и со својата животна средина, како таа влијае врз нив и тие врз неа и врз другите суштества во својата околина. Станува збор за природните услови за живеење на суштествата и за нивните односи со другите живи суштества со коишто ја споделуваат животната средина.

Главни поими се **екосфера** (или биосфера) = слој на Земјината атмосфера во којшто може да има живот, и **екосистем** = биолошка заедница и нејзина животна средина (со меѓусебна размена), и сл. Откако се согледа дека луѓето силно влијаат врз својата животна средина (и во неа главно негативно дејствуваат), особено почна да се развива **хуманата екологија**, наука сконцентрирана врз испитувањето на условите и на начинот на живеење на луѓето, како и врз определувањето на неопходниот квалитет на природните услови во животната средина за непречено, добро и достоинствено човеково живеење.

Кога по откритијата на Рејчел Карсон и по другите слични масовни сознанија, критики и протести почна насекаде да се говори за овие проблеми, терминот екологија стана еден од најпознатите зборови за означување на новите проблеми и грижи на човештвото. Всушност, станува збор за **еколошката филозофија** и за **еколошката етика** како форма на биоетиката. Со нив се градат сознанија за смислата на човековото живеење во природната средина и се истакнува неопходноста од најгрижлив однос кон тешките задачи кои се поставуваат пред луѓето за менување на нивното досегашно однесување кон Природата и за унапредување на средината. Така науката за природната средина прерасна во етика која се занимава со заштитата на Природата.

Еколошката филозофија или **екософија** е филозофска размисла за суштината на човековата средина и за различните прашања на односот на човекот и на општеството кон Природата. Се зборува за надминување на *процесот* кој го дели човекот од Природата. Сознанијата и решенијата од оваа област сè уште се фрагментарни, но нивната основна идеја е дека ресурсите на планетата се ограничени и дека мора да се смени односот на луѓето кон Природата, дека човекот треба да се откаже од експанзионизмот и да пристапи кон изградба на поинаква (алтернативна) култура, наука и техника. Основно треба да биде *солидарноста* со луѓето и со другите суштества и воспоставување *хармонија* со животната средина. За тоа се потребни нови идеи и благородно однесување.

Еколошката етика станува сè поважна и популарна, особено кај младите. Нејзините основни поставки ги изложи германско-американскиот филозоф **Ханс Јонас** (1903-1989). Во своето најважно дело "Принципот Одговорност" (1979) тој покажува дека грижата и чувањето на живата природа е основа за човечкото живеење денес и во иднината. Има многу јавни критики и акции за еколошките проблеми - најпознати се движењето "Зелени" во Германија и светската организација "Greenpeace" (Зелен мир). Екоетиката е составен дел на биоетиката - чувањето на природата и создавањето здрава животна средина спаѓаат меѓу најважните човечки, етички и политички прашања денес. Основното што е разбрано е дека не станува збор за загадување, туку за **уништување**. Причинско-последичната форма е универзална: **Секој е жртва, но и причина за пропаѓањето**. Тоа бара нови начини на човековото однесување - негов реалистичен однос, свесност за условите и за потенцијалите на животот, внимателно користење на ресурсите, изградба на **висок етички став**, засакување на животот и на живото воопшто, пројава на добра волја кон себеси и кон сите други луѓе и суштества (свест за единство), постојана надоградба на добрите намери и постапки и избегнување на лошите и уништувачките.

Тоа е **нова етика**, не само според содржината, туку и според суштината. Тоа е најостра етика досега во човештвото, со општа добра мисла и чесни намери, со ригидна одговорност, со апсолутна идеја за неповредување на друго суштество и со крајна свесност за универзалноста на последиците од постапувањето. Суштината на еколошката етика е дека индивидуалното и социјалното се едно, дека тие меѓусебно се условуваат и поттикнуваат, дека во својот живот човекот треба да има проспективно однесување - визија и свест за иднината, дека како основна добродетел треба да ја гради внимателноста кон своите (и туѓите) намери, постапки

и резултати, дека треба да престане да биде саможив, бидејќи така првин себеси си наштетува, дека прва и основна пројава на човековата смисла и опстојба е правењето *избор* (кој треба да ја покаже добрата намера и да води кон добри цели) и дека во етиката треба да владее доброљубивост и добрамисла. Првата морална норма на екоетиката е биоетичката: **Чувај го животот!** Посебната еколошка норма гласи: **Немој да ја загадуваш и уништуваш животната средина! Заштити ја и унапредувај ја средината!** Специјалната норма на еколошката етика зборува за нејзиниот личен и истовремено интернационален карактер: **Мисли глобално, дејствувај локално!**

Императивот кој соодветствува на новиот тип човечко дејствување и кој посочува на новиот тип дејствен субјект би гласел: **Постапувај така што последиците од твоето дејствување би биле подносливи во поглед на трајноста на вистинското човечко живеење на Земјата!**, или во негативна формулација: **Постапувај така што последиците од твоето дејствување нема да бидат уништувачки за идната можност за таков живот!**, или просто: **Не доведувај ги во опасност условите за неограничена опстојба на човештвото на Земјата !**

Ханс Јонас: *Принципиот Одговорности*

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Какви повреди на Природата направи човекот во современата епоха?
- Дали е потребно ново сознание за да се зачува Природата од загадување и од уништување?
- Што направи Рејчел Карсон? Со што таа му помогна на човештвото?
- Дали науката и филозофијата-етиката треба да настапуваат заедно или одделно во заштитата на Природата?
- Што е биоетиката?
- Кои се целите и областите на биоетиката?
- Што е еколошката етика?
- Кои се нормите на биоетиката?
- Кои се нормите на еколошката етика?

ПОСТМОДЕРНИЗМОТ

Живот, сознание, творештво со многу разлики

ПОСТМОДЕРНИСТИЧКА КУЛТУРА. - Кон крајот на XX век во целиот свет се случија големи промени во животот, економијата, културата, политиката - затоа со право почетокот на нашиов век се именува "нов Милениум". Новите односи и идеи немаат свое оригинално име - туку го користат префиксот **пост** - (латин. = зад, по нешто, потоа). Новите економски пројави - со надминување на доминантното индустриско производство, ширење на услугите, на знањето и на информатиката - се нарекуваат **постиндустриско** општество. Новите форми на капитализмот и јакнењето на меѓусебната солидарност и помош на луѓето се нарекуваат **посткапиталистичко** општество. Има многу такви форми во сите области (ширење на масовните медиуми, глобализација, зголемена комуникација меѓу луѓето, идеите и дејствата). За оваа епоха, со своите *нови* карактеристики и тенденции, се употребува името **постмодерна**. Развојот во човештвото е неминовен, такви се животот и историјата, сега има пројави за кои се користи двојната ознака **постпост**.

Вакви нови манифестации на силите и на творештвото, на човечките идеи и активности има во целиот Нов век, но се засилени по научната и првата индустриска револуција. Затоа некои наоѓаат никулци на постмодерната уште од средината или од крајот на XIX век, некои од почетокот или од првите децении на XX век. Како и да е, се смета дека веќе е почната новата ера и е усвоено името што ѝ е дадено.

Поимот "постмодерна" посебно е поврзан со движењата во *современата уметност*. Во новото време беше нагласен поимот **модернизам**, а неговата смисла беше водечка за творештвото од почетоките до крајот на XX век. Ова име произлезе од **модо** (латин. = токму сега); и **мода** значи она што е популарно и најважно во овој миг. Вака се означуваат сите нови пројави и тенденции во целиот Нов век (за кој се употребува и името "модерна епоха"). Уметничкиот модернизам на XX век беше *круна* на овие сфаќања. Постмодернизмот дојде како прекин, како израз на новото толкување на вредностите и на новите човечки духовни потреби.

**Сè што е наследено, макар и од вчера,
мора да го доведеме во сомневање.**

Жан-Франсоа Лиотар

Модернизмот инсистираше во *творештвото* на апсолутна новина и ексклузивност, на големи зафати и на постигнување "совршенство" (во уметничката сфера XX век е една од најзначајните епохи на човештвото). Модернизмот бараше секое дело да биде различно и понеочекувано од претходните и од другите, објаснуваше дека уметниците се *жении*, кои го градат светот, кои разоруваат и

создаваат. Тоа создаде голем притисок и врз творците и врз публиката - првите мораа непрестајно да трагаат по нови форми кои ќе ги вчудовидат и восхитат сите, вторите мораа да се согласуваат и да уживаат и во она за што не беа подготвени. *Постмодерната* дојде како отпор и *олеснување*. Првин **постмодернизмот** се јави во архитектурата во 1930-тите, како противставеност против "интернационалниот стил" на големите градби-живеалишта, па во сликарството и во театарот во втората половина на XX век, за да се рашири во сите уметнички форми од 1970-тите (денес и "модерните" тенденции во уметноста се нарекуваат постмодерни).

Филозофот Стивен Тулмин објаснува дека светот ја минал модерната епоха и морал да стапне во постмодерната. Повеќе не се сообразни старите слики за животот и за општествените односи (каузалност, патријархалност, носители на светски движења, жртвување за целината...). Потребни се **нови решенија**. - Такви решенија посочи постмодернистичката уметност, а истовремено се развија и во животот и во мислата. Искражан е вредносниот лозунг: **Малечкото е убаво** (ова се пројавува во различни варијанти: секој може да си го стави првиот, а и последниот, збор како *што милува*). Сега уметноста се стреми кон *комуникативност*, блиска е со публиката; инсистира на *скромноста* на визијата, на тематиката и на изразот; користи општи *светски искуства* за животот и за творењето; ја брани *различноста* т.е. *диференцијализмот* (новите важни поими се *мултикултура*, *поликултура*, *интеркултура*). Пораката во делата е едноставна, дури и кога идеите се најамбициозни. Се критикува догматизмот, елитизмот, тоталитаризмот, потрошувачкиот дух, индоленцијата за состојбите во светот... Во творештвото се развија различни форми, основните се нарекуваат "популарна уметност" и "рок" (*рок култура* = општо име за она што им се допаѓа на младите, има форма на забава и нема амбиција на трајна вредност како кај "класичната култура").

*Студентите по филозофија
од Скопје основаа Театарска
работилница (1980-1984)
во која се создадени првите
постмодернистички
прејстани кај нас
- најпозната е "Зелена гуска"*

Постмодернизмот е резултат од големите животни и културни судири во XX век, од ширењето на културните врски меѓу народите и од силната улога на

масовната култура и на масовните средства за комуникација, од потребата за поинтимен живот на единката наспроти големите социјални структури кои сакаат да ја владеат и водат, од тешките природни и социјални ситуации и од желбата да се најде поедноставен излез од нив. Тоа е **нов начин на размислување** и ново толкување и задоволување на животните и на духовните потреби. Постмодернизмот ја посочува важноста на универзалното разбирање на животот и на процесите, но инсистира и на скромноста на сознајните, дејствените и на изразните можности на човекот. Сепак тоа не треба никого да го ограничува во амбицијата да го сознае светот, да го каже своето мислење и да предложи решение. Тоа е дух на **демократијата** во современиот свет - за која се карактеристични *слобода, различност, изделеност, стремеж кон разбирање, солидарност и соработка, дијалог.*

ФИЛОЗОФИТЕ НА ПОСТМОДЕРНИЗМОТ. - Сите човечки пројави, а особено оние кои имаат духовна содржина, имаат и *своја филозофија*, со која тие се изразуваат и која нив ги толкува. Кај постмодерната проблемот е посложен. Таа **нема свој правец**, кој еднозначно би ја определил нејзината смисла, насока и цели. Во неа луѓето се против **-изми**. Може истовремено да се сака епикурејството (стремеж за задоволство) и да се чита и прави јога (која бара животна чистота и духовна строгост). Мисловните системи се сметаат за *непотребни* (ако има приврзаници на некоја мисла, овие самите ќе си ја развијат, тоа не треба да им го понуди авторот во вид на крајно разработена целина). *Популарни* духовни личности и мислители се: Сократ, Буда, Лао Це, Исус, Блез Паскал, Волтер, Маркс, Киркегор, Сартр, особено Ниче. Но тие ретко се изучуваат систематски, туку имаат значење на образец и често е најважна нивната слика. Сепак, **филозофијата е многу популарна.**

И денес филозофијата помага да се открие смислата на човечкиот духовен однос кон светот и кон животот и да се направи сериозен, длабински зафат во проблемите (затоа е најразвиена во економијата, посебно во теоријата на организацијата и во менаџерството, како и во педагогијата, во јазичните истражувања и во културологијата). Од филозофијата често е популарен некој *стих*, кој проблеснува, има значење и употребна вредност, а најпопуларни се *одделниите мисли*, кои ќе му се допаднат на човекот зашто ќе му кажат нешто за него, за неговите доживелици и за ситуацијата (мислата посочува, толкува, порачува и советува). Филозофијата денес ја има насекаде, раширена е на Универзитетите и во културата, филозофските книги се бестселери, филозофите се искажуваат за најразличните животни прашања. Тоа е постмодерната.

Се разбира ставовите на постмодернистичките филозофи се интересни и важни, но тие го изразуваат духот на постмодерната - која не инсистира на строгата научност и кохерентност, а најважни се слободниот дух, фрагментацијата, еклектицизмот, иронијата. Идеите имаат најразлични содржини - од устројството на космосот и големата задача на заштита на Природата до најобичните животни и лични прашања. Дури и некои современи покласични филозофи се толкуваат како постмодернисти - Попер се именува *постпозитивист*, Фром - *постмарксист*. Главното е што во

постмодернизмот наместо идентитетот се истакнува *разликајќа*, наместо континуитетот - *дисконитинуитетот*, наместо монизмот - *плурализмот*, наместо нужноста - *случајноста*. Ставовите се искажуваат со различни изразни форми, тоа се смета посообразно за духовното комуницирање во разбранетиот современ свет. Многу се употребува *метифорајќа* (користење на зборот во друго значење - и со тоа се покажува дека филозофијата и литературата се слични). Филозофите имаат *критички став*. Се инсистира на укинувањето на секаков вид дискриминација - најпрвин меѓу половите, расите, генерациите; треба да се воспостават блиски врски меѓу сите луѓе, региони и духовни области. Филозофијата во сите домени широко ги афирмира **разбирањето** како основна филозофска цел и **дијалогот** како најважен животен метод. Се препорачува внимателно однесување кон она што се случува, бидејќи настаните одат пред теоријата (како што учи Жан Бодријар). Од големиот број мислители од целиот свет кои денес се популарни и важни, ќе претставиме неколку најпознати (се разбира, во духот на постмодернизмот, некои од многубројните мислители не го прифаќаат терминот постмодернизам, а некои, иако се негови истакнати творци, најмногу се противставуваат токму на другите вакви дејци).

Постмодернизмот ги пресвртува вредностите - најзначајното станува обично, обичното најзначајно

Поимот "постмодернизам" во филозофијата го разви првин **Жан-Франсоа Лиотар** (р. 1924). Тој дискусијата за постмодерната ја пренесе на филозофското поле. Тој вели дека **нема филозофија на постмодерната**, не само затоа што погледите за неа на се единствени, туку затоа што овој тренд се роди од радикалното сомневање дека е возможна систематска филозофија, која сите нешта ќе ги објасни со еден принцип и низ севкупност, како и затоа што нема можност да се изгради единствен поглед за светот и за неа да се зборува со стегнато филозофско мислење и израз (сега дури се популарни стрипови за филозофијата).

Затоа Лиотар не зборува за филозофијата на постмодерната, туку за "ситуацијата на постмодерната", која има свои аспекти, но овие може и треба слободно да се толкуваат. Основно е сознанието дека објектот му се противставува и одговара со противдејство на човечкото дејствување. Нештата им се одмаздуваат на нашите обиди да ги прекроиме, така што неизбежно пропаѓаат проектите за нивна преобразба. Оттука извира сознанието за **крајот-исцрпеноста на онтологијата**. Како "модернистичка" се оценува амбицијата "неразумната" реалност божем да се направи "разумна". Скепсата кон преустројството на светот води и кон избегнување на обидите за негово мисловно систематизирање. Светот не само што не може

насилно да се поправа и менува, туку тој не може да се стави во никакви теоретски шеми. Сепак, ова не е скептичко откажување од сознанието, туку укажување на потребата **на нов начин да се мисли** за нештата.

Австралиецот **Питер Сингер** (р. 1946) е најпознат современ етичар, профсор на најголемите светски универзитети и претседател на Меѓународното здружение за биоетика. Тој изнесува една извонредно сензибилна етика, која води сметка за реалниот живот и за страдањата на живите суштества. Сингер се прочу со обработката на еден нов проблем, кој понудува нова етичка енергија за човештвото. Неговото дело **"Ослободување на животните"** понуди етичка норма за почитување на животот на животните. Смеслата е дека **сите живи суштества на светот имаат исти права и потреба да им биде зачуван основниот животен статус**.

За Сингер, етичките идеи и вредности се согледуваат низ моралната практика. Затоа тој бара да се оценуваат и *последичите* на постапките, зашто тие не можат да се одделат од смислата на етичкото, како намера и како акција. Ова е наречено **консеквенцијализам** (англ. consequence = последица, она што следува и произлегува од делото). Сингер истакнува дека денес е неопходен многу суптилен однос меѓу индивидуалното и колективното, етичката мисла трба да ги има предвид двете суштини на човековото живеење - и неговата единичност и неговата социјална природа. За таа цел тој изгради етика на **индивидуалната одговорност**. Сингер укажува дека егоизмот не е етичко решение, туку дека свртеноста кон другите суштества и кон општите проблеми е етички пооправдано и морално поефикасно за секој човек. Тој ја застапува етиката на *добриот животна средина* (еколошка етика), ја брани *демократијата* како извор за етичка слобода и вредна морална самосвест на личноста, укажува дека сиромаштијата ги убива луѓето и дека непомагањето на бедните е рамно на најголемо злосторство. Ако ги делиме луѓето на оние што ни се блиски и други, тоа не води кон *зајакнување на чувствителноста за човечност*. Свеста за ближниот, за секое човечко суштество, како и за секое живо суштество, и свртеноста *он нив* (*емпатија*) се извор на етичка сила, која човековиот живот го прави оправдан, осмислен, морално активен и задоволен.

Ние сме дел од овој свет, а тој има очајна потреба да се направи нешто **сега** за условите во коишто луѓето живеат и умираат и да се избегне социјална и еколошка катастрофа. Нема време да ги сосредоточиме нашите мисли кон далечната утописка иднина. Премногу човечки и не-човечки живи суштества страдаат сега, шумите пропаѓаат мошне брзо, растењето на населението и натаму е надвор од контролата... Ние не може само да чекаме од владите да ги донесат потребните промени... Ако 10 отсто од населението има свесен етички поглед за животот и дејствува усогласено, таа промена ќе биде поважна од секоја промена што би ја направила власта.

Питер Сингер: *Како треба да живееме?*

РАЗБИРАЊЕ И ДИЈАЛОГ. - Во изменетиот современ свет се сменија и целите и начинот на живеење, и духовните сознанија и односите меѓу луѓето. Можеби овие уште не се целесно различни од минатите и сè уште не настапило

сосема нова цивилизација - но тоа се бара и е навестено со филозофските сознанија и со научниот, социјалниот и културниот развој на општеството. Меѓу другите цели, ООН бара наместо цивилизацијата на војната да настапи **цивилизација на мирот и толеранцијата**. Кон тоа водат и новите вредности и методи на постмодерната - особено *разбирањето и дијалогот*.

Разбирањето е психолошки и етички метод сообразен за светот каков што е денес - творечки, градителски, прогресивен и универзален, но и полн со противречности, разнебитен, исплашен. Како основно сознание, како цел и задача постојано се поставува хуманата егзистенција. Човекот е креатор на животните појави, но тоа треба да стане како **свесен и одговорен творец**. За тоа му е потребно разбирање. Грижата не може да се развива без разбирање на состојбите, на другите, на проблемите, на потребите, на обврските, свои и на другите. Низ разбирањето се откриват своите вистински, долготрајни и заеднички интереси; она што треба да се прави; се усогласуваат знаењата и волјите да се живее креативно и заедно.

Разбирањето ќе ни даде самодостојност на важно и одговорно суштество. Доколку не сакаме да се уништиме од нуклеарните и од биолошките оружја, треба да разбереме што значат тие и да сфатиме дека од нив нема да настрадаат само нападатите, туку и целиот жив свет, како и самите ние. Доколку сакаме светот да постои и понатаму, треба да разбереме дека тоа мора да биде во богатството на неговите пројави и со сите можни суштества што се раѓаат. За тоа треба да разбереме дека ние сме најодговорни за егзистенцијата на живата природата на Земјата. Доколку сакаме да живееме достоинствено за името Човек, мора да имаме разбирање и за сите околности, потреби, опкружувања и за сè она што му е потребно на човекот. Потребна ни е духовна врска меѓу животот и нашата егзистенција, меѓу виталноста и нашето творештво, меѓу сите суштества на Земјата и сите нас. Сите суштества на нашата планета сме поврзани во единството на постоењето и сите ги имаме истите животни тегоби. Разбирањето е првиот услов за нашето живеење и првиот наш прилог кон живеењето.

Напоредно со разбирањето како нов духовен пристап - се развива и **дијалогот** како нов метод за комуникација, расправање на прашањата и за сознавање. Тој соодветствува на новиот свет на еднакви луѓе, на еден свет во единство, во кој што сите се заинтересирани за разбирање и за решавање на меѓусебните проблеми по мирен пат.

Дијалогот е измислен кај нас, на Балканот, од Сократ и од Платон. Тој е одличен метод за сознавање на вистината, за добро образование и за успешно комуницирање меѓу луѓето. Тој не е разговор на душата со самата себе, туку размена на искуствата и на ставовите барем на две рамноправи души. Денес се истакна валидноста на дијалогот, бидејќи со него се проширува видното поле на единката, се умножува сознајниот субјект, а сознанието ја има критичката нота уште во самиот процес на сознанието. Дијалогот е современ метод, бидејќи ја санкционира реалната егзистенција на повеќе единки, самосвесни за своите ставови, но кои природно се во контакт и до заедничките ставови не доаѓаат со нивно наметнување, туку со

разговор и со споредување на искуствата и на аргументите. Потоа сознанието станува заедничко, оправдано со моќта на заемната согледба на проблемот.

Еден модерен мислител, Емануел Левинас (од Летонија, емигрант во Франција), кога зборува за првата филозофија, кажува дека тоа треба да биде **филозофија на дијалогот**. Како таква, таа не може да не биде етика. Тоа е објективизација на *средбата со другиот*. Тоа е смислата на постмодерната идеја за дијалогот како основа за подлабоко согледување на светот, на другиот, на себе, на своите ставови и мисли. Со тоа се изразува и постојаната грижа да не згасне пламенот на соработката, на размената на мислењата, на заедничката дејност меѓу луѓето. Постмодерната се случува за да ги поврзе, а не за да ги раздели луѓето, да ја афирмира секоја единка и да им го открие на луѓето светот, кој е полн со противречности и проблеми, но е убав за живеење.

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Што значеше модернизмот во современата епоха?
- Зошто се појави постмодернизмот?
- Кои се карактеристиките на постмодернизмот?
- Во кои области е најизразит постмодернизмот? Дали познавате некоја постмодернистичка пројава?
- Дали има постмодернистичка филозофија?
- Каква е етиката на постмодернизмот?
- Што значи разбирањето како пристап кон светот и кон животот?
- Зошто да се води дијалог? Што тој им овозможува на луѓето?

ФИЛОЗОФИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА

Оправме ден и ноќ да си приготвиме
почва за сеење.

Григор Прличев

РАЗВОЈ НА ФИЛОЗОФИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА. - Секој народ има филозофи и филозофски дела, кои се значајни за неговото духовно живеење и култура. Во Антиката и во Средниот век имаше прочуени филозофи во Македонија. Во Преродбата во XIX век филозофските погледи се развиваа заедно со просветителските настојувања на нашите први културни дејци: **Јоаким Крчовски** (сред. на XVIII век-1819), учител и калуѓер, во своите текстови со моралистички дух дава опис на поучни животни настани со желба со пример да влијае врз свеста на читателот; **Кирил Пејчиновиц** (1771-1845) е исто така познат просветител и моралист; најпознатиот македонски собирач на народни умотворби **Марко Цепенков** (1829-1920), покрај изнесувањето на животните и на моралните ставови присобрани во народната мудрост, и самиот бил моралистички автор, во чии дела проблеснува народниот и чаршички ум за правилното однесување меѓу луѓето. Од овие творци филозофијата најдобро ја познавал **Григор Прличев**, кој испеа два големи историски и етички епа "Скендербеј" и "Сердарот"; за првиот беше во Атина овенчан како "втор Хомер". Прличев имал амбиција на нашиот народ да му ја пренесе античката филозофска мудрост, па ги има истражувано и коментирало идеите на најстарите хеленски филозофи (за овие истражувања на Прличев има пишувано д-р Киро Камилев). Своевидна филозофија на културата изложи во својот труд "За македонските работи" **Крсте П. Мисирков** (1874-1926).

Пријателе на вистината, никогаш не оставај ја. Ако ја честиш секогаш, ќе се овенчаш само со слава.

Григор Прличев: *Автобиографија*

Во 1920 година почна да работи **Катедрата за филозофија** на Филозофскиот факултет во Скопје, каде **Душан Недељковиќ** и другите филозофи ги претставуваа современите филозофски идеи (д-р Недељковиќ направи прочуена книга "Дијалектика", во која покрај Хегеловиот текст даде и обемни научни коментари).

Новата култура не се јавува исконкувајќи незнајно од каде, не се појавува со измислувањето од луѓе што си се сметаат себеси специјалисти за новата култура. Новата култура треба да се појави со природниот развиток на оние резерви од знаења што досега ги создало човештвото... Потребно е да се преземе сета култура што е создадена досега и од неа да се изгради нова.

Кочо Рацин: *Блазирани глупостии за насмевката на Мона Лиза*

Големиот меѓувоен интелектуалец и поет **Кочо Рацин** има направено интересни студии за богомилската филозофија и за дијалектиката, како и повеќе значајни естетички и културолошки расправи.

Во 1946 година почна да работи **Филозофската катедра** на скопскиот Универзитет "Св. Кирил и Методиј". Тука предаваа професорите **Богдан Шешкиќ**, **Загорка Микиќ** (ученичка на Едмунд Хусерл) и **Абдулах Шарчевиќ**. Најпознатиот хрватски филозоф во современата епоха **Павао Вук-Павловиќ** (1894-1976) овде беше професор и шеф на Катедрата. Тој во Скопје објави неколку исклучително важни филозофски дела за *илурализмот на филозофските погледи*, за творчката димензија на естетиката, за смислата на историјата и за педагогијата ("Филозофиите и световите", "Уметноста и музејската естетика"). Збирката филозофски сонети "Урнатини" е посветена на Скопскиот земјотрес (1963), со порака дека човекот има сили да излезе од проблемите и од историските страдања. Влијанието на Вук-Павловиќ е многу големо кај нас. Покрај создавањето на интересни идеи, тој обучи неколку млади филозофи, посочи дека е нужно да се истражува националната историја на филозофијата и основа **Естетичка лабораторија** (според сличната во Лајпциг, каде што студирал) во која се спроведуваа оригинални естетички, културолошки и етички истражувања за улогата на уметноста и на етичките и културните вредности во образованието.

Павао Вук-Павловиќ

Од ден на ден се натрупува знаењето и се откриваат многу скриени тајни, а сè помалку и помалку во срцата има благодет на вистинскиот дух.

Павао Вук-Павловиќ: *Повик*

Надвор од Катедрата за филозофија имаше четворица мислители со големо значење. **Киро Камилов**, по потекло од Велес, докторант во Франција, се интересираше за историјата на идеите во нашиот народ. **Павле Бидев**, германски доктор по филозофија, по потекло од Гевгелија, направи оригинална **филозофија на шахот** во книгата "Шахот - симбол на космосот" (1972). Најоригинален македонски мислител е **Мито Хаџи Василев** (1922-1968), по потекло од Кавадарци, кој во серија книги разви интересни марксистички погледи, чија специфичност беше застапувањето за **економскиот либерализам** - што беше спротивно од официјалната доктрина во минатиот режим

Студија за
Мито Хаџи Василев

(сега за реформата во Република Кина се користат идеи слични на оние на Хади Василев - книга за неговите погледи напиша д-р Кирил Темков). **Александар Грличков**, по потекло од Штип, професор по економски и политички науки, беше приврзаник на **политичкиот либерализам** (тој е еден од меѓународните идејни творци на тн. "еврокомунизам").

Со развојот на македонското општество и култура, кај нас се појавија современите форми на науката и филозофијата. Кај членовите на Институтот за филозофија на Филозофскиот факултет се изразени настојувања да се развијат филозофските погледи и научното филозофско образование, да се објаснат социјалните движења и да се најде творечко објаснување за нашите и за светските нови појави. Најпознати од овие мислителите се **Јонче Јосифовски** и **Георги Старделов**.

Јонче Јосифовски

ЈОНЧЕ ЈОСИФОВСКИ - УНАПРЕДУВАЊЕ НА ЛОГИКАТА. - Јонче Јосифовски е доајен на филозофите во Македонија. Големи се неговите заслуги за унапредување на филозофската настава и истражувања. Најбележитиот придонес на д-р Јосифовски, со што се вреднува меѓу најзначајните просветни и научни дејци во нашата денешна култура, е афирмацијата на **најсовремената логика** и нејзиното воведување во образованието кај нас.

Јонче Јосифовски (р. 1920), по потекло од Дебар, е прв дипломиран студент на Филозофскиот факултет во Скопје, прв доктор по филозофски науки на скопскиот Универзитет, прв редовен професор по филозофија Македонец. Долго години бил шеф на Катедрата за филозофија. Тој изворно е педагог. Се истакнал со образовната дејност - бил директор на Учителското училиште во Штип. Учествовал во создавањето на првите училишни книги на македонски јазик (автор е на најпопуларната етичко-дидактичка стихотворба "Чиста Дана"). Таквата страст за градење на духовната и на личната култура се среќава кај д-р Јосифовски и во активноста за дофаќањето на суштината на современата логика во нејзината широчина и длабочина, како и во посветеноста со која ја ширеше логичката култура кај нас.

Тој напиша дела **"Неопозитивизмот"** (1959) и **"Семантиката и семантичката филозофија"**, кои претставуваат прво изложување во македонската култура на филозофските основи на новата логика. Студијата "Разбирања и недоразбирања за

формалната логика“ претставува новина во логичкиот пристап и истражување кај нас, односно настап против закостенетите форми на логичките истражувања и настава, а истовремено и заложба и кај нас да се всадат и шират најсовремените логички сознанија и истражувања. Напорите на д-р Јосифовски на ова поле беа наши први чекори во осознавањето на современата логичка ориентација, која е база на современата наука, математика и аналитичка филозофија. Делата на д-р Јосифовски придонесоа за имплементација на модерната логичка култура меѓу нашата младина и идните интелектуалци. Книгите на Јонче Јосифовски **“Увод во симболичката логика“** (1970) и **“Историја на логиката“** (II изд. 1984) се најзначаен резултат на неговата децениска научна и наставна работа.

Потоа и во македонските гимназии е воведено учење на современата логичка проблематика - автори на учебниците по Логика, кој го објави “Просветно дело”, се д-р Јонче Јосифовски и д-р Митко Илиевски (1924-1993), професор по Дијалектика и по Методологија на Институтот за филозофија. Така во поширокиот образовен систем е реализирана замислата на д-р Јосифовски нашата култура да се збогати со комуникација и со учење на современата логика - тоа беше една од вистинските модернизации на нашето образование, со што се направи радикален пресврт со цел да се следат најсовремените филозофски и научни образовни содржини и методички принципи.

Денес е, се чини, најважно да се зачува автентичноста на човекот, под претпоставката дека е способен да го избегне сопственото уништување. Науката и техниката тука нема што да прават. Зашто, ако би било поинаку, автентичноста на човекот ќе можеше да се констатира со научни методи, а техниката ќе можеше да создаде средства за нејзиното одржување. Затоа, еве, шанса за афирмација на филозофијата, која не е слугинка на науката или на кои да е друг господар, туку е самостојна духовна дејност која трага како Диоген по човекот, и тоа не само по бел ден и со фенер, туку со силата на човековиот ум, чувства и волја, со енергијата на комплексниот човек во лицето на своите најспособни мислителци, најчувствителни хуманисти и најрешителни борци, кои знаат дека, денес, во рацете на човекот не е само судбината на светот, туку и судбината на човекот.

Јонче Јосифовски: *По расипањата на филозофијата*

Јонче Јосифовски е автор и на многу филозофски студии со нагласен хуманистичкиот став (во 2004 година излезе обемна негова книга “Филозофски текстови”). Посебно е значајна улогата на д-р Јосифовски во ширењето на филозофската култура кај младите. Неговиот учебник “Филозофија” за средните училишта, во издание на “Просветно дело”, е првиот македонски учебник по Филозофија, врз кој се обучија многу генерации ученици. Јонче Јосифовски направи многу за нашата филозофија, наука, универзитетско и средно образование како голем научник и воспитувач, кој со целото свое дело е посветен на унапредувањето на нашиот живот и сознанија.

Георги Старделов

ГЕОРГИ СТАРДЕЛОВ - ВОВЕД ВО ИДНИНАТА. - Георги Старделов даде суштествен придонес за македонската естетика и културологија. Тој е најзначаен истражувач на творечките вредности кај нас.

Георги Старделов (р. 1930), по потекло од Гевгелија, е истакнат филозоф, естетичар, културолог и литературен критичар и историчар. Докторирал во Скопје, бил асистент на д-р Вук-Павловиќ. Од најраните години пишува литературна критика, а потоа и естетички расправи. Има објавено 50-тина книги и над 600 одделни студии и критики, со кои се истакна како еден од нашите најплодни научници и истражувачи на филозофијата и на македонската култура. Специјализирал во Германија (како еден од ретките наши научници-стипендијанти на најпрестижната светска фондација Александер фон Хумболт). Бил шеф на Катедрата за филозофија и декан на Филозофскиот факултет. Член е на Македонската академија на науките и уметностите, бил и нејзин потпретседател. Уредувал разни списанија, бил претседател на Друштвото на писателите на Македонија. Со работата и со широкостраниот ангажман на д-р Старделов се обележани некои од најубавите настани и највисоките дострели во духовното творештво кај нас. Кај д-р Старделов научно се усовршуваа многу наши стручњаци и доктори по естетика (за погледите на Старделов докторска дисертација има направено д-р Ивањчо Атанасовски).

Георги Старделов ги има поставено **темелите на македонската естетика**. Старделов има концепција за една активистичка естетичка мисла. Тој утврдува дека творецот суштествено идејно е поврзан со уметничката продукција. Оттука следува и неговата концепција за базичната вредност на естетичките визии во уметничкото дејствување, а оттука и во обликувањето на современата личност, како и на севкупната култура. Тоа го разработува и во својата книга *"Summa aestheticae"* (Целина на естетиката, 1991), единствена од таков вид во европската естетичка литература, во која ја претставува **големата улога на основните естетички пристапи за развитокот на националните култури** во коишто тие дејствувале.

Академикот Старделов даде и **значајна културолошка теорија**. Сето научно и естетичко дејствување тој го сместува во пошироките рамки на универзалната и на посебната национална култура. Така на творечките светови гледа низ призмата на општата духовност и на особените духовни тенденции на епохите и на народите.

Старделов е автор на делото **"Вовед во иднината"**, една од најзначајните филозофски творби напишани кај нас. Во ова дело, во форма на критика на најважните појави и сегменти на културата, тој зборува за современите дилеми и тенденции на човечкиот живот и творештво во сите социјални и духовни области. Делото е своевидна синтеза на методот на футурологијата со филозофскиот критички и хуманистички пристап.

Во литературните истражувања и критика д-р Старделов има изградено посебен приод кон книжевните остварувања. Неговиот метод произлегува од неговото специфично и богато филозофско искуство, така што литературните идеи и светови ги толкува од позициите на духовноста на творецот. Тоа му овозможува творечките дострели да ги согледува широкострано, што резултираше со специјални естетичко-филозофски истражувања на творештвото на делото на познатите македонски творци Ацо Шопов, Славко Јаневски, Блаже Конески и Анте Поповски, за кои има напишано одделни книги, како и со стотици литературни критики за разни автори, тенденции и творечки епохи. Со тоа се истакна во самиот врв на истражувачите на македонската литература и духовност воопшто. Покрај естетиката на литературата, д-р Старделов има дадено бележит придонес и во естетиката на театарот, архитектурата и музиката.

Вистинскиот човек во литературното дело од значење, како и човекот кој стои допрва пред литературата, перманентно очекуваат и се надеваат дека литературното дело ќе им зборува за нив и за нивниот свет, за индивидуалниот и за социјалниот пекол, за неизмерните страдања, за ирационалните и недокосливи страсти, за надежта, за борбата, за смртта, за сето она неодгатливо човечко чекорење по пеколот на кој му нема крај.

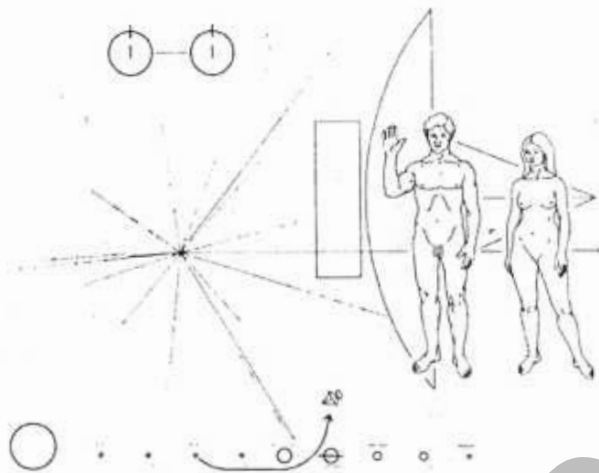
Георги Старделов: *Меѓу литературата и животот*

РАЗМИСЛИ И ПРОДИСКУТИРАЈ

- Кога почнува да се развива поновата филозофија во Македонија? Кои се најпознатите македонски просветители кои ширеле филозофски идеи?
- Како се развива филозофијата кај нас во XX век?

- Кои се најзначајните македонски филозофски мислителите кои не работеле на Институтот за филозофија? Кои се нивните идеи и истражувања?
- Кон што се ориентирал во својата дејност Јонче Јосифовски?
- Со кои области се занимава академикот Георги Старделов?

ПОРАКА

Во 1972 година човештвото испрати прв предмет надвор од рамките на Сончевиот систем - за сондата "Пионир X" е закачена оваа **плоча** со која во Вселената се пренесува порака дека на една планета во Сончевиот систем има разумни суштества. На плочата се нацртани машко и женско човечко суштество, шема на водорот како наједноставен елемент, кој го има насекаде во Вселената, цртеж на редоследот на планетите во Сончевиот систем, каде Земјата е трета по ред од централната звезда, а од неа тргнало леталото, како и дијаграм на 14 пулсари. Тоа би требало на разумните суштества кои би ја нашле плочата да им помогне да разберат дека на далечната планета има суштества кои сакаат другите да чујат за нив. Повеќе не може ни да се очекува.

Со векови или никогаш нема да разбереме дали некој ја пресретнал и ја разбрал оваа плоча. Ниту ние не се надеваме дека човекот во догледно време ќе воспостави тн. "прв контакт" со некого од Вселената. Но пораката има и друга смисла - да ги **потсети луѓето** дека нивниот свет е единствен, дека насекаде има исти состојки, исти законитости и, што е уште позначајно, **исти суштества**. Пред 500 години, кога почна Новиот век, ништо не знаевме за ова што сега е напишано како наша порака до вонземјаните - освен дека има луѓе на Земјата. Пред 2.700 години, кога почна развитокот на филозофијата, исто така се знаеше само за постоењето на луѓето. Но Талес гледаше во звездите и кажа дека основен елемент е водата, Конфуциј потсетуваше дека законите доаѓаат од Небото, Питагора ја опишуваше музиката на небесните сфери, Демокрит сфати дека материјата има најситни честички.

Ако филозофијата можела речиси да биде на трагата на основните сознанија, за кои денес сметаме дека е нужно да им ги испратиме на другите како наш белег и доказ дека сме умни и развиени - дали и во другите филозофски сознанија нема да пронајдеме траги за вишата смисла на постоењето? - Во секој случај, филозофијата му помогна на човекот да мине низ историјата во последните 3 милениума. Значи, треба да се послуша што филозофијата кажува и денес за најгорливите прашања на човештвото. А таа посочува дека се нужни Мир, Разбирање, Грижа за Природата, Дијалог, Толеранција, дека треба да се воспостави единствен братски свет на сите жени и мажи на Земјата.

КАКО СЕ ЧИТА ФИЛОЗОФСКИ ТЕКСТ

Една од најубавите работи кај филозофијата е читањето. Во филозофијата има многу интересни и фини нешта - сознавање, разбирање, проширување на знаењата, развивање на интелектот и душата, имање став за разни прашања, создавање сила да може да се разберат и оценат нештата, проширување на својата култура, пренесување на другиот што се мисли, разговарање за идеите, дискутирање, критикување на нешто или на некој став-погледи, пишување за најопштите нешта, чувство дека се припаѓа на човечката заедница, посебно на заедницата на луѓето кои размислуваат. Покрај сев ова, филозофијата му дава шанса и радост на човекот да *чита*.

Филозофијата може да не се пишува. Најпопуларниот стар мислител Сократ не пишувал, но бил фасцинантен филозоф, уште се паметат неговите методи и идеи. Многумина одвај чекале да се раздени за да тргнат по улиците да го сретнат Сократ и да уживаат во филозофијата. Но Сократ читал, не можел да се развие како мислител ако не знаел што кажале и другите за сознанието, за животот, за битието, за доброто однесување. За тоа треба да се чита. Секој човек ќе дојде до филозофијата, таа му ги отвора очите и му дава најважни животни сознанија. Тоа можеби ќе го допре со слушањето на големи беседници. Но и да го имате Сократ покрај вас, нема да се воздигнете само со запаметувањето на она што ќе чуete, туку мора и да прочитате нешто. Колку ќе се прочита, толку ќе има филозофски дух *во вас* - а тој ќе се роди малку од тоа што ќе го зацврстите чуеното, малку од вашето размислување, а најмногу од она што сте го дознале стабилно затоа што за тоа сте прочитале.

Во филозофијата нема вистински да навлезете ако не читате. И ќе останете надвор од филозофијата и неа нема да ја разберете ако не читате. Читањето ќе ви помогне вистински да откриете како мислат филозофите, за што тие се интересираат, што некој кажал за некој важен проблем (зашто филозофите пишуваат само за важните проблеми). Едното прочитано ќе ви отвори апетит за натамошно читање и така ќе ја засакате филозофијата. А кој ја сака мудроста тој го има најубавото интелектуално задоволство што го измислил човекот.

Да се чита филозофија не е лесно, ако тоа уште не сте го научиле. Прочуениот професор Хегел на своите студенти им давал да ги читаат делата на Кант за да научат што е филозофијата. Не било важно само да ја откријат содржината (та, Хегел не се согласувал во многу нешта со Кант), туку да го допрат духот на сериозната филозофска размисла, бидејќи таа плени, му ги отвора на младиот филозоф сетилата, мисловните канали, клетките во мозокот - за тој да се развие и да ја сфати убавината и потенцијалите на мислата. Без читање филозофски текстови личноста ќе остане неразвиена во оваа смисла.

Но мнозина се плашат да читаат филозофски текстови. Нема зошто, тоа се редови зборови кои на особен начин говорат за некои нешта. Пред да почнете да работите со компјутер, сигурно сте мислеле колку е тоа тешко; кој нема контакт со компјутерите не може да разбере што се тие и што може со нив да се направи - колку што ќе учи и ќе вежба да работи со компјутерите, толку ќе биде поупатен со нив. Истото е и со филозофските текстови - колку што ги читате, толку ќе ви бидат поблиски и поразбирливи, а по некое време ќе заборавите дека сте имале страв пред нив и само ќе

уживате. Зашто филозофијата понудува најголеми уживања. - Впрочем, тоа го кажале најумните луѓе на светот!

Како да читате. Зависи од вашите навики. Може да се чита наутро или навечер, и среде ден, може да се чита седејќи или лежејќи, може да се чита без молив, само следејќи ги зборовите, или со молив - кога ќе си подвлечете некој збор или реченица што ви се чинат важни или ви се допаднале, или во белината покрај текстот ќе впишете некој знак да си посочите дека тоа ви го привлекло вниманието или ќе си ги запишете мислата или коментарот што во миг го измисливте. Забелешките може да ги водите и на лист хартија што го имате покрај себе или, уште подобро, во *бележник*, кој ќе ви служи за да си ги запишувате сите ваши филозофски сознанија и коментари. Можеби е најдобро вака, со бележник, бидејќи трајно ќе ви останат записите (тие секако некогаш ќе ви затребаат - во вашиот долг живот филозофијата ќе зазема сè позначајно место). Ако книгата е ваша, не стегајте се да пишувате во неа, книгите служат за тоа; ако не е ваша, не е пристојно да му ја вратите на другиот ишарана, а и нема смисла некој друг да ги гледа вашите записи, односно да му пречите кога тој ќе си прави свои, зашто тој сигурно ќе сака да истакне нешто друго.

Сè повеќе книги има и на Интернет и на посебни компакт дискови (има австралиска серија со по 500 филозофски книги на едно си-ди). Тоа е големо богатство на идеи, но за тоа треба да научите странски јазици. Тоа е уште една лична предност од читањето филозофски текстови - унапредувањето на својата лична култура.

Кога одбирате филозофска книга, може да се поведувате по тоа што некој ви кажал дека е важно и интересно, може да ја следите модата, може да ве подучи учителот, може да видите некоја книга дома или кај некого и да посакате да ја прочитате. Може да побарате предлог од некого, може во печатот да видите информација за некоја книга итн. итн. Но едно секако е неопходно. Не е доволно некој да ви раскаже што има во книгата, па да мислите дека сте ја сознале. Филозофијата мора *лично* да се прочита (ни филмот не е убав за вас ако само ви го прераскажат).

Ако просто имате желба да читате филозофија, а не знаете која книга, одете во библиотека, таму има такви книги. Кога ќе видите какви се и колку ги има, тоа нема да ве уплаши, туку ќе ве привлече кон филозофијата. Истото ќе го доживеете во книжарниците. Без страв влезете во нив и разгледајте, не мора да купувате. Најдобро е и да прочитате страница-две од книгата, за да видите каква е и дали е најсоодветна за вашите сегашни потреби. Има луѓе кои така си читаат цели филозофски книги, секој ден минувајќи дел по дел. Секаде има евтини филозофски книги (тие се сега еден од издавачките хитови), така што може да почнете да си ги купувате за вас (тие ќе ви бидат најголемо лично културно благо во животот) или да им ги подарувате на најблиските - нема поубав подарок од филозофска книга; во неа има смисла да се напише специјална посвета, а оној што ја добил ќе го памети подарокот целиот живот.

Се разбира, знаеме дека филозофијата е наука, но таа е особен тип наука, блиска до литературата. Така читањето филозофија може да биде и *забавно* читање - да уживате, и *научно* читање - за да го искористите за вашата работа. Но од филозофијата секако ќе *научиш* нешто. Тоа е најважниот резултат од читањето на филозофските текстови, секој ден станувате сè поумен и помудар, знаете повеќе, а тоа го постигнувате со задоволство при читањето.

МАЛ ФИЛОЗОФСКИ РЕЧНИК

Филозофијата е развиена наука и има свој специфичен речник, но нејзините термини не им се многу познати на младите, како и во целата нашата култура. Во овој филозофски речник се даваат објаснувања за основните и најчесто споменувани филозофски поими во овој учебник - за учениците да можат полесно да се снајдат при неговото користење и при учењето на предметот Филозофија.

За етичките термини може да се користи широкиот *Етички речник*, изд. Просветно дело, 2004 (како составен дел на учебниците по Етика).

автономија - самостојно, независно донесување решенија и норми за својот живот и постапување
агностицизам (хел. а = не; гностикос = сознаен) - концепција која ја негира можноста за доаѓање до сознание за светот и до вистина

акциденција - случајност, ненужност; *ипредикаџ*, она што припаѓа на нешто (неважно својство на супстанцијата)

аксиологија - филозофска наука за вредностите, за нивната суштина, градењето и за нивното значење за човекот

аксиом - став и принцип кои се земаат како "очевидно, *нейорекливо вистинити*" (и служат за докажување на вистинитоста на другите ставови); **аксиоматски метод** - начин на докажување на вистинитоста со изведување на ставовите од појдовните ставови кои се сметаат за вистинити

алиенација - в. отуѓување

алтруизам - термин создаден од Огист Конт во смисла "живеење за друг"; наклонетост, помагање и унапредување на другиот (*сир.* егоизам)

аморалност - неморално; отсуство на моралност кај човекот или во општеството

анархизам (хел. анархиа = без власт; состојба на неред) - концепција дека во општеството не треба да има наметната власт над луѓето

антагонизам - судир, меѓусебна борба; општа спротивност

антиномија - противречни судови за исто нешто

апeјрон - бесконечно, неограничено (Анаксимандар)

аперцепција - внатрешна, јасна согледба

апологија - одбрана, застапување, одбранбен говор на судот (најпознат е говорот на Сократ)

апорија - проблем од кој произлегуваат противречни решенија (Зенон го користи во индиректното докажување на ставовите на Парменид)

a posteriori, апостериорно (лат. "по нешто") - *по настанот*, она што го имаме *од искуството*

a priori, априорно (лат. "пред нешто") - *пред искуството*; нешто за што говориме пред да имаме искуство за него

апсолут (лат. = безусловно) - она што не е условено со ништо; што си е доволно за себе; совршено, целосно; **Апсолутен дух** - основа на сè и крајна фаза на развојот кај Хегел

архе - праснова, прапричина на сè; начело

аскеза - јакнење на волјата со умерен живот и со воздржување од задоволување на нагоните и потребите

атараксија - спокојство, состојба без душевни вознемирувања (антички идеал)

атеизам - негирање на постоењето на Бог; отфрлање на религијата

атом (хел. = неделив) - најситна честичка; **атолизам** - учење дека атомите се основа на светот

атрибут (лат. = додаток) - квалитет, постојано својство на супстанцијата

афект - страст, возбуда

афирмација - позитивен став; говорење дека нешто има некакви својства или правење нешто добро
ахимса (инд.) - ненасилство, толеранција; во индиските школи еден од основните принципи: *неправеење зло ни во мислиите, ни со зборови, ни со дела*

биоетика - "етика на животот", гранка на етиката и на науката, со која се посветува внимание на разбирањето и на заштитата на Природата, на виталните аспекти на човековиот живот, на опстанокот на другите живи суштества и на контролата на научните истражувања и на другите човечки дејства кои можат да ги повредат животот и живите суштества

битие - она што е, основа на постоењето, сè што постои (сир. небитие)

болка - осет проследен со непријатности од различен интензитет

братство - особена блискост и приврзаност меѓу блиските; почитување кон секое човечко суштество (една од највишите човечки вредности, заедно со *слободаи*а и *еднаквост*а)

будизам - индиско учење на Сидарта-Буда (VI век пред н.е), кој зборува дека во животот има страдања, дека е неопходно човекот да ја совлада приврзаноста кон материјалните нешта и кон животните процеси, да ја ослободи својата душа со контрола на потребите и на постапките, да се возвиши во морално суштество, што ќе му овозможи ослободување (*нирвана*) од вечното страдање на светот

вера - доверба во нешто; преданост во Божјето постоење и зборови, *религија*

верификација - проверка, утврдување на вистинитоста

вечно - апсолутно трајно, безвремено

вистина - основна *логичка вредност*, согласување на сознанието со реалноста на која се однесува (сир. невистина, заблуда, илузија)

волја - свесна човекова насоченост кон некоја цел - се состои од претстава на она што се посакува, од размисла и оценување на неговата вредност и на начинот на реализирање, од насоченост за дејство и од извршување

волунтаризам (лат. voluntas = волја) - правец според кој *волјаи*а е суштина на сите појави во светот

вредност - позитивен квалитет на нештата; елементи на човековата суштина и живот (наука за вредностите е *аксиологија*); филозофијата покажува дека целите и стремежите на човекот имаат повисоко значење отколку обичните нешта ("човекот е суштество на вредностите") - вредностите се основа за изградба на практичните филозофски дисциплини: етика, естетика, педагогија, право

глобално - најопшто, светско, универзално; **глобализам** - нова форма на светско поврзување на сите полиња, универзализам

гносеологија - теорија на сознанието, филозофска наука за суштината, смислата, изворите и за начините на сознанието (сл. епистемологија)

гностицизам - учење дека спасот може да се реализира само ако се има сознание за Бог

грижа - заинтересираност за *добро на некој или нешто* (современа "етика на грижата"); *неспокојство*, чувство на притеснетост, јанса, (обично непријатни) мисли за некоја состојба или за луѓето (егзистенцијалистички поим)

двојна вистина - учење дека постојат две вистини, едната за теолошките-верските, другата за филозофските-реалните сознанија

девиза - *лозунг*, идеја водилка во животот

дедукција - вид заклучување (од општото кон посебното) - од она што се знае, вистинито е или се претпоставува како такво (премиса, аксиом) се извлекуваат нови сознанија (сир. индукција)

дезалиенација - разотугување, надминување на отугувањето; враќање на човекот "кон себе"

декаденција - опаѓање; губење на енергијата и на творечката моќ; назадување, изродување

декларација - објава, јавна изјава за целите и за намерите - најпознати вакви документи за *човековиите* права се: *Декларација за правата на човекои* и *на граѓанинои* (1789) и *Универзална декларација за правата на човекои* на ООН (1948)

демократија - форма на *власт* во која учествуваат сите или мнозинството

детерминирано - определено, омеѓено; **детерминизам** - учење за *сеопштијата определеност* и законита поврзаност на сите појави и случувања, сè е однапред определено, а од дејството произлегува определена последица - детерминизмот може да премине во *фатализам* (*сир.* индетерминизам)

дефиниција - определба на *поим*, објаснување на поимот, изнесување на *суштината* на нешто

дехуманизација - онечовечување, заталкување и губење на човечноста, отфрлање на суштествените својства што човекот го прават човек; околности, состојби и постапки кои егзистенцијата на човекот ја сведуваат на празна (*сир.* хуманост)

дијалектика (*хел.* диалектике техне) - вештина за водење расправа, вештина на докажувањето; противречност во мислењето и во реалноста; движење низ спротивности (кај Хегел основно својство на духот и на постоењето, истовремено и основен метод на сознанието); **дијалектички** - според движењето низ спротивности; **дијалектички закон** - закон на постоењето и движењето низ спротивности

дијалог - говор со противговор, каде што се разменуваат мислите, се разјаснуваат проблемите и заеднички полесно се обликуваат решенија (го измислил Сократ и го развил Платон во делата); модерно средство за расчистување на спорните прашања

дисциплина - притисок, стега; извршување на задачите; **научна или филозофска дисциплина** - ограничен обем на проблеми кои се испитуваат на соодветен начин и за кои се предлагаат образложени решенија

доблест - способност да се постапува смело и чесно (една од најзначајните етички добродетели)

добро - основна морална вредност и базичен принцип на моралното постапување (моралот постои за реализација на доброто); прва категорија на етиката (*сир.* зло); **добродетел** - позитивен морален квалитет; постојана готовност за правење добро

доверба - вера во некого или во нешто; меѓусебна вера - исклучително значајна вредност, за која Френсис Фукујама пишува дека ќе биде најзначајна социјална и етичка вредност во нашиот век

догма - неприкосновен став, неменлив принцип или теза кои се сметаат за суштествени и несоборливи (нивната апсолутност најчесто се извлекува од авторитетот на оние што ги изнесуваат); **догматизам** - цврсто стоене на некои ставови и принципи, барање и другите да ги следат (*сир.* скепса: либерализам)

должност - морална обврска, задолженост што човекот го има кон луѓето и кон нештата; барање од внатрешноста на човекот да прави нешто во согласност со етичките вредности (за Кикерон и за Кант основна категорија на етиката)

дух - мисла, ум, разум; смисла, *идеја*; оригиналност на нешто (кај Хегел основа на постоењето);

духовно - спиритуално, идејно, што се однесува на свеста и на интелектуалното

душа - севкупност на психичките појави во човекот, она што во него е различно од телото (некои филозофи ја сметаат за суштествен елемент на човекот)

евдајмонија - среќа, блаженство

евиденција (*лат.* очигледност) - непосредно согледување на вистината како директно согласување на умот и реалноста

еволуција - развој, бавно менување од една во друга форма; **еволуционизам** - филозофски правец (врз основа на учењето на Дарвин) според кој животот и социјалните форми се развиваат постапно, одејќи по нагорна линија

егзистенција - *постоење*, живот, опстојба; суштествување како конкретна пројава (наспроти *есенцијата* како трајна суштина); непосредно животно искуство на луѓето; **егзистенцијализам**, **филозофија на егзистенцијата** - современи филозофски правци кои се занимаваат со специфичниот начин на суштествување на човекот (наспроти предметите), чии карактеристики се *еднокрајност*, *конечност* и *историчност*, "фрленост во светот" (Сартр); овие учења не се интересираат за есенцијата, ја истакнуваат индивидуалната слобода наспроти апсолутните категории

егоизам - себичност, самољубие; водење сметка само за своите интереси (*сир.* алтруизам)

еклектицизам - поврзување на делови од разни филозофски учења како насобраница (без внимавање на системот на мислењето)

екологија (хел. *оикос* = дом) - наука за природната средина, за системот на живите суштества во една средина (**екосистем** - природна заедница од сите живи суштества и неживата материја на определен простор); **еколошка етика** (дел од *биоетиката*) - грижа за природната средина, внимавање на нејзиното загадување, чување и сл.

економија - наука и филозофска наука за производството на условите за живеење, за неговите цели, начела, средства, вредности, фази, значење за луѓето итн.

екстаза - излегување "од себе"; мистичко соединување со Бог (Плотин)

елан - сила, замав; **élan vital** - животна сила, енергија (за Бергсон творечки нагон кај живите суштества)

еманација - извирање, истечување од Божјата светлина (Плотин)

емоција - чувство, чувствителност

емпатија - *вчувствување*, вживување (поим за *разбирањето* за положбата или тешкотиите на луѓето)

емпирија - искуство; **емпириски** - од искуството; **емпиризам** - филозофски метод и правец кој учи дека нема вродени идеи, сета свест и идеи се создаваат во човекот низ искуството (*свр.* рационализам)

енергија - сила, моќ да се предизвика раздвижување

ентропија - премин на енергијата од една во друга форма - енергијата е константна, не може да се намали ниту да се зголеми, но може да се дистрибуира на повеќе тела и така да опаѓа

епикурејство - учење на Епикур и на неговите следбеници за тоа дека највисока вредност и смисла на човечкиот живот е остварување *среќа* низ *задоволство*

епистемологија - теорија за знаењето, филозофија на науката (*сл.* гносеологија)

ерос (хел. божество на љубовта) - љубов, симбол на љубовта; **филозофски ерос** - специфична желба за создавање на светот (извор на филозофијата)

есенција - суштина, сушност; природа на нешто (една од основните онтолошки категории - *свр.* егзистенција)

естетика - филозофска наука за убавото, за творештвото и неговите начела, за уметничките вредности и видови

етатизам (*фр.* *état* = држава) - засилено влијание и мешање на државата (апаратот) во економијата и во останатите сфери на животот, го оневозможува изразувањето на слободните духовни тенденции (негативен етатизам во XX век: нацизам, сталинизам, диктатури и др. - *свр.* либерализам; плурализам)

етика - филозофска наука за моралот, за неговите извори и засновање, цели и смисла, за моралните вредности (добро и зло) и за односот кон нив

загадување - валкање, расипување на изворната форма и начин на постоење (основа за појавата на еколошката етика)

закон - она што е *необходно*, што задолжително се случува (*детерминирано* е) - составен и основен дел на постоењето; **законитост** - *каузалност*, покажува како нешто нужно настанува, дека одредена последица следува од некоја појава-причина (*детерминизмот* учи дека има законитост, *индетерминизмот* дека во светот и во животот има случајност)

здрав разум (*лат.* *sensus communis*; *англ.* *common sense* = општа смисла и сетило) - најдобра природна основа за реално сознание на животните нешта

зло - основна негативна категорија во етиката; спротивност на доброто, несовершенство - она што треба да се избегнува, создава лоши последици, го урива моралот (*свр.* добро)

зоон политикон (хел.) - "општествено, политичко суштество" (определба на човекот - Аристотел)

живот - основен квалитет на органските природни појави; целина на постоењето на човекот

идеја - мисла, концепција, дух (за Платон единствена реалност, неменлива суштина на истите нешта; во христијанската филозофија образец за нештата во Божјиот дух; за Лок секоја содржина на свеста; за Кант поими и начела на умот; за Хегел основа на сè, апсолут кој се развива); **идеал** - замислено *совершенство*; образец; *цел*; предмет на обожавање; **идеализам** - филозофски правци за кои основа на светот е идејата, *духот* (*свр.* материјализам, реализам); **субјективен идеализам** - за сè е основен

духот во личноста (Фихте); **објективен идеализам** - духот постои реално, основа е на сè (Платон, Хегел); **трансцендентален идеализам** - идеална реалност пред искуството (Кант), духот постои пред реалноста (Шелинг)

идентитет - еднаквост со себе (**принцип, закон на идентитетот** $A = A$)

идеологија - "наука за ставовите (идеите)"; систем на идеи за светот (се следат во социјалното и во политичкото дејствување)

идол - замисла на совршено суштество; кај Бекон сознајна заблуда, лажна претстава (која пречи за правилно сознавање)

иморализам (*изворно иморално* = неетично) - учење на Ниче за креативното, слободно дејствување (со вредности *сила, волја за моќ...*) кое нема да води сметка за ограничувањата на моралот ("од оваа страна на доброто и злото")

императив - заповед, барање; **категорички императив** - безусловно барање, важи општо и мора да се изврши (во форма: *Треба...!*); **хипотетички императив** - барање за постигнување определена цел (во форма: *Ако сакаш..., тогаш ти треба...*)

индетерминизам - учење дека во светот и во животот нема причинско-последичен однос и општа законитост, туку владее неопределеност, *случајност* (*срп.* детерминизам)

индивидуа - единка, личност; **индивидуализам** - учење дека во реалноста има само единки; ја нагласува вредноста на личноста наспроти општоста; просудување од становиштето на единката или во нејзина корист (*срп.* колективизам)

индукција - вид емпириско заклучување, поаѓа од поединечното и оди кон општото, од појавите кон сознанието (Бекон, Мил - *срп.* дедукција)

иницијатива - поттик за нешто, акција да се реализира нешто

инквизиција (*лат.* испитување, истрага) - по Ренесансата, суд во Католичката црква за пронаоѓање и казнување на еретиците, познат со мачење, јавно казнување, спалување и др. (Бруно, Галилеј)

инструментализам - филозофски правец за кој сознанието е инструмент-орудие за човековото совладување на природата

интелект - разум, ум (ги управува духовните процеси и ги избира вредностите)

интуиција (*лат.* *intuor* = гледам во) - непосредно согледување и сфаќање на суштината на нешто;

интуиционизам - филозофски правец за кој е важно непосредното доживување на реалноста, учи дека вистината и вредностите *непосредно се согледуваат* (Бергсон)

иррационално - неразумно, необразложено; **иррационализам** - филозофски правец кој учи дека за реалноста нема логичко образложение, бидејќи нејзините начела не се дофатливи за разумот

иронија - кај Сократ постапка со која се покажува дека она што се знае не се знае; подбивање

испихазам - став и движење на калуѓерите на Света Гора (Палама) за втишување, внатрешно концентрирање, молчаливо молење

историја на филозофијата - филозофска наука за појавата, движењето, реалноста и за влијанието на филозофските идеи во текот на човечкиот развиток; преглед на тој развиток (*оваа книга е еден таков извор и преглед*)

калокагатија (*хел.* *калос* = убав; *каи* = и; *агатос* = добар) - *морална убавина и добрина*, еден од најпознатите антички идеали за обединетоста на убавината и добрината во личноста

карактеристика (*хел.* *характер* = длето; врежано) - особени трајни својства, суштествено

категорија (*хел.* *категорени* = искажа) - општ поим; најопшти определби на нештата, со кои се создава сознанието (кај Аристотел основни форми на сознанието, ги има 10; кај Кант форми на мислата со кои разумот ги суредува осетите, ги има 12)

causa sui (*лат.* *causa* = основа, причина) - основа, причина за самиот себе (својство на супстанцијата според Спиноза); **каузалитет, каузалност** - законитост, она што нужно се случува, нужност на последицата од некоја причина (*сл.* детерминизам)

квалитет - својство, *внатрешно својство*

квантитет - количество, *надворешно својство*

киници - антички филозофи (Антистен, Диоген) за кои етиката и среќата се состојат во реализирањето на добродетелта како апсолутно *природно живеење*, со што помалку потреби

колективизам - учење според кое единката треба да им се подреди на заедницата, општеството, на нивните интереси и потреби (*сир.* индивидуализам)

конвергенција - доближување; стремеж кон иста цел, согласување

конзервативност, конзервативизам (*лат.* conservare = чува) - чување на стари вредности, приврзаност кон традиционалниот живот и норми и давање отпор кон новото (*сир.* модернизам)

консеквентно - доследно, постојано

контемплација - набљудување; мисловно задлабочување; непосредно доживување на постоењето со отворени сетили

концептуализам (*лат.* conceptus = поим) - во схоластиката став дека општите поими-идеи постојат во мислењето

кореспондентно, кореспонденција - соодветно; сознание и вистина кои се *соодветни* на нештата

космогонија - митови за настанувањето на светот

космологија - филозофска наука за настанувањето на светот и за смислата и законите на Вселената

космополитизам (*хел.* космос = свет; политес = жител) - став дека човекот треба да се чувствува *граѓанин на светот* (**космополит**), а не ограничен припадник на една држава или народ или дури само на некоја помала група; учење (стоици) според кое сите луѓе се дел од еден единствен свет и човештво

критериум (*хел.* krinein = разликува, суди) - мера, мерило, белег, средство со кое нешто може со сигурност да се разликува од другото - вистината од неистината, доброто од злото

критика - оценување, давање суд за нешто; интелектуално противставување; исто така, давање негативна оценка; кај *Кант* испитување на суштината, можностите и границите на сознанието

култура (*лат.* colere = одгледува, облагородува) - усовршување на човечките творечки способности кои доаѓаат до израз во духовните (и во материјалните) творби на луѓето; дела и личност на човекот остварени со човечките заложби и творештво наспроти поимот *природа*, кој ги означува човечките вродени својства (*сл.* цивилизација); **филозофска култура** - карактеристики, дела, разбирање и творечки придонеси во филозофијата во некој простор или време (народ, епоха, регион)

либерално - слободно; **либерализам** - слободарство, слободоумност (основен принцип *лесе-фер* - *фр.* laissez faire, laissez passer - пушти да се направи, остави нека мине); почитување на туѓата независност и стремежи; уверување дека дејството на слободата во секоја смисла е благотворно (Мил); **економски либерализам** - концепција дека пазарот треба да биде слободен

личност (*лат.* personalitas) - збир на карактеристики на човекот, единство и неповторливост на човекот, она што го разликува од другите луѓе

логос - мисла, збор; идеја, дух, разум, закон на постоењето (Хераклит); наука

лозунг - девиза, куса изрека со порака; раководен принцип

љубов - чувство на силна приврзаност кон нешто, најубаво чувство; има три форми: *хел.* **филиа** = наклонетост, пристрасност, посветеност (*философија* = **љубов за мудроста**); *хел.* **ерос** = полова љубов; *хел.* **агапе** = љубов за целиот свет и за сите луѓе

маевтика (*хел.* "бабичка, породилна вештина") - кај Сократ метод со прашања за да му се помогне на другиот да дојде до сознание, кое принципиелно лежи во него

макијавелизам - етички и политички став (се поврзува за Макијавели) со девиза **Целта ги оправдува средствата** (доведува до безобзирни постапки и до негација на етичките вредности)

максима (*лат.* maxima propositio = најопшт став) - став, практично правило, начело, принцип во кој се резимираат определени правила на однесувањето; *највисок принцип* кон кој личноста се придржува во животот

материја - основен физички принцип, основа на природата и светот (граѓа за предметниот свет); **материјализам** - филозофски правци кои материјата ја сметаат за основа на постоењето; **вулгарен материјализам** - правец кој укажува дека во материјата и во животот има само обична и апсолутна каузалност; **дијалектички материјализам** - филозофска позиција на марксистите, настаната со поврзување на материјализмот со дијалектичкиот метод, учење дека материјата се развива низ спротивности, кои се изразуваат и во животот, и во историјата и во мислењето; **историски материјализам** - учење на марксистите дека социјалниот и историски развој имаат материјална основа и специфични дијалектички законитости

мелјоризам (лат. melior = подобар) - етички став според кој светот и животот можат да се подобруваат, да се *усовршуваат*

мена, менување, промена - процес на измена на состојбите, на ставовите, на насоките на дејствувањето
метафизика - учење за првите принципи на постojното, за битието, за причините и движењето на светот, за основните категории на постоењето (сл. онтологија)

метод (хел. методос = пат) - начин, пат, научна постапка за доаѓање до знаење

мир - состојба без судир и војна, спокојство; **"вечен мир"** - идеал (Кант) за укинување на војските и трајно мирољубиво однесување меѓу државите и народите (сл. пацифизам)

мистика - непосредна согледба и соединување со таинствените сили и со Бог (сл. рационализам)

мит - симболичен расказ за настанувањето на светот и за историските настани

модерно (лат. modo = сега, во овој миг) - сегашно, современо; **модернизам** - следење на (нај)современите трендови, инсистирање на новото (сл. конзервативизам)

монада (хел. монас = единица) - единична супстанција, основен (плурален) елемент

монизам - сфаќање дека постои само *еден* принцип (сл. плурализам)

морал (лат. mos, moris = обичај; mores = однесување) - човечко однесување според вредностите добро и зло; човечко дејствување со почитување на етичките правила; **"моралисти"** - мислители (особено во XVI-XVIII век: Монтењ, Бекон и др., кај нас Јоаким Крчовски) кои со *нauчни* текстови зборуваат за смислата на животот и за природата на човечките односи и даваат *совети* како тие да се унапредат

мудрост - позитивна форма на разумот; точно сознание; **животна мудрост** - реалистичка, разумна и успешна ориентација во животните ситуации и задачи; **мудрец** - оној кој, достигнувајќи највиша умност, истовремено постигнува и најголема способност за живот, уживање, самоконтрола, за обликување и пренесување животни поуки на другите и сл. (*идеал* на античката и на источната филозофија)

натурализам (лат. natura = природа) - учење дека човечкиот живот и морал се само продолжување на биолошкиот живот, дека ситот општествен, културен и морален живот, како и историјата, се подложени само на природните закони и треба да ги следат; **natura naturans** - создавачка природа (Бог); **natura naturata** - создадена (обична) природа

натчовек - идеја на Ниче дека постојат личности кои можат да го движат светот и човекот *најтиму* од достигнатото, кои сакаат да ги афирмираат животните сили наспроти сегашното нивно стегане; надлуге, полни со сила, творештво и животна радост - нацистите развија идеја дека надлугето се конкретни личности (од бела раса, Германци, синооки, мускулести и решителни), кои ќе завладеат со светот и ќе ги уништат поинаквите (ова стана *најнегативна* човечка идеја и морална практика)

наука - систематско, методско, конкретно, суредено сознавање (на некоја област од животот); збир на сите реални знаења од една област

начело - суштествен елемент, изходиште, *принцип*, излезна точка, прва причина; *основа* *претпоставка*, појдовна основа и вредност, идеја водилка

негација - спротивен став, критикување и отфрлање на некој став (сл. афирмација); **негативна**

утопија - предвидување на иднината во форма на дехуманизација и губење на личната слобода

нетолеранција - *неприеливост*, омраза, неподнесување туѓи мислења, верувања и постапки

нехуманост - нечовечност

нешто по себе - она што постои независно од тоа како човекот си го претставува во свеста; за Кант она што ги надминува границите на човековото искуство (ноумен)

нигилизам (лат. nihil = ништо) - учење кое ги негира сите вредности

ново (хел. *неос*) - она што досега не било, што е **новина** во свеста, животот и во однесувањето - во современиот свет има *висока вредност*, се смета дека брзиот развoток и промена на светот и животот се најдобри и хумани начини на постоењето - создадени се многу синтагми за вакви појави и однесување: на *пр.* **нов човек**, **нова етика** (биоетика) или разни правци: **неопозитивизам** и др.

номинализам (лат. *nomen* = име) - во схоластиката став дека општите поими-идеи се само имиња

ноуменон (хел.) - она што сетилата не го досигаат, што може да се дофати само со мислењето (кај Платон идеите; кај Кант нешто по себе - *свр.* појава-феномен)

норма - мерило, правило, принцип на дејствувањето; суд со кој се искажува како *треба* да се постапува

објект (лат. "стои пред тебе") - предмет; **објективно** - реално, точно, вистинито (*свр.* субјективно)

одговорност - своја (и општа) свест за задачите

однос - релација, врска, меѓусебна поставеност и дејствување; начин на однесување кон нешто

однесување - поведение, постапување, морално дејствување

онтологија (хел. та онта = она што постои) - "прва филозофија" (Аристотел), филозофска наука за постоењето, за она што е основа на сè, за категориите, законитостите и начините на постоењето

определба, определување - точно искажување на содржината на поимот, *дефиниција*; точен, дефиниран став за некое прашање и решение за дејствување

оптимизам (лат. *optimus* = најдобар) - разбирање на секое нешто од неговата добра страна, став дека за сè има добро решение, дека тенденција на животот и на историјата е да се зголемува прогресот и доброто во светот (*свр.* песимизам)

општество - човечка заедница со целосна функција и форми на живот; целина на луѓе со специфичен однос кон природата и животот, со своевидни вредности и морал

ориентација (фр. *suaire* = насок) - насока на ставот и на дејствувањето

основа - главен дел на нешто, база, темел; **основно** - она што е прво, најзначајно, начелно

отуѓување - алиенација (лат.), кога нешто не си припаѓа себе, туку се изместило, нема повеќе специфични карактеристики и отстрането е од основната насока на движењето - категорија на современата филозофија за претставување на тешката човекова ситуација (*сл.* дехуманизација)

пан - хел. *префикс* кој му дава *општио*, универзално значење на зборот; **панентеизам** - учење дека сè е во Бог (Плотин); **панетизам** - учење дека моралното добро е основа и мерило на сета реалност (Платон, Кант); **панлогизам** - учење дека сиот свет, историја и живот се исполнети со дух и во нив владее логичка законитост (Спиноза, Хегел); **панпсихизам** - учење дека сè е одуховено, дека душа има во секој предмет и појава во светот; учење за една светска душа; **пантеизам** - учење дека Бог е во сè, во сите појави и процеси (Бруно, Спиноза)

патристика (лат. *patres ecclesiae* = црковни татковци) - учења на првите црковни теоретичари

пацифизам - мирољубивост (поим создаден од Кант)

педагогика - филозофска наука за една од најважните должности и дејности на човештвото за одгледување и воздигнување на младите (многу познати филозофи биле истакнати педагози и филозофи на образованието - Платон, Лок, Русо, Кант, Дјуи)

per se (лат.) - *по себе*; основното во нешто, без влијание од друго

перцепција - осет

песимизам (лат. *pessimus* = најлош) - разбирање на нештата од лоша страна; гледање во животот само негативно, сомневање во поволен исход; учење дека во светот владее зло

плурализам - мнозинство, постоење и пројавување на *многу* идеи и насоки, вредности и принципи (*свр.* монизам)

подражавање - повторување нечии дејства, следење неког, некој образец и норма

позитивно (*latīn*, *positivus* = постои тука) - она што *реално* постои, сега, тука, достапно за сетилата, фактички, сигурно; значи и *појтврдување*, афирмација, а и нешто разумно, *свршено кон живојот*, корисно; **позитивизам** - правец за кого појдовна основа е она што фактички постои, што му се открива на искуството, а го отфрла сето задумно ("метафизичко") како непотребно и некорисно - смета дека сето знаење треба да биде проверено, научно, а филозофијата е непотребна (евентуално да ги објаснува принципите на науката); **неопозитивизам** - нови правци кои ја критикуваат "класичната" филозофија и ја градат како наука која ги проверува јазичните искази и системи

позиција - положба; став, поглед, идеја

појава - она што е видливо, присутно; претстава на нешто во свеста

политика - принципи, вредности и дејност на унапредување на заедничкиот живот

последница - она што се јавува како резултат од некоја причина и постапка

постмодерна - нова епоха, која доаѓа по Модерната; **постмодернизам** - принципи и погледи за разбирање на новата ситуација во светот

постоење - егзистенција, конкретна пројава на битието (во време и простор); **постојно** - она што егзистира, нешто конкретно

постулат - став кој се претпоставува, но не може да се докаже

потсвест - општо име за сите несвесни форми на човековото доживување и реагирање

право - наука и систем на норми со кои се определуваат легалните дејства и санкциите за нив; **правдина** - справедливост, она што е во согласност со чувството за праведност; **човекови права** - збир од вредности и норми кои на секој човек му обезбедуваат слобода и еднакви услови за живот и можност да ја изградува и пројавува својата личност; **природни права** - изворни, основни, неотуѓиви човекови права (право на живот, слобода и на сопственост)

правило - општа определба, принцип, врз основа на кои знаеме како треба да постапуваме; **"златно правило"** - класичен етички принцип: *Не прави ништо што не сакаш никој да го прави!* (негативна формулација); *Прави го она што сакаш тебе да ти се прави!* (позитивна формулација)

прагматизам - учење (изворно на американските филозофи - Перс, Џејмс, Дјуи) за практичната ориентација на човековото сознание, чија вредност зависи од резултатите што ги овозможува;

прагматичност - практичност, барање успех и корист од дејствувањето

практика (*хел.* *праксис*) - работа, (свкупна) дејност на човекот или вкупност на дејствувањето на некое поле; **практична филозофија** - филозофски дисциплини кои се однесуваат на формите на практичното дејствување - морал (*етика*), творештво (*естетика*), создавање материјални вредности (*економија*), обликување и водење на заедницата (*политика*), воспитување (*педагогија*) и сл.

прва филозофија - филозофско испитување на суштествувањето како суштествување, на она што е најнапред и е основа за сè друго (кај Аристотел *учење за битието* - сл. онтологија)

превреднување - пресоздавање на вредностите, определување на нивните нови содржини и место на скалата (задача на Ниче "превреднување на сите вредности")

предрасуда - однапред создаден суд за нешто, без познавање на работите и без критичко разгледување (затоа се извор за заблуди и за штетни постапки)

принцип (*лат.* *principium* = почеток, основа) - *начело*, прв став, главен поим; општа вистина, од која се изведуваат одделни вистини и е врвно правило за дејствувањето

природа - суштина на нешто или на сè, извор на она што постои, битие; внатрешна структура и битни својства на нештата; **Природа** - извор на сепостојното и негово апсолутно значење за човекот - инспирација за новите пристапи во филозофијата и етиката; **природна состојба** - претпоставена првична состојба која претходи на организираното општество

причина - повод, разлог, извор за последицата, основа за дејствувањето

проблем - прашање, задача која треба да се реши; нешто нејасно, неизвесно

прогрес - движење напред, напредување

трансцендентално - Кантов поим за *a priori*, за она што се случува во сознанието пред искуството

трансцендентно - она што е од другата страна на појавите, "друг свет"

ум - основна и највисока сознајна сила кај човекот, која создава идеи и открива принципи - затоа е средство за филозофирање (кај Кант внесува ред во активноста на сетилноста и на разумот)

универзално - општо, сеопфатно; **Универзална етика** - нова концепција за *општиот светски етика*, која ќе ги опфати светските вредности и ќе претставува единствен морален систем за целото човештво

универзалии - општи поими (за чија природа се расправало во Средниот век)

утилизам (*лат. utilis* = корисен) - стремеж кон користа, став дека корисноста на нешто е мера на неговата вредност; **утилитаризам** - етички правец (Бентам, Мил) кој смета дека основата на моралот и целта на човечките свесни и целесообразни дејства е користа на единката и на заедницата

факт, фактичност - нешто реално, вистински; она што е такво и не може да биде негирано

фалсификација - можност некоја теорија да се негира и отфрли (Попер)

фанатизам - страсна, заслепена преданост и застапување на некоја идеја, уверување, вера или начин на живеење и заземање став на нетрпеливост, непријателство кон спротивните уверувања

фантазија - создавање нови психички претстави, кои можат да ја заменуваат реалноста

фатализам (*лат. fatum* - судбина, неменливо) - верување дека текот на настаните во светот и во животот, дури и секоја постапка на човекот, однапред се *определени* и никој тоа не може да го измени

феномен (*хел. фаиноменон*) - *појава*, она за што имаме осет и имаме евиденција за присуството

филозоф - *мудрец*, научник, "љубител на умноста, на мудроста", кој настојува да го сознае светот и неговата суштина и да ја подобри човечката положба; **филозофија** (*хел. философия* - љубов за мудроста) - размисла за светот, стремеж кон вистинско сознание; поглед за светот; врвна наука, која ги открива принципите и законитоста на светот и на посебните форми на постоењето - една од најзначајните форми на човечката интелектуална активност

форма - облик, начин на којшто се пројавуваат нештата; принцип на суштествувањето кој ја овозможува единственоста на појавата (*сир. аморфно*, "без форма") - содржината и формата се два основни принципи на постоењето; формата одговара на прашањето *како* - Како е дадено нешто? Како е сторено нешто?; содржината на прашањето *што* - Што е тоа? За што станува збор?

хаос - збрка, растуреност, несобраност, необединетост, состојба на неповрзаност на елементите во една систематска и средена целина - пред да настапи суреденост и систем (*хел. космос* = ред)

хармонија - согласност на деловите во една целина; обединетост

хедонизам - учење кое среќата ја гледа во моментното, позитивно, телесно (сетилно) *уживање* и тоа го предлага како највише добро и животна вредност (*сир. аскетизам*)

хетерономија (*хел. хетерос* = друг; *номос* = закон) - поведение според норми дадени од друг

хилозоизам (*хел. хиле* = граѓа, материја; *зое* = живот) - учење според кое материјата има својство на живот, светот цел е оживеан

хуманост (*лат. humanitas*) - човечност, стремеж за облагородување на човекот и на неговата состојба; сочувство со другите луѓе и работа за нивно добро; **хуманизам** - филозофски учења кои во центарот ги ставаат интересите на човекот и се стремат кон целосно очовечување и почовечни односи

цел - она заради што се прави нешто; **целесообразно** - во согласност со целта

цивилизација (*фр.*) - спротивност од поимот "природа", сето она што човекот го создал ново наспроти она што постои од настанувањето на светот; *човечки форми* на животот

човек - хумано суштество; личност; **човекољубие** - блискост со другите луѓе и со секој човек, хуманост; **човештво** - сите луѓе на Земјата, целина на човечкиот вид; збор со кој се означува единството и еднаквата вредност на *сите луѓе*, раси и народи во сите времиња и сите делови на светот - поимот "човештво" е еден од најзначајните за филозофијата и за етичката инспирација; **човештина** - идеални содржини на човечноста, висока морална вредност на некоја личност и на нејзините постапки

чувство - емоција, психички процес на субјективен однос на човекот кон случувањата околу него

СОДРЖИНА

Збор однапред	3
I. ВОВЕДНИ СОЗНАНИЈА ЗА ФИЛОЗОФИЈАТА	5
ШТО Е ФИЛОЗОФИЈАТА?	6
ДИСЦИПЛИНИ НА ФИЛОЗОФИЈАТА	13
ИСТОРИЈА НА ФИЛОЗОФИЈАТА	17
II. АНТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА	23
РАЃАЊЕТО НА ФИЛОЗОФИЈАТА	24
АНТИКАТА - ТЕМЕЛ И СТОЛБ НА СВЕТСКАТА КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА	28
ПРВИТЕ ФИЛОЗОФИ	33
ФИЛОЗОФСКИ СПРОТИВНОСТИ	41
АНТИЧКИТЕ АТОМИСТИ	49
СОФИСТИТЕ	54
СОКРАТ	62
ПЛАТОН	68
АРИСТОТЕЛ	75
ХЕЛЕНИСТИЧКАТА ФИЛОЗОФИЈА	83
ПЛОТИН	97
III. СРЕДОВНЕВЕКОВНАТА ФИЛОЗОФИЈА	101
СРЕДНИОТ ВЕК И МИСЛАТА ВО НЕГО	102
РАЃАЊЕТО НА ХРИСТИЈАНСТВОТО	109
АВГУСТИН	116
ВИЗАНТИСКАТА ФИЛОЗОФИЈА	121
ПРВИТЕ СЛОВЕНСКИ ПРОСВЕТИТЕЛИ	129
АРАПСКАТА ФИЛОЗОФИЈА	138
ТОМА АКВИНСКИ	157
IV. НОВОВЕКОВНАТА ФИЛОЗОФИЈА	163
РЕНЕСАНСА	164
РЕНЕСАНСНАТА НАУКА	171
ЏОРДАНО БРУНО	175
НАУКАТА ВО НОВИОТ ВЕК	179
ФРЕНСИС БЕКОН	183
ЕМПИРИЗМОТ	187

РЕНЕ ДЕКАРТ	192
БАРУХ СПИНОЗА	197
РАЦИОНАЛИЗМОТ	202
ПРОСВЕТИТЕЛСТВОТО	206
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИТЕ	214
V. МОДЕРНАТА ФИЛОЗОФИЈА	219
ФИЛОЗОФИЈАТА И НАУКАТА ВО МОДЕРНАТА ЕПОХА	220
ИМАНУЕЛ КАНТ	225
ХЕГЕЛ	236
ВОЛУНТАРИЗМОТ	245
ПОЗИТИВИЗМОТ	249
ЕКОНОМСКИОТ ЛИБЕРАЛИЗАМ	254
ЛИБЕРАЛИЗМОТ	259
СОЦИЈАЛНАТА КРИТИКА	264
КАРЛ МАРКС	273
СОРЕН КИРКЕГОР	283
ФРИДРИХ НИЧЕ	288
VI. ФИЛОЗОФИЈАТА НА XX ВЕК	293
СОВРЕМЕНАТА МИСЛА	294
ПРАГМАТИЗМОТ	300
ИНТУИЦИОНИЗМОТ	304
ЗИГМУНД ФРОЈД	309
ФЕНОМЕНОЛОГИЈАТА	315
БЕРТРАНД РАСЕЛ	319
НЕОПОЗИТИВИЗМОТ	323
ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛИЗМОТ	328
КАРЛ ПОПЕР	334
КИБЕРНЕТИКАТА	338
ЕРИХ ФРОМ	344
БИОЕТИКАТА И ЕКОЛОГИЈАТА	349
ПОСТМОДЕРНИЗМОТ	357
ФИЛОЗОФИЈАТА ВО МАКЕДОНИЈА	364
Порака	370
Како се чита филозофски текст	317
Мал филозофски речник	373

Акционерско друштво за издавање учебници и наставни средства
ПРОСВЕТНО ДЕЛО – Скопје, ул. „Димитрија Чуповски“ бр. 15

★
За издавачот
м-р Павле ПЕТРОВ, генерален директор

★
д-р Кирил ТЕМКОВ
д-р Стефан СИДОВСКИ
ФИЛОЗОФИЈА
ЗА IV година
гимназиско образование

★
Лектор
Силвана АЦЕВА

★
Технички уредник
и компјутерска обработка
дипл. инж. Михајло МАКАЗЛИЕВ

★
Коректура
Авторите

★
Ракописот е предаден во печат во јули 2009 година. Печатењето е завршено во јули 2009 година. Обем 388 страници. Формат 20 x 25.5 cm. Тираж: 5000 примероци. Книгата е отпечатена во печатницата „Коста Абраш“ АД - Охрид.

CIP - Каталогизација во публикација
Народна и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

1(075.3)

ТЕМКОВ, Кирил

Филозофија : учебник за IV година на реформираното гимназиско образование / Кирил Темков, Стефан Сидовски. - Скопје : Просветно дело АД, 2005. - 386 стр. : илустр. ; 25 cm

ISBN 9989-0-0449-8

1. Сидовски, Стефан

COBISS.MK - ID 61797898